

Жаҳон АДАБИЁТИ

Адабий-бадиий, илмий-публицистик журнал

1997 йил июндан чиқа бошлаган

№ 9(136)

2008 йил, сентябр

Муассислар:

ЎЗБЕКИСТОН
МАТБУОТ ВА АХБОРОТ
АГЕНТЛИГИ

ЎЗБЕКИСТОН
ЁЗУВЧИЛАР
УЮШМАСИ

РЕСПУБЛИКА
МАЪНАВИЯТ ВА МАЪРИФАТ
КЕНГАШИ

МУНДАРИЖА

Мирпўлат МИРЗО. **Ватан қадри**.....3

НАСР

Харуки МУРАКАМИ. **Шамол қўшиғини тингла. Роман**.....6
Жеймс ЖОЙС. **Улисс саргузашглари. Романдан боблар**.....69

ШЕЪРИЯТ МИНТАҚАЛАРИ

Мирзо ФОЛИБ. **Тоқатим тоқ бўлди ишқдан**.....64

ПУБЛИЦИСТИКА

Александр ЦИПКО. **Яна «Қизил лойиҳа»ми**.....129

ФАЛСАФА. МАДАНИЯТ. САНЪАТ

Пётр ФАЛЁВ. **Туркий халқларнинг сўз санъати**.....135

АДАБИЙ ТАНҚИД

Дамин ТЎРАЕВ. **Ижодий анъаналар самараси**.....162

ТОШКЕНТ
СЕНТЯБР

КИТОБЛАР ОЛАМИДА

Ҳ. БОЛТАБОЕВ, М. ҚОРАБОЕВ. «Хумоюннома» инглиз адбаси талқинида....166
Ортиқбой АБДУЛЛАЕВ. Олис тарих садолари.....168

САРГУЗАШТ, ДЕТЕКТИВ, ФАНТАСТИКА

Питер КЭЛДЕР. Тибет ламаларининг мўъжизалари.....172

Бош муҳаррир
ўринбосари:
Мирпўлат МИРЗО

Таҳрир ҳайъати:

Файзи ШОҲИСМОИЛ
(масъул котиб)
Ортиқбой АБДУЛЛАЕВ
Амир ФАЙЗУЛЛА
Азиз САИД
Гулчеҳра МУҲАММАДЖОН

Жамоатчилик кенгаши:
Бобур АЛИМОВ
Эркин ВОҲИДОВ
Одил ЁҚУБОВ
Туробжон ЖЎРАЕВ
Минҳожиддин МИРЗО
Абдурахим МАННОНОВ
Абдулла ОРИПОВ
Азимжон ПАРШИЕВ
Гайрат ШОУМАРОВ
Тўлепберген ҚАИПБЕРГЕНОВ
Рустам ҚОСИМОВ
Рустам ҚУРБОНОВ

Навбатчи муҳаррир О.АБДУЛЛАЕВ
Рассом А.БОБРОВ
Техник муҳаррир М.НИЗОМОВА
Мусаҳҳиҳ Д.АЛИЕВА
Компьютерда саҳифаловчи З.МАННОПОВА

Жаҳон адабиёти, 9. 2008.

ИНДЕКС 828, 829

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигида рўйхатга олинган, №172

Уч босма тобоқ ҳажмгача бўлган қўлёзмалар қайтарилмайди.

«Жаҳон адабиёти» журналида эълон қилинган асарларни кўчириб босишда ва қайта нашр этишда таҳририятнинг ёзма розилиги олинishi шарт.

Таҳририят манзили:
100129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.
Телефонлар: 244-41-60; 244-41-61; 244-41-62.

Босишга рухсат этилди 26.08. 2008 й. Бичими 70x108 1/16. Газета қоғози. Офсет босма.
Шартли босма тобоқ 18,2. Нашриёт босма тобоғи 20,0.
Жами 1200 нусха. рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.

“Жаҳон адабиёти” журнали компютерерида терилиб, Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг Гафур Гулом номидаги НМИУда чоп этилди.
100128, Тошкент, Шайхонтоҳур кўчаси, 86.

© **Жаҳон адабиёти, 2008 й.**

Ватан қадри

Собир САЙХОНга

Ватаннинг қадрини англамоқ учун
она бўйнин кучиб —
гўдалик чоғда
ўтиб олмоқ керак асов дарёдан
ўзга қирғоққа.
Ва дарбадар кезмоқлик керак
қатағондан омон қолган қавм ила
бегона юртларда.

Ватаннинг қадрини англамоқ учун
Ватан қолиб кетган ёқларга бот-бот
оғир хаёллар-ла тек термулгувчи
ота андуҳидан
мутаассир бўлмоқ керак.
Ватаннинг қадрини англамоқ учун
она тор хужрада дўппи тиккан пайт
унинг қалб тубидан сим-сим таралган
мунгли қўшиқдаги Марғилон, Қўқон
сўзларини армон ёмбиларидек
жойламоқлик керак
мурғак юракка.

Ватаннинг қадрини англамоқ учун
эса олганинда инсонлигингни —
айни йигит пайтинг
сени бир одам
қаторида санамасликларин сезиб,
дафъатан
Ватансиз эканлигинг англаб қолмоғинг керак.
Ватаннинг қадрини англамоқ учун
имлони танигач,
Ватанинг исмини ахтармоғинг керак китоблардан.
Ватаннинг қадрини англамоқ учун
мусофирлик доғи қадин дол қилган
юртдошларинг қуриб дийдор даврасин
Айролик қўшиғин тинглаган қўйи
фарғонача ошга тикилиб юм-юм
йиғлашларин кўриб,
сен ҳам йиғламоғинг керак.

Ватаннинг қадрини англамоқ учун
соғинч вужудингни ўртаган дамлар
сен сизинган юртга ҳасад қилгувчи,

унинг буюк шаънин ерга урароқ
туҳмат тошларини мудом отгувчи
касларни кўрганда
чексиз газабдан,
адоқсиз нафратдан
титрамоғинг керак.

Ватаннинг қадрини англамоқ учун
Ватан томонлардан муждалар кутиб —
оқшомлар кўз тикиб ҳар бир кемага,
кундузлари тайёрагоҳда
сарсон изғимоғинг керак.

Истанбулнинг гавжум бозорларида
кўриб қолсанг бирор дўппили инсон
изидан эргашмоғинг керак,
етиб олмоғинг керак,
унинг тансиқ, тотли ҳар каломидан
хузурланмоғинг керак.
Ва шу кеч уйингда фарзандларингга
ушбу ҳодисани худди эртақдек
сўйлаб бермоғинг керак
ҳаяжон ичра;
сўнг бу эртакка
аччиқ қисматингнинг мунглиғ тарихи
уланиб кетмоғи керак.

Тонгда
ўрик гулларига бурканган юртинг
тушингга кирганин эслар экансан,
кўзларингдан оққан шашқатор ёшдан
ёстиғинг жиққа ҳўл бўлмоғи керак.

Ватаннинг қадрини англамоқ учун
қалбинг туб-тубида унинг бир куни
озод бўлмоғига,
хурриятга эришмоғига
инонмоғинг керак.
Ва унинг олдида йўқ гуноҳларинг
ўша улуғ кунда буткул, бир йўла
кечирилмоғига
то сўнгги нафас
амин бўлмоғинг керак.

Ватаннинг қадрини англамоқ учун
Тангри ато этган Эрк жарангоси
бутун дунё бўйлаб таралган айём
ҳайқирмоқлигинг керак баралла, масрур;
жар солмоқлигинг керак ўзбеклигингдан,
миллатдошларингга қўшилиб, хуррам
қўшиқ айтмоқлигинг керак
кўчаларда;
майдонларда
телбалардек ўйинга тушмоқлигинг керак;
кун бўйи,
тун бўйи

табриклардан
қутловлардан қизиб кетмоқлиги керак
телефоннинг гўшаклари.

Ватаннинг қадрини англамоқ учун
давлатинг байроғи ярқираб турган
биринчи учоқда озод юртингга
учиб бормоғинг керак.
Тушиб тайёрадан
муқаддас заминни қучиб,
ўпмоқлигинг керак эзгу тупроқни —
эслаб узоқларда қолган
табаррук онанг ҳокини,
отанг ҳокини,
хўнграб-хўнграб йиғламоғинг керак.
Ватаннинг қадрини англамоқ учун
тилингда титрамоғи керак шу сўзлар:
«Ватан, истиқлолинг муборак бўлсин!
Ватан, кўз тегмасин саодатингга!
Тушмасин фарзандлар сендан ҳеч айро!..»

Мирпўлат МИРЗО

Харуки МУРАКАМИ

Шамол кўшиғини тингла

Роман

«**М**укаммал матн деганлари, аслида, йўқ нарса. Худди буткул умидсизлик бўлмаганидек».

Буни менга талабалигимда тасодифан танишиб қолган бир ёзувчи айтганди. Бу нимани англитишини мен анча кейин тушундим — ўша кезде эса, бу, ҳарқалай, бир тасалли эди. Мукаммал матн йўқ нарса, дердим ўзимга ўзим.

Лекин барибир бирор нарса ёзишга киришдим дегунча, умидсизликка тушардим. Чунки мен ёза оладиган мавзулар доираси тор эди. Масалан, фил ҳақида нимадир ёза олардим, аммо фил билан муомала қилишни эплашим даргумон. Шунақа гаплар.

Саккиз йил мени бу иккиланиш тарк этмади. Роппа-роса саккиз йил. Озмунча вақт эмас.

Лекин бирор-бир янги нарсани ўрганаётганимда, қариш унчалик азобли туюлмайди. Мавҳумроқ фикрлаганда шундай хулосага келасан.

Йигирма йилдан ортиқроқ вақтдан бери мен доим айнан шундай яшашга уриниб келаман. Бунга жавобан беҳисоб шапалоқлар тушди, тушунмовчиликлар, алдовларга дучор бўлдим, бироқ айти пайтда — бебаҳо тажриба ҳам орттирдим. Аллақандай одамлар келишарди, мени гапга солишарди, тасир-тусур бостириб, худди кўприкдан ўтгандек босиб-янчиб ўтиб кетишар ва бошқа ортга қайтишмасди. Мен бўлсам жимгина ўтирардим, ҳатто оғзимни очмасдим. Ўттизни тўлдирадиган охириги йилни мен шу алпозда қаршиладим.

ЁШ ТАРЖИМОННИНГ ЖАСОРАТИ

Жаҳон адабиёти майдони ҳеч бир замонда бўш қолмаган. Бизнинг замонамизда ҳам. Бразилиялик Пауло Коэло, туркиялик Ўрхон Помук, италиялик Умберто Эко, япониялик Харуки Мураками, сербиялик Милорад Павич, швейцариялик Патрик Зюскинд... Ҳозир улар бу майдонда жавлон уришаётир.

Ўзбек китобхонига бу номлар ҳали унча таниш эмас. Айримлари билан энди танишаётир бизнинг ўқувчиларимиз. Уларнинг китоблари чиқа бошлаганига эса чорак асрдан ошди. Асарлари ҳозиргача юздан ортиқ тилларга таржима қилиниб, миллионлаб китобхонлар эътиборини қозонган бу доврўқли ёзувчилар орасида Харуки Муракамнинг алоҳида ўрни бор.

1949 йили туғилган Харуки Мураками Иккинчи жаҳон урушидан кейин таваллуд топган авлодга мансуб. Услубининг равонлиги, тасвирда аниқлик ва қисқаликка интилиши, “кам гапириб кўп фикр айта олиш” маҳорати уни машҳур қилган жиҳатлардан. Ҳозирги замон постмодерн адабиётига хос хусусиятлар Мураками романларида бўртиб кўзга ташланади.

Харуки Мураками “Шамол кўшиғини тингла” романининг бошидаёқ матнга бежиз урғу бермаган. Матн постмодерн адабиётда бош унсур: асарнинг сюжети ҳам,

Ҳозир эса: бир бошдан гапириб берсам-чи, деган фикрга келдим.

Тўғри, бу бирор-бир муаммони ҳал қилмайди, айтиб берганим билан, барибир, ҳаммаси аслидагидай қолаверади, деб қўрқаман. Охир-оқибат, матнлар ўз-ўзини даволаш учун эмас, балки даво топиш йўлида уриниб кўриш учунгина ёзилади.

Аммо барчасини рўй-рост гапириб бериш ўлгудай қийин. Ростгўй бўлишга қанчалик интилсам, зарур сўзлар зулмат қаърига шунчалик чуқурроқ ботиб кетаётгандек туюлаверади.

Узимни оқламоқчи эмасман. Сирасини айтсам, ҳозирча бундан тузукроқ ёзолмайман. Ортиқча бир нима дея олмайман. Ҳа, дарвоқе, мен яна бир нимани ўйлайман. Туйқусдан, келажакка — беш-олтими ёки ўнлаб йилларми — олдинга ўтиб олсам, озод бўлганимга гувоҳ бўларман? Ушанда менинг филларим ялангликка қайтишар ва мен дунёга ҳозиргидан кўра чиройлироқ сўзлар топиб айтарман.

* * *

Асар ёзишда мен Дерек Хартфильддан кўп нарсани ўргандим. Ҳамма нарсани ўргандим, десам ҳам бўлади. Хартфильднинг ўзи, афсуски, ҳар жиҳатдан бесамар ёзувчи эди. Агар ўқисангиз, ўзингиз кўрасиз. Дағал матн, аҳмоқона мавзулар, қовушмаган сюжетлар. Лекин, шуларга қарамай, у матнни қуролга айлантира оладиган камдан-кам ёзувчилардан бири эди. Хемингуэйдай ёки Фитцжералддай замондошларидан жанговарликда ҳечам қолишмасди. Фақат Хартфильдга умрининг охиригача душманни топиш насиб этмади. Очиғини айтганда, унинг бесамарлигим мана шунда эди.

Саккиз йилу икки ой у мана шу самарасиз жангу жадални олиб борди, кейин эса вафот этди. 1938 йилнинг июн ойи, қуёшли якшанба тонгида ўнг қўлида Гитлернинг суратини, чап қўлида эса шамсияни ушлаб, ўзини «Эмпайр-Стейт-Билдинг» тоmidан ташлади. Унинг ўлими, худди ҳаёти каби, жиддий гап-сўзларни келтириб чиқармади.

Хартфильднинг биринчи китоби менинг қўлимга тасодифан тушиб қолди — улар қайта нашр этилмаганди. Ушанда мен ўрта мактабни тугатаётгандим ва чотимдаги тери касаллигидан қийналиб юргандим. Китобни амаким совға қилди, уч йилдан кейин

фабуласи ҳам, услуби, қурилиши ҳам — ҳаммаси матнга сингдирилган, бошқача айтганда, матнга “едирилган” бўлади. Матн сюжетнинг, композициянинг объектига айланади.

Жаҳон адабиётидаги бу янгилаиш, ўзгаришларнинг келиб чиқишига омил бўлган сабаблар, улардаги фалсафа, бадиият масалалари ҳақида кўп гапириш мумкин... Ўқувчига тақдим этилаётган “Шамол қўшиғини тингла” романи ва унда акс этган япон адабининг ёзиш шаклу шамойили, дейлик, тафсилотлардан, муаллифнинг шарҳу изоҳларидан холи, айрим грамматик қоидаларга зид матнлар (масалан, хатбоши — абзацларга риоя этмаслик), баъзи бир ибораларнинг катта ҳарфларда ёки тўқ рангда ёзилиши, воқеаларнинг изчиллиги ўрнига, аксинча, узук-юлуқ келиши сингари ташқи “нуқсон”лар замиридаги маъно-мазмунни илғаб олиш замонавий насрга қизиққан ўқувчига қийин бўлмайди. Зеро, постмодерн адабиётига мансуб асарни моҳияти унинг матнида, услубида, муаллиф матнга қандай тартиб берганида, тилни қай даражада “ўйнатганида”, дунёни қандай кўриб тасвирлаганидаки, бундай асардан олинган завқ-шавқ ҳам шуларга боғлиқ.

Харуки Мураками асарларида, хусусан, “Шамол қўшиғини тингла” романида “метрополия руҳи” бўртиб кўринади. Дарвоқе, жуда кўп аҳолининг шаҳарлашиши ўтган асраёқ улкан муаммоларни юзага чиқарди. Урбанизация фақат ижтимоий-иқтисодий эмас, балки маданий, маънавий муаммо экани бугунги кунга келиб янада аниқ-равшан кўринди. Масаланинг мураккаб томони шундаки, урбанизация жараё-

у ичак саратони билан оғриди. Тиф тегмаган жойи қолмадиёв, танидаги борки тирқишларга пластик найчалар тиқиб ташлашди — охири азоб-уқубат чекиб, қазо қилди. Уни охирги сафар кўрганимда жигарранг териси бужмайиб қолган, муғамбир маймунчага ўхшарди.

* * *

Менинг, ҳаммаси бўлиб, учта амаким бор эди — яна бири Шанхай яқинида ўлган. Уруш тугаганидан икки кун ўтиб, ўзи кўмган минани босиб олган. Тирик қолган ёлғиз амаким кўзбойлоқчи бўлди ва курорт жойларда юриб томоша кўрсатади.

* * *

Хартфильд асарнинг яхшиси ҳақида шундай деган: «Асар ёзиш жараёни ёзаётган киши билан унинг теварагидагилар ўртасидаги масофани тасдиқлашдан бошқа нарса эмас. Бу ерда туйғулар эмас, чизиқ керак». («Сизга яхши бўлса, нимаси ёмон?», 1936 й.)

Қўлимда чизғични маҳкам сиқиб, қўрқа-писа теваракка алангладим. Бу президент Кеннеди вафот этган йили рўй берганди — демак, ўн беш йил ўтибди. Роппа-роса ўн беш йил мен фақат қўлга илинганини улоқтириш билан машғул бўлибман. Худди мотори ишдан чиққан самолётнинг вазнини енгиллатиш учун дастлаб юкларни, сўнгра ўриндиқларни ва энг охирида эса бадбахт ёрдамчи учувчини улоқтиришгандай — мен ҳам ўн беш йил бўлар-бўлмас нарсаларни итқитдим. Бироқ эвазига ҳеч нарса олмадим.

Тўғри қилганман, деган ишонч йўқ. Енгил бўлди, бу рост — аммо ажалга дуч келган чоғда, мендан нима қолади, деган ўйдан кўркувга тушаман. Жасадимни қуйдиришгач, наҳотки бир уюм устихон қолса?

«Кўнглинг қоронғу бўлганда, фақат қайғули тушлар кўрасан. Агар буткул қоп-қора бўлса, унда ҳеч нима кўрмайсан». Марҳум бувим шундай дерди.

Оқшом, бувим қазо қилганда, мен қўлимни узатиб, унинг қовоқларини оҳиста ёпдим. Шу сонияда бувим етмиш тўққиз йил кўрган туш, тошқўчани савалаб ўтган қисқа ёмғирдай, тинчгина ниҳоясига етди. Ҳеч нима қолмади.

нидан, каттами-кичикми, бирор-бир мамлакат четда қолаётгани йўқ... Харуки Мураками қаҳрамонлари айни ўша — улкан “бетон жунгли”ларда ўсиб-улғаяётган болалар. Уларнинг қизиқишлари, интилишлари, ўй-хаёллари, ҳаётдан умидлари, кундалик машғулотлари — бари-бариси шаҳарлашиш оқибатида юзага келадиган айрим нохуш ҳолатларнинг асоратидан белги бериб туради, ўқувчини маънавий бўшлиқ, маданий “вазнсизлик” ҳолатига тушиб қолиш эҳтимолидан огоҳлантиради. Унинг асарларини ўқиган ўзбек китобхонига ўз миллий қадриятларимиз, миллий турмуш тарзимиз, анъана ва урф-одатларимиз гавҳардек бўлиб кўринса, ажаб эмас.

Энди икки оғиз асар таржимони ҳақида. Алишер Отабоев Ўзбекистон Давлат Жаҳон тиллари университети халқаро журналистика факултетининг магистранти. У бир неча йилдан бери бадиий таржима билан шуғулланиб келади. Алишернинг илк изланиши — дебюти муваффақиятли чиқди. Машҳур адиб Сомерсет Моэм ижодидан ўнтача ҳикояни инглиз тилидан ўзбекчалаштирди ва бу ҳикоялар ўтган йили “Янги аср авлоди” нашриётида “Чандиқли киши” номи билан алоҳида тўплам ҳолида чоп этилди. Харуки Муракамнинг романини эса рус тилидан таржима қилган.

Ўзидаги катта журъатни намоён қилган ёш таржимонга омад тилаб, мазкур ижодий ишига баҳо беришни “Жаҳон адабиёти” муштарийларига ҳавола этамиз.

Маҳмуд САЪДИЙ,
Ўзбекистон Республикасида хизмат
кўрсатган журналист

* * *

Яна матн ҳақида. Охирги марта.

Мен учун асар ёзиш — азобли жараён. Баъзан бир ой мобайнида арзигулик бир гапни қоғозга туширолмайсан. Яна, гоҳида, уч кечаю кундуз тиним билмай ёзасан — кейин ёзганларингни бошқалар қандайдир бошқача талқин қилишади.

Лекин, барибир, ёзиш — бу кўнгил машғулоти. Ёзганинга мазмун киритиш ҳаётингни маънилироқ қилишдан хийла осон.

Ўсмирлик чоғимда шуларга ақлим етганини пайқаб, чунонам ажаблангандимки, бир ҳафта эсим кетиб юргандим. Мияни озгина ишлатсам дунё менга ўзини бор-буди билан намоён эта бошлайдигандай, вақт жilовини қўлимга ола биладигандай туюларди... Гўё ҳаммаси мен хоҳлаганимдай бўлади, деб ўйлардим.

Бунинг тузоқ эканини анча кейин пайқадим. Ён дафтаримнинг варақларини чизик чизиб иккига бўлиб, ўнг томонига шу пайтгача эришган нарсаларимни, чап томонига эса йўқотган нарсаларимни ёздим. Йўқотган, босиб янчиб ташлаган, ташлаб кетган, қурбон қилган, сотганларим... Охиригача барибир санаб чиқолмадим.

Бизнинг ниманидир англашга уринишларимиз билан рostaка-мига тушуниш ўртасида тубсиз жарлик бор. Қўлимиздаги чизгич қанчалик узун бўлмасин, бу жарликни ўлчай олмаймиз. Қоғозга нимаики ёзмай — бариси рўйхатдан иборат бўлиб чиқади. Ҳеч қанақа роман ҳам, адабиёт ҳам эмас — умуман санъат эмас булар. Шунчаки, тик тортилган чизик билан иккига бўлинган ён дафтарча. Насиҳатгўйликка келсак — ҳа, эҳтимол, ундан ҳам бир чимдим бордир.

Агар сизга санъату адабиёт керак бўлса, юнонларни ўқинг. Ахир, ҳақиқий санъатнинг яралиши учун қулдорлик тузуми зарур-ку. Қадимги юнонларда қуллар ерга ишлов беришган, овқат пиширишган, узун кемаларда эшкак эшишган. Шаҳарликлар эса, бу пайтда Уртаер денгизи соҳилларида қуёшга тобланишиб, шеър ёзиш ва математика машқлари билан машғул бўлишган. Бу ҳақиқатдан ҳам санъат бўлган.

Тун ярмида бўм-бўш ошхонасидаги музлаткични титкилаётган одам ёзган матн қанақа бўлиши мумкин? Фақат мана шунақа ёза олади, холос.

Бу — мен ўзим ҳақимда.

2

Воқеа 1970 йилнинг 8 августида бошланиб, 18 кундан кейин — яъни ўша йилнинг 26 августида тугади.

3

— БОЙЛАРНИНГ БАРИ — СУЛЛОҲ!

Каламуш тирсагини пештахтага тираганча бошини мен тарафга буриб зорланиб бақирди.

Бу сўзлар ортимдаги аллақандай қаҳва майдалагич-идишга тааллуқли экани эҳтимолдан узоқ эмас эди. Мен ёнгинасида ўтирардим ва атай бақириб гапиришга ҳечам ҳожат йўқ эди. Ҳарқалай, бақириб олгач, Каламуш қойил қилгандай гўддайди ва яна пивони қўлига олди.

Айтганча, Каламушнинг бақирганини атрофдагилардан ҳеч ким эшитмади. Тор бино одамга лик тўла, ҳамма шундай бақириб-чақирар эди. Бу манзара чўкаётган кемани эслатарди.

— Ҳаромхўрлар! — деди Каламуш ва бошини маъносиз чайқади. — Ахир, бу муттаҳамларнинг қўлидан бирор-бир иш келмайди. Пулдор башарага кўзим тушса, тамом, кўнглим айнийди.

Куввати паст пиво қуйилган стакандан кўз узмай бошимни силкиб имо қилдим. Каламуш жим бўлди ва қўлларини гўё гулханга тоблаётгандай — ўнги-терсига ўгириб, озгин бармоқларига термилиб қолди. Мен ўзимни камтарликка олиб, шифтга қарадим. У ўнга бармоғини бирма-бир тафтиш қилиб чиқмагунича гап қовушмайди. Доим шунақа.

Ёз бўйи Каламуш иккимиз 25 метрли ҳовуз тўладиган пивони ичиб қўйдик ва «Жейз-бар» ерини беш сантиметр қалинликда ерэнгоқ пўчоғи билан тўлдирдик. Агар шундай қилмаганимизда, билмадим, қандай яшардик, чунки ёз ўлгудай зерикарли эди.

«Жейз-бар» пештахтасининг орқасида тамаки тутунидан ранги униқиб кетган сурат осиглиқ турарди. Қиладиган ишим йўқлигидан соатлаб унга термилсам ҳам жонимга тегмасди. Ундаги тасвир жумбоқнинг ўзи — Роршах тестига мос келарди. Масалан, мен иккита яшил маймунчани илғадим — улар юзма-юз ўтириб, бир-бирига иккита шиширилган теннис коптокчасини отиб ўйнаётир.

Шу ҳақда бармен Жейга гапирганимда, у суратга диққат билан қаради ва пинагини бузмай деди:

— Маймун бўлса маймун-да...

— Сен нимани кўраяпсан? — қизиқдим мен.

— Чап томондаги маймун — сен, ўнг томондагиси — мен. Мен сенга пиво отаяпман, сен менга — пул.

Айтилган гапдан чуқур таъсирланган кўйи пивони сипқардим.

— Улардан кўнглим айнийди!

Каламуш бармоқларининг тафтишини тугатиб, мавзуга қайтди. Бойларни Каламуш биринчи марта сўкаётгани йўқ — ростдан ҳам уларни кўрарга кўзи йўқ эди. Ўзи камбағал оиладан чиқмаган, бироқ буни юзига солсангиз: «Бундай бўлганига мен айбдор эмасман-ку!», — дерди. Баъзан (айниқса, пивони кўпроқ ичганимда): «Йўқ, сен айбдорсан!» — дердим ва кейин ўзимдан жирканиб кетардим. Каламушнинг гапларида барибир оз бўлсаям ҳақиқат бор эди.

— Нега бойларни ёмон кўришимни биласанми?

Ўша куни кечқурун Каламуш мавзунини кенгайтирмоқчи бўлди. Бу гап ҳали шунчалик чуқурлашмаган эди.

Мен билмайман, деб бош чайқадим.

— Чунки, умуман айтганда, бойлар ҳеч ҳам мияларини ишла-тишмайди. Қўлида чизғичи бўлмаса кетини қаший олмайди.

«Умуман айтганда» — Каламушнинг яхши кўрган гапи эди.

— Тушунарли.

— Бу ифлослар асосий нарса ҳақида ўйлашмайди. Фақат ўзларини ўйлаётгандай қилиб кўрсатишади. Биласанми, нима учун?

— Ҳўш, нимага?

— Уларга бунинг кераги йўқ. Тўғри, бой бўлиш учун, сал бўлсаям мия керак. Бойман деб керилиш учун эса — шарт эмас. Бу худди ёқилғисиз ишлайдиган Ер йўлдошига ўхшайди. Эшилиб-айланишни эпласанг бўлди. Лекин мен бунақамасман, сен ҳам бунақамассан. Биз яшаш учун ҳамма нарсани ўйлашимиз керак. Эртанги об-ҳаводан тортиб ванна тиқинининг ўлчамигача. Тўғрими?

— Ҳа.

— Шунақа.

Айтгиси келган ҳамма гапларни айтиб бўлиб, Каламуш чўнтагидан даструёмол олди ва зериккан қиёфада бурнини артди. Гапининг қайсиси жиддий, қайсиси ҳазил эканини мен ҳеч тушуна олмасдим.

— Лекин, ахир, бир кун ҳаммамиз ҳам ўламыз-ку, — гап ташладим мен.

— Ўз-ўзидан. Ҳамма ҳам қачондир ўлади. Аммо унгача эллик йил яшаш керак-да. Эллик йил ўйлаб яшаш — бу, умуман айтганда, беш минг йил ҳеч нарсани ўйламай яшашдан анча оғир. Тўғрими?

Тўғри-да ахир...

4

Каламуш билан уч йил аввал, баҳорда, университетга кирган вақтимизда танишдим. Иккаламиз ҳам бўкиб ичдик, нима баҳонада ичганимиз эсимда йўқ, тонгги соат бешда унинг олти юзлик қора «фиат»ида эканмиз. Бировникига меҳмонга бормоқчи эдик, шекилли.

Нима бўлганда ҳам, ўлгудай маст эдик. Бунинг устига, спидометр саксонни кўрсатарди. Омадгина бизни асраб қолди: боғ тўсинини бузиб ўтиб, рододендронлар уюмини ер билан битта қилганча, тош устунга зарб билан бориб урилсак ҳам бирор жойимиз лат емади.

Ўзимга келгач, пачоқланган эшикни тепиб тушуриб, ташқарига чиқдим. Капот қопқоғи ўн метргача, маймунлар солиб қўйилган қафас ёнига учиб бориб тушган, «фиат»нинг олд томони эса айнан устунга ўхшаш шаклда пачоқланганди. Кўполлик билан уйғотиб юборилган маймунлар дунёни бошига кўтаришарди.

Каламуш рулни чангаллаганча икки букилиб олган — қаеридир жароҳатлангани учун эмас, бир соат олдин еган пицчасини кўрсаткичлар тахтасига қусаётгани учун шундай букчайиб олганди. Машина томига чиқиб, туйнукдан ичкарига қарадим.

— Қалайсан?

— Ёмон эмас... Сал кўпроқ ичиб қўйибман. Блўўқ...

— Чиқа оласанми?

— Тортсанг чиқаман.

Каламуш двигателни ўчирди ва кўрсаткичлар тахтасидаги сигарет қутисини олиб чўнтагига тикди. Кейин қўлимдан ушлаб, секин ташқарига чиқди. «Фиат» томида ўтирганча оқариб келаётган осмонга қараб бир нечтадан сигарет чекдик. Негадир бош ролда Ричард Бёртон ўйнаган танкчилар ҳақидаги филм эсимга тушди. Каламуш нима ҳақида ўйлади, билмайман.

— Ҳа-а-а... — деди у беш дақиқалардан кейин. — Сен билан иккимизнинг омадимиз чопди. Қара, бир жойимиз тирналмадиям. Шунақаям бўларкан, а?

— Гапирма, — дедим мен. — Фақат машина дабдала бўлди, шекилли?

— Э, қўйсанг-чи. Машинанинг янгисини сотиб олиш мумкин. Омадни сотиб ололмайсан!

Унга ҳайрон бўлиб қарадим.

— Сен нима, боймисан?

— Ўхшайманми, а?

— Яхши-ку, бу...

Каламуш жавоб бермади, фақат норозиланиб бошини сермади ва гапини такрорлади:

— Лекин барибир омадимиз келди.

— Бу гапинг тўғри...

Каламуш сигаретни эзфилади-да, қолдиғини бармоғининг боши билан маймунлар қафасига чертиб юборди.

— Менга қара, — деди у. — Иккаламиз бир гуруҳ тузсак-чи? Қара, нимага қўл урмайлик — охири бахайр!

— Ишни нимадан бошлаймиз?

— Кел, пивоҳўрлик қиламиз.

Яқинроқдаги автоматдан олти банкача пиво сотиб олдик-да, денгиз бўйига қараб юрдик. Қирғоқда чўзилиб, ҳаммасини ичдик ва денгизни томоша қила бошладик. Ҳаво жуда зўр эди.

— Мени «Каламуш» деб чақир, — деди у.

— Нега энди «Каламуш»? — ҳайрон бўлдим.

— Негалигини эслолмайман. Миямга аллақачон ўрнашиб қолган. Бошида жинимдан ёмон кўрардим, ҳозир парво қилмайман. Ҳамма нарсага кўникаб кетаркансан.

Бўш идишларни денгизга отдик ва тўлқинқайтаргичга ёнбошладик-да, палтони бошга ёпиб бир соатча мизғидик. Уйғониб, баданимга аллақандай англаб бўлмас ҳаётгий куч қуйилаётганини ҳис этдим. Фаройиб ҳиссиёт.

— Юз километр югуроламан, — дедим Каламушга.

— Мен ҳам, — деди Каламуш.

Ваҳоланки, олдимизда боғнинг таъмири учун кетадиган пулни уч йил ичида бўлиб-бўлиб фоизлари билан қўшиб шаҳар маъмуриятига тўлаш мажбурияти турарди.

5

Каламушга ҳайрон қолардим, у ҳеч нарса ўқимасди. Спорт газеталари ва реклама варақаларидан бошқа бирор-бир босма матнни ўқиганини кўрмадим. Вақт ўтказиш учун қўлимга китоб олсам, у қизиқсиниб қарайди — гўё пашша ўлдиргични текшириб кўраётган пашшанинг ўзгинаси.

— Нега сен китоб ўқийсан?

— Нега сен пиво ичасан?

Тузланган балиқ ва сабзавотли салатдан газак қилдик. Саволга савол билан жавоб қиларканман, Каламуш томонга қарамадим ҳам. У ўйланиб қолди ва беш дақиқалардан кейин деди:

— Пивонинг нимаси яхши? Ҳаммаси сийдик билан чиқиб кетади, чиқитсиз. Худди бировдан қуруқ қилиб ютиб олганингдай.

У шуни айтиб, оғзимдагини чайнашимга қаради.

— Нега сен китоб ўқийсан?

Балиқнинг охири бўлагини ютдим-да, устидан пиво ичиб, ликопчани четга сурдим. Ёнимда «Туйғулар тарбияси»нинг ўқиб тугалланмаган жилди ётарди. Уни қўлимга олиб, бармоғимни варақларининг четига юргиздим.

— Флобер аллақачон ўлиб кетгани учун!

— Тирикларни ўқимайсанми?

— Тирикларни ўқигандан наф йўқ.

— Нега?

— Чунки ўлганларнинг деярли ҳамма ишини кечирса бўлади.

Ўгирилиб пештахтада турган кўчма телевизорга қарадим — «66-йўл»ни куйлашаётганди. Каламуш яна ўйланиб қолди.

— Тирикларнинг-чи, нима, уларнинг ишларини кечириб бўлмай-дими?

— Тирикларнингми? Негадир бу ҳақда жиддийроқ ўйламабман... Лекин агар улар сени буткул чорасиз қолдиришса, қандай қилиб кечирасан? Кечирмасанг керак, ахир...

Жей келиб, олдимизга яна бир шишадан пиво қўйди.

— Кечирмасанг, унда нима қиласан?

— Бошимни ёстиққа буркайман-да, ухлайман.

Каламуш гарансиб бошини чайқади.

— Қизиқ... Мен негадир унчалик тушунмаяпман...

Унга пиво қўйдим. Каламуш елкасини қисди ва ўйланиб қолди. Кейин гап бошлади:

— Охирги марта ўтган йили ёзда китоб ўқигандим. Номиниям, муаллифиниям эслолмайман. Нега ўқиганимни ҳам эслолмайман. Қандайдир роман, бироқ аёл киши ёзган. Бош қаҳрамони — у ҳам аёл, модельер, ёши — ўттизларда. Қисқаси, у бедаво касалликка чалинганман, деб ўзини ишонтиради.

— Қанақа касаллик?

— Эсимда йўқ. Саратон бўлса керак. Яна қанақа тузалмайдиганлари бор? Хуллас, у денгиз саёҳатига чиқади ва ўша ёқда йўл бўйи ўзининг шаҳвоний нафсини қондириб кетади. Ваннахонада, ўрмонда, тўшақда, денгизда — қисқаси, тўғри келган жойда.

— Денгиздаямми?

— Ҳа. Тасаввур қиласанми? Шунақа нарсаларни ёзишга ишқибоз улар. Ёзадиган нарса қуриб қолгандай.

— Ҳа-а...

— Кечирасану, китоблар шунақа. Улардан кўнглим айнийди.

Мен бошимни сермадим.

— Ўша аёлнинг ўрнида бўлганимда умуман бошқача роман ёзардим.

— Масалан, қанақа?

Каламуш стакан лабида бармоғини юргизди.

— Хўш, фараз қилайлик, бундай. Мен кемага ўтириб жўнайман, кема эса Тинч океанининг ўртасига бориб чўқади. Қутқарув чамбарагига ёпишиб жон сақлайман ва ёлғиз ўзим тунги океанда қалқиб, юлдузларга термиламан. Ажойиб, сокин оқшом. Кутилмаганда қаердандир ёнимга ёш бир аёл сузиб келади, у ҳам қутқарув чамбарагида.

— Яхши аёлми?

— Албатта.

Мен пиводан хўплаб, бош чайқадим.

— Жиннилик.

— Йўқ, сен давомини эшит. Демак, аёл икковимиз океанда қалқиб, ҳаёт тўғрисида гаплашамиз. Қаёқдан келиб, қаёққа кетаяпмиз, нимага қизиқамиз, аввал ким билан ётганмиз, телевизорда нималарни томоша қилганмиз, кеча қандай тушлар кўрганмиз ва ҳоказо. Кейин бўлса пиво ичамиз.

— Тўхта... Пиво қаердан келди?

Каламуш ўйланиб қолди.

— Пивоям шу ерда — сувда қалқиб турганди. Банкаларда. Кемада ошхона бор эди, ўшандан тўкилган. Ёгли сардиналар ҳам. Менимча, ёмон эмас?

— Хўш?

— Шу пайт атроф ёриша бошлайди. Энди нима қиламиз? — сўрайди мендан аёл. Мен, дейди, орол борлиги аниқроқ бўлган тарафга қараб сузмоқчиман. Мен эса унга: балки ҳеч қанақа орол йўқдир, дейман. Яхшиси шу ерда — сув бетида ичиб турган маъқул, бир пайт, қарабсанки, қутқарувчи самолёт учиб келиб қолади. Лекин у гапимга кирмайди ва ёлғиз ўзи сузиб кетади.

Каламуш хўрсиниб, пиводан ичди.

— Аёл икки кечаю икки кундуздан сўнг оролига етиб олади. Пиводан боши оғриган каминани бўлса самолёт қутқаради. Ва уч-тўрт йил ўтиб, биз у билан шаҳар четидаги кичкина майхонада тасодифан учрашиб қоламиз.

- Кейин яна пиво ичасизлар, шундайми?
- Қайғули воқеа, тўғрими?
- Ҳа, бундан баттари бўлмайди...

6

Каламушнинг романида мен иккита ижобий жиҳатни кўрсатган бўлардим. Биринчидан, унда секс саҳнаси йўқ, иккинчидан эса, ҳеч ким ўлмади. Одамларни ўлишга ёки аёллар билан ётишга мажбур қилишнинг ҳожати йўқ — шундоғам улар шу билан машғул. Зоти шунақа.

* * *

- Мени ноҳақ деб ўйлайсанми? — сўради аёл.
- Каламуш пиводан хўплади ва оҳиста бошини чайқади.
- Умуман олганда, ҳамма ноҳақ.
- Нега бундай деб ўйлайсан?

Каламуш «ҳм-ҳм»лади ва тили билан устки лабини ялади. Жавоб бўлмади.

— Ўша оролга сузиб боргунимча қўлларим узилиб тушай деди! Ўлиб қоламан, деб ўйловдим — аҳволим жуда ёмон эди. Миямни бир фикр тинимсиз пармалайди: агар сен ҳақ, мен ноҳақ бўлсам-чи? Нега мен азоб чекишим керак, сен бўлса у ёқда парвойинг палак, сувда қалқиб ётибсан?

У кулиб юборди ва қайғули алпозда ерга қаради. Каламуш ночор ва бемақсад бир ҳолатда чўнтагини ковлади. Уч йил ичида биринчи марта уни тамаки хумори тутди.

- Сен менинг ўлишимни хоҳладингми?
- Нима десам экан... Бироз.
- «Бироз»лиги аниқми?
- Эслолмайман...

- Иккаласиям жимиб қолишди. Каламушнинг нимадир дегиси келди.
- Биласанми нима? Одамлар бир хил бўлиб туғилмайди.
- Ким айтди?
- Жон Ф.Кеннеди.

7

Болалигимда ҳаддан ташқари камгап бўлганман. Шу даражада индамас эдимки, ота-онам ташвишланиб таниш руҳшунос табибга олиб боришди.

Табиб тепаликда, денгизга қараган уйда яшарди. Мен куёш тушиб турган қабулхонадаги курсига ўтирдим. Ўрта ёшлардаги уй бекаси назокатли хулқ-атворини намоийш этиб, муздек апелсин шарбати билан иккита бўғирсоқ келтирди. Шакарини тиззамга тўкиб юбормасликка уриниб, яримта бўғирсоқ едим-да, шарбатнинг ҳаммасини ичдим.

- Яна ичасанми? — сўради табиб.

Бош чайқадим. Бир-биримизга қараб ўтирардик. Девордаги суратдан ҳуркак мушукка ўхшаб кетадиган Моцарт таъна билан боқарди.

— Қадим-қадим замонларда, — гап бошлади табиб, — хушфеъл бир эчки бўлган экан...

Бошланишини қаранг! Кўзларимни юмиб, хушфеъл эчкини тасаввур қилишга уриндим.

— Эчкининг бўйнига оғир темир соатлар осилган экан. Қаерга борса шуларини осилтириб бораркан. Юрса ҳансирааркан. Бунинг устига, оғир бўлгани етмагандек, соатлар ишламас ҳам экан. Бир куни эчкининг олдига таниш бир қуён келибди-да, шундай дебди: «Менга қара, эчки! Нега сен бу бузуқ соатларни осиб юрибсан? Ахир, улар оғир-ку, ҳеч қандай фойдаси ҳам йўқ». «Оғирликка оғир, — жавоб берибди эчки, — лекин соатларга ўрганиб қолганман-да. Ростдан ҳам оғир, бунинг устига ишламайди».

Табиб апелсин шарбатини ичиб тугатди-да, менга жилмайди. Индамай давомини кутдим.

— Ва кунлардан бир куни қуён эчкининг туғилган кунда унга боғич билан боғланган кичкина қутича совга қилибди. Қутичада эса яп-янги, ялтироқ, енгилгина ва жуда соз ишлайдиган соат бор экан. Эчки бениҳоя хурсанд бўлиб, уни бўйнига осибди-да, ҳаммага кўрсатиш учун чопиб кетибди.

Кутилмаганда эртак тугади.

— Сен — эчкисан. Мен — қуён. Соатлар сенинг қўнглинг.

Алданганимни ҳис қилдим ва итоаткорона бош ирғадим.

Ҳафтада бир марта, якшанбанинг иккинчи ярмида, поезддан тушиб, автобусга ўтириб, табибнинг уйига етиб олардим. У ерда эса қаҳвали ўрама, олмали пишириқлар, ширин кулчалар, асалли нонлардан еб даволанардим. Бир йил шундай муолажадан кейин менга тиш доктори зарур бўлди.

— Цивилизация маълумот узатиш дегани, — дерди табибим. — Агар сен бирор нарсани ифодалаб беролмасанг, «бирор нарса» йўқдай бўлиб қолади. Борга ўхшайди, аслида эса йўқ. Хўш, айтайлик, қорнинг очди. «Овқат егим келяпти!» десанг бўлди, мен сенга дарров кулча бераман. Ол. (Олдим.) Агар ҳеч нарса демасанг, сенга кулча йўқ. (У ёвуз қиёфада кулча солинган ликопчани стол остига яширди.) Ноль! Тушундингми? Сен буни сўзсиз ифодалашга ҳаракат қиласан. Имо-ишора билан. Уриниб кўр-чи.

Мен қорнимни чангаллаб, юзимда азобланаётганимни акс эттирмақчи бўлдим. «Бу энди меъда касали дейилади!» — кулиб юборди табиб. Меъда касали...

Кейин биз у билан Эркин Суҳбат олиб бордик.

— Қани, менга мушуклар ҳақида бирор нарса гапириб бер-чи. Нима бўлсаям майли.

Мен ўйлаётган кўйи бошимни чайқадим.

— Хўш, мияннга дастлаб нима келади?

— Тўрт оёқли ҳайвон...

— Демак, фил!

— Ундан анча кичкина...

— Майли, яна-чи?

— Одамларнинг уйида яшайди. Ҳуши тоблаганда сичқон тутади.

— Нима ейди?

— Балиқ.

— Дудланган гўштни-чи?

— Униям...

Хуллас, мана шу тарзда.

Табиб тўғри айтганди. Цивилизация маълумот узатиш дегани. Айтадиган ва узатиладиган ҳеч нарса қолмаганда цивилизация тугайди. «Шиқ!» этади-ю ўчади.

Баҳорда ўн тўртга тўлганимда, галати ҳол юз берди. Мен тўсатдан гапира бошладим — гўё тўгон ўпирилиб кетгандай бўлди. Айнан нималарни гапирганимни ҳозир эслолмайман, лекин ўн тўрт йиллик жимликнинг ҳиссасини чиқармоқчи бўлгандай уч ой тўхтовсиз вайсадим. Июлнинг ўрталарига келиб чакагим тинганида ҳароратим қирқ даражага кўтарилиб, уч кун мактабга бормадим. Кейин иситма тушди. Мен индамас ҳам, вайсақи ҳам эмас — шунчаки оддий ўспиринга айландим.

8

Мен тонгги соат олтида уйғондим, афтидан, чанқаган бўлсам керак. Бировнинг уйида уйғонганимда, доим ўзимни бировнинг танасига жойлаб қўйилган бегона жондай ҳис қиламан. Сабрим чидамай, энсиз каравотдан турдим, эшик олдидаги жўмрак ёнига бориб, уч-тўрт стакан сувни отдай симирдим ва яна ётдим.

Ланг очиқ деразадан денгиз кўзга ташланарди. Ҳали кўтарилмаган қуёш нурлари ўйноқи тўлқинларда ялтирарди. Бир неча оғирқарвон, чиркин юк кемалари сузиб юрарди. Куннинг иссиқ бўлиши тайин эди. Атрофдаги уйлар уйқуда — фақат ғилдиракларнинг темир йўлни яккам-дуккам тақиллатиши-ю, радиогимнастиканинг сокин мусиқаси қулоққа чалинарди.

Кийинмасдан, каравот суянчигига суяндим-да, сигарет ёқиб ёнимдаги қизга қарадим. Унинг баданига жануб тарафдаги деразадан қуёш нури тушиб турарди. У устидаги енгил кўрпани очиб ташлаб, маст уйқуда ётарди. Нафас олиши дам-бадам тезлашар, чиройли кўкраги кўтарилиб-тушарди. Офтобдан қорайган бадани оқара бошлаган, чўмилганда кийиладиган кийимидан қолган яққол излар галати оқариб, айний бошлаган танани эслатарди.

Мен чекиб бўлиб, ўн дақиқача унинг исмини эслашга уриндим. Эслолмайман. Энг қизиги, умуман унинг исмини билган-билмаганлигимни эслай олмаётгандим. Зўриқишни бас қилиб, эснадим ва яна унга қарадим. Йигирма ёшдан сал берида, семиздан кўра озғинга мойилроқ. Қаричим билан бўйини ўлчадим. Саккиз қарич чиқди ва товонигача яна бир бош бармоқ қолди. Тахминан 158 сантиметр.

Ўнг кўкраги остида — ўн иенлик тангадай келадиган, томган қайла томчисидай хол бор. Манглайчасидаги сийрак толалари — тошқиндан кейинги дарё қиёқига ўхшайди. Ва ниҳоят, чап қўлида — фақат тўртга бармоқ.

9

Уч соатлар ўтди ва у уйғонди. Қаердалигини, нималар бўлганини англай бошлашига нақ беш дақиқача керак бўлди. Бу беш дақиқада мен қўл қовуштириб, ёмғирли булутларнинг аста-секин шакллари-ни ўзгартирганча шарқ томонга ўрмалашини кузатдим.

Ўгирилиб, унинг бўйнигача кўрпага бурканиб олганини кўрдим, ичкиликнинг асоратлари билан олиша туриб, менга ҳайрон бўлиб тикилаётган эди.

— Сен... кимсан?

— Эслолмайсанми?

У бошини чайқади. Мен сигарет тутатдим ва унга ҳам узатдим, бироқ у эътибор бермади.

— Гапириб берсанг-чи?

— Қаеридан бошлай?

— Энг бошидан.

«Энг боши» қаердан бошланишига ақлим етмас, гапни қандай сўзлар билан бошлашни ҳам аниқ тасаввур қилолмасдим. Қовушармикан, қовушмасмикан?.. Ўн сонияча ўйлаб, бошладим.

— Кун жуда иссиқ, лекин яхши эди. Кундузи ҳовузда чўмилдим, кейин уйга қайтдим, сал мизғиб олиб, кечки овқатни едим. Соат тўққизлар эди. Машинага ўтириб, айлангани кетдим. Қирғоққа етиб бордим, радиони қўйиб денгизга қараб ўтирдим. Мен тез-тез шундай қилиб тураман. Ярим соатлардан кейин кимнидир кўргим келиб қолди. Денгизга узоқ қарасанг, одамларни кўргинг келади, одамларга узоқ қарасанг — денгизни. Фалати. Қисқаси, «Жейз-бар»га боришга қарор қилдим. Биринчидан, пиво хумор қилаётганди, иккинчидан эса, у ерда кўпинча ошнамни учратардим. Бу сафар ошнам йўқ экан. Пивони ёлғиз ўзим ичишимга тўғри келди. Бир соатда уч шиша ичдим.

Сигаретнинг кулини қоқиш учун гапни шу жойда тўхтатдим.

— Айтмоқчи, сен «Қизиган томдаги мушук»¹ни ўқиганмисан?

У жавоб бермади. Кўрпага ўранганча — худди қирғоққа чиқариб ташланган сув парисидек шифтга қаради.

— Мен шунчаки, бир ўзим ичсам доим шуни эслайман. Қандай эди?.. «Худди ҳозир миямда бир нима «шиқ» этади-ю, ҳаммаси жойига тушадигандай, гўё»... Аслида бундай бўлмайди. Ҳеч нарса «шиқ» этмайди. Умуман, кутишдан чарчадим ва унинг уйига кўнғироқ қилдим. Ичишга чақирмоқчи эдим. Аёл кишининг овози жавоб қилди. Ҳайрон бўлдим — бу умуман унга хос бўлмаган ҳолат. Уйига ҳатто элликта қизни олиб келиб, ичиб фирт маст бўлгандаям, телефонга ўзи келарди. Тушунаёпсанми?

Ўзимни адашиб бошқа рақамни тергандай кўрсатиб, узр сўраб, трубкани илдим. Кайфиятим бузилди, сабабини билмайман ҳам. Яна бир шиша ичдим. Кайфиятим эса яхшиланмаяпти. Аҳмоқлик, албатта, лекин бўлиб туради. Ичиб тугатиб, Жейни чақираяпман. Ҳозир ҳақини тўлайман-да, уйга кетаман, бориб бейсбол натижаларини билиб оламан ва ётиб ухлайман, деб ўйладим. Жей менга, бор ювин, деди. У ҳатто бир яшик пиво ичсанг ҳам, ювинсанг рулга ўтира оласан, деб ишонади. Начора — ювиниш хонасига кирдим. Тўғрисини айтсам, чўмилмоқчи эмасдим — шунчаки, ўзимни ювиниш нияти бордай қилиб кўрсатдим. Ювиниш хонасидаги тоснинг қувури доим тикиллиб, сув кетмай ётади. Ҳузур қилиб ювинолмайсан, кўнглинг тортмайди. Лекин негадир кеча қувурдан сув кетаётган эди. Фақат энди бошқа бир ташвиш рўй берган — ерда сен чўзилиб ётардинг.

У “ух” тортиб кўзларини юмди.

— Кейин-чи?

— Мен сени кўтариб олиб чиқдим, кимдир танийдими, деб сўраддим. Ҳеч ким танимади. Кейин биз Жей билан жароҳатингни боғладик.

— Жароҳатимни?

— Йиқилганингда бир ниманинг қиррасига бошинг билан урилгансан. Қаттиқмас, кўрқинчли жойи йўқ.

У бош ирғади, кўрпанинг тагидан қўлини чиқариб, бармоқларини пешонасидаги ярага текизди.

¹ Америкалик драматург Тенесси Уилямсининг (1911— 1983) пьесаси (1955).

— Жей иккимиз сени нима қилишни маслаҳатлашдик. Охири шундай қарорга келдик: мен сени уйга олиб кетадиган бўлдим. Сумканга қўл тиқиб, ҳамён, бир даста калит ва хат топдик. Мен ҳамёндаги пулдан тўлаб сени хат ёзилган манзилга олиб бордим. Эшикни калитинг билан очиб, сени тўшакка ётқиздим. Бор гап шу. Ҳисоб варақаси ҳамёнда.

У чуқур хўрсинди.

— Сен нега қолдинг?

— ?

— Нега мени ётқизиб дарров кета қолмадинг?

— Менинг бир танишим ароқдан қаттиқ заҳарланиб ўлган. Виски ичди, ҳаммага «кўришгунча» деди, тетиккина бўлиб уйига кетди. Бориб тишини тозалаб, пижамасини кийган-да, ётиб ухлаган. Тонгда эса бадани совуб бўлган экан. Дафн маросимини дабдабали қилиб ўтказишди.

— Шунинг учун тун бўйи ёнимда ўтириб чиқдингми?

— Умуман олганда, мен соат тўртларда кетмоқчи эдим. Лекин ухлаб қолдим. Тонгда уйғондим ва яна кетмоқчи бўлдим. Бироқ кетмадим.

— Нега?

— Хў-ш, ўйлаб кўрдим: воқеа қандай бўлганини сенга айтиб бериш керак-ку!

— Жинни бўлиб қолиш мумкин, қандай олийжаноблик!

Бу сўзларга сидқидилдан сингдирилган заҳар менга сачрамасин деб бошимни елкаларим орасига тортдим. Кейин эса булутларга қарай бошладим.

— Мен кеча... бирор нарса дедимми?

— Озгина.

— Нима ҳақида?

— Ҳар хил нарсалар ҳақида... Эсимда йўқ. Жиддий гап йўқ.

У кўзларини юмди ва томоқ қирди.

— Хат-чи?

— Сумкада.

— Уни ўқидингми?

— Шу етмай турувди!

— Ростдан ўқимадингми?

— Э, ўқиб нима қиламан?

Буни аччиқ аралаш айтдим: унинг гапида нимадир менга қаттиқ ботганди. Лекин бошқа томондан нимадир тинчлантирарди ҳам. Эски хотираларни уйғотарди. Агар табиийроқ ҳолатда танишганимизда — эҳтимол, вақтни ёмон ўтказмаган бўлардик. Менга шундай туюлди. Лекин, виждонан айтганда, қизлар билан табиий ҳолатда қандай танишиш кераклиги аллақачон эсимдан чиқиб кетганди.

— Ҳозир соат неччи?

Бироз енгил тортиб ўрнимдан турдим, столда ётган соатга қарадим, кейин стаканга сув қуйиб, қайтиб келдим.

— Тўққиз.

У ҳолсиз бош ирғади ва стаканни бўшатди.

— Кеча қўп ичдимми?

— Яхшигина. Агар мен шунча ичсам, ўламан.

— Мен эса ўлаяпман.

У чекди, оғзидан тутун чиқариб хўрсинди — ва қўққисдан гугурт чўпини очик деразага отди.

— Кийимни опкел.

— Қайсисини?

У кўзларини юмди.

— Фарқи йўқ. Фақат, худо ҳаққи, савол берма.

Жавонни очиб, нарсаларни титдим, энгсиз ҳаворанг кўйлакни танлаб, унга узатдим. У кўйлакни бошидан тушириб яланғоч танига кийди, елкасидаги боғични ўзи қадади ва яна бир марта хўрсинди.

— Кетишим керак.

— Қаёққа?

— Ишга-да...

Буни у тупургандай қилиб айтди. Кейин, гандираклаб ўрнидан турди. Мен ҳамон каравотнинг бир четида, унинг қандай ювиниб-таранаётганига қараб ўтирардим.

Хона тартибга келтирилган, лекин фақат қўл учиди: бундай саришталик ортидан, одатда, бепарволикнинг ҳиди анқиб туради — бу ерда айни шу ҳид ҳавони тўлдирар ва менинг асабларимни эзғиларди. Олти татамича¹ келадиган майдонни бир хил арзон уй жиҳозлари банд этган. Қолган бўш жой битта кўрпача ташлашга етгулик эди — у айнан ўша ерда тик туриб, сочини тарарди.

— Қанақа иш?

— Сенга дахли йўқ.

Умуман олганда, албатта...

Индамай сигаретни чекиб тугатаётгандим. У менга орқа ўгирганча, ойнага қараб, бармоқларининг учи билан кўзларининг тагидаги сояни силарди.

— Соат неччи? — сўради у яна.

— Ўн минут ўтди.

— Кеч қолаяпман. Сен ҳам кийиниб, уйингга бор, — у қўлтиғига атир пуркади. — Уйинг бордир?

— Бор, — тўнғилладим мен ва майкамни тортиб кийдим. Ҳануз каравотда ўтирганча, деразага қарадим. — Сен қаёққа боришинг керак?

— Бандаргоҳ томонга. Нимаиди?

— Мен сени ташлаб ўтаман. Кечикмаслигинг учун.

У чўткани қўлдан кўймай, йиғлагудек бўлиб менга тикилди. Агар йиғлаб олса, албатта, енгил тортади, деб ўйладим. Лекин у йиғламади.

— Менга қара, гапимни эшит, — деди у. — Тўғри, мен кўп ичиб кўйиб маст бўлганман. Яъни қандай бўлмагур аҳволга тушмайин, ўзим учун ўзим жавоб бераман.

У жиддий қиёфада чўтканинг дастаси билан кафтига урди. Яна нима деркан, деб кутдим.

— Шундайми, шундай эмасми?

— Ҳа, шундай...

— Лекин қиз билан, у ҳушини йўқотган вақтда ётиш — пасткашлик!

— Мен, ахир, ҳеч нарса қилганим йўқ-ку...

У биров жим турди, ўзини босиб олаётгани аниқ эди.

— Яхши, унда нега мен яланғоч эдим?

— Ўзинг ечиндинг.

— Ишонмайман!

У чўткани каравотга ташлади ва сумкачасига ҳамён, лаб бўёқ, бош оғриғидан дори ва бошқа майда-чуйдаларни тика бошлади.

¹ Татами (похол солинган кўрпача) бир ярим квадрат метрча жойни олади ва уй-жой майдонининг ўлчов бирлиги вазифасини бажаради.

- Мана, сен, ҳеч нарса қилмаганман, деяпсан. Исботлай оласанми?
- Балки ўзинг иложини қилиб текшириб кўрарсан?
- Қандай қилиб?
- Унинг ростдан ҳам жаҳли чиқаётганга ўхшарди.
- Мен сенга қасам ичаман.
- Ишонмайман!
- Ишонишга тўғри келади, — дедим. Ва ўзимни нохуш ҳис қилдим.

У жонига теккан гап-сўзни тўхтатиб, мени ташқарига туртиб чиқарди, изимдан чиқиб эшикни қулфлади.

Дарё ёқалаб кетган асфалт йўлдан юриб индамай машинам турган ташландиқ жойгача бордик. Мен сочиқ билан олд томондаги шишани артаётганимда у атрофни бир айланиб чиқди ва машина капотига оқ бўёқда катта қилиб нари-бери чизиб ташланган сигирнинг тумшугига шубҳаланиб тикилиб қолди. Сигирнинг бурнида катта узук бор эди, тишларида эса оқ атиргулни тишлаб қўпол ишшайиб турарди.

- Буни сен чиздингми?
- Йўқ, бу менгача бор эди.
- Нега энди айнан сигир?
- Ростдан ҳам, қизиқ, — дедим мен.

У икки қадам орқага тисарилди ва яна бир марта сигирнинг тумшугига қаради. Кейин гўё кутилмаганда гапга киришиб кетганидан афсуслангандай лабини қимтиди ва машинага ўтирди.

Ичкари иссиқ эди. Бандаргоҳга етгунимизча у оғиз очмади, сочиқ билан терини артди ва тўхтовсиз чекди. У кетма-кет тутунни ичига тортар, лаб бўёғининг изи қолган-қолмаганини текшираётгандай сигаретнинг филтрига диққат билан қарар, кейин эса сигарет қолдигини кулдонга тиқиб, янгисини оларди.

— Менга қара, мен яна кечаги воқеа ҳақида. Ўшанда нима дедим ўзи? — кутилмаганда сўради у машинадан чиқишга шайланаркан.

- Ҳар хил гаплар...
- Бирортасини бўлсаям эслагин.
- Кеннеди ҳақида.
- Кеннеди?
- Жон Ф.Кеннеди ҳақида.

У бошини чайқаб, уф тортди.

- Ҳеч нарсани эслолмайман.

Машинадан чиқаётиб, у орқа тарафни кўрсатадиган ойнага индамай минг иенлик пулни суқиб кетди.

10

Даҳшатли жазирама эди. Қизиган ҳавода тухум пиширса бўларди.

Одатимга кўра, бутун гавдамни ташлаб «Жейз-бар»нинг зил-замбил эшигини очдим ва кондиционер ҳавосидан ютдим. Тамаки тутунни, виски, қовурилган картошка, қўлтиқлар ва канализациянинг ўтириб қолган ҳидлари худди олмон ўрамасининг қатламларига ўхшаб батартиб қалашиб кетганди.

Одатдагидай, пештахтанинг бир четдаги бурчагига ўтирдим, деворга энгашдим ва одамларга кўз югуртирдим. Кўзга ғалати кўринадиган кийим-кечакда уч нафар француз денгизчиси, улар билан иккита аёл ва бир жуфт ёш-яланг бор, холос. Каламуш йўқ эди.

Пивога қўшиб гўштли сэндвич ва маккабодроқ буюрдим. Кейин Каламуш келгунча вақт ўтказиш учун китобни қўлга олдим.

Ўн дақиқалардан сўнг бемаъни ялтироқ либосда ўттиз ёшлардаги аёл кириб келди. Унинг дум-думалоқ кўкраклари иккита цитрус мевасини эслатарди. У мендан бир курси нарига ўтирди, хонага худди шу тарзда кўз югуртирди ва ўзига гимлет¹ буюрди. Бир қултум ичиб, ўрнидан турди ва кишини эсдан оғдирадиган даражада узундан-узоқ телефонда гаплашди. Кейин сумкасини елкасига силкиб ташлаб олиб, ҳожатхонага қараб кетди. Қирқ дақиқа ичида бу уч марта такрорланди. Бир қултум «гимлет», узундан-узоқ телефонбозлик, сумкача, ҳожатхона.

Рўпарамда Жей пайдо бўлди.

— Ҳали кетингни яғир қилмадингми? — ачитиб сўради у. Гарчи хитойлик бўлсаям, бироқ япончада мендан анча яхшироқ гапирди.

Ҳожатхонадан учинчи марта қайтаётиб, аёл атрофига аланглади, ёнидаги курсига сирғалиб ўтирди ва паст овозда сўради:

— Кечирасиз, сизда майда топилмайдими?

Мен бошимни иргадим, чўнтагимдаги бор чақани олиб, пештахтага тўқдим. Ўттизта ўн иенлик танга.

— Раҳмат. Катта ёрдам бердингиз. Барменнинг жонига тегиб ҳам кетдим — алмаштириб бер, алмаштириб бер...

— Сизга раҳмат, энди бу юкни қўтариб юрмайман.

У миннатдор қиёфада жилмайиб, эпчиллик билан чақаларни йиғиб олди-да, қўнғироқ қилиш учун югурди.

Китобни ёпдим. Жейдан телевизорни пештахтага қўйишни сўрадим ва пиво ичиб, тўғридан-тўғри олиб кўрсатилаётган бейсбол ўйинини кўра бошладим. Ўйин жиддий эди. Биргина тўртинчи сетнинг ўзида иккита питчернинг олтига узатган тўпини қайтаришди, бунинг устига иккита хит биттадан очко келтирди. Майдондаги ўйинчилардан бири, шармандаликка чидай олмай, майсага ётиб қолди. Питчерларни алмаштиришаётганда реклама улаворишди. Кетма-кет олтига ролик кетди — пиво, суғурта, витаминлар, авиакомпания, картошкали чипслар ва гигиена сочиқлари.

Хонимлар ёқтирмаган француз денгизчи қўлида пиво қуйилган стакан билан келиб орқамда тўхтади ва французчалаб нима кўраётганимни сўради.

— Бейсбол, — англизчада жавоб қилдим.

— Бейсбол?

Икки оғиз қилиб унга ўйин қоидаларни тушунтирдим. Мана бу эркак коптокчани отади, буниси уни таёқ билан уради; югуриб бир айланиб чиқсанг — очко оласан. Денгизчи беш дақиқача телевизорга бақрайиб қараб турди, реклама бошланганда эса мусиқали автоматда нега Жонни Холидейнинг пластинкаси йўқ, деб сўради.

— Машҳур эмас, — дедим мен.

— Француз қўшиқчиларидан ким машҳур?

— Адамо.

— У белгиялик.

— Унда Мишел Полнарэфф.

— *Merde*.

Денгизчи ўзининг столига кетди.

Бешинчи сет бошланди ва аёл қайтиб келди.

— Раҳмат. Кел, мен сени бирор нарса билан меҳмон қилай.

¹ “Г и м л е т” — лайма шарбатини қўшиб, асосан жин ва ароқдан тайёрланадиган коктейль.

- Э, нега, кераги йўқ...
- Қарзимни қайтармагунча тинчимайман — феълим шунақа.
- Хушмуомала табассумни эплотмадим — шунчаки бош ирғаб қўя қолдим. У Жейни имлаб чақирди: «Унга пиво, менга гимлет». Жей уч марта маъноли бош силкиди ва пештахта ортига ғойиб бўлди.
- Нима, келмаяптими?
- Ҳа, негадир...
- Аёл кишими?
- Эркак.
- Меники ҳам келмаяпти. Ўхшайди-а?
- Иложсизликдан бош ирғадим.
- Қулоқ сол, мен неччига кирганга ўхшайман?
- Йигирма саккиз.
- Аддаяпсан.
- Йигирма олти.
- У кулиб юборди.
- Менга фарқи йўқ. Сенингча қандай — эрга текканманми, йўқми?
- Агар топсам, менга негади?
- Ўшанда кўрамиз.
- Эрга теккансан.
- Ҳа-а-а... Ярмини топдинг. Ўтган ой ажрашдим. Сен бирор марта ажрашган аёл билан учрашганмисан?
- Йўқ. Лекин мен невралгияга дучор бўлган сигир билан учрашганман.
- Қаерда?
- Университет лабораториясида. Биз беш киши бўлиб уни аудиторияга итаргилаб киритганмиз.
- У хохолаб кулди.
- Сен талабамисан?
- Ҳа.
- Қачонлардир мен ҳам талаба бўлганман. Олтмишинчи йилларда.
- Яхши вақтлар эди...
- Қаерда?
- У жавоб бермай қиқирлаб кулди-да, гимлетдан хўплади ва аниқ ниманидир эслаб, соатга қаради.
- Яна қўнғироқ қилиш керак. — У сумкачасини олиб ўрнидан турди.
- Менинг саволим ҳавода қолди. Пивонинг ярмини ичиб, Жейни чақирдим ва харажатни тўладим.
- Қочишга қарор қилдингми? — деди у.
- Ҳа.
- Ўзингдан ёши катта аёлларни ёқтирмайсанми?
- Ёшнинг алоқаси йўқ. Ҳа, агар Каламуш пайдо бўлиб қолса, салом айт.
- Мен бардан чиқаётганимда, аёл телефондаги гапини тугатиб, тўртинчи марта ҳожатхонага бораётганиди.

Уйга қайтаётиб йўл бўйи қаердандир эшитган мусиқани ҳуштакда чалдим. Номи ҳеч ҳам эсимга тушмасди. Жуда эски нарса. Машина қирғоқда турарди ва тунги денгизга термилиб, барибир номини эс-лашга уриниб кўрдим.

«Микк-Маус клубининг қўшиғи» эди бу. Шундай сўзлар бор эди:

Мана, қандайин қувноқ,
 Ўронимиз бор бизнинг.
 Эм-ай-си-
 кей-и-уай-
 эм-оу-ю-эс-и!

Балки, чинданам яхши вақтлар бўлгандир.

11

ёқл

Салом! Ҳаммангизга хайрли оқшом насиб этсин! Кайфиятлар қалай? Менинг кайфиятим чоғ. Шунақанги зўр кайфиятдаманки, ярмисини сизга улашсам дейман. «Эн-И-Би» радиоси гапиради. “Талабларга биноан оммабоп мусиқа” дастури! Бугун шанба ва биз яна оқшом соат тўққизгача роппа-роса икки соат сиз билан биргамиз! Сиз бир дунё хилма-хил мусиқаларни тинглайсиз. Фамгин қўшиқлар, ўтмишни эслатувчи ва қувноқ ашулалар сизга ҳамроҳ бўлади. Эшитганда одамнинг рақс тушгиси келадиган, ҳатто эшитганда тупургиси ва қусгиси келадиган қўшиқларни ҳам тинглайсиз. Хуллас, турли-туман қўшиқлар! Бизга қўнғироқ қилинг. Рақамимизни биласиз. Фақат рақамларда чалкашманг. Ўнғайсиз аҳволга тушиб юрманг. Ёки аллақандай фалокатга дучор бўлманг. Эҳ, қовушмаяпти... Дарвоқе, биз бу ерда бир соатдан бери талабларингизни қабул қилаяпмиз. Ўнта телефон тинимсиз жиринглайди ва дам олишга бир дақиқа ҳам фурсат йўқ. Уларнинг қандай жиринглаётганини эшитишни хоҳлайсизми?..... Эшитдингизми? Даҳшатга, тўғрими? Хуллас, бармоқларингиз қавариб кетгунча тинимсиз бизга қўнғироқ қилаверинг. Айтганча, ўтган ҳафта чунонам қўнғироқ қилдингизки, бу ерда биздаги тиқинларнинг бариси отилиб кетди. Лекин ҳозир ҳаммаси жойида. Биз кеча махсус сим арқон ётқиздик. Сим арқон эмас, нақд филнинг оёғи. Аввалгиси сим эмас, шунчаки косов эди. Яна қовушмади... Қисқаси, ақлдан озгунингизча бемалол қўнғироқ қилаверинг. Ҳатто студияда ҳамма ақлдан озган тақдирдаям барибир тиқинлар отилмайди. Келишдикми? Бугун кўчада яна ҳақиқий жазирама — келинг уни рок шовқинига бостирамиз! Бу мусиқа шунинг учун яратилган. Худди бизнинг офатижон қизларимиздай. О’кей, биринчи ашула! Буни жимгина эшитинг, зўр қўшиқ. Жазирамани унутамиз! Хуллас, Брук Бентон, «Жоржияда ёмғирли тун»!

ўчр

..... Уф-ф-ф..... Жазирама!..... Даҳшат! .....

.....Салқинроқ қилишнинг ҳеч иложи бормикан?.....

.....Йўқ, бу дўзахнинг ўзгинаси..... Эй, бас қил, шундоқ ҳам терга ботганман.....

.....Яхши-яхши, буниси мазза.

..... Менга қара, бир нима ичгим келяпти! Ким бўлса ҳам муздек кола беринглар. ....Нима! Ҳожатхонага бориб келишга улгурмайманми? Сен менинг қовуғимни билмайсан! Меники ҳамманинг қовуғидан пеш.....

.....Раҳмат, Ми-тян, сен балосан..... Муздайгина!...
 .....Очқични келтирмадингми?.....

.....Аҳмоқ! Нима, мен тишим билан очаманми? ..... Вой, ҳозир кўшиқ тугайди, улгурмайман! Аҳмоқона ҳазилларинги бас қил!.....
ОЧҚИЧ!!!

.....Жин урсин!.....

ёқл

Ажойиб кўшиқ, шундай эмасми? Ҳақиқий мусиқа! Брук Бентон, «Ёмғирли Жоржия». Менингча, ҳатто бироз салқин бўлди. Дарвоқе, нима деб ўйлайсиз, бугун ҳарорат қандай? Ўттиз етти даража! Ўттиз етти... Ҳатто ёзда ҳам бунчалик бўлмайди. Печканинг ўзи! Қиз бола билан кучоқлашганингда ҳам салқинроқ бўлади — бундай ўттиз етти даражада ёлғиз ўтиргандан кўра. Шу гапга ишонасизми? О кей, гап сотишни бас қилайлик! Кейингисини кўямиз. «Кридекс Клиэуотер Ривайвл» «Ёмғирни ким тўхтатади?» кўшиғи билан. Кетдик, бейби!

ўчр

.....Эй, энди кераги йўқ. Микрофоннинг тирговчи билан очдим.....

....О-о-о-о.....Кайф!..... Кўрқма. Ҳиқичоқ тутмайди. ....Хавотирланма.....

....У ёқда бейсбол нима бўлаяпти? .....Айтмоқчи, уни бошқа каналдан узатишлари керак.....

.....Тўхта, бу нимаси? Радиостудияда биттаям приёмник йўқми? Бунақа ишлар учун қамоққа ташлаш керак!.....

.....Тушундим. Бўлди. Қисқаси, кейингиси пиво бўлади. Фақат янаям муздайроқ.....

..... Вой, бошланяпти шекилли. Ҳозир ҳиқичоқ тутади.....
 .....Ҳиқ!.....

12

Саккиздан чорақта ўтганда телефон кўнғироғи жиринглади.

Бу пайтда мен тўқима курсида ялпайиб ўтирганча пишлоқли крекери қисирлатиб чайнаб устидан пиво ичаётгандим.

— Ҳой, салом. «Эн-И-Би» радиоси гапираяпти, «Талабларга бинотан оммабоп мусиқа» эшиттириши. Ҳозир бизларни эшитаётганмидинг?

Шошилиб бир қултум пиво билан оғзимга ёпишиб қолган крекери ювдим.

— Радио?

— Ҳа, радио. Цивилизация самараси..... Ҳиқ! ..... Техник тафаккурнинг чўққиси. Музлатгичдан кичик, телевизордан арзон ва чангютгичдан мустаҳкамроқ. Ҳозир нима қилаётгандинг?

— Китоб ўқиётгандим...

— Хи-хи-хи!.. Зўр машғулот топибсан... Радио эшитиш керак! Ўқийганингда бутунлай ёлғиз қоласан. Тўғрими?

— Ҳа...

— Мана, айтайлик, спагеттининг қайнашини кутаяпсан, бу вақтда ўқиш мумкин. Тушундингми?

— А-ҳа....

— Ҳа, майли..... Ҳиқ!..... Бу масалани тугатдик. Энди айт: сен бирор марта ҳиқичоғини енголмаётган бошловчини эшитганмисан?

— Йўқ.

— Демак, биринчи марта эшитаяпсан. Умуман, худди ҳозир радиоприёмниклар олдида ўтирганларга ўхшаб. Дарвоқе, нимага сенга эфирдан тўғридан-тўғри қўнғироқ қилаётганимни тушунаяпсанми ўзи?

— Йўқ.

— Гап бундай... Битта қиздан талабнома тушди..... ҳиқ!..... сен учун кўшиқ эшиттиришимизни сўраб. Кимлигини биласанми?

— Йўқ.

— Кўшиқ «Калифорния қизлари» деб номланади. «Бич Бойз» ижро этади. Эски кўшиқ. Хўш, энди тушундингми?

Мен бироз ўйладим ва билмайман дедим.

— Ҳим-м-м..... Қийин-а? Агар топсанг, сенга зўр футболка юборамиз. Эсла!

Мен яна чираниб ўйладим. Бу сафар хотирамнинг узоқ пучмоқларидан ниманидир илинтиришга эришдим.

— Хўш?... «Калифорния қизлари», «Бич Бойз». Нима эсингга тушяпти?

— Беш йиллар бурун синфдош қиздан шунақа пластинка олгандим.

— Синфдошинг ким бўлди?

— Ўқув саёҳатига чиққандик, кўзшишасини тушириб қўйганди. Мен топишга ёрдамлашдим — миннатдорчилик учун ўша қиз пластинкасини эшитишга берди.

— Хўш.... Кўзшишаси.... Ҳа, айтганча, пластинкани унга қайтаргандирсан?

— Йўқ, йўқотиб қўйдим....

— Э-э, шуям иш бўпти-ю! Худди шунақасини сотиб олиб бер. Қизларга бирор нарса бериш бошқа нарса..... Ҳиқ!..... Олиш бошқа нарса! Тушундингми?

— Ҳа.

— Яхши. Беш йил бурун ўқув саёҳатида кўзшишасини тушириб қўйган қиз! Албатта, сиз ҳозир бизни эшитяпсиз! Ҳа, унинг исми нимаиди?

Исмини айтдим.

— Хўш. У худди шундай пластинка сотиб олиб сизга бераман, деяпти. Жуда зўр, тўғрими? Айтмоқчи, неча ёшдасан?

— Йигирма бирда.

— Ажойиб давр! Талабамисан?

— Ҳа.

— ..... Ҳиқ!..

— Нима?

— Мутахассислигинг нима деяпман!

— Биология.

— О-о-о.... Жониворларни яхши кўрасанми?

— Яхши кўраман.

- Нимасини яхши кўрасан?
- ..... Хўш, эҳтимол, улар кулмайди, шунинг учундир.
- Ана, холос!.. Ҳайвонлар кулмайдими?
- Ит ва отлар сал-пал кулади.
- Хо-хо... Қачон кулади?
- Хурсанд бўлганида.
- Кўп йиллардан бери биринчи марта жаҳлим чиқа бошлади.
- Бундан чиқди..... ҳиқ!..... итдан қизиқчи чиқаркан-да?
- Сиздан чиқиши аниқ.
- Ха-ха-ха-ха!.....

13

«Калифорния қизлари»

Шарқий қирғоқ томонда
 Пўрим қизлар жуда кўп.
 Жанубдагилар эса бир уришда йиқитар!
 Юришлари кинодагидай...

Ўрта Фарб ҳам ёмонмас,
 Фермаларда гўзаллар сероб,
 Шимоллик қизлар эса — ўпишишга устадир,
 Улар билан ҳеч совқотмайсан.

Бироқ Калифорния қизлари олдида уларга йўл бўлсин!...

14

Футболка уч кундан кейин почта орқали келди.
 Мана бунақа:

15

Эртаси куни эрталаб янги сарпони кийдим, у баданимга ёқимли санчиларди, ва бандаргоҳ атрофида тентирагани кетдим. Йўлимда грамм-пластинкалар сотиладиган кичкина дўконча учради, ичкарига кирдим. Дўконда зоғ ҳам йўқ эди — фақат сотувчи қиз пештахта ортида банкадан кола хўплаб зериккан қиёфада чекларни текшираётди. Пластинка терилган токчаларга қарадим ва қўққисдан қиз билан танишлигимни пайқаб қолдим. Худди ўша, жимжилоғи йўқ қиз — бир ҳафта олдин у Жейнинг баридаги ювиниш хонасида йиқилган эди.

— Салом! — дедим. У эсанкираганча менга, кейин кўйлагимга қаради ва коланинг қолганини ичиб тугатди.

— Бу ерда ишлашимни қандай билдинг?

— Бу шунчаки тасодиф. Пластинка сотиб олишга кирувдим.

— Қанақа?

— «Бич Бойз». «Калифорния қизлари»ни.

У менга шубҳали қараганча ўрнидан турди, токча тарафга уч қадам ташлади ва яхшилаб ўргатилган кучукдай, пластинка билан қайтди.

— Мана бу бўладими?

Бошимни ирғадим-да қўлимни чўнтагимдан чиқармай дўконни кўздан кечирдим.

— Яна Бетховенни. Учинчи фортепиано концерти.

У иккита пластинка келтирди.

- Кимнинг ижросида, Глен Гулднингми ёки Бакхаузнингми?
 — Глен Гулднинг.
 У пластинкани пештахтага қўйди ва бошқасини қайтариб олиб кетди.
 — Яна нима?
 — Майлз Девисники. «Чит қўйлакли қиз» бор пластинкаси.
 Бу сафар у узокроқ қидирди — лекин яна топди.
 — Яна нима?
 — Бўлди, шекилли. Раҳмат.
 У пештахтага учта пластинкани терди.
 — Буларнинг ҳаммасини эшитасанми?
 — Йўқ, булар совға учун.
 — Фейлинг кенг экан.
 — Шундай туюлади...
 У ўнғайсизлангандай елкасини учирди ва нархини айтди, 555 иен.
 Пулни тўлаб, пластинка солинган халтани қўлга олдим.
 — Буни қара-я... Сен баҳона бугун тушгача учта пластинка сотдим.
 — Ажойиб.
 У “ух” тортди, пештахта ортига ўтириб, чекларнинг бошқа бир дастасини қўлига олди.
 — Сен бу ерда доим бир ўзинг ўтирасанми?
 — Яна битта қиз бор. Ҳозир тушликда.
 — Сен-чи?
 — У қайтса мени алмаштиради.
 Чўнтагимдан сигарет чиқариб тутатдим ва чекиб унинг ишини кузатдим.
 — Менга қара, балки бирга тушлик қилармиз?
 У чеклардан кўзини узиб, бош чайқади:
 — Бир ўзим тушлик қилишни яхши кўраман.
 — Мен ҳам.
 — Сен ҳамми?
 У қовоғини уйди, чекларни нарироқ суриб граммофонга «Харперз Бизарр»нинг охириги пластинкасини қўйди.
 — Нимага энди сен мени таклиф қилиб қолдинг?
 — Ҳар замонда анъанани бузиб туриш керак.
 — Ўзинг бузавер. Менга тирғалганинг етар.
 У бир даста чекни ёнига сурди ва яна ишга киришди.
 Мен бош ирғадим.
 — Сенга айтувдим шекилли — сен ярамассан, — деди у. Кейин лабини қисди ва тўрт бармоғини бир даста чекнинг гирдидан шитирлатганча юргизди.

16

- «Жейз бар»га кирганимда Каламуш пештахтага тирсагини тираб, хўмрайган алпозда Генри Жеймснинг қалинлиги телефон китобидай романини ўқиётганди.
 — Қизиқми?
 Каламуш китобдан кўзини узди ва бош чайқади.
 — Унчамас. Гарчи мен ҳозир фақат ўқишга берилгандай кўринсам-да. Ўша суҳбатдан кейин. «Ночор ҳақиқатдан кўра мен чиройли ёлғонни афзал кўраман». Шунақасини эшитганмисан?
 — Йўқ.

— Роже Вадим. Франциялик кинорежиссёр. Мана яна: «Ривожланган интеллект қарама-қарши тушунчаларни бир пайтда ўзига қамраб оладиган фаолиятдан иборат».

— Буниси кимники?

— Эсимда йўқ. Лекин ҳақиқатга ўхшайди, а?

— Ўхшамайди.

— Нега?

— Хўп, мана айтайлик, оқшом соат учда оч-ночор уйғонасан-да, музлатгични титкилайсан — ҳеч вақо йўқ. Шунда ривожланган интеллектинг билан нима ҳам қила олардинг?

Каламуш бироз ўйланиб турди ва хоҳолаб кулиб юборди. Мен Жейни чақириб, пиво билан қовурилган картошка буюрдим. Кейин пластинка солинган халтани олиб, Каламушга топширдим.

— Бу нима?

— Туғилган кунга совға.

— Меники бир ойдан кейин.

— Бир ойдан кейин мен бўлмайман.

Халтани қўлида ушлаб, Каламуш ўйланиб қолди.

— Йўғ-э... Эсизгина, ўрнинг билинади. — У пакетни очди ва бир муддат пластинкага қараб қолди.

— Бетховен. Оркестр билан ижро этиладиган фортепиано учун учинчи концерт. Глен Гулд, Леонард Бернстайн. Ҳм-м-м... Мен буни эшитмаганман. Сен-чи?

— Мен ҳам.

— Хўп, раҳмат... Умуман айтганда, мен жуда хурсандман.

17

Уни уч кун қидирдим. Менга «Бич Бойз» пластинкасини берган қизалоқни.

Мактаб маъмуриятига учраб, битирувчилар рўйхатини сўрадим ва унинг телефон рақамини топдим. Лекин тушиб бўлмади — автомат бундай рақам энди ҳақиқий эмас, деб жавоб қилди. Маълумот бюросига қўнғироқ қилдим — алоқачи қиз беш дақиқача унинг исмини қидирди, кейин бунақа исм китобларда йўқ эканини айтди. «Бунақа исм» — бу менга ёқди. Миннатдорчилик билдириб, трубкани илдим.

Эртаси куни собиқ синфдошларига сим қоқиб, у ҳақида бирор нарса биласизларми, деб суриштирдим. Ҳеч ким ҳеч нарса билмади, кўпчилиги эса умуман бундай қиз бўлганини эслай олишмади ҳам. Уларнинг охиргиси мен билан гаплашиш истаги йўқлигини айтди ва трубкани илиб қўяқолди. Нега бундай қилганига ҳатто ақлим етмайди.

Учинчи кун мен яна мактабга бордим ва битирувдан кейин унинг қаерга ўқишга кирганини суриштириб билдим. Чет жойдаги бир харобгина аёллар олий ўқув юртининг инглиз тили бўлимига кирган экан. Ўша ёққа қўнғироқ қилиб, ўзимни «Маккормик» салат зираворини сотиш бўйича вакил деб таништирдим: анкета сўрови учун менга шу қиз керак эди, унинг манзили билан телефонини айтиб юборолмайсизми? Кечирасиз, албатта, лекин бу иш жуда муҳим, дедим. Қидириб кўрамиз, — дейишди менга, — ўн беш дақиқалардан кейин қайта қўнғироқ қилинг. Бир банка пиво ичдим ва қайта қўнғироқ қилдим. Шу йилнинг мартада талабалар сафидан чиқаришни сўраб ариза берганини менга маълум қилишди. Касаллиги туфайли. Қанақа касаллик? — У аллақачон тузалгандир? — Салат ея оладими? — Бутунлай кетди, академик таътилгамасми? — бу саволларнинг ҳаммасига мен жавоб ололмадим.

— Менга эски манзили ҳам бўлаверади, — дедим. — Балки қидириб кўрарсиз?

Эски манзилини топишди — ўқув юрти яқинидаги пансион. Ўша ёққа кўнгироқ қилдим. Овозига қараганда, комендант жавоб қилди. Ёзда жўнаб кетган, қаёққа — билмайман, — тўнғиллади у ва трубкани ташлаб қўйди. «Билишни ҳам хоҳламайман», демоқчи бўлгани аниқ.

Уни топиш умидидаги энг сўнги ришта шундай узилди.

Уйга қайтдим, пиво банкасини очиб, «Калифорния қизлари»ни эшита бошладим.

18

Телефон жиринглаб қолди.

Оромкурсида кўлимда очиқ китоб билан мудраб ўтиргандим. Ҳозиргина қисқа жала ёғиб ўтди — боғдаги дарахтлар ивиб кетди. Ёмғирдан кейин қуруқ, денгиз ҳиди анқиган шамол эсди. Айвонда тувакчадаги ўсимликларнинг барглари титради, уларнинг кетидан парда титради.

— Алло, — аёл овози эшитилди. Худди биров мўртгина стаканни қийшайиб турган столга авайлаб қўйгандай. — Мени эслайсанми?

Ўзимни бироз ўйланган қўйга солдим.

— Пластинкалар қандай? Сотиляптими?

— Э, унчаликмас... Касод... Ҳеч ким пластинка эшитмаяпти.

— Ҳа.

У тирноқлари билан трубкани чертди.

— Телефонингни топгунимча жинни бўлиб қолишимга сал қолди.

— Йўғ-э?..

— «Жейз-бар»дан сўрадим. Бармен сенинг дўстингдан сўради. Баланд бўйли, сал галатироқ. Мольерни ўқиётганди.

— Тушунарли.

Жимлик.

— Сени ҳамма қаёққа йўқолди, деб сўраётганди. Бир ҳафтадан бери келмаяпсан, улар: касал бўлиб қолгандир, деб ўйлашаяпти.

— Мени шунчалик яхши кўришларини билмасдим...

— Сен мендан хафамисан?

— Нега?

— Сенга бўлмағур гапларни айтиб юбордим. Кечирим сўрамоқчийдим.

— Мен учун қайғурма. Бироқ, агар бу сени шунчалик безовта қилаётган бўлса, унда кел, боғда каптарларга бирга овқат берайлик?

У хўрсинди, сигарет ёққичнинг шиқиллаганини эшитдим. Орқа тарафда Боб Дилан куйларди — «Нэшвиллдаги уфқ»ни. Дўкондан кўнгироқ қилаётган бўлса керак.

— Сирасини айтганда, гап сенда эмас. Шунчаки мен бунақа гапирмаслигим керак эди, — шошиб-пишиб деди у.

— Ўзингга нисбатан қаттиққўл экансан.

— Э, ҳар ҳолда, шундай бўлишга ҳаракат қиламан.

У жимиб қолди.

— Бугун учраша оламизми?

— Бўпти.

— «Жейз бар»да, кечқурун саккизда.

— Яхши.

— Мен шунчаки... ноқулай аҳволга тушиб қолдим.

- Тушунаман.
- Раҳмат.
- У трубкани илди.

19

Менинг ёшим йигирма бирда. Бу ҳақда узоқ гапириш мумкин. Ҳали ёшман, лекин аввал ёшроқ эдим. Агар ёқмаса, якшанба тонгини кутиш ва «Эмпайр-Стейт-Билдинг» тоmidан сакраш мумкин.

Буюк Турғунлик даври ҳақидаги бир эски кинода шундай ҳазилни эшитгандим:

«Эмпайр-Стейт-Билдинг тагидан ўтаётган чоғимда доим соябонни очаман. Тепадан одам тўкилгани-тўкилган».

Мен йигирма бирдаман ва ҳали ўлмоқчимасман. Учта қиз билан ётиб кўрганман.

Биринчиси мен билан бир синфда ўқирди. Биз ўн етти ёшда эдик ва бир-биримизни севамиз, деган қарорга келдик. Кечга яқин ўрмоннинг ичкарасига кирдик: у жигарранг туфлисини, оқ пайпоқ, оч яшил қўйлагини ва ўзига лойиқ келмаслиги кўриниб турган галати ич кийимини ечди. Кейин, бироз каловланиб — соатини ечди. Ва биз «Асахи Симбун»нинг якшанба сони устида қучоқлашдик.

Мактаб тугаганидан кейин қандайдир икки ой ичида биз қўққисдан ажралишдик. Сабаби ёдимда йўқ, бу шунақа сабаб эдики, эса ҳам қолмайди. Ўшандан бери у билан бирор марта ҳам учрашмадим. Баъзан уйқум қочганда ёдимга тушади — вассалом.

Иккинчи қиз дарвиштабиат эди. Ўн олти ёшли, ҳамёнида сариқ чақасиз, бошида капаси йўқ, устига устак кўкраги пачоқ — кўзлари, аксинча, маъноли ва чиройли эди. Мен уни «Синдзюку» метро бека-ти ёнида, атрофдаги ҳаракатни тўхтатиб қўйган кучли намоиш ав-жига чиққан пайтда учратдим.

— Бу ерда сўррайиб турсанг, полиция ушлаб олиб кетади, — де-дим унга. У беркитилган гов устунлари орасида чўққайиб ўтирганча ахлат қутисидан олган спорт газетасини ўқиётганди.

— Майли, олиб кетишсин, — деди у. — У ёқда боқишади.

— Сени қара-ю!

— Ўрганиб кетганман.

Мен сигарет тутатдим ва унга ҳам таклиф қилдим. Ёш оқизувчи газ кўзни ачиштирарди.

— Бугун овқат еганмисан?

— Эрталаб...

— Менга қара, сени овқатлантираман. Кетдик чиқиш томонга.

— Қанақасига сен мени овқатлантирасан?

— Ҳа энди... — Нима деб жавоб қилишни билмасдим, лекин уни говдан тортиб олиб, беркитилган кўча орқали Мэдзиро томонга олиб кетдим.

Бу ҳаддан ташқари камгап қиз уйимда бир ҳафтача яшади. Ҳар куни тушга яқин уйғонар, нимадир ер, чекар, китоб варақлар, теле-визорга бақраяр, баъзан ҳафсаласи бўлиб-бўлмаи мен билан жинсий яқинликда бўларди. Унинг бор нарсаси — оқ бўз сўмкаси-ю, унинг ичидаги иккита қўйлак, жинси, уч жуфт кир ич кийим ва бир сиқим дока эди.

— Сен қаердансан? — сўрадим бир сафар ундан.

— Э, сен билмайсан, — берган жавоби шу бўлди.

Бир куни дўкондан озиқ-овқат солинган халта кўтариб қайтдим,

уйда унинг изи ҳам қолмабди. Оқ сумкаси ҳам кўринмади. Яна айрим лаш-лушлари ҳам. Стол устида бир сиқим танга, тамаки қутиси ва ювилган футболкам ётарди. Яна қоғоз парчасига тирнаб ёзилган хат. Битта сўздан иборат: «ифлос». Мен ҳақимда деб қўрқаман.

Учинчи хушторим француз бўлимининг талабаси билан университет кутубхонасида танишдим. Кейинги йили баҳорги таътил пайтида теннис корти ёнидаги сўлиган дарахтзорда у ўзини осди. Мурдани кейинги семестр бошланганида кўриб қолишди, шунгача у роппароса икки ҳафта шамолда тебраниб турган. Энди, қоронғи тушганда, ҳеч ким дарахтзорга яқин йўламайди.

20

У «Жейз-бар» пештахтаси ортида ноқулай алпозда ўтирар ва чўпни ликиллатиб жинжер-эл қуйилган стакан тубидаги муз қолдиқларини чайқаларди.

— Келмайсан деб ўйлай бошловдим, — енгил тортиб хўрсинди ёнига ўтирганимда.

— Ахир ваъда бергандим-ку. Шунчаки, ишлар билан ушланиб қолдим.

— Қанақа ишлар?

— Пойабзал. Пойабзал тозаладим.

— Мана буними? — У шубҳаланиб оёқ кийимимга кўз қирини ташлади.

— Ҳа йўқ, отамнинг пойабзалини! Оиламизда шунақа анъана бор. Фарзандлар отанинг оёқ кийимини тозалашлари шарт.

— Нима учун?

— Ҳа энди... Пойабзал — бу ахир бир тимсол. Тасаввур қил: отам, маҳкумга ўхшаб, ҳар куни кечкурун саккизда уйга қайтади. Мен унинг пойабзалини тозалайман, кейин кўнглим хотиржам бўлиб, пиво ичишга кетаман.

— Яхши анъана...

— Йўғ-э?

— Ҳа-да! Отани ҳурмат қилиш керак-ку.

— Мен жуда ҳурмат қиламан. Иккита оёғи борлиги учун, холос.

У “пиқ” этиб кулиб юборди.

— Ажойиб оиланг бор экан.

— Нимасини айтасан... Пулни ҳисобга олмаганда, шунақа ажойибки, йиғлаб юборгинг келади.

У чўп билан стакан тубини чайқалашни давом этарди.

— Менинг оилам ундан-да камбағал эди.

— Сен қаердан биласан ким кўпроқ камбағаллигини?

— Ҳидидан. Бой бойга боқади, сув сойга оқади.

Жей бир шиша пиво келтирди, мен ўзимга қўйдим.

— Ота-онанг қаерда яшашади?

— Айтишни хоҳламайман.

— Нега?

— Одобли одамлар бошқаларга уйида нима бўлаётганини айтишни ёмон кўришади.

— Сен одобли одаммисан?

У ўн беш сонияча ўйлади.

— Шундай бўлишни хоҳлардим. Жиддий айтганда. Ким ҳам хоҳламасди?

— Йўқ, барибир айт.

— Нега?

— Биринчидан, бу ҳақда барибир кимгадир гапиришинг керак, иккинчидан эса, мен ҳеч кимга айтмайман.

У жилмайди, чекди ва пештахтадаги ёғоч толаларига миқ этмай термилганча оғзидан уч марта тутун чиқарди.

— Отам беш йил аввал миясидаги шишдан ўлди. Роппа-роса икки йил азоб чекди, даҳшат. Бор пулимизни ишлатдик, ҳаммасини. Устига устак, шу қадар абгор бўлдики, оқибатда оила бузилиб кетди. Бу аслида оддий ҳол.

Мен бош ирғадим.

— Онанг-чи?

— Қаердадир яшайди. Янги йил арафасида табрик хати юборади.

— Уни яхши кўрмайсан, шекилли?

— Шунақа, шекилли...

— Ака-сингилларинг-чи?

— Битта синглим бор. Эгизакмиз.

— Хўш, у қаерда?

— Бу ердан ўттиз минг ёруғлик йили нарида.

У асабий кулди ва стаканини четга қўйди.

— Нега оилам ҳақида бўлмағур гапларни айтаяпман ўзи? Юрак сиқилиб кетади бу гаплардан ҳатто.

— Ҳечқиси йўқ, қўявер. Ҳар қандай одамдаям шунга ўхшаш дарди бўлади.

— Сендаям борми?

— Мендаям. Баъзан яхши кўрган ўйинчоғимни кучоқлайману йиглайман...

— Яхши кўрган ўйинчоғинг қанақа?

— Соқол олганда сурадиган крем.

Бу гапдан у энди қувнаб кулди. Бир неча йилдан бери шундай кулмаган бўлса керак.

— Менга қара, — дедим, — нега сен аллақандай шарбат ичиб ўтирибсан? Ичкиликни ташладингми?

— Ҳм, умуман айтганда, бугун ичиш ниятим йўқ эди... Ҳай майли, кўндирдинг.

— Хўш, нима ичасан?

— Оқ вино, фақат совуқроғидан.

Жейни чақириб, яна пиво ва оқ вино буюрдим.

— Эгизагинг ёнингда бўлганда ўзингни қандай ҳис қиласан?

— Ғалати ҳиссиёт. Бир хил қиёфа, тенг тақсимланган ақл, бир хил ўлчамдаги сийнабанд... Бадга уради.

— Сизларни кўп адаштиришганми?

— Кўп. Саккиз ёшгача. Кейин менда тўққизта бармоқ қолди ва бизни бошқа ҳеч ким адаштирмади.

У худди концертга ҳозирланган пианиночидай диққат ва эҳтиёткорлик билан қўлларини ёнма-ён қўйди. Чап қўлини олдим, ёруғга тутдим ва эътибор бериб қарадим. Кичкина қўл, коктейлли стакандай совуқ. Ундаги тўрт бармоқ чиройли — худди туғилганида улар тўртга бўлгандай. Бунақа табиийлик мўъжизадай туюларди. Ҳар ҳолда, олти бармоқ анча ишонарсиз кўринса керак.

— Саккиз ёшимда жимжилоғимни чангютгичнинг моторига тиққанман. Шу ондаёқ узиб олган.

— Ҳозир у қаерда?

— Ким?

— Жимжилоқ.
 — Эсимда йўқ. — У кулиб юборди. — Менга ҳали бунақа савол беришмаганди, сен биринчисан.
 — Жимжилоқ йўқлиги безовта қилмайдими?
 — Агар қўлқоп кийсам — безовта қилади.
 — Шу, холосми?
 У бош чайқади.
 — Умуман безовта қилмайди деб бўлмайди. Лекин бўйни йўғон ёки оёғини жун босганларчаликмас.
 Мен бош ирғадим.
 — Сен нима билан шуғулланасан? — сўради у.
 — Университетда ўқийман. Токиода.
 — Таътилга келдингми?
 — Ҳа.
 — Нимани ўрганияпсан?
 — Табиатшуносликни. Ҳайвонларни яхши кўраман.
 — Мен ҳам яхши кўраман.
 Пивони ичиб бўлиб, картошкали чипсдан бир сиқим олдим.
 — Мана, биласанми... Бхагалпурда донғи кетган қоплон бўлган — уч йилда у уч юз элликта ҳиндини еган.
 — Йўғ-э?
 — Кейин «қоплонлар кушандаси» лақабли инглиз полковниги Жим Корбетт саккиз йил ичида, буни ҳам қўшиб ҳисоблаганда, бир юз йигирма бешта қоплон ва йўлбарсни отган. Сен барибир ҳайвонларни яхши кўраверасанми?
 У сигаретни ўчирди, винони ичиб бўлиб, менга завқ билан қаради.
 — Йўқ, сен бошқачасан!

21

Учинчи маъшуқамнинг ўлимидан икки ҳафта ўтгач, Жюль Мишленнинг «Жодугар»ини¹ ўқидим. Зўр китоб. Унда шундай жойи бор эди:

«Бош судья Реми Лоренский саккиз юз нафар жодугарни оловга ташлаган эди ва ўзининг қўрқитиш сиёсати билан жуда гурурланарди. Бир сафар у шундай деган: Мен ўзимнинг адолатпарварлигим билан шунчалик машҳурманки, шу кунларда қўлга туширилган ўн олти асира жаллодни кутмасдан ўзларини осишди.»

«Ўзимнинг адолатпарварлигим билан машҳурман»... Анчайин ҳайратланарли!

22

Телефон жиринглади.

Мен жиддий машгулотдан узила олмасдим: бассейнда офтобда куйиб қизариб кетган юзимга махсус мой суртаётгандим. Ўнинчи бор жиринглагандагина юзимдан пахта доғларини ғалвирчага сидириб ташлаб, курсидан қўзғалдим ва трубкани олдим.

— Салом, бу мен.

¹ Жюль Мишле (1798-1874) — француз тарихчиси, кўп жилли “Франция тарихи” муаллифи. “Жодугар” (1862) китобида черков томонидан жодугарлиги учун таъқибга олинган аёлларни ҳимоя қилиб чиққан.

- Салом.
- Ҳозир нима қилаётгандинг?
- Ҳеч нима.

Буткул юзим ёнарди; бўйнимда осигелиқ сочиқ билан юзимни артдим.

- Кечаги ўтириш учун раҳмат. Анчадан буён бунақа дам олмагандим.
- Бу яхши.
- М-м-м... Гўштни яхши кўрасанми?
- Яхши кўраман.
- Мен жуда кўп димлабман, ўзим бир ҳафтадаям еб тугатолмайман. Ёрдамлашасанми?
- Нега энди ёрдамлашмас эканман.
- Унда бир соатдан кейин кел. Агар кечиксанг, ҳаммасини тўкинди пақирга ташлаб юбораман. Тушундингми?
- Ҳа.
- Кутишни ёмон кўраман-да.

У трубкани қўйиб қўйди, ҳатто оғзимни очишимга ҳам имкон бермади.

Диванга ағанадим ва ўн дақиқача шифтга қараб радиодан хит-парадни эшитдим. Кейин душга тушиб, соқолни тозалаб қиртишладим. Ҳозиргина кимёвий тозалашдан келтирилган бермуд ва қўйлагимни кийдим. Ажойиб шом палласи эди. Кун ботишини завқланиб томоша қилиб, денгиз қирғоғини ёқалаб юрдим, катта йўлга чиқиладиган жойга етганда эса икки шиша совутилган вино билан бир қути сигарет сотиб олдим.

У столни бўшатиб, идишларни жой-жойга қўйгунича, мен меваларга ишлатиладиган пичоқ билан шишани очдим. Хонани димланган гўштнинг иссиқ буғи қоплади.

- Ҳатто ўйламовдим бунча иссиқ бўлади деб. Дўзахнинг ўзи-я...
- Дўзахда иссиқроқ.
- Нима, у ёқда бўлганмисан?
- Одамлар айтишади. У ер миянг қайнайди даражада қизиб кетганда сени салқинроқ жойга ўтказишади. Сал четроққа чиқасан — кейин яна жазирамага.
- Саунадагидай.
- Айнан. Лекин шундайлар ҳам борки, уларни ортига қайтаришмайди, чунки улар энди ақлдан озиб бўлишган.
- Уларни нима қилишади?
- Жаннатга жўнатишади. Девор оқлашга. Жаннатда, ахир, деворлар оппоқ бўлиши керак-да. Сал-пал доғ тегсаям, тамом, тартибсизлик. Бу, ахир, жаннат! Шунинг учун ҳам улар эрталабдан кечгача, кекирдагидан ўпкасигача чириб, девор оқлашади.

У бошқа савол бермади. Мен шишанинг ичида сузиб юрган тиқин бурдаларини илдириб олдим ва стаканларга вино қўйдим.

- Совуқ вино — қайноқ юрак, — деди у қадаҳ сўзи ўрнига.
- Бу гап қаердан?
- Рекламадан. Совуқ вино — қайноқ юрак. Кўзинг тушмаганми?
- Йўқ.
- Телевизор кўрмайсанми?
- Камдан-кам. Олдинлари кўп кўрардим. Ҳаммасидан ҳам Лэсси ҳақидаги кино ёқарди. Энг биринчи ит ўйнаган пайтда.
- Ҳа, айтганча, сен ҳайвонларни яхши кўрасан-ку.
- Ҳа.

— Агар вақтим бўлганида мен эрталабдан кечгача кўрардим. Нима кўрсатса ҳаммасини. Мана, масалан, кеча табиатшунос билан кимёгарнинг баҳсини кўрсатишди. Кўрмадингми?

— Йўқ.

У винодан ҳўплади ва эслаётгандай бошини чайқади.

— У ерда Пастер ҳақида гап кетди. У илмий интуиция кучига эга бўлган.

— Илмий интуиция кучига?

— Э, қисқаси... Олимлар одатда шундай муҳокама қилишади: А Вга тенг, В бўлса Сга, демак, А Сга тенг. Мана, шунини исботлаш талаб этилганди. Тўғрими?

Мен бошимни ирғадим.

— Пастер эса унақа бўлмаган. Унинг бошида фақат А Сга тенг деган фикр бўлган, холос. Ҳеч қандай исботларсиз. Унинг ҳақлигини тарих кўрсатди. У ўзининг умри давомида сон-саноксиз жуда қимматли кашфиётлар қилди.

— Ҳа, тўғри, чечакка қарши эмлашлар...

У стаканни столга қўйиб, менга гарангсиб қаради.

— Чечакка қарши эмдорилар — бу Женнерники! Университетга қандай қилиб киргансан ўзи?

— Ҳа, эсимга тушди: антителалар! Ва паст ҳароратли тозалаш.

— Тўғри.

У тишларини кўрсатмай, ғолибона қўлди. Винони ичиб тугатиб, ўзига яна қўйди.

— Мунозарада бу қобилиятни илмий интуиция деб аташди. Сенда шунақа борми?

— Мутлақо йўқ.

— Агар бўлганда-чи?

— Бўлганда, балки бирор нарсага асқотарди. Мисол учун, қиз билан ётганинда нафи тегиши мумкин.

У кулиб юборди ва ошхонага чиқиб кетди. Димланган гўшт солинган костреул, салат солинган ликопча ва тўғралган бўлканон кўтариб қайтиб келди. Ланг очилган деразадан, ниҳоят, салқин шабада эсди.

Биз пластинканинг жўрлигида шошмасдан овқатланишга киришдик. У, асосан, университет ва Токиодаги ҳаёт ҳақида саволлар берди. Суҳбат унчалик сермазмун чиқмаётганди. Мушуклар устида қилинган тажрибалар тўғрисида (“Нима деяпсан, биз уларни ўлдирмаймиз! Бу психологик тажрибалар!” — дея алдадим мен, гарчи икки ойда ўттиз олтига мушук ва мушукваччаларнинг жонини олган бўлсам-да), намойиш ва иш ташлашлар ҳақида гурунглашардик... Полициячи уриб синдирган тиш кўрсатилди.

— Ундан ўчингни олишни хоҳламайсанми? — сўради у.

— Шу етмай турувди...

— Нега? Сенинг ўрнингда бўлганимда уни излаб топиб, ҳамма тишини болгача билан қоқиб ташлаган бўлардим.

— Биринчидан, мен — бу менман. Иккинчидан, бу аллақачонги иш. Учинчидан эса, уларнинг ҳаммасининг башараси бир хил — уни мен қандай топаман?

— Демак, маъни йўқ экан-да?

— Ниманинг маънисини?

— Нега сенинг тишингни уриб синдирганининг.

— Демак, йўқ экан.

У ҳафсаласи пир бўлиб гўлдиради ва бир бўлак гўштни оғзига ташлаб юборди. Қаҳва ичиб бўлингач, тор ошхонада идиш-товоқларни юв-

дик, кейин столга қайтиб ўтириб, “Modern Jazz Quartet”нинг қўшиғини эшитиб чекдик.

Унинг устида кенг калта шим ва ичидан сийналарининг тугмаси аниқ-тиниқ кўриниб турган юпқа матодан тикилган қўйлак бор эди. Устига устак бир неча марта стол остида оёқларимиз тўқнашди — ва мен баттар қизардим.

— Овқат қалай? Ёқдими?

— Жуда.

У пастки лабини хиёл тишлади.

— Нега сўрамагунча ўзинг бир нарса демайсан?

— Ҳа, негадир... Одат... Энг муҳим гапни айтишни доим унутаман.

— Сенга маслаҳат берсам майлими?

— Бера қол.

— Бунақа одатдан қутулиш керак. У сенга қимматга тушиши мумкин.

— Ҳа, эҳтимол. Лекин бу худди ахлатхонадан олинган машинадай: бир жойини тузатсанг, бошқа нобоп жойи кўзга тушади.

У кулиб юборди ва бошқа пластинкани қўйди — энди Марвин Гэй куйлай бошлади. Соат миллари саккизга яқинлашиб қолганди.

— Пойабзаллар қандай — бугун тозаламасаям бўладими?

— Ухлашдан олдин тозалайман. Тишларимниям бир йўла.

Гаплаша туриб, у столга озгин тирсақларини тиради, қўлларига иягини қулайроқ қилиб қўйди-да менга тикилди. Бу ғашимга тегарди. Кўзимни олиб қочиш учун чека бошладим, бир неча марта қизиқсингандай деразага нигоҳ ташладим — лекин, афтидан, қилигим фақат кулгини қистарди.

— Мана энди ишонса бўлади, — деди у.

— Нимага?

— Ўшанда сен мени ҳеч нарса қилмаганингга.

— Нега сен бундай деб ўйлаяпсан?

— Айтайми?

— Керакмас.

— Сизгандим, шундай дейишингни. — У ҳиринглади, менга вино қўйди ва туйқус эсига нимадир тушгандай, дераза ортидаги қоронғуликка қаради.

— Мен баъзан: ҳеч кимга халақит бермай яшаш қандай яхши, деб ўйлайман! Сенинг-ча, бунинг иложи бормикан?

— Билмайманам...

— Айт-чи: мен сенга халақит бермаяпманми?

— Мутлақо.

— Ҳозир, деяпман мен.

— Ҳа-да, ҳозир.

У торганибгина стол устидан қўлини узатди, менинг қўлимни ушлади ва бир муддат тутиб туриб, кейин қўйиб юборди.

— Эртага кетаяпман.

— Қаёққа?

— Ҳали бир қарорга келганим йўқ. Бирор тинч ва салқин жойга кетмоқчиман. Бир ҳафтага.

Мен бошимни иргадим.

— Келишим билан қўнғироқ қиламан.

* * *

Машинани уйга ҳайдаб борарканман, беихтиёр биринчи учрашувимни эсладим. Етти йил бурунги. Учрашувнинг бошидан

охиригача мен гўё унга айнан битта саволни беравергандайман:
“Зерикмаяпсанми?”

Биз бош ролда Элвис Пресли ўйнаган кинони кўрдик. Унда шунақа сўзлар айтиладиган қўшиқ бор эди:

Биз аразлашгандик,
Ва мен мактуб юбордим.
Кечирим сўрадим,
Лекин етиб бормади.
Қайтиб келди,
Ортга қайтди.
Манзил ноаниқ,
Олувчи нотайин.

Вақт ҳаддан ташқари тез оқаётир.

23

Мен бирга ётган учинчи қизча аъзойимни “*raison d’etre*” деб атарди.
“Ҳаёт мазмуни”.

* * *

Бир пайтлар инсоннинг *raison d’etre*си ҳақида чоғроқ бир эссе ёзмоқчи бўлгандим. Ёзишга ёзмадим-у, лекин ўйлаб юрган вақтларимда ўзимга ажойиб — дунёдаги ҳамма нарсани сон қийматига кўчиришдек одат орттирдим. Бу одат саккиз ойча мени банд этди. Электр поездда кетаётганимда йўловчиларни санаб чиқардим. Зинадан юрсам — поғоналарини санардим. Қиладиган ҳеч ишим қолмаганда томиримнинг уришини ўлчардим. Ёзувларимга қараганда, бу вақт ичида — айнан 1969 йилнинг ўн бешинчи августидан кейинги йилнинг учинчи апрелигача — мен 358 та маърузага кирганман. 54 марта жинсий алоқа қилганман ва 6921 дона сигарет чекканман.

Ўша пайтлар мен чиндан ҳам бундай сон қийматлари одамларга бир нималар ҳақида хабар бериши мумкин, деб ўйлардим. Модомики, одамлар хабардор бўладиган “бир нималар” бор экан, демак, ўз-ўзидан аёнки, мен ҳам мавжудман! Лекин маълум бўлдики, аслида одамларнинг мен чеккан сигаретлар ёки мен оёқ босиб чиққан поғоналар сони билан зигирча ишлари йўқ экан. Ҳатто аъзойимнинг ўлчами билан ҳам уларнинг иши йўқ. Шу кўйи мен ўзимнинг *raison d’etre*ни кўздан қочирдим ва бутунлай ёлғиз қолдим.

* * *

Унинг ўлими ҳақида эшитиб, 6922-сигаретни чекдим.

24

Ўша оқшом Каламуш бир томчиём пиво ичмади. Хавотирли аломат. Пиво ўрнига у бир ўтиришда беш ҳисса муз солинган вискини сипқарди.

Биз нимқоронғу узоқ бурчакдаги пинболда вақт ўтказдик. Маълум миқдор майда пул эвазига бу дардисар матоҳ анчагина вақтни ейди. Аммо Каламуш ҳамма нарсага жиддий қарарди. Дарвоқе, менинг олти ўйиндаги иккита ғалабам қарийб мўъжиза эди.

- Ҳой, сенга нима бўлди ўзи?
- Ҳеч нима, — жавоб берарди Каламуш.

Пештахта ёнига қайтиб, ичдик — мен пиво, у виски. Кейин мусиқа автоматигадаги пластинкаларни бирин-кетин эшита бошладик, бир сирасига ҳаммасини — жим, бир сўз демай эшитдик. “*Everyday People*”, “*Woodstock*”, “*Spirit in the Sky*”, “*Hey There, Lonely Girl*”...

- Сенга илтимосим бор, — деди Каламуш.
- Қанақа?
- Э, биттаси билан учрашиш керак...
- Аёл биланми?
- У бироз талмовсираб, бош ирғади.
- Менинг нима алоқам бор?
- Бошқа кимдан сўрайман мен яна? — тўнғиллади Каламуш ва олтинчи ҳиссадан ҳўплади. — Костюм билан бўйинбоғинг борми?
- Бор. Фақат...
- Унда эртага иккида. Менга қара, аёллар — улар ўзи нима ейишади?
- Пойабзалнинг тагчармини.
- Бор-э...

25

Каламушнинг хуш кўрган таоми янги пиширилган қуймоқ эди. У қуймоқдан бир йўла беш-олтитасини чуқур ликобчага уярди-да, пичоқ билан тўрт бўлак қилиб кесиб, устидан бир шиша кока-кола қуярди.

Биринчи марта Каламушнинг уйига келганимда у очиқ ҳавога чиқарилган столда, май ойининг майин кўёши нурлари остида айнан шу иштаҳа тортмайдиган таомни ютаётганди.

— Бунақа егулик шуниси билан маззаки, — тушунтирди у менга, — унда овқат билан ичимликнинг хусусиятлари мужассам.

Кенг, қалин боғда турли-туман тур ва рангдаги қушлар йиғиларди. Улар ғайрат билан ўтлоққа мўл-кўл сочилган маккабодроқни чўқилашарди.

26

Учинчи қаллиғим ҳақида гапирмоқчиман.

Йўқ одамлар ҳақида гапириш доим қийин. Ёшлигида ўлган аёл тўғрисида-ку — жудаям қийин. Улар, ахир, абадий ёшлигича қолишган...

Бизлар эса, тирик юрганлар, қарияпмиз. Ҳар йил, ҳар ой ва ҳар кун. Менга баъзан шундай туюладики, соат сайин қариётгандайман. Ва, энг даҳшатлиси — аслидаям шундайлиги.

* * *

У айтарли чиройли эмасди. “Чиройли эмас” дегани ўзи нимани англатади? Бундай деса тўғрироқ бўлади: “У ўзига муносиб даражада чиройли эмасди”.

Менда унинг фақат битта фотосурати бор. Орқа томонига: “август 1963 й.”, деб ёзиб қўйилган. Президент Кеннедининг бошини тешишган йил. Аллақандай дала-ҳовлилар жойлашган жойдаги денгиз

тўғони — у ўтирибди ва зўрма-зўраки кулаяпти. Сочлари Жин Себергникига¹ ўхшатиб (гарчи, тўғриси айтсам, бу турмак менга кўпроқ Освенцимни эслатарди) калта қирқилган, қизил катакли узун кўйлак... Суратда у бесўнақай — ва чиройли. Бу шундай гўзалликки, кўнгилни ўртаб юборди.

Хиёл очиқ лаблар. Сал кўтарилган бурун. Пала-партиш кокил — ўзи кесгани аниқ. Шишинқираган ёноқлар ва биттасида — аранг кўз илғайдиган хуснбузар...

Суратда у ўн тўрт ёшда. Йигирма бир йилга жам бўлган ҳаётининг энг гўзал лаҳзаси. Кейин буларнинг бари қаёққа гойиб бўлганини фақат тусмоллаш мумкин, холос. Нима сабабдан, қандай мақсадда... Мен билмайман. Ҳеч ким билмайди.

* * *

“Мен университетга самовий янгиликни эгаллаш учун кирганман”, деди у бир сафар жиддий оҳангда. Тонги соат тўрт эди, биз тўшақда ялонғоч ётгандик. Мен қизиқдим, нима ўзи бу самовий янгилик дегани, деб сўрадим.

“Бунни тушунтириб бўларканми?”, — деди у. Ва сал ўтиб кўшиб кўйди: “У осмондан, худди фаришталарнинг қанотига ўхшаб, тушиб келади”.

Мен осмондан тўғри университет ҳовлисига тушиб келаётган фаришталарнинг қанотларини тасаввур қилишга уриндим. Узоқдан улар қоғоз кўлсочиқларни эслатарди.

* * *

У нега ўлди, ҳеч кимга маълум эмас. Бунни ҳатто унинг ўзиям тушуниб етмагандай туюлади менга.

27

Ёмон туш кўрибман.

Мен катта қора қуш эмишман, чангалзорлар устидан гарбга учармишман. Қанотларимга оғир жароҳатдан оққан қоннинг қуюлган қора қуйқалари ёпишиб қолганмиш. Осмоннинг фарбий ён-бағрини қора булутлар қоплаб олаётир. Сийрак ёмғирнинг ҳиди келади.

Анчадан бери туш кўрмагандим. Ҳатто бунинг туш эканиниям дарров англолмадим.

Каравотдан сакраб турдим ва душга тушиб, баданимдаги шилимшиқ терни ювдим, қотирилган нон ва олма шарбати билан нонушта қилдим. Тамаки ва пиводан томоғим қичишар, гўё бўғзимга эски увадани тикиб қўйишгандай. Идиш-товоқни ошхонага элтиб, кийим жавонидан ботқоқ рангидай қорамтир-қўнғир енгил костюм, дазмолланган кўйлак ва қора бўйинбоғни олдим, уларни кўтариб меҳмонхонага кирдим ва кондиционернинг рўпарасига ўтириб олдим.

Телеянгиликларда ёзнинг энг иссиқ кунини тантанавор оҳангда ваъда қилишди. Телевизорни ўчирдим, акамнинг хонасига кириб, уюлиб ётган китоблардан бир нечтасини танладим ва уларни олиб диванга чўзилдим.

¹ *Жин Себерг* (1938-1979) — америкалик киноактриса.

Икки йил бурун акам бир уюм китоб билан битта қаллиғини ташлаб, сабабини ҳам айтмай Америкага жўнаб кетди. Баъзан унинг қаллиғи билан тушлик қилардим. У мен билан акам бир-биримизга жуда ўхшашлигимизни айтарди.

— Қайси томондан? — ҳайрон бўлардим.

— Ҳамма томондан, — дерди у.

Балки, шундайдир. Менинча, ҳамма гап биз акам иккаламиз ўн йилдан ортиқ навбатма-навбат тозалаган пойабзалларда бўлса керак.

Соат миллари ўн иккини кўрсатди. Ижирғаниб жазирама ҳақида ўйланган кўйи, бўйинбоғни боғлаб камзулни кийдим.

Вақт сероб эди, қиладиган ишнинг эса тайини йўқ. Шошмасдан машинада шаҳар айландим. Кўримсизгина шаҳрим денгиздан тоғларга қараб чўзилганди. Анҳор, теннис корти, гольф майдони, турна қатор кенг данғиллама ҳовли-жойлар, девор, яна девор, бир нечта бежирим ресторан ва дўкончалар, эски кутубхона, эшакўт босиб кетган майдон ва маймунлар солинган катакалари бор боғ. Шаҳар ўзгармаган.

Мен шаҳар ташқарисидаги эгри-бугри йўллари гири айландим ва дарё қирғоғи бўйлаб денгизга эндим. Дарёнинг қуйилиш жойи яқинида оёғимнинг чигилини ёзай деб машинадан тушдим. Теннис кортида оқ кепкали, қора кўзойнак таққан, баданлари офтобда қизарган иккита қиз бир-бирига коптокчани иргитишарди. Кўёш энг юқори нуқтадан оғиб тагин кучлироқ куйдирар, улар эса тинмай ракеткаларини силкитишар ва бутун корт бўйлаб улардан тер томчилари сачрарди.

Уларга беш дақиқача қараб тургач, машинага қайтдим, ўриндиққа суяниб ўтирдим ва кўзларимни юмдим. Эринчоқлик билан тўлқинлар шовқинини ва ракетканинг тўқиллашини эшитдим. Енгил жануб шабадаси эди, денгиз ва қайноқ асфалт ҳиди димоғимга урилди. Узоқ ўтган ёзни эсладим. Қиз терисининг тафтини, эски рок-н-ролли, кирхонадан ҳозиргина олиб келинган кўйлакни, бассейннинг ечиниш хонасидаги сигарет тутунини, ноён туйгуларни... Ширин туш — у гўё абадий такрорланаётгандай. Лекин бир сафар ёз келди (қайси йил эди?) — туш эса, қайталамай кўйди.

Роппа-роса иккида мен “Жейз-бар”нинг олдида тўхтадим. Каламуш йўл четидаги тўсиқда Казандзакисни — “Исонинг сўнгги васвасаси”ни ўқирди.

— Қизинг қани? — сўрадим мен.

Каламуш индамай китобни ёпди, машинага кирди ва қора кўзойнагини тақди.

— Қизим келмайди.

— Қанақасига келмайди?

— Шунақасига.

Мен хўрсиндим, бўйинбоғни ечиб, камзул билан бирга орқа ўриндиққа отдим ва чека бошладим.

— Хўш, бирор ёққа борамизми?

— Ҳайвонот боғига.

— Бўпти-да...

Энди ўзимнинг шаҳрим ҳақида гапириб бераман. Мен туғилган, ўсиб-улғайган ва биринчи марта қиз билан ётган шаҳар тўғрисида.

Олдда — денгиз, ортда — тоғлар, ёнбошда — улкан бандаргоҳ. Кичкинагина шаҳарча. Бандаргоҳдан қайтаётиб, рулни катта йўлга бурганинга, ҳатто чекишга ҳам ҳожат қолмайди. Гугурт чақишга улгурмай туриб етиб келасан.

Аҳоли — етмиш мингдан сал ортиқроқ. Бу беш йил бурунги рақам, лекин ўша вақтдан бери ўзгаргани даргумон. Ўртаҳол оила боғи бор икки қаватли уйда яшайди, автомобилга эга, айримларда иккита.

Бу рақамларни мен ўйлаб топганим йўқ — уларни молия йилининг якунида ҳокимликнинг маълумотлар бўлими эълон қилади. Менга, айниқса, икки қаватли уйлар ҳақидагиси ёқади.

Каламуш томида болохонаси бор уч қаватли уйда яшарди. Ер ости гаражида унинг “TR-3”¹ отасининг “Мерседес”и билан дўстона қўшничилик қиларди.

Шуниси қизиқки, уйдаги ягона кўнгилочар жой гараж эди. Ҳайҳотдай — чоғроқ самолёт учун сарой ўрнини ҳам ўташи мумкин. Эскирган ёки шунчаки бадга урган телевизор ва музлаткичлар, стол ва юмшоқ ўриндиқлар, идиш-товоқ жавони-ю стереосистемалар билан тўлдириб ташланган. Биз у ерда кўп пиво ичганмиз.

Каламушнинг отаси ҳақида мен деярли ҳеч нима билмайман. Уни бирор марта кўрмаганман ҳам. Каламушдан отаси ҳақида сўраганимда, у аниқ-тиниқ қилиб: “Мендан ёши анча катта ва бунинг устига эркак”, деб жавоб берди.

Узунқулоқ гапларга қараганда, Каламушнинг отаси қачондир бир пайтлар, ҳали уруш бошланмасдан бурун, камбағал бўлган. Уруш арафасида у кимё фармацевтика корхонасини қўлга киритишнинг уддасидан чиққан ва ҳашаротларга қарши суркайдиган дори савдоси билан шуғулланган. Унинг қанчалик фойдали эканини ҳеч ким аниқ билмаган, бироқ фронт чизиғи жанубга силжигани сайин дори ҳам қўлма-қўл сотилаверган.

Уруш тугагач, у дорини омборга жойлаб, шубҳали озиқ моддалар сотишга киришган, Кореядаги урушдан сўнг эса, уй-рўзғорда ишлатиладиган кир ювиш воситалари савдосига ўтган. Яна айтишларича, ингредиентлар ҳамма жойда бир хил бўлган. Худди шундай бўлган бўлиши мумкин.

Йигирма беш йил бурун ҳашаротга қарши суркайдиган дори қопланган япон аскарларининг мурдалари Янги Гвинея чангалзорларида тахланиб ётган. Бугун эса, ҳар бир ҳожатхонада — қувур тозалаш воситаси муҳайё, айнан ўша савдо белгисида.

Мана шу тариқа Каламушнинг отаси бойиб кетган.

Албатта, менинг ошналарим орасида камбағал оиладан чиққан бир йигит ҳам бор эди. Унинг отаси шаҳар ичида қатнайидиган автобусни ҳайдарди. Автобус ҳайдовчилари орасида, балки бойлари ҳам бордир — лекин ошнамнинг отаси камбағаллар тоифасидан эди. Мен тез-тез ошнамни кига меҳмонга келардим — ота-онаси ҳеч қачон уйда бўлмасди. Отаси ўзининг чамбарагини айлантитар ёки отчопарда ўтирарди, онаси эса кун бўйи қаердадир қўшимча иш билан банд бўларди.

Йигит мен билан бир синфда ўқирди, лекин дўстлашишга дарров баҳона топила қолгани йўқ.

Бир куни танаффус пайти мен кичик эҳтиёжимни қондираётган эдим, у ёнимда саф тортди. Ишни ими-жимиди ва бир пайтда битириб, бирга-бирга қўлларимизни ювдик.

¹ “Triumph TR-3” — инглиз спорт машинаси маркаси.

— Менда-чи, бир нарса бор! — деди у, қўлини шимига артаркан. — Кўришни хоҳлайсанми?

Ҳамёнидан фотосурат чиқариб, менга узатди. Яланғоч аёл, оёғини кериб, ўзиникига пиво шишасини тиқарди.

— Зўр-а?

— Бундан зўри бўлмайди!

— Уйимга кел. Менда шунақалари борки, кўриб анқайиб қоласан.

Биз у билан шундай дўстлашдик.

Шаҳримизда ҳар хил одамлар яшайди. Ўн саккиз йил ичида мен бу ерда кўп нарсага ўргандим. Шаҳар менинг юрагимда шундай бақувват томирлар ёйдикки, хотираларнинг бари деярли у билан боғлиқ. Лекин ўша кўкламда, университетга кириб шаҳримни тарк этганимда, рўҳимда енгилликни ҳис этган эдим.

Энди, ёзги ва кўкламги таътилда, қиладиган ишим фақат пиво ичиш, холос.

29

Ҳафта бўйи Каламуш бошини осилтириб юрди. Куз яқинлашиб қолганиданми, қизлар туфайлими... Оғзини пойлаган билан гап ололмайсан.

Каламуш узоқ кўринмаган пайтлар мен Жейга тирғалардим:

— Менга қара, Каламушни нима жин урдийкан, сен қандай фикрдасан?

— Э, ўзим ҳам ҳеч тушунмайман... Балки, ёз оёқлаётгани учунми?

Куз яқинлай бошлаганда Каламуш доим умидсизликка тушарди. У маънисиз нигоҳини китобга қадаб, пештахта ортида ўтирарди, мен у билан гаплашишга уринганимда қисқа ва кайфиятсиз жавоб қиларди. Фира-шира кўчада салқин шамол эсиб, қўзнинг ҳиди сал-пал димоққа урилган пайтда у дабдурустдан пивони ёддан чиқарар, муз солинган виски ичишни бошларди, мусиқали автоматга тинимсиз пул ташлар, машина у билан ўйнашни рад этмагунча пинболни азоблар — ва Жейни асабийлашишга мажбур қиларди.

— Унинг, афтидан, кайфияти чатоқ, гўё ташлаб кетишаётгандек ҳис қилаётир ўзини, — деди Жей. — Мен уни тушунаман.

— Қанақасига?

— Ахир, ҳамма ҳар ёққа кетаётир — кимдир ишлашга, кимдир қайта университетга... Сен ҳам-а?

— Ҳа, мен ҳам.

— Мана, кўрдингми...

Мен бош ирғадим.

— Бу қизча-чи?

— Салгина вақт ўтсин, унутилиб кетади. Гапим эсингда турсин.

— Уларга нима бўлган ўзи?

— Ким билади уларни...

Жей тўхтаб қолган юмушига тутинди. Бошқа ҳеч нарса сўрамадим. Мусиқали автоматга майда танга ташлаб, бир нечта қўшиқ эшитдим-да, пивом турган пештахтага қайтдим.

Ўн дақиқача ўтиб, рўпарамда тагин Жей пайдо бўлди.

— Менга қара, Каламуш сен билан бирор нарса ҳақида гаплашмадимми?

— Йўқ.

— Ғалати.

— Нега?

Жей стаканни арта туриб ўйланиб қолди.

— У, албатта, сен билан маслаҳатлашиши керак.

— Унда нега бунақа қилади?

— Бу осон эмас. Қўрқади, сенинг мазах қилишингдан.

— Э, калака қилмайман уни!

— Авзойингга қараганда бу сезилмайди. Боз устига, кўпдан бери. Сен яхши йигитсан, лекин — нима деса бўлади — айрим нарсаларни сен негадир бемаъни, эътиборга арзимайди, деб ҳисоблайсан. Шундай бўлса-да, мен бирор ёмон гап гапирмоқчи эмасман.

— Бу тушунарли.

— Мен, ҳар ҳолда, сендан йигирма ёш каттаман ва ҳаётда кўп нарсани кўрганман. Шунинг учун ҳам сизларга муносабатим худди...

— Худди бувиникидайми?

— Ҳа.

Кулгидан пивога бўғилиб қолишимга сал қолди.

— Майли, у билан ўзим гаплашишга уришиб кўраман.

— Шундай қил, бу тўғри иш бўлади.

Жей сигаретани ўчирди ва ишига қайтди. Қўлимни ювмоқчи бўлдим. Жўмракнинг устидаги ойнадан аксим менга қараб турарди. Ортга қайтиб, ёқимсиз ҳислардан қутилиш учун яна бир шишани бўшатдим.

30

Бир вақтлар ҳамма қайсар бўлиб кўрингиси келарди.

Мақтабни тугатишимдан бироз олдинроқ мен ўзимнинг ичимга яширган фикрларимнинг ярмиларини ташимга чиқаришга қарор қилдим. Нега бундай қарорга келганман, ҳозир эслолмайман — бироқ буни бир неча йил қатъий бажардим. Кейин эса, кутилмаганда фикрларимнинг тенг ярмини умуман сўз билан ифодалаб беролмаслигимни пайқадим.

Бунинг қайсарликка қандай алоқаси бор, менга унчалик тушунарсиз. Инглизчасига бу *cool*, “совуққон” дейилади — бу маънода мени йил бўйи музини эритишолмаган эски музлаткичга қиёслаш мумкин.

Вақт ботқоғида типирлаб, мулгиб кетаётган идрокимни пиво ва тамаки билан қамчилаб, шу сатрларни ёзишда давом этаяпман. Бир неча марта қайноқ душ қабул қиламан, ҳар куни икки маҳал соқол оламан ва тинимсиз эски пластинкаларни эшитаман. Мана, ҳозир ҳам орқа тарафимда аллақачон унутиб юборилган Питер, Пол ва Мэри куйлашяпти:

“Don't think twice, it's all right”.¹

31

Эртаси куни Каламуш билан шаҳар четидаги меҳмонхоналардан бирининг ҳовузида учрашишга келишдим. Ёз оёқлаб бораётганди, устига устак у ёққа етиб олиш ўнғайсиз эди, шунинг учун бассейнга халойиқ кам йиғилган, ўнтача одам бор. Уларнинг ярмини меҳмонхонага тушган америкаликлар ташкил қиларди, — сувда чўмилиш ўрнига улар астойдил офтобга товланишарди.

¹ Ўйга ботма, ҳаммаси жойида (*ингл.*) Боб Диланнинг шу номдаги қўшиғидан бир сатр.

Меҳмонхонани оқсуякларнинг қасрига ўхшатиб қуришган. Унинг ҳашаматли яшил ҳовлиси бўйлаб, ҳовузни бош бинодан ажратиб турган, пуштиранг буталар ястанган. Буталар унчалик баланд бўлмаган қирга тирмашиб кетган, қирдан, шунингдек, кўрфаз ва шаҳар яққол кўриниб туради.

Биз Каламуш билан 25 метрли ҳовузда бир неча марта ким ўзарга сузишдик, кейин шезлонгларда ёнма-ён ўтириб, муздек колани очдик. Нафасимни ростлаб олиб, сигарет тортдим. Каламуш ёш америкалик аёлнинг ҳовузда сузишига жимгина қараб ўтирарди.

Булутсиз осмон бўйлаб оппоқ, худди музлатилгандек из қолдириб бир нечта реактив самолёт учиб ўтди.

— Кичкиналигимизда, — деди Каламуш тепага қараб, — самолёт кўп учгандай туюларди. Бунинг устига, асосан, американики, икки фюзелажли, парраги бор.

— “Р-38”ми?

— Йўқ, юк ташийдиган. Катта, “Р-38” қаёқда... Бир пайтлар жуда паст учишарди, ҳарбий белгиларини аниқ кўрса бўларди. Яна “ДС-6”, “ДС-7”ни эслайман, бир сафар “Сейбер”ни кўрганман!

— Бироқ, бу аллақачонлар...

— Ҳа, Эйзенхауэр даврида. Ўшанда бандаргоҳимизга ҳарбий кема ҳам кирган. Шаҳарда қаёққа тупурма — денгизчига тушади. Кўриқчилар ҳам жуда кўп. Кўриқчиларни сен кўрганмисан?

— Ҳа.

— Ҳозир ҳаммаси қаёққадир ғойиб бўлган... Лекин буни мен ҳарбийларни ёқтирганим учун айтмаяпман.

Мен бошимни ирғадим.

— Аммо “Сейбер” зўр самолёт эди! Напалм ташлашни бошламагунча. Сен ҳеч кўрганмисан, напалмни қандай ташлаётганини?

— Кўрганман, уруш ҳақидаги филмларда.

— Одамлар нималарни ўйлаб чиқаришмайди-а! Лекин буни зўр ўйлаб топишган. Ким билади, балки ўн йилча ўтар — напалмни соғинишар тагин.

Мен кулиб юбордим ва иккинчи сигаретни олдим.

— Самолётларни яхши кўрасан-а?

— Бир пайтлар учувчи бўлишни хоҳлардим. Кейин кўзимни ишдан чиқариб, фикримдан қайтдим.

— Тушунарли.

— Осмонни яхши кўраман. Унга истаганча термулиб ўтиришим мумкин — жонга тегмайди. Хоҳламасам, қарамай кўя қоламан.

Каламуш беш дақиқача жим бўлди, кейин эса туйқусдан гапга тушиб кетди:

— Баъзида тоқат қилолмайсан. Бой эканингни англаш ва шунга ўхшаш... Баъзан қочиб кетгинг келади. Тушунасанми?

— Қанақасига бу — “қочиб кетгинг келади”? — ажабландим. — Лекин... Агар сен ростдан ҳам шуни хоҳласанг — ол-да қочивор.

— Эҳтимол, бу энг яхши иш бўлармиди. Бирор-бир бегона шаҳарга кетиб, ҳаммасини бошида бошлаш... Ёмонми?

— Нима, университетниям ташлайсанми?

— Э, мен уни аллақачон ташлаганман. Қайтишга ҳечам хоҳиш йўқ.

Қора ойнаклар ортидан Каламушнинг кўзлари ҳовузда сузаётган қизни кузатишда давом этарди.

— Нима учун ташладинг?

— Э... Жонга тегиб кетгани учун-да. Бошида ҳаракат қилувдим бўлмаса. Роса куч сарфлагандим, ҳозир ўзимнинг ҳам ишонгим келмайди. Ҳамма билан ишим бор эди менинг — ўзим ҳам тинчимасдим, бошқаларни ҳам тинчитмасдим. Ҳатто шунинг оқибатида полициячилар мени уришган. Лекин вақти келиб, ҳар бир одам ўзининг жойини топади. Фақат мен жойимни топганим йўқ. Биласанми, шунақа ўйин бор — болалар курсининг атрофида айланиб югуради-да, кейин бирдан курсиларга ўтириб олади — бир болага эса курси етмайди.

— Энди нима қилмоқчисан?

Каламуш ўйга толиб оёқларини сочиққа артди.

— Қисса ёзишни ўйлаяпман. Сен шунга қандай қарайсан?

— Ол-да, ёзиб ташла.

Каламуш бош ирғади.

— Қанақа қисса ёзмоқчисан?

— Яхши қисса. Ўзимнинг қаричимга лойиқ. Мен, ахир, ўзимни истеъдодли деб ҳисобламайман-ку... Аммо ёзувчиликнинг моҳиятини мен шунда кўраманки, ҳеч бўлмаганда, киши бир нимага ўрганади. Тўғрими?

— Тўғри.

— Одам ўзи учун ёзиши керак... Ёки, дейлик, чирилдоқлар учун.

— Чирилдоқлар учун?

— Ҳа-да.

Каламуш яланғоч кўкрагида осилиб турган президент Кеннедининг сурати туширилган ярим долларлик тангани сийпалади.

— Уч-тўрт йил бурун мен бир қиз билан Нара¹га бордим. Даҳшатли жазирама эди ва биз у билан уч соатча қирлар орасидан юрдик. Бирор-бир зот йўқ, фақат қушлар чирқиллаб учади. Оралиқдан юриб ўтаётганимизда оёқларимиз остида сайроқи чирилдоқлар чириллади. Бошқа тирик жон йўқ. Жуда қаттиқ иссиқ эди.

Биз чарчаб, ўт-ўлани майинроқ қия ёнбагирга ўтирдик. Шабдада ҳузурландик ва терларимизни артдик. Ёнбагир этагидан чуқур зовур ўтган, унинг ортида — сувдан чиқиб турган оролга ўхшаш эски сердарахт қўрғон. Император қабри. Сен уни ҳеч кўрганмисан?

Мең бош ирғадим.

— Ушанда мен: бунақа баҳайбат нарса нима учун қурилган экан, деб ўйладим. Албатта, ҳар қандай қабрда маъно бор. Ҳамма ҳам қачондир ўлади — ва бу эслатишга ўхшайди. Лекин бу ердагиси қандайдир ҳаддан ташқари катта эди. Улкан ҳажм баъзан нарсаларнинг моҳиятини билиб бўлмас даражада ўзгартириб юборади. Аслида, бу умуман қабрга ўхшамасди. Бу тоғ эди. Зовурда қурбақалар сузиб юарди, деворни эса ўргимчак тўри қоплаб олганди.

Мен жимгина қўрғонга қарадим ва зовур тарафдан елаётган шамолни эшитдим. Ушанда менинг ҳис қилганларимни бирор-бир сўз билан таърифлаб бўлмайди. Йўқ, ҳатто ҳис қилмадим ҳам — гўё мени нимагадир ўрашди. Яхлит ва буткул. Гўё чирилдоқлар, қурбақалар, ўргимчаклар, шамол — айнан бари — бир бутунга эврилиб, Коинотда оқаётгандай!

Каламуш ҳовури қўтарилган колани ичиб тугатди.

— Шундай қилиб, қачонки бирор нарса ёзмоқчи бўлсам, доим ўша ёз кунини ва дов-дарахт босган ўша қўрғонни эслайман. Ва

¹ Н а р а — Кансай ҳудудидаги шаҳар, Япониянинг қадимги пойтахти.

ўзимча: чирилдоқлар, ўргимчаклар, қурбақалар учун, яшил майса ва шамол учун бирор нарса ёзсам зўр бўларди-да, деб ўйлайман...

Каламуш жим бўлиб қолди, қўлларини бошининг орқасига қўйиб, осмонга тикилди.

— Ҳўш... Бирор нарса ёзишга уриниб кўрдингми?

— Йўқ. Бир қатор ҳам.

— Бир қатор ҳам.

— Сиз — *ер тузисизлар*...

— Нима?

— *Агарда туз кучини йўқотса, уни яна қандай шўр қилиш мумкин?*¹

Каламуш Шундай Деди.

Кечга бориб осмонни булут қоплади. Ҳовуздан меҳмонхонанинг чоғроқ майхонасига ўтиб, у ерда биз Мантовани қайта ишлаган италиян кўшиқлар садоси остида совуқ пиво ичдик. Катта деразада бандаргоҳ чироқлари чарақларди.

— Қаллиғинг билан ораларингда нима бўлган ўзи? — жазм этиб сўрадим мен.

Каламуш қўлининг орқаси билан лабидан пиво кўпигини артди ва ўйга ботганча шифтга тикилиб қолди.

— Умуман айтганда, сенга бу ҳақида гапирмоқчи эмасдим. Ҳаммаси шунчаки аҳмоқона...

— Лекин сен мен билан дардлашмоқчи эдинг-ку?

— Дардлашмоқчийдим. Аммо кечқурун ўйладим — дардлашгим келмай қолди. Дунёда шундай нарсалар борки, уларни биз барибир ўзгартиролмаймиз.

— Масалан?

— Масалан, тиш оғриғи. Кунлардан бир кун туйқусдан тишинг оғрий бошлайди — ва биров қанчалик юпатмасин, босилмайди. Шунда сен ўзингдан газабланасан. Кейин эса, бошқалар ўзларидан газабланмаётганини кўриб, баттар газаблана бошлайсан. Тушундингми?

— Қисман, — дедим мен. — Лекин агар яхшилаб ўйлаб кўрилса, ҳамманинг шароити бир хил. Биз ҳаммамиз — бузуқ самолётдаги ҳамроҳлармиз. Албатта, омадлилар бор, омадсизлар ҳам бор. Кучлилар бор, заифлар ҳам бор. Бойлар бор, камбағаллар ҳам бор. Лекин барибир ҳеч кимда ғайритабиий куч йўқ. Ҳамма бир хил. Бир нимаси борлар уни йўқотишдан қўрқишади — ҳеч нимаси йўқлар эса, энди ҳеч нимага эга бўлолмасликдан ғамга ботишади. Ҳамма тенг. Ва буни пайқашга улгурган одам сал бўлса-да кучли бўлишга уриниши керак. Жилла курса, шунчаки муғомбирлик қилиш лозим, биласанми? Аслида, кучли одамлар ҳеч қаерда йўқ — фақат ўзларини шундай кўрсатадиганлар бор.

— Савол берсам майлими?

Мен бошимни ирғадим.

— Сен, ростдан ҳам, шунга ишонасанми?

— Ҳа.

Каламуш бир муддат, пиво қуйилган стаканга тикилиб, жим бўлиб қолди. Кейин ўта жиддий тарзда деди:

— Ҳазиллашган эдим, демайсанми?..

Мен Каламушни уйига элтиб қўйдим ва қайтишда “Жейз бар”га кирдим.

¹ Матто баён этган Муқаддас Хушхабар, 5:13.

- Гаплашиб олдингларми?
- Гаплашиб олдик.
- Худога шукур-э, — деди Жей ва олдимга қовурилган картошка солинган ликопчани қўйди.

32

Дерек Хартфильд, асарлари сони қўплигига қарамай, жуда камдан-кам ҳолларда ҳаёт, орзу ёхуд севги ҳақида очиқчасига ёзган. Ўзининг ярим автобиографик, нисбатан жиддий “Камалак атрофида бир ярим ўрам” (1937), деб номланган — ўзга сайёраликлар ва қўрқинчли маҳлуқлар тасвирланмагани учун ҳам жиддий — китобида Хартфильд, кейинчалик камсўзлик билан юрагидагини ифодалаш учун, киноя ва беодоблик, ҳазил-ҳузул ва кутилмаган гаплар билан китобхонни чалғитади.

“Менинг хонамдаги муқаддас китобларнинг энг муқаддаси — телефон маълумотномасига қўлимни қўйиб, фақат ҳақиқатни гапиришга қасам ичаман. Ҳаёт — бўм-бўш. Лекин маълум бир нажот, албатта, бор. Ҳаёт азалдан бўм-бўш, деб бўлмайди. Уни буткул бўм-бўш қилиш учун жуда катта куч сарфлаш, силла қурийдиган даражада курашиш талаб этилади. Бу курашнинг айнан қай тариқа кечишини, айнан қандай усуллар билан биз ҳаётимизни йўқликка гирифтор этишимизни баён қилишнинг ўрни эмас — гап жуда чўзилиб кетади. Агар кимгадир буни билиш ўта зарур бўлса, Ромен Ролланни — Жан Кристофни ўқий қолсин. Унда ҳаммаси ёзилган.”

Нега “Жан Кристоф” Хартфильдни бунчалик ўзига жалб этганини тушуниш қийин эмас. Бу беҳад чўзилиб кетган роман қатъий хронологик батафсиллик билан инсон ҳаётини туғилганидан ўлгунигача тасвирлаб беради. Хартфильд эса, роман худди жадвал ёки чизмага ўхшаб хабар ташиши керак, деган қараш тарафдори эди. Ва бу хабарнинг чинлиги унинг ҳажмига тўла мутаносиб бўлиши даркор.

Одатда, у Толстойнинг “Уруш ва тинчлик”ини танқид қиларди. Ҳажми учунмас, албатта, Коинот Ғоясининг етарли даражада ифодалаб берилмагани учун. Ана шу нуқсон туфайли романдан Хартфильднинг олган таассуроти чала ва нотўғри эди. “Коинот Ғояси” ибораси унинг тилидан, одатда, “бепуштлиқ” дегандай чиқарди.

“Фландрия кўппаги”ни¹ у севимли китобим, деб атарди. “Нима деб ўйлайсиз, — сўрарди у, — ит картина учун ҳаётини бахш эта олармиди?”

Бир суҳбатда мухбир Хартфильддан сўради:

— Сизнинг китобингизнинг қаҳрамони Уорд икки марта Марсда ва бир марта Венерада ҳалок бўлади. Наҳотки бунда зидлик бўлмаса?

Саволга Хартфильд шундай жавоб қилди:

— Наҳотки сиз коинот бўшлиғида вақт қандай ўтишини билмасангиз?

— Йўқ, — деди мухбир. — Бироқ бундай нарсаларни ҳеч ким билмайди!

¹ “Фландрия кўппаги” (1871) — инглиз ёзувчиси Киднинг (1839–1908) болалар учун ёзган сентиментал қиссаси.

— Унда ҳамма биладиган нарса ҳақида ёзишдан қандай маъно бор?

* * *

Хартфильднинг “Марс қудуқлари” номли ҳикояси бор — унинг учун ноодатий, кўп жиҳатдан Рей Бредберининг пайдо бўлишини олдиндан дараклаган асар. Мен ўқиб чиққанимга кўп бўлган, батафсил эслолмайман. Лекин мазмуни тахминан бундай.

Марс юзаси бўйлаб беҳад кўп тубсиз қудуқлар бор. Қудуқларни марсликлар ўн минглаб йиллар бурун қазिशгани маълум. Лекин энг қизиғи — бу қудуқлар ғоят эҳтиёткорлик билан ерости дарёларини ёнлаб ўтган. Марсликлар уларни нима мақсадда қуришгани ҳеч кимга маълум эмас. Сирасини айтганда, марсликлардан қудуқлардан бошқа ҳеч қандай ёдгорлик қолмаган. На ёзув, на кулба, на идиш-товоқ, на темир-терсақ, на қабрлар, на ракеталар, на шаҳарлар, на савдо автоматлари. Ҳатто чиганоқлар ҳам қолмаган. Фақат қудуқлар. Ерлик олимлар буни тамаддун деб аташ керакми, йўқми, бир қарорга келишолмаётир — айти дамда қудуқларнинг ўн минглаб йиллар давомида битта ҳам гишти кўчмаган, виждонан ишланган.

Албатта, қудуқларга саргузашт ишқибозлари ва тадқиқотчилар тушишганди. Аммо қудуқлар шу қадар чуқур, ёнбошлаб кетган ерости йўлаклари шу қадар узун эдики, ҳеч арқон етказиб бўлмас, қайтиб чиқишга тўғри келарди. Арқонсиз тушганлардан эса бирортаси қайтиб чиқмади.

Ва кунлардан бир кун қудуққа ёш йигит, коинот дайдисиди тушди. Коинотнинг улуғворлиги уни ҳолдан тойдирган ва у ими-жимиди ҳалок бўлгиси келди. Тушиб бораркан, қудуқ унга тобора қулай туюлар, бадани эса юмшаб аллақандай қувват билан тўлишарди. Бир километр чуқурликда у қулай ерости йўлагини топди ва унга тушди. У мўлжалсиз, лекин сабот билан майин бурилган йўлак бўйлаб борарди. Унинг соати тўхтаб қолди, вақт туйғуси йўқолди. Эҳтимол, икки соат ўтгандир, балки — икки кун. У на очликни, на чарчоқни ҳис этар, ноаён қувват эса вужудини бирдай тўлдириб турарди.

Қўққисдан у қуёш нуруни кўрди. Ер ости йўлаги икки қудуқни туташтирганди — кўтарилиб, у ўзини яна юқорида кўрди. Бир четга ўтирди, бепоён сахрога ва тепасида осилиб турган қуёшга кўз ташлади. Қандайдир ўзгариш рўй берган эди. Шамолнинг ҳиди, қуёш бошқача... Қуёш баландда турарди, лекин улкан тўқсариқ лўнда ботаётгандай туюларди.

— Икки юз эллик минг йилдан сўнг қуёш сўнади! — шивирлади унга шамол. — “Шиқ!” этади-ю ўчади. Икки юз эллик минг йил — бу жуда оз муддат. Менга эътибор берма, мен шунчаки шамолман. Хоҳдасанг мени “марслик”, деб чақир. Ёмон жарангламайди. Гарчи мен учун сўзлар маъносиз бўлса-да...

— Ахир сен гапираяпсан-ку?

— Мен? Сен гапираяпсан! Мен фақат сенга айтиб турибман.

— Қуёшга нима бўлган ўзи?

— У қариди. Яқинда ўлади. Биз бу ерда ожизмиз — сен ҳам, мен ҳам.

— Нега бунча тез?

— Ҳечам-да. Сен қудуқда юрганингда бир ярим миллиард йил ўтди. Вақт ўқдай учади — сизларда, ахир, шундай дейишади-ку? Сен тушган қудуқ вақт буруми бўйлаб қазилган. Биз унда сайр қила оламиз. Коинотнинг ибтидосидан унинг интиҳосигача. Шу боис, бизда туғилиш ҳам, ўлим ҳам йўқ. Фақат Шамол бор.

- Бир саволимга жавоб бер.
- Бажонидил.
- Сен нимага ўргандинг?

Шамол қаҳқаҳ уриб кулди ва ҳаво титраб кетди. Шундан сўнг Марс сатҳини яна абадий сукунат қоплади. Йигит чўнтагидан тўшпончани олиб, оғзини чинтоғига тиради ва тепкини босди.

33

Телефон жиринглади.

- Қайтиб келдим, — деди у.
- Кел, учрашамиз.
- Бугун имконинг борми?
- Албатта.
- Соат бешда YWCAга¹ кириш жойида.
- У ерда нима қилаяпсан?
- Французча дарс олаяпман.
- Oui².

Трубкани қўйиб, чўмилиб олдим ва пиво ичдим. Ичиб бўлмасимдан шариллаб жала қўйиб юборди.

Ўша жойга етиб борганимда, жала тўхтагани — лекин бинонинг эшикларидан чиқиб келаётган қизлар шамсияларини гоҳ очиб, гоҳ ёпиб осмонга хавотирланиб қараб қўйишарди. Машинани кириш жойи рўпарасида тўхтатдим-да, моторни ўчириб, чека бошладим. Эшикнинг ҳар икки ёнида худди саҳродаги қабр тошларидай ёмғирдан қорайиб кетган устунлар қўққайиб турарди. Яқинда YWCAнинг чиркинроқ, қорамтир биноси ёнида, турли фирмаларга ижарага бериш мақсадида яна битта бино қуришганди. Томига музлатгич реклама қилинган улкан лавҳа осилган. Камқон, ўттиз ёшлардаги пешбандли аёл кулимсираб эгилганча, музлатгичнинг эшигини — менга ичидаги нарсалар кўринадиган қилиб очиб турарди.

Музлатгичнинг ичида муз, ванилли музқаймоқ бир литрли идишда ва бир қути креветка бор эди. Пастдаги поғонада тухум, ёғ, “камамбер” пишлоғи ва чўққанинг сон гўшти сақланган. Учинчи поғонага эса, балиқ ва товуқнинг оёқлари ташлаб қўйилган, энг қуйида — помидор, бодринг, сарсабил ва грейпфрутлар. Эшикнинг токчаларида — уч катта шиша кока-кола ва пиво. Яна бир картон қути сут.

Мен рулга тирсагимни тираб, буларнинг барини қай тартибда жиғилдонга урган бўлардим, деб ўйладим. Ҳар қанақасига кўрганда ҳам музқаймоққа қорнимда жой йўқ эди. Зираворларнинг йўқлигига эса, асло чидаб бўлмасди.

У олтидан ўтганда — энги калта пуштиранг қўйлақда ва оқ калта этакли қўйлақда кўринди. Сочлари орқага бир тутам қилиб йиғилган. Бир ҳафта ичида унинг ёшига уч ёш қўшилгандай туюлди — эҳтимол, соч турмагиданми, балки бурун тақмаган кўзойнақдандир.

- Қанақа жала қуйди-я! — деди у машинага жойлашиб ўтириб, этагини асабий тўғрилаб.
- Ивиб кетдингми?

¹ YWCA (Young Women’s Christian Association) — ёш аёлларнинг Насронийлар уюшмаси, халқаро хайрия ташкилоти.

² Ха (фран.)

— Бироз.

Мен орқа ўриндиқдан, ҳовузда чўмилгандан сўнг шу ерда унутиб қолдирган сочиқни олиб унга узатдим. У сочиқ билан юзини, сочларини артди ва сочиқни менга қайтарди.

— Жала қуйганда мен шу яқин-орада қаҳва ичаётгандим. Худди сел босгандай!

— Лекин бироз салқин бўлди.

— Ҳа, энди...

У деразадан қўлини чиқарди. Гапимиз қовушмаётганди. Охирги учрашувдан сўнг нимадир ўзгарганди.

— Қандай бориб келдинг? — сўрадим мен.

— Э, мен ҳеч қаёққа борганим йўқ. Сенга ёлғон гапиргандим.

— Нега?

— Кейин айтиб бераман.

34

Баъзан шундай бўладики, мен ёлғон гапираман.

Бу охирги марта ўтган йили бўлганди.

Ёлғон гапириши жуда ёмон кўраман. Ёлғон гапириш ва сукут сақлаш — ҳозирги инсонлар жамиятида авж олган икки оғир гуноҳ. Биз ҳақиқатдан ҳам кўп алдаймиз — ёки сукут сақлаймиз.

Лекин бошқа томондан, агар биз йил бўйи фақат гапирганимизда — устига устак, ҳақиқатни ва фақат ҳақиқатни гапирганимизда, ким билади дейсиз, эҳтимол, ҳақиқат ўзининг бор қадр-қимматини йўқотган бўлармиди...

* * *

Ўтган йили кузда биз қаллиғим билан тўшакка кириб олдик, кейин жуда қорнимиз очди.

— Бирор егулик борми? — сўрадим мен.

— Ҳозир қидириб кўраман, — деди у.

У тўшакдан ялонғоч чиқиб, музлатгични очди, қотган бўлканон топиб, дудланган гўшт ва салатнинг баргларидан сэндвич ҳозирлади, қаҳва қайнатди ва бунинг барини менга олиб келди. Бу воқеа октябрда бўлганди, оқшомлари совуқроқ эди. У банкага консерваланган сулаймон-балиқдай қотиб тўнган аҳволда тўшакка кирди.

— Аттанг, хантал йўқ-да...

— Мазза!

Кўрпага бурканиб, сэндвичларни туширганча, телевизордан эски — “Квай дарёсидан ўтган кўприк”¹ филмини кўрдик.

Охирида кўприкни портлатишганда у “оҳ”, деб юборди.

— Ўзи нима учун улар буни қуришди, шунча уринишиб? — деди у бармоғи билан қути учган Алек Гиннесни кўрсатиб.

— Бу улар учун ор-номус эди.

— Ҳм. — У оғиз тўла луқма билан бир муддат инсон ор-номуси ҳақида ўйлаб қолди. Доим шунақа — унинг миясидан нималар кечаётганини мен ҳатто тасаввур ҳам қилолмасдим.

¹ 1957 йилги америка-британ кинофилми (реж. Дэвид Лин). Филм воқеалари Иккинчи жаҳон уруши пайтида бўлиб ўтади. Японларга асир тушган инглиз полковниги, Фарбнинг ақлан устунлигини намойиш этиш мақсадида, душман қўшини учун кўприк қуришга раҳбарлик қилишга рози бўлади. Қурилган кўприкни кўпоровчилар гуруҳи портлатади.

- Менга қара, сен мени яхши кўрасанми?
- Албатта.
- Уйланишни ҳам хоҳлайсанми?
- Нима, ҳозироқ, шу ердами?
- Вақти келиб... Кейинроқ.
- Хоҳлайман, албатта.
- Ўзим сўрамагунимча, сен менга бу гапни айтмадинг.
- Э, айтиш эсимдан чиқибди...
- Болалар нечта бўлишини хоҳлайсан?
- Учта.
- Ўғилларними? Қизларними?
- Иккита қиз, бир ўғил.

У кофени сэндвич билан қўшиб ютди-да, синчиклаб юзимга тикилди.

— **Ёлгончи!**

У шундай деди.

Лекин бу унчалик тўғри эмасди. Мен фақат бир нарсада ёлгон гапиргандим.

35

Бандаргоҳ яқинидаги кичкина ресторанга кириб, озгина тамадди қилиб, “блади мэри” ва бурбон буюрдик.

- Ҳақиқатни билишни хоҳлайсанми? — сўради у.
- Мана, ўтган йили мен сигирни ёриб кўрдим, — дедим мен.
- Хўш?

— Қорнини ёрдим. Ошқозонида бир лўнда ўт бор экан. Мен бу ўтни полиэтилен халтачага солиб, уйга олиб келдим ва столга тўкдим. Кейин, ҳар гал кўнгилсизлик рўй берганда шу бир лўнда ўтга қараб ўйлардим: “Қизиқ, нега энди сигир мана шу жирканч, қўланса бўтқани қайта-қайта кавшаркан-а?”

У кулимсиради, лабини қисди ва менга қаради.

— Тушундим. Ҳеч нарса демайман.

Мен бош ирғадим.

— Фақат бир нарсани сўрамоқчиман. Майлими?

— Қани.

— Одамлар нега ўлади?

— Чунки эволюция давом этмоқда. Якка шахсларда қувват ҳаддан ташқари кам, шунинг учун эволюция авлодлар алмашинуви орқали амалга ошади. Аммо бу назариялардан биттаси, холос.

— Нима — ҳозир ҳам давом этаяптими, ўша эволюция?

— Оз-оздан.

— Ўзи нима учун давом этаяпти?

— Бу масалада ҳам кўплаб хилма-хил қарашлар бор. Фақат бир нарсани аниқ айтиш мумкин: Коинотнинг ўзи ривожланаяпти. Унинг қандайдир мақсади борми, уни кимнингдир хоҳиши йўлга солаяптими — бу алоҳида саволлар. Коинот ривожланаяпти, биз эса — шу ҳаракатнинг бир қисмимиз, холос.

Мен вискини нарироқ суриб, чекдим ва қўшимча қилдим:

— Бунинг учун қувват қаердан олинади, ҳеч ким билмайди.

— Ҳеч ким?

— Ҳеч ким.

У стакандаги музни бармоғининг учи билан сурганча оппоқ дастурхонга тикилиб турарди.

— Мана, мен ўламан, орадан юз йил ўтади — ва ҳеч ким мен ҳақимда эсламайди.

— Шундай бўлса керак, — дедим мен.

Ресторандан чиқиб, ғаройиб ойдин тун бағрига шўнғидик ва жимжит бандаргоҳ омборхоналарини ёнлаб секин-секин қадам босдик. У ёнимда борарди, мен унинг сочларининг ҳидини туйдим. Тол баргларини тараётган шамол ёз тугаб бораётганини шивирлаб эсга соларди. Бироз юриб, у менинг қўлимдан ушлаб олди — беш бармоқли қўли билан.

— Қачон Токиога қайтасан?

— Кейинги ҳафта. Имтиҳон...

Жимлик.

— Қишда яна келаман. Мавлуд байрамига. Туғилган куним 24-декабрда.

У бошқа нарсани ўйлаётгандай, бошини ирғади. Кейин сўради:

— Сен Тоғ эчкисимсан?

— Ҳа. Сен-чи?

— Мен ҳам. 10 январ.

— Бу бурж негадир унча хайрли эмас. Исо Масих ҳам Тоғ эчкиси.

— Ҳа...

У қўлимни қулайроқ ушлаб олди.

— Сенсиз зериксам керак.

— Биз, ахир, яна учрашамиз-ку...

У жавоб бермади.

Бир-биридан хароб омборхоналар тизилиб турарди; гиштлар орасига сирпанчиқ тўқ-яшил йўсин чирмашган. Баланд қоронғи деразаларда — оғир панжаралар, занг босган эшикларда — савдо фирмаларининг ёрликлари. Туйқусдан димоққа денгизнинг ҳиди урилди, омборхоналар қатори тугади. Толзор хиёбон ҳам ортда қолди — дарахтлар, худди касалланган тишлардек, тўкилиб тушганга ўхшади. Биз ўт босган темир йўллардан ўтиб, ташландиқ тўлқинтўсарнинг тош зиналарига ўтирдик ва денгизни томоша қила бошладик.

Олдимизда кема таъмирланадиган жой доклар чироқлари билан ёришиб турарди. Юқдан бўшаган, сув чизиғи кўтарилган кўримсиз грек кемаси нари кетарди. Бортидаги оқ бўёқни денгиз шамоли қизил занг билан кемирган, ён томонларини эса худди яра-чақадай чиғаноқ босганди.

Биз анча вақт бир сўз демай денгизга, осмон ва кемаларга қараб ўтирдик. Денгиздан эсан кечки шамол ўт-ўланларни тўзгитар, гира-шира қоронғулик эса аста-секин рангпар тунга айланарди. Доклар тепасида юдузлар милтиллади.

Узоқ жимликдан сўнг у чап қўлини мушт қилди ва ўнг қўлининг кафтига асабий тарзда бир неча марта урди. Кейин қизарган кафтига маънос тикилиб қолди.

— Ҳаммани ёмон кўраман, — деди кўққисдан.

— Мениямми?

— Кечир. — У ийманиб кафтини яна тиззасига қўйди. — Сен унақамассан.

— Унчалик эмасман, а?

У жилмайган кўйи бошини ирғади ва титраётган қўллари билан оловни сигаретга тутди. Тутун гўё унинг сочларини ўраб олмоқчидай ўрлади, лекин тутунни шамол суриб кетди ва қоронғуликда тарқатиб юборди.

— Ёлғиз ўзим ўтирганимда одамлар мен билан гаплашишаётганини эшитаман. Айримларини танийман, бошқаларини танймайман... Отам, онам, мактабдаги ўқитувчилар — ҳар хил одамлар.

Мен бошимни ирғадим.

— Ва ҳар хил бўлмагур гапларни гапиришади. Сенинг ўлишингни хоҳлаймиз, дейишади ва ҳоказо. Ёки, умуман, аллақандай ифлосликларни...

— Қанақа?

— Айтишни хоҳламайман.

Икки марта тортгач, у сигаретни чарм шиппаги билан эзфилаб ўчирди ва ёноқларига бармоқларини босди.

— Ҳечам ёлғон гапиргим келмади, тўғриси...

— Тушунаман.

Яна сукут сақлаб, тўлқинтўсарга келиб урилаётган кучсиз тўлқинлар шовуллаши остида жимгина ўтирдик. Тасаввурга ҳам сиғмайдиган даражада кўп вақт ўтди.

Унинг йиғлаётганини кўриб, бармоғим билан кўз ёшларидан ҳўл бўлган юзини силадим ва елкасидан кучдим.

Ёзнинг ҳидини мен аллақачон унутганман. Авваллари ҳаммаси бошқачайди: денгиз сувининг ҳидию олисдаги кема гувиллашлари, қиз боланинг сочларидан таралаётган хушбўй лимон ифори, кечки шамолнинг эсишию ҳуркак умидлар. Энди ёз тушга айланди.

Гўё нусха аслиятдан кўчгандай: бу ёқда бир миллиметр, у ёқда бир миллиметр — ва ҳаммаси аллақачон бошқача.

36

Унинг уйигача ярим соатда етиб келдик.

Ажойиб оқшом палласи. Йиғлаб олгач, у бирдан хурсанд бўлиб кетди. Уйига бораётиб биз йўл-йўлакай дўконларнинг барига кириб чиқдик. Ва бир талай икир-чикир сотиб олдик. Ер тутидан тайёрланган тиш пастаси, соҳилда артинадиган гулли сочиқ, бир нечта дания мозаика паннолари, шарикли ручкаларнинг олти хил рангдаги йиғмасини харид қилдик. Тоғ йўлида баъзан тўхтаб, бандаргоҳга қараб қўйдик.

— Машинани сен шундай ташлаб қўйдингми?

— Кейин олиб кетаман.

— Эртага эрталаб кеч бўлмайдами?

— Э, фарқи йўқ!

Биз унинг уйига етиб келгандик.

— Бугун ёлғиз қолгим келмаяпти, — деди у тош йўлнинг чақиртошларига қараб.

Мен бошимни ирғадим.

— Унда сен пойабзалларни тозалай олмайсан-ку?

— Ҳечқиси йўқ, ўзиям ҳар замон тозаласин.

— Қизиқ тозалайдими, йўқми?

— Бўлмасам-чи? У ўз бурчига содиқ одам!

Тун сокин эди.

У секин ўгирилиб, бурнини елкамга тиради.

— Совуқ.

— Қанақасига “совуқ”? Ўттиз даража-ку.

— Билмадим. Совуқ, вассалом.

Оёқ учидаги кўрпани йиғиб олиб, елкаларини ўрадим. Уни сезилар-сезилмас титроқ босганди.

— Ўзингни ёмон ҳис қилаяпсанми?

У бош чайқади:

— Кўрқаяпман.

— Нимадан кўрқаяпсан?

— Ҳамма нарсадан. Сен кўрқмаяпсанми?

— Мутлақо.

У, гўё менинг жавобимни кафтида салмоқлаб кўраётгандай бироз жим қолди.

— Сексни хоҳлайсанми?

— А-ҳа.

— Кечир. Бугун мумкинмас.

Индамай бошимни ирғадим.

— Мени яқиндагина операция қилишди.

— Абортми?

— Ҳа.

Унинг белимдан қучоқлаб турган қўли бўшашди. Бармоғи елкамда бир нечта доирача чизди.

— Қизиқ... Ҳеч нимани эслолмайман.

— Ростданми?..

— Ўша йигит ҳақида айтаяпман. Бутунлай унутибман. Ҳатто юзини ҳам эслаб бўлмаяпти.

Мен унинг сочини силадим.

— Севиб қолгандай эдим. Тўғри, узоқмас. Сен ҳеч севиб қолганмисан?

— Ҳа.

— Юзини ҳам эслайсанми?

Мен ўзим юрган учта қизнинг юзларини эшлашга уриндим. Фалати ҳол — биронтасини ҳам аниқ-тиниқ эслай олмадим.

— Йўқ, — дедим мен.

— Фалати-я, тўғрими? Қизиқ, нега шундай?

— Шуниси маъкулроқ бўлса керак-да.

У бошини елкамдан кўтармай ирғади.

— Менга қара, агар жуда хоҳлаётган бўлсанг, балки биз буни қандайдир бошқача қилармиз?..

— Керакмас. Кўрқинчли жойи йўқ.

— Ростданми?

— Ҳа.

У яна менга ёпишди. Кўкраги билан қорнимга. Ўлгудай пиво хумор қилди.

— Худди бир неча йил аввал бари тескарисига кетгандай — ўшандай ҳозиргача.

— “Бир неча” — бу қанча?

— Ўн икки. Ёки ўн уч. Отам касал бўлиб қолгандан бери. Ўшандан кейин ҳеч нарсани эслолмайман ҳам. Бошдан-охир ифлослик. Доим бошимнинг устида ёвуз шамол эсади.

— Шамол йўналишини ўзгартиради.

— Ростдан ҳам сен шундай деб ўйлайсанми?

— Ахир, у қачондир йўналишини ўзгартириши керак-ку...

У бироз жимиб қолди — саҳро ўзининг қақраб ётган қумига менинг сўзларимни шимиб олган ва мени фақат оғзимдаги тахир таъм билан қолдиргандай.

— Мен ҳам шундай ҳаракат қилиб кўрдим. Лекин бўлмаяпти. Севиб қолишга ҳам уриниб кўрдим, шунчаки чидамлироқ бўлишга ҳам. Бўлмаяпти — тамом-вассалом...

Биз бошқа ҳеч нарса ҳақида гапирмадик. Унинг боши менинг кўкрагимда ётарди. У анча вақт қимир этмади — худди ухлаб қолгандек.

У узоқ вақт миқ этмади. Жуда узоқ. Мен гоҳ мизғиб, гоҳ қоронғи шифтга термилиб ётдим.

— Ойи...

Буни у шивирлаб айтди, гўё тушига бир нима киргандай. У ухлаётган эди.

37

Салом, ишлар қалай? “Эн-и-Би” радиоси гапираяпти, “Талабларга биноан оммабоп қўшиқлар” дастури. Яна шанба оқшоми. Икки соат — ва бир талай зўр мусиқа. Дарвоқе, ёз фасли тугай деб қолди. У сизга ёқдими? Ёзни яхши ўтказдингизми?

Бугун, биринчи пластинкани қўйишдан аввал, сизни бир мактуб билан таништираман, уни биз яқинда олдик. Ўқийман.

“Салом.

Мен ҳар ҳафта сизнинг эшиттиришингизни бажонидил тинглайман. Кузда касалхонадаги ҳаётимга уч йил тўлишига ҳатто ишонгим ҳам келмайди. Вақт ростдан ҳам тез ўтаяпти. Албатта, менинг ҳаво совутгич ўрнатилган хонамнинг деразасидан кам нарса кўринади, йил фаслларининг алмашиши мен учун жуда муҳим эмас — лекин бир мавсум кетиб бошқаси келганда, юрагим шодланиб дукиллайди.

Ёшим ўн еттида, лекин мен на ўқий оламан, на телевизор кўра оламан, на сайр қила оламан — ҳатто ётган каравотимдан ағдарила олмайман ҳам. Шундай аҳволда уч йилни ўтказдим. Бу хатни менинг учун опам ёзаяпти, у ҳар доим ёнимда. Менга қарайман деб у университетни ташлади. Албатта, мен ундан жуда миннатдорман. Тўшакда ётиб ўтказган уч йил ичида, мен бир нарсани тушундим: ҳатто энг абгор аҳволда ётиб ҳам бир нималар ўрганса бўларкан. Айнан шунинг учун ҳам яшаса арзийди — ҳеч бўлмаганда оз-оздан ўрганиб.

Менинг касалим бу — орқа мия касаллиги. Жуда оғир. Тўғри, тузалиб кетиш эҳтимоли ҳам бор. Уч фоизгина... Бундай касалликларнинг тузалиб кетиш даражаси шунақа — менга буни шифокорим айтди, у ажойиб инсон. Унинг гапига қараганда, менинг тузалишим янгигина питчернинг “Девлар”ни¹ тор-мор қилувчи ҳисоб билан мағлубиятга учратишидан осонроқ, бироқ шунчаки енгиб қўя қолишидан биров қийин экан.

Баъзан ҳеч қачон тузалмайман, деб ўйлаганимда қаттиқ кўрқув босади. Шу қадар кўрқаманки, бировни ёрдамга чақирай дейман. Бутун умр шифтга термилиб каравотда тошдай ётиш — ўқимай, тоза ҳавода сайр қилмай, севмай — ўнлаб йиллар шу зайлда ётиш, тўшакда қариб-қартайиб, жимгина ўлиш — бунга сираям чидаб бўлмайди. Баъзан ярим оқшом уйғониб кетаман ва умуртқа поғонам эриётганини эшитаётгандай бўламан. Балки, у ростдан ҳам эриётгандир?

Бас, етар ғам-ҳасрат ҳақида. Опам бир кунда юз марталаб насиҳат қилганидек, мен фақат яхши нарсалар ҳақида ўйлашга ҳаракат

¹ “Giants” (“Кёдзин”) — Япониядаги энг кучли бейсбол жамоаси.

қиламан. Тунда эса, яхшилаб ухлаб олишга уринаман. Чунки ёмон хаёллار менинг миямга, одатда, тунлари келади.

Касалхона деразасидан бандаргоҳ кўришиб туради. Ҳар кун: тонг сахарда каравотдан туриб, бандаргоҳга бордим ва кўксим тўлиб денгиз ҳидидан нафас олдим, деб тасаввур қиламан... Агар шунга менинг қурбим етганидайди — ҳеч бўлмаса бир марта, менга бир марта ҳам етарди — шунда, эҳтимол, бу дунё нега бундай яратилганини тушунган бўлардим. Менга шундай туюлади. Агар озгина бўлса ҳам буни тушунганимда, унда балки қимирламай ётишга маҳқумлигимга ўлгунимча чидардим.

Кўришгунча. Яхши қолинг.”

Имзосиз.

Мен бу хатни кеча соат тўртларда олдим. Уни ошхонамизда қаҳва ичаётганимда ўқиб чиқдим. Шом маҳали, ишдан кейин бандаргоҳга бордим ва ўша ёқдан тоғларга қарадим. Сенинг касалхонангдан бандаргоҳ кўринса, демак, бандаргоҳдан ҳам сенинг касалхонанг кўринади, тўғрими? Ростдан ҳам мен жуда кўп чироқларни кўрдим. Тўғри, бу чироқларнинг қайси бири сен ётган хонада ёнаётганини билиб бўлмайди. Бир хил чироқлар фақирроқ хоналарда, бошқалари — ҳашаматли уйларда ёниб турганди. Яна меҳмонхоналарда, мактабларда, идораларда ҳам чироқлар ёғду сочарди... Ўйладим: бир-бирига ўхшамаган одамлар шунчалик кўп-а! Мени биринчи марта шундай туйғу чулғади. Ва шу ҳақда ўйлаганимда, туйқусдан кўзимдан ёш думалади. Менинг, ахир, йиғламаганимга жуда кўп бўлган. Сенга раҳмим келганидан йиғламадим, йўқ. Мен бошқа бир нарсани айтмоқчиман. Ва буни фақат бир марта айтаман, шунинг учун яхшилаб эшитиб ол.

Мен Сизларнинг Ҳаммаларингни Севаман!

Агар ўн йилдан кейин ҳам сен бу эшиттиришни, мен қўйган пластинкаларни ва менинг ўзимни эсласанг — унда ҳозиргина айтган сўзларимни ёдга ол.

Бу қизалоқнинг истагини адо этамиз. Элвис Пресли, “Омадинг чопсин, гўзалим”. Қўшиқ тугагандан сўнг эса, мен яна бир соату эллик дақиқа шўх кучукчадай қизиқчилик қилиб тураман.

Эътиборларинг учун ташаккур.

38

Токиога жўнаб кетиш олдидан “Жейз-бар”га кириб бордим — тўғри жомадон билан. Бар ҳали ишламаётганди, лекин Жей мени ичкарига киритди ва пиво қўйди.

— Бугун кечки автобус билан кетаяпман.

Жей, картошка тозалаётиб, бошини ирғади.

— Сенсиз зерикарли бўлади. Маймунларни қувишга ҳам тўғри келади, — деди у, бармоғи билан пештахта устидаги расмни кўрсатиб. — Каламушнинг зерикиши аниқ.

— Ҳа.

— Токиода, ҳар қалай, қизиқ бўлса керак?

— Э, ҳамма жойда бир хил.

— Эҳтимол... Мен ўзимизнинг шаҳримиздан охириги марта Токиода олимпиада бўлган йили чиққанман.

— Шаҳарни яхши кўрасанми?
 — Ўзинг айтдинг-ку: ҳамма жойда бир хил деб.
 — Тўғри.
 — Лекин бир неча йилдан кейин Хитойга бориб келмоқчиман. Ахир, бир марта ҳам бўлмаганман. Бандаргоҳда кемаларни кўрсам — дарров мияга шунақа фикрлар келади.
 — Менинг тоғам Хитойда ўлган.
 — Йўғ-э... У ерда кўп одам ҳалок бўлган. Лекин барибир ҳамма бир-бирига биродар.

Жей мени яна пиво билан меҳмон қилди. Ҳатто картошка қовуриб, елим халтачага солиб берди.

— Раҳмат.
 — Ош бўлсин. Кайфият шундайки... Болалар тез бўй чўзаяпти — қайрилиб қарашга улгурмайсан. Сен билан танишганимда, сен ҳали мактабда ўқирдинг.

Кулиб юбордим, кейин бош ирғаб хайрлашдим.

— Омон бўл, — деди Жей.

“26 август”, деб таъкидларди бар деворидаги тақвим. Сана тагида ҳикматли сўз жойлашган: “Афсусланмай берган киши доим олади”.

Чипта сотиб олиб, ўриндиққа ўтирдим ва чироқларга қарадим. Оқшом тушиб келарди, чироқлар ўча бошлади. Ниҳоят кўча ёритқичларию, неон реклама қолди. Денгиз шамоли кеманинг гудогини элас-элас олиб келарди.

Автобус эшигининг икки томонида икки нафар чиптачи турарди. Биттаси чиптамга қараб: “Йигирма биринчи жой, чайна”, деди.

— Чайна?

— Ҳа-да, 21-С. Биринчи ҳарфи бўйича “Эй” — Америка, “Би” — Бразилия, “Си” — Чайна¹, “Ди” — Дания. Анави чалкаштирмаслиги учун.

Чиптачи тушиладиган жойлар жадвалини текшираётган шеригини кўрсатди. Бош ирғаб автобусга чиқдим ва 21-С жойга ўтириб, қовурилган, ҳали ҳовури кўтарилмаган картошкани ейишга тутиндим.

Ёнгинамиздан жуда кўп нарсалар ўтиб кетади — уларни ҳеч ким тутиб қололмайди.

Шу алфозда яшаяпмиз.

39

Бошимдан кечирганларим шу ерда тугайди, лекин, албатта, хотима ҳам бор.

Мен йигирма тўққизга кирдим, Каламуш эса ўттизда. Жудаям оз. Кўчани кенгайтиришаётганда “Жейз-бар”ни қайта қуришди — бинойидай батартиб муассасага айланди. Бунга қарамай, барибир, Жей бурунгидай ҳар куни бир челақ картошка тозалайди, кунда-шундалар эса, ўша-ўша — пиво симиришиб, эски замонларда қандай яхши бўлгани ҳақида вайсашади.

¹ Ch i n a (ингл.) — Хитой.

Мен уйландим. Токиода яшаяпман.

Сэм Пекинпа¹нинг янги филми экранларга чиққанда, хотиним билан кинотеатрга борамиз, қайтишда эса Хибия боғига кириб, икки банкадан пиво ичамиз ва каптарларни маккабодроқ билан озиқлантирамиз. Сэм Пекинпа филмлари орасидан менга ҳаммасидан кўра “Альфредо Гарсиянинг бошини келтир” ёқади, хотиним эса “Соқчилар”ни яхши кўради. Бошқа филмлар орасида мен “Кукун ва олмос”ни² яхши кўраман — хотиним эса “Синглим Жоанна”ни яхши кўради. Узоқ вақт бирга яшасанг, ҳатто дидлар ҳам ўхшаб қоларкан.

Мен бахтлиманми? Агар мендан сўрасангиз, ҳа, шундай бўлса керак, деб жавоб беришдан бошқа иложим қолмайди.

Хулласкалом, орзу — у, ахир, шунақа кўринишда-ку.

Каламуш қисса ёзишни давом эттираяпти. Ҳар йили Мавлуд айёмида у менга бир неча нусхадан юборади. Ўтган йили жиннихонада ишлайдиган ошпаз ҳақида эди, ундан аввалги йили — “Ака-ука Карамазовлар” мотивида ёзилган қизиқчилар тўдаси ҳақидаги воқеа эди. Каламушнинг қиссаларида ҳали ҳам жинсий алоқа саҳналари йўқ ва биронта ҳам қаҳрамон ўлмайди.

Кўлёманинг биринчи бетига доим шундай ёзилган бўлади:

“Туғилган кунинг билан!”

ва кейин:

“Мавлуд айёми муборак!”

Мен, ахир, 24 декабрда таваллуд топганман-да.

Чап қўлининг бармоғи тўртта қизни бошқа бирор марта кўрмадим. Қишда шаҳарга қайтганимда, у аллақачон пластинкалар дўконидан бўшаб, уйдан кўчиб кетганди. Одамлар тўдаси ва вақт гирдоби уни изсиз ютиб юборганди.

Ёзда ўзимнинг шаҳримга келганимда, мен доим омборхоналар ёнидаги ўша йўлдан ўтиб, тўлқинтўсарнинг тош зиналарига ўтираман ва денгизга қарайман. Баъзан ўзимни йиғлаб юборадигандай ҳис қиламан — лекин кўзларимдан ёш оқмайди. Шунақа гаплар.

“Калифорния қизлари” ёзилган пластинка ҳалиям жавоним токчасининг бурчагида турибди. Ёз келганда, мен уни олиб эшитаман. Кейин пиво ичаман ва Калифорния ҳақида ўйлайман.

Пластинкалар териб қўйилган токча ёнида стол бор, унга мўмиёга ўхшаш нарсага айланиб қолган бир туюр қуруқ ўт қадаб қўйилган. Бу ўша, сигир қорнидан олинган луқма.

Ҳалок бўлган француз бўлимидаги қизнинг фотосурати кўчганда қаергадир йўқолди.

“Бич Бойз” эса узоқ танаффусдан сўнг янги пластинкасини чиқарди.

“Уларга Калифорния қизларига етишга йўл бўлсин...”

40

Ва Дерек Хартфильд ҳақида охириги марта.

Хартфильд 1909 йил Огайо штатидаги кичик шаҳарчада туғилди. Ўша ерда ўсиб-улғайди. Отаси камгап телеграфчи, онаси — пакана

¹ Сэм Пекинпа (1925-1984) — америкалик кинорежиссёр.

² Анжей Вайда филми, 1958 й.

семиз аёл, пишириқлар пишириш ва юлдузларга қараб фол очишга моҳир бўлган. Кичкина Хартфильд бадқовоқ бола бўлиб ўсди, унинг дўстлари йўқ эди. У бўш вақтини комикслар ва олди-қочди журналлар ўқиш билан — ёки онасининг пишириқларини еб ўтказган. Мактабни битириб шаҳар почтасида ишлашни бошлагандай бўлган-у, лекин кўп ўтмай романлар ёзишга киришишни маъқул кўрган.

1930 йили у ўзининг бешинчи “Ғалати эркаклар” ҳикоясининг қўлёзмасини йигирма долларга сотди. Кейинги йили ойига 70 мингтадан сўз ёзди, яна бир йилдан сўнг сермаҳсуллиги 100 мингта сўзгача ошди, ўлими арафасида бу кўрсаткич 150 мингта етди. Узунқулоқ гапларга қараганда, ҳар ярим йилда у янги “Ремингтон” ёзув машинкасини сотиб оларкан.

Асосан, у фантастик ва саргузашт асарлар ёзган. Мана, масалан, қирқ қисмли “Уорд саргузаштлари” — унинг ёзганлари орасида энг машҳури. Бу асар саҳифаларида Уорд уч марта ўлади, беш минг душманни ўлдиреди ва марсликларни ҳам кўшганда уч юз етмиш беш аёлни мафтун қилади. Бу туркумдан айрим парчаларини таржимада ўқиш мумкин.

Хартфильд жуда кўп нарсаларни ёмон кўрган. Почтани, мактабни, нашриётларни, сабзини, аёлларни, итларни — ҳаммасини санаб бўлмайди. Фақат уч нарсани яхши кўрган: ўқотар қуролни, мушуклар ва онаси тайёрлаган пишириқларни. “Парамаунт” киностудияси ва МБРдан кейин, эҳтимол, Штатлардаги энг яхши ўқотар қуроллар коллекцияси фақат унда бўлган. Бу қуроллар орасида зенит қурилмаларию танкка қарши отиладиган гранатомётлар йўқ, холос. Лекин коллекцияда унинг фахри — 38 калибрли, дастаги марварид билан нақшланган ва ўқдонида ягона ўқи турган револьвер бор эди. “Қачондир бу ўқни манглайимга қадайман”, — тез-тез шундай дерди Хартфильд.

Аммо 1938 йили, онасининг қазосидан кейин, у Нью-Йоркка бориб, “Эмпайр-Стейт-Билдинг”га чиқиб томдан сакради ва қурбақадай мажақланди.

Қабр тошига, васиятига биноан, Нитшедан қуйидаги гап битилган:

“Бизга кундузнинг ёруғида туннинг теранлигини англаш имкони берилганмикин?”

ЯНА ХАРТФИЛЬД ҲАҚИДА

(Хотима ўрнида)

Дерек Хартфильднинг китобларисиз мен ўзимча ёзиб кетолмасдим, деб айтиб бўлмайди. Лекин бир нарсани биламан: бу ҳолатда менинг йўлим мутлақо бошқача бўларди.

Юқори синфларда мен бир неча бор Хартфильднинг юпқа муқовали китобларини сотиб олганман — уларни Кобэнинг эски китоблар дўконига хорижлик денгизчилар топширарди. Биттаси 50 иен. Агар уларни китоб дўконидан бошқа жойда учратганимда, бу матоҳларни китоб деб ўйлаш хаёлимга ҳам келмасди. Муқовалари дағал, варақлари саргайиб кетган... Улар кейинчалик менинг столимда пайдо бўлиши учун қандайдир юк ташувчи кемалар ёки эсминецларда денгизчилар ёстиғининг тагида Тинч океанидан сузиб ўтишарди.

* * *

Бир неча йилдан кейин, фақат Хартфильднинг қабрини зиёрат қилиш ниятида — мен ўзим океанни кесиб ўтдим. Қабрнинг қаердалигини Хартфильд ижодига қизиққан (ва бунинг устига ягона) татқиқотчи Томас Макклорнинг хатидан билиб олдим. “Мўъжазгина қабр, товондай келади. Кўрмай қолмагин тагин”, деб ёзганди у менга.

Нью-Йоркда улкан тобутнусаха автобусага ўтирдим ва тонгги еттида Огайо штатидаги кичкина шаҳарчага етиб бордим. Мендан бошқа, бу бекатда, бирорта ҳам йўловчи тушмади. Ўт босган майдонни кесиб ўтиб, қабристонга кириб қолдим. Майдонига кўра, қабристон шаҳарнинг ўзи билан беллашиши мумкин эди. Бошим устида тўрғайлар чирқиллаб, ҳавода доира ясаб учарди.

Хартфильднинг қабрини бир соатча қидириб топдим. Шу атрофдан узилган чанг босган ёввойи атиргулларни қабрга қўйиб, бироз кафтларимни қовуштириб турдим, кейин ўтириб, чека бошладим. Май кўёшининг майин нулари берида остида ҳаёт ва ўлим — иккаласи ҳам бир хил — хайрли туюлади. Бошимни кўтариб, кўзларимни юмдим — ва бир неча соат тинимсиз тўрғайлар қўшиғини тингладим.

Мана, бу ҳикоя қаердан бошланиб, давом этиб келаяпти. У мени қаерга олиб кириб қўйганини эса ўзим ҳам билмайман. “Коинотнинг мураккаблигига қиёсан, — деб ёзади Хартфильд, — бизнинг дунёмиз ёмғир чувалчангининг миясидай гап”.

Мен ростдан ҳам шундай бўлишини хоҳлайман.

* * *

Ниҳоят, Хартфильд асарлари ҳақида гапирарканман, Томас Макклорнинг йирик тадқиқоти “Бепушт юлдузлар афсонаси” (Thomas McClure; “The Legend of Sterile Stars”, 1968)дан олинган кўчирмалардан фойдаланганимни айтиб ўтишим керак. Жаноб Макклорга ўзимнинг чуқур миннатдорчилигимни изҳор этаман.

Май 1979 й.

*Рус тилидан
Алишер ОТАБОЕВ
таржимаси*

“ҚАҲРАМОНЛАРИМ ЁЛФИЗ ОДАМЛАР”

Харуки Мураками насрини мусиқага ўхшатишади. Агар ушбу ўхшатиш жўяли бўлса, унда бир ҳақиқатни эътироф этиш жоиз: бу мусиқани ҳар ким ҳар хил эши-тади. Кимдадир бу ёлғиз одамнинг оддий хиргойисидек тассурот қолдирса, кимдир чарақлаган тафтсиз куз кўёшида олтиндай товланган барглarning бемажол шитирлашини эшитгандай бўлади. Ҳар икки ҳолда ҳам китобхон қалбида дилгир туйғулар уйғонади, нарса-ҳодисалар замиридаги теран моҳиятни илганандек бўлади.

Унинг романларида метрополия руҳини, яъни улкан шаҳарларда яшайётган кишиларнинг қувонч ва ташвишларини, ҳис-туйғуларини яққол кўриш мумкин. Ёзувчининг ўзи эса танқидчиларнинг уни “метрополия куйчиси”, деган таърифига қўшилмайди: “Мен — Метрополия куйчиси эмасман. Менга мутлақо ёқмай-

диган нарсалар бор, мен ҳам тирик одамман, қолаверса, менда реал тажриба бор... Аммо мен замонавий шаҳарларимизнинг баъзи бир томонларини танқид қилишимиз керак, деб ҳисоблайман. Нуқул истеъмолчилик ва ҳузур-ҳаловатдан иборат бундай ҳаёт мангу давом этолмайди”.

Дастлаб ижодий фаолиятини таржимонликдан бошлаган Х.Мураками 70-йилларда кичик бизнес билан шуғулланади — реклама компанияси очади, ўзининг қаҳвахонаси — жаз-барда иш юритади. Кейинчалик бу кўрган-кечирганлари унинг романларига “кўчиб ўтади”...

Асарлари жаҳоннинг юзлаб тиллари-га таржима қилиниб, миллионлаб нусахада нашр этилган машҳур япон адабининг куйидаги суҳбати ўқувчиларга унинг қарашлари ва бадиий олами ҳақида муайян тасаввур беради, деган умиддамиз.

* * *

— Сиз ўзингизнинг “Жаз-бар”ингизни соғинасизми?

— Баъзан. Мен уни етти йил юргизиб тургандим. Аммо маст-аласт мижозларни жиним суймасди. Улар билан муштлашган, баъзан ташқарига улоқтирган вақтларим ҳам бўлган. Яна баъзи мусиқачилар дам олиш кунларида “кайф” қилиб олиб, мусиқа чалишарди. Ўша воқеаларни қайта бошдан ўтказишни хоҳламайман. Лекин мен талант тўғрисида кўп нарсани тушундим. Масалан, ҳар ўн нафар бармендан биттасигина яхши коктейл қила олади. Мен талантга ишонишни ўргандим ва лекин, шу билан бирга, талантли бўлишнинг ўзи камлик қилишини ҳам тушундим. Ё талантли бўлиб туғилишади ёки йўқ — бу киши ҳаётдаги энг муҳим факт. Одамлар мендан ёзувчи бўлиш учун нима қилишим керак, деб сўрашади. Мен эса уларга нима деб жавоб беришни билмайман. Агар иқтидоринг бўлмаса — бу иш вақтни бекорга ўтказиш, холос...

— Сизни чет элга бориб яшашга ва ёзишга нима мажбур қилди?

— Японияда яшаган вақтимда фақат битта нарсани — бу ердан тезроқ кетишни хоҳлардим! У билан боғлиқ менинг муаммоларим шунчалик кўп эдики... бу ердаги баъзи тутимларни кўришга кўзим йўқ эди. Хуллас, Штатларга қарийб беш йилга кетдим ва у ерда яшай туриб мутлақо кутилмаганда Япония ва японлар ҳақида ёзиш иштиёқи туғилди. Баъзан — ўтмиш ҳақида, баъзан — ҳозир ҳаммаси қанақалиги тўғрисида ёзгим келди. Ўз мамлакатинг ҳақида узоқ-далигингга ёзиш осонроқ. Четдан туриб юртингни аслида қандай бўлса шундайлигича кўришинг мумкин... Мен шунчаки ўзим ва ўзимнинг оламим ҳақида ёзишни хоҳлагандим.

— Штатлардаги кўпчилик китобхонларда Мураками ҳикоя қилган воқеалар Нью-Жерси ёки Вермонтда ҳам рўй бериши мумкин, деган тасаввур пайдо бўлди. Бу тасодифми?

— Олдинлари ёшлигимда фақат миллатлараро мавзуда бирор нарсга ёзмоқчи бўлардим. Америка детективлари менга кучли таъсир қилганди. Бу услубни, америкалик муаллифларнинг саргузаштга қурилган оҳангини яхши кўрардим. Менга қандайдир фантастик нарсга бўлиб туюларди булар. Ўша асарлардаги воқеаларни ўқиб-ўрганаётганимда 29 ёшда эдим. Улар мен учун ўзига хос дарслик эди. Аммо мен топишмоқ айтмоқчи эмасдим, бадиий асар ёзмоқчийдим. Мен ўша асарларнинг оҳанги, уларнинг услуби ва қурилишидан фойдаланардим, аммо ўзим жиддий китоблар ёзмоқчи бўлгандим. Менинг

услубим япониялик ҳамкасбларимнинг услубидан кескин фарқ қилади. Мен ҳикоя қилган айрим воқеалар ҳақиқатдан ўша Вермонтда рўй бериши ҳам мумкинлигини инкор этмайман. Ҳаммаси эмас, айримлари.

— Сиз асарларингизда байналмилалча шаклларни ишлатишга, лекин уларни ўз ҳаёлотингиз, ўзингизнинг “хомаиёнгиз” билан тўлдиришга, яъни япон ёзувчиси бўлиб қолишга қарор қилгансиз. Бундай қарор ўзига беҳад ишонишдан далолат — сиз ўз жанрингизнинг шаклини ўзингиз белгилашга аҳд қилгандайсиз.

— Япон адабиётидаги асосий анъана — “сисё:сэцу” (кундалик, “ўзим ҳақимда роман”). Биринчи китобимни ёзганимда кўпчилик ҳайрон бўлган. Мен ёзган воқеалар “сисё:сэцу”дан жуда катта фарқ қилган. Ўша вақтда фақат айрим танқидчиларгина менинг ижодимни тан олишди. Уларнинг аксарияти эса, менга ҳозир ҳам тоқат қилишолмайди. Аммо кўпчилик ўқувчиларга менинг китобларим ёқди, бу яхши. Агар ўқувчингизни топсангиз — омон қоласиз. Қоида шунақа. Бошида юз мингга яқин ўқувчим бор эди. Мен уларни маҳкам ушладим. Қўйиб юбормадим. Ўн йилдан кейин уларнинг сони икки юз мингга етди. Яна яхши. “Норвег ўрмони”ни ёзганимдан сўнг эса миллионлаб ўқувчиларим пайдо бўлди. Буни зўр дейиш мумкин. Албатта, миллионлар — бу истисно. Бунақаси ҳаётда бир марта бўлади.

— Сиз асарда юз берадиган воқеаларга, масалан, дейлик, китобхон сифатида ҳайрон қоласизми ёки кейин нима бўлишини доим олдиндан биласизми?

— Ҳеч қачон билмайман. Менга ёзиш доимо айнан шунинг учун ёқадики, мен ҳов нариги кўчага бурилганимдан сўнг нима рўй беришини билмайман... У ёқда нима топишингни ҳеч қачон билмайсан, киши. Китобларни айнан мана шундай ҳолатда — болаликни эсланг — кейин нима юз беришини тасаввур қилолмай туриб ўқиш, айниқса, қизиқ. Ёзаётганимда менда ҳам худди шундай бўлади. Бу кўнгила жуда ҳузур бағишлайди.

— Сиз доим ноанъанавий тарзда яшагансиз — айтиқса, Японияда. Ҳеч қайси гуруҳга қўшилмайсиз. Адабий давраларни четлаб ўтасиз, интервью беришдан қочасиз ва ҳоказо. Бунинг ўрнига саёҳат қиласиз, нимани хоҳласангиз ёзиб, ўз йўлингиздан борасиз. Нима деб ўйлайсиз, Япониянинг бугунги ёшлари шундай ҳаёт кечиришни хоҳлармикан?

— Улар ўзгараяпти. Улар аввалги авлодлардан фарқ қилади. Баъзан улар аҳмоқлик қилишади. Сибуй туманига борганимда оқша бўялган сочларга ва пошнаси фил суяги рангидаги

пойабзалларга кўзим тушиб хайрон бўламан, ҳатто жирканаман. Бу гирт аҳмоқлик. Лекин ёшлар астойдил ҳаракат қилишяпти. Ҳозир бола бўлиш жудаям қийин. Улар ўз мақсадларини, зиммаларидаги вазифаларини билишмайди, бирор нарсага қўл уришганда бу ишга уларни нима мажбур қилганини тушунишмайди. Аммо мен уларда имконият бор деб ҳисоблайман. Ва, айти пайтда, улар хавфли. Миллатчилик — Япониядаги хатарли ҳаракат. Мен бор-йўғи бир ёзувчман, баъзан ўзимни ожиз ҳис қиламан. Бундай кучли оқимларга қарши яхшироқ курашолмайсиз ҳам. Аммо шиорлар тез ўлади. Сен ҳикоя қилган воқеалар эса анча кўпроқ яшаши мумкин. Яхши асарлардаги сўзлар унчалик жарангдор бўлмаслиги мумкин — инқироз барибир бир кун тугайди, улар эса қолади.

— Япониялик ёшлар — тинэйжлар, йигирма ёшлилар ва ундан каттароқлар ҳақида ҳозир бу ерда ҳам, хорижда ҳам анча кўп ёзишяпти. Иқтисод борасидаги умидлар саробга айланган — “совун кўпиги” ёрилгандан сўнг Японияда туб ўзгартишга имконият борми?

— Мен “бэби-бум” авлодига мансубман — ўша пайтда бизнинг авлод жуда кўп туғилганди. Ҳозирги аксарият ёшлар бизни ёқтирмайди. Йигирма ёшлилар — бу менинг болаларим авлоди. Улардан кўп хат оламан, “Отам билан бир ёшда экансиз”, деб ёзишади. “Лекин мен отанг эмасман!”, деб жавоб қиламан. Улар нега ўз оталари билан мулоқат қилишолмаётганини билишни хоҳлашади. “Отам мени умуман тушунмайди, мен ҳам отамни мутлақо тушунмайман”, дейишади улар. Лекин китобларимни ўқишса — туйғуларимни негадир яхши тушунишади. Ҳозир кўп нарса ўзгараётди — Японияда ҳам, бутун дунёда ҳам. Кўп нарсалар ҳаракатда. Кўпчилик ўзини ҳимоясиз ҳис қилаяпти.

Лекин мен ҳам бутун ҳаётимда — йигирма ёшни тўлдирганимдан буён худди шу туйғуни ҳис қилаётгандайман. Мен бутун улар ҳис қилаётган нарсани ҳис қила оламан. Ҳозир ёш эмасман, лекин шунақа ҳолатларни кечираяпман. Талабалик йилларимда ҳавонинг ўзидан идеализм, урушга қарши кайфият, гайримаданият ҳиди анқийётгандек туюларди. Турган гапки, ўзим ҳам бунда иштирок этардим, аммо 70-йилларнинг бошига келиб, буларнинг ҳаммасига нуқта қўйилди. Ўшанда мен ҳеч нарса барқарор эмаслигини тушундим. Энди ҳеч нимага ишона олмасдим. Ва ўзимга бундан кейин ҳеч қандай оқимлар, гоё ва “изм”ларга қўшилмайман, деб сўз бердим. Улардан кўнглим қолди. Улар мени сотишди. Ва шундан сўнг бу дунё ҳақида кўнглимдан кечган кечинмаларимни ёза бошладим. Бу менинг биринчи қадамим эди.

Ҳа, ўша сароб — “иқтисодий кўпик” ёрилди, лекин мени бу ташвишлан-тирмайди. Гайримаданиятнинг ҳалокатидан сўнг менинг авлодин корхоналарга кетди-борди ва тинимсиз меҳнат қилди... Хуллас, агар бу болалар оталарига ишонишмас экан, ўз оталарини яхши кўришмас экан, демак, бунинг сабаби оталар авлодининг ютқазганида, иқтисодий етакчиликни бой беришганида, деб ўйлайман. Аммо энг қайғулиси — улар умумяпон ижтимоий кадриятларини бой беришди. Японлар 50 йил мобайнида ўлиб-тирилиб шундай меҳнат қилдиларки... Аммо кутилмаганда бунинг ҳеч қандай аҳамияти йўқлиги аён бўлди. Ва шунда ўша авлодининг болалари ҳам ўзларини ёлғиз ва умидсиз ҳис қилдилар.

— Сизнинг асарларингизда 70-йиллар авлоди қандай ютқазганини, кейин, йигирма йил ўтгач, иқтисодий муваффақият ишқибозлари ҳам худди шу тарзда мағлубиятга юз тутгани ҳақида ўқиб, беихтиёр: бу гайритабиий ёлғизлик сизнинг китобларингизда жуда яхши берилган, деган фикр туғилади... Эҳтимол, бугунги болалар айнан шунга жавоб қайтаршяптандир?

— Ҳа. Китобларимнинг қаҳрамонлари — ёлғиз одамлар. Аммо уларда, ҳеч бўлмаганда, яшаб қолишнинг ўзларига хос усуллари ва интилишлари бор. Бу эса кўп нарсани англатади. Улар нимага яшаётганини ва мақсадлари нима — аниқ билишмайди, аммо барибир уларнинг яшашига тўғри келади. Бу ўзига хос стоицизм — фақат ўз имкониятлари ҳисобига яшаб қолиш. Гоҳида бу қарийб тақводорликдай туюлади. Сиз буни постмодернча қараш, яъни маънисиз умрни фақат ўз диди, ўз тарзига кўра яшаш, дейишингиз мумкин. Баъзан ўқувчиларим бундай стоицизмдан ҳайратга тушишади. Бу осон эмас, билсангиз.

— Ижодимда турли-туман воқеаларни тўқиш жуда муҳим ўрин тутади, дейсиз. Сиз ҳикоя қилган ўша воқеаларнинг айрим жойлари жуда ҳаққоний, баъзида эса улар кутилмаганда... хаёлий бўлиб чиқади.

— Мен мистик воқеаларни ёзаман. Сирли нарсаларни нега бунча яхши кўришимни ўзим ҳам билмайман. Ҳаётда мен реалистман. Янги Эранинг афсоналари: реинкарнация (қайта яралиш), тушлар, таро, таъбирларни бемаъни деб ҳисоблайман... Бунақа нарсаларга тирноқча ишонмайман. Ҳар кун эрталаб соат 6 да туриб, оқшом 10 да ухлайман. Ҳар тонгда югураман, бассейнда чўмилиб, табиий тоза таомларни тановул қиламан. Мен ўтакетган реалистман. Аммо ёзганимда — сирли нарсаларни ёзаман. Бу жуда галати: айтмоқчи бўлганим қанчалик жиддий бўлса, унда сирлар ҳам шунча кўп. Жамият ва дунё реаллиги ҳақида ёзишга чоғланаман, лекин натижада қандайдир гайридунёвий нарса юзага келади. Кўпчилик бунинг сабабини сўрашади, мен

эса жавоб беролмайман. 1995 йил Токио метросида “Аум” гуруҳи томонидан амалга оширилган газ ҳужумининг 63 нафар жабрдийдаларидан интервью олганимда уларнинг ҳаммаси соддадил, оддий ва ўртаҳол эканига эътибор бердим. Лекин уларнинг гапириб берганларида қандайдир гайритабiiй ҳодисалар эсланарди. Буларнинг бари жуда қизиқ.

...Ҳа, жуда-жуда. Лекин мени ёзувчи сифатида инсоннинг шуури, онг ости қизиқтиради. Юнгни кам ўқийман, аммо унинг талқиқотларида менинг асарларимга қандайдир ўхшаш жиҳатлар бор. Фақат мен учун онг ости — terra incognita. Мен буни илмий таҳлил қилмоқчи эмасман. Юнг ва бошқа руҳшунослар мудом туш кўришнинг табиий омилларини таҳлил қилишади ва йўқ ердан илм қидиришади. Мен буни истамайман. Мен буни бус-бутун объектдай қабул қиламан. Балки шунинг ўзи метафизикадир, лекин назаримда мен ўз метафизикамни тўғри бошқара оламан. Гарчи баъзан ўз метафизикангни доимо назорат остида сақлаш хавфли бўлса-да. Мен ёзувчиман, шу боис, буни қандай қилиш мумкинлигини биламан, деб ўйлайман. Буни уддалашимга ишонаман... Тўғри, бунинг учун вақт керак. Бутун бир нарсани ёзишни бошлаб эртага ўша дунёга қайта

киришнинг иложи йўқ. Ҳар куни сабр-тоқат билан ўтириб, кўп ишлаш лозим. Фикрни жамлашга ўрганиш ҳам керак. Буниси — ёзувчи учун энг муҳими бўлса керак. Мен ҳар куни жисмоний машқ қиламан. Ёзувчи учун жисмоний куч жуда зарур. Кўп ёзувчилар бундан нафратланишади... Ҳаддан ташқари кўп ичиб, ҳаддан ташқари кўп чекишади. Уларни танқид қилмоқчи эмасман, айтмоқчиманки, мен учун жисмоний куч — ҳал қилувчи омил. Ҳар куни тонгда югуриб, сувда сузганим учун одамлар менинг ёзувчилигимга ишонишмайди. “Бу қанақа ёзувчи!..”, дейишади улар.

— Сизнинг қаҳрамонларингиз, турли воқеаларни гапириб бераётиб ўзларини топишгандек туюлади...

— Гапириб, ҳикоя қилиб бериш кишини даволайди. Агар яхши ҳикоя айта олсангиз, шифо топасиз. Китобларим — бу романга уринишлар, турли персонажлар гапириб беришган воқеалар мажмуи. Улар гапириб, ҳикоя қилиб, бир-бирини даволашади. Роман — бу шифо китоби. Бошқа оламлар, янги уфқларнинг пайдо бўлиши сизни мувозанатдан чиқарса, севги даволайди. Яхши ҳикоялар сўзлаб бериш — севгининг намойиши, деб ўйлайман. Шунинг учун ҳам мен китоб ёзсам керак. Соғайишни хоҳлайман.

*Жаҳон матбуотида чоп этилган
материаллар асосида тайёрланди.*

Мирзо Фолиб

Тоқатим тоқ бўлди ишқдан...

РОЗИМАН

Мен жафо муштоқиман, ҳар не жафа қил, розиман,
Менга зулминг ўтказишдан ҳўб сафо қил, розиман.

Эй, қамар рашкин оширган ойжамол, ўксинма кўп,
Ошиғинг бисёр тагин минг ошно қил, розиман.

Сен санамсан, офтобсан, балки ортиқсан, баланд,
Ул самодин ҳам баландроқ бир само қил, розиман.

Неча ҳурлар ҳусн бобинда олур сендан сабоқ,
Фамзаю ишвангни эл ичра бало қил, розиман.

Беқарор кўнглим кўйинг истаб мудом парвоз этар,
Майли, остонангни Каъбадин аъло қил, розиман.

Мақтагай зоҳид ҳамиша боғи жаннат кўркини,
Сен кўчанг гардин менга жаннатбаҳо қил, розиман.

Жаннату дўзахни қўшсанг бир буюк бўстон бўлур,
Сайлу сайронинг учун улкан бино қил, розиман.

Илтифот айлаб менга оби ҳаёт тутгил, ичай,
Ташна кўнглим қондириб, меҳринг ато қил, розиман.

*Форс тилидан
Жуманиёз
ЖАББОРОВ
таржимаси*

Ўз шеърларини гоҳ Асад, кўпинча Фолиб тахаллуси билан иншо этган Мирзо Асадулло Фолиб 1797 йилнинг 27 декабрида Ҳиндистоннинг Акбаробод шаҳрида дунёга келган. Шоирнинг асли насл-насаби Самарқанднинг туркий уруғларидан бўлиб, унинг бобокалонлари маълум бир сабабларга кўра Ҳиндистонга бориб қолган. “Туроннинг хоки покиданман”, деб фахрланиб ёзган эди шоир шеърларидан бирида.

XVIII аср охирида туғилиб, XIX асрда буюк шоир даражасига кўтарилган Мирзо Фолиб форс-ўрду шеърятини янгича мазмун ва шаклий жиоллар билан бойитди. Бу ҳақда шоирнинг ўзи:

Бошқа кўпдир жаҳонда яхши-яхши шоирлар,
Аммо дерлар: “Фолибда андози баён бошқа”.

деб ёзган эди. Бутун Ҳиндистон ва Покистон бу даврда Фолиб-

Бул ғазалниким Алоийи менга иншо қилдирур,
Энди ҳар ҳукмингни Ғолибга раво қил, розиман.

ҚАЙСИКИМ, САҲРОЮ ДАШТДА

Қайским саҳрою даштда кўп кезибдир зор-зор,
Бошқа ошиқларга жой бермабди дунё — кўнгли тор.

Ишқ ҳавосидан юракка неча ўтлар ёндашур,
Неча оташ тафтидан кўнгил бўлармиш нор-нор.

Мен тушим, ўнгимда сен-ла қанча суҳбат айладим,
Не зарар, не суд кўрибман, барчаси бекор-кор.

Ишқ мактабгоҳида шогирди содиқман ҳануз,
Не саводим чиқди-ю, не тарк қилдим ихтиёр.

Бир ўлим бирлан кафан айбимни ёпгайдир фақат,
Йўқса, ҳар қандай либосда бору йўғим ошкор.

Эй, Асад, Фарҳод неча тоғни кесар полвон эди,
Аммо ошиқлик йўлинда бўлди ул ҳам тор-мор.

ИСТАРАМ

Тоқатим тоқ бўлди ишқдан, чорайи жон истарам,
Меҳр кўрсат, дилрабо, меҳрингни чандон истарам.

Хору хас гулханга тушгач, лов этиб ёнгай бешак,
Мен лабинг завқ ўтида ёнмоқни обдон истарам.

Рашк этурман сенга кўз солса баногоҳ бир рақиб,
Келмоғинг жавлон уриб бул кеча, жонон, истарам.

Кўзларимга жо бўлиб, уйқуни кўздан маҳв эт,
Лаҳза-лаҳза шафқатинг кўрмоқ фаровон истарам.

Мен жамолинг кўргали муҳтожу муштоқман, гўзал,
Бунчалик гурбатни даф этмоққа имкон истарам.

Нағмаи базми хаёлингдан дилимда минг савол,
Бизга ҳам бўлгайму деб бир лаҳза эҳсон, истарам,

Сен вафо бегонасию, мен, ҳавас ошуфтаси,
Майли, меҳринг соғиниб, ўтмоқни сарсон истарам.

Баски, бизга шафқатингдан бир жило кўрсатмагил,
Лек хаёлинг мавжида сурмоққа даврон истарам.

дан буюкроқ, Ғолибдан машхурроқ бошқа бир шоирни билмайди. Ғолиб ижодида Шарк шеъриятининг энг халқчил, энг дилбар хусусиятлари янги сайқалини топди. Ҳинд олими Аҳмад Форухий Ғолиб ҳақида: “Бобурийлар Ҳиндистонга икки ўлмас шох асар бахш этдилар. Улардан бири Тож Маҳал ёдгорлиги, иккинчиси Ғолиб девони. Бу икки асар ўртасида бир фарқ бор, у ҳам бўлса, “Тож Маҳал” мармар тошдан йўниб ясалган ва унинг ҳар тошидан вафо қатраси томиб туради. Ғолиб девони эса сўз дурдоналаридан бунёд этилган ва унинг ҳар мисрасидан инсонийлик ва муҳаббат куйлари таралади”, деб юксак баҳо берган эди. Мирзо Асадулло Ғолиб назм ва насрда яратилган катта адабий-бадиий мерос қолдирди.

Шоир 1869 йилнинг 15 февралда Деҳли шаҳрида вафот этган.

Ғолибо, гарчи жафолар илгида қондир жигар,
Ранж агар шундоқ ширин, бул ранжни ҳар он истарам.

ЖАСУР ИНСОН КЕРАК

Ишқ майдонига марду ҳам жасур инсон керак,
Бўлмаса, қизгин курашларга чидам бермас юрак.

Мен ўлимдан титрар эрдим ҳар тасодиф чоғида,
Рангу рўйим қаҳрабоси — бул ҳақиқатдан дарак.

Ишқ — вафодан бир рисола ёзғали урдим қалам,
Аммо фикрим кўп паришон эрди, жоним жонсарак.

Томиримда қон оқур, мисли ҳаёт дарёси ул,
Бағримиз водийсини алвон гулистон қилгудак.

Севги дарди қалбимиз ичра абад бўлгайму ҳеч,
Сўнса ҳам қалб, дейдилар, дарди яшар эрмиш бешак.

Ёру дўстлар топмади ҳаргиз жунунимга даво,
Гарчи манзил бўлди менга об-ҳавосиз тор катак.

Бир жасад бўлмиш кафансиз, бул Асад ошиқу зор,
Шафқат айлаб, кўнглига нуруни ёғдурсин фалак.

АЁНДИРУ АЁНМАС

Дилимнинг бул шеваси аёндиру аёнмас,
Унинг туйғу, аъмоли гумондиру гумонмас.

Дилбарни бул ғамимдан десам огоҳ айлайин,
Ичимдаги гулгула баёндиру баёнмас.

Жоним ичра фармонинг, ҳар хизматинга шайман,
Ҳар пардада дил дардим равондиру равонмас.

Аҳли назар қошида дардимни айтсам агар,
Бўсага ташна ул лаб даҳондиру даҳонмас.

Кезарман гулшан ичра, баҳору... ҳеч вақо йўқ,
Гулхан бўлиб кўринган хазондиру хазонмас.

Дарёга тушса қатра, сингиб кетгайдир албат,
Бу қандайин синоат? Зиёндиру зиёнмас.

Баҳор завқи-ла яшнаб, шохда гуллар урар мавж,
Гул косасида бода ниҳондиру ниҳонмас.

Ғолиб, назардан ўтказ атрофда бор сафони,
Парда ортида сирлар аёндиру аёнмас.

ГАР ДЕНГИЗ ЧАЙҚАЛСА

Гар денгиз чайқалса, не аҳволга тушгай хас-хошок,
Худди шундай, ҳар нигоҳингдан танимда жон ҳалок.

Ғайзиёб бўлсанг агар майнинг оташ дарёсидан,
Сўнгра жисминг музлатур, албатта, ул вақшу нопок.

Гар чароғон бўлса хонанг, сенга зулмат хавф эмас,
Чўғ кўрингай кўзларингга музлаган бир парча хок.

Бул ҳароратдан вужудинг яйрагай хушнуд бўлиб,
Барча нохуш туйғулар ҳар ён титилгай чок-чок.

Ушбу айёмни ёмонлаб гап сотишдан фойда не?
Тақдиринг шундоқ бўлишин асли ёзмиш чарх-бебок.

Кўл-оёқ жойида бўлгач, бизга ким заҳмат берур?
Қай маҳал йиқди Ғаридунни ўшал Заҳҳок – хок?

Таъбимиз равшанлиги ҳар бир суҳанда акс этур,
Тут кўнгилни, Ғолибо, ҳар лаҳзада озода-пок.

НЕ СЎЗ ДЕМАЙ

Не сўз демай, эшитиб, эшитмасликка олар,
Субҳу шом ҳолим билиб, ўзин билмасга солар.

Бандан бўшалган оҳу орзу қилурму домни,
Кўнглимизнинг гизоли шубҳалар ичра толар.

Эй, соқий, шафқат айлаб, бир коса бода тутким,
Жигар қон бўлди ғамдан. Шу сендан илтижолар.

Ёр дийдорин кўришдан бир яхши пайғом кутдим,
Муштоқ бўлиб кўзларим неча шому саболар.

Юздан суриб пардангни ноз билан ўтқил, дилдор,
Оинайи жамолинг берсин дилга сафолар.

Кўзимдан оққан ёшнинг ҳисобин қилиб бўлмас,
Унда қон мавж ураркан, жоним не ҳолда қолар?

Гулгун майдан бул кеча ҳузурбахш бўлай лаҳза,
Дейдиларки, паймона кўнгиллар эангин олар.

Андух хуружи, Ғолиб, кўнгилга солмиш гулу,
Оҳим эшитиб шояд қилса раҳму раҳолар.

ЖАМОЛИНГ ТОРОЖ АЙЛАР

Жамолинг торож айлар ҳар қандайин назарни,
Хироминг помол этур сарв ила санобарни.

Шавқ оташинг ёндириб диллар уйин саросар,
Тийғи захминг ўлдирди неча қалбу жигарни.

Дардингда ўлар бўлдим сендан узоқ тушган чоғ,
Ёндим эшитганим чоғ келишингдан хабарни.

Хабардор бўл азобинг тортган харидорингдан,
Нолам етказур сенга дилдаги бу кадарни.

Шод эдим бу хилватда, олисда шум рақибдан,
Йўлингда уйғоқ турдим кузатиб ҳар гузарни.

Кўзларим ёш тўкарди умидвор илинж ила,
Гарчи сезса-да қалбим бу йўлда бир хатарни.

Эй, бармоқлар, кўзимдан олингиз дарҳол ўзни,
Пок домонин силангиз ўшал моҳи қамарни.

Тўти шакарни истаб, не кўйга солур ўзни,
Ғолиб, сен ўшал лабдан топурсан қанд-шакарни.

НУРЛИ ОФТОБ БОДАСИ

Нурли офтоб бодасин узатган чоғи осмон,
Ранглар намойишидан яйраб кетди гулистон.

Бизнинг офтобимиз-чи, дариг тутар меҳрини,
Шул боис ҳаётимиз шоми ғариб, нотавон.

Офтобимиз биз учун душману ҳамдард яна,
Шам билан суҳбатимиз тонгга қадар беармон.

Навбат била икки нур кўнгилга солур ёғду,
Кулфату фароғатни бизга тутиб ёнма-ён.

Мана, баҳор гуркираб, олам муаттар ўлди,
Шабнамлар шуъласида гўё акс этди жаҳон.

Май базмида латофат суҳбати авж олғуси,
Қадаҳлар садосидан диллар бўлиб нурафшон.

Ғолиб, сабуҳий завқин кўнгилга солди наҳор,
Нурли офтоб бодасин узатди чоғи осмон.

АҲДУ ЗАБОНИНГДАН ҒАЛАТ

Такаяғоҳ аҳду забонингдан ғалат бўлди, ғалат,
Ҳам ширин, ўтли баёнингдан ғалат бўлди, ғалат.

Хокисор этдинг рақибим қошида гарчанд мени,
Бу ғалатдир, жон-жаҳонингдан ғалат бўлди, ғалат.

Гунчага солсанг назар, бўлгай хижолат, чунки ул
Бемисол ширин даҳонингдан ғалат бўлди, ғалат.

Ҳар жафойингким, менга минг бир вафодан ҳам зиёд,
Дил уйи бундоқ гумонингдан ғалат бўлди, ғалат.

Раҳм қил, дарду ситамлардан Ғолиб ўлгай бешак,
Такаяғоҳ аҳду забонингдан ғалат бўлди, ғалат.

Жеймс ЖОЙС

Улисс

саргузаштлари

Романдан боблар

7-ВОҚЕА

Ирландия пойтахтининг қалбида

Трамвайлар Нелсон куббаси олдида юришларини секинлатар, бошқа изга ўтишар, ёйни бошқа симга ўтказиб Блэкрок, Кингстаун ва Долки, Клонски, Рэтгар ва Теренюр, Паслмерстон парк ва юқори Рэтмайнз, Сэндимонт, Грин, Рэтмайнз, Рингсенд ва Сэндимонт-Тауэр, Горолдс-Кросс йўналишларига тарқалишарди. Дублин бирлашган трамвай компаниясининг томоғи хириллаб қолган диспетчерининг қичқирган товуши эшитилди.

— Рэтгар билан Теренюрга.

— Сэндимонт-Грин — йўлга чиқ!

Ўнгу сўлдан ёнма-ён жаранг-журунг қилиб қасирлаб охирги турган ерларидан бир қаватли ҳамда икки қаватли трамвайлар чиқишиб, ўз асосий йўлларига ўтишди-да, ёнма-ён жўнаб кетишди.

— Палмерстон парк йўлга туш!

Тожвар

Бош почтаамтнинг эшигида пойабзал тозаловчилар мижозларни чорлашар ва оёқларни ярақлатиб тозалашарди. Шимолий Принс-стрит ёқалаб турган ён томонига қиролнинг Е.Р.¹ ҳарфлари туширилган Олий ҳазратларининг тиниқ қирмиз ранг почта кареталари турлитуман очиқ ва ёпиқ хатлар, одми ва буюртма бандеролларга тўла тапир-тупур итқитилаётган қошларни жойларга, вилоятларга, Англия ҳамда денгиз ортидаги ўлкаларга тарқатиш учун қабул қилиб олишарди.

Изоҳ. Еттинчи воқеа «Эол» яъни «Шамол» деб ҳам номланади. Бобнинг воқеалари кундузи соат 12 да «Фрименс жорнэл» ҳамда «Йвнинг телеграф» редакцияларида бўлиб ўтади. Боб қисқа-қисқа газета хабарлари тарзида қурилган. Воқеа Хомер «Одиссея»сининг ўнинчи кўшиғига ҳамоҳанг. Қўшиқда Одиссей шамоллар худоси Эолнинг оролига тушиб қолади. Редакциялар шу оролга қиёсан тасвирланади. Бобнинг асосий тасвирий образи бу — шамол. Матнда жуда кўп ноширлар, журналистлар, жамоат арбобларининг номлари учрайди. 1904 йил 16 июнда газеталарда ёритилган, қайд этилган воқеалар эслатилади. Асосий фикр муҳаррир тимсолида мужассамланади. Воқеанинг шакли — ўпкани, ранги эса — қизилни эслатади.

¹ *Edufrd Rex (лот.)*. — Қирол Эдуард.

Давоми. Боши ўтган сонларда.

Матбуот вакиллари

Оғир этиклар кийган юкчилар Принс-стритдаги омборлардан бочкаларни қалдиратиб олиб чиқишар ва уларни пиво пиширувчи корхонанинг усти ёпиқ араваларига ортишарди. Принс-стрит омборхоналаридан чиқарилаётган қалдироқ бочкалар оғир этикли юкчилар томонидан араваларга гумбурлатиб тахланарди.

— Мана ўша, — деди Ред Мюррей. — Алессандро Ключчи.

— Буни менга қирқиб беринг, — деди мистер Блум. — «Телеграф» таҳририятига олиб бораман.

Ратлеж хонасининг эшиги яна гичирлади. Каттакон плашч кийиб кўнғироқ сочлари устига кичкина энгил шляпа кўндирган миттивой Дэви Стивенс¹ камзули этаги остида бир даста тахланган қоғозларни кўтариб чиқди, қирол чопари.

Ред Меррининг қайчиси тўрт бора равон сакраб газетадаги эълонларни қирқиб олди. Қайчи ва елим.

— Мен ҳозир босмахонага кирман, — деди мистер Блум газета қийқимини олиб.

— Мабодо у мақола истаса, — деди қулогига пат қалам қистирган ҳолда Ред Мерри жиддий равишда, — биз буни қилиб беришимиз мумкин.

— Майли, — бош силкиди мистер Блум. — мен унга буни тушунтираман.

Биз.

Виям Брайден², эсквайр, Окленд Сэндимаунт

Ред Мерри ўз қайчиси билан мистер Блумнинг енгига туртиб кўйди-да, шипшиди.

— Брайден.

Мистер Блум ўгирилиб қаради-да, хос либос кийган эшик қоровули ичкарига кириб келган салобатли улғвор зотга бош кийимини кўтариб таъзим бажо келтирганини кўрди. Зот киргач «Уикли фримен» ҳамда «Фрименс жорнэл» газеталари осилган тахталар орасидан юриб ўтди. Пиво бочкаларининг бўғиқ гумбурлагани эшитилади. Зот соқол қопланган башараси тошдай қотган ўта жиддий қиёфада ўзига шамсияси билан йўл очгандай бўлиб пиллапоядан улғворона кўтарилиб борди. Нафис сукно сиртилиб турган яғринлари ҳар қадамида янада юқорироқ баландларди: инчунин яғринлар.

Унинг барча мияси энсасида, деб юради Саймон Дедал. Гарданида гўшлари қават-қават. Бўйинини қат-қат ёғ босган, қат-қат ёғ, қат-қат ёғ.

— Унинг башараси Халоскорнинг юзига ўхшаб кетади, тўғрими? — пичирлади Ред Мерри.

Шунда Ратлеж кабинетининг эшиги гингшиди: гичир-гичир. Улар доим эшикларни юзма-юз ўрнатишади: визиллайди кейин елвизаклар. Мана бу ердан кирилади. Бу ердан чиқилади.

Халоскор: соқол чулғаган думалоқ башара, хуфтон чоғидаги суҳбатлар. Биби Марйам. Марфа. Шамширдек шамсияси билан ўзига йўл очиб, рампа олдида: қўшиқчи Марио.

¹. Дэви Стивенс — Дублин матбуоти «қироли» деб шуҳрат қозонган шахс. Қирол Эдуард VII Ирландияга келганда (1903 й.) у билан учрашган. «Қирол чопари» шундан қолган лақаб.

². Виям Брайден — «Фрименс жорнэл»нинг ношири, юрист.

— Мариога ҳам ўхшайди, — деди мистер Блум.

— Рост, — қўшилди Ред Мерри. — Лекин Марио — қуйиб қўйган Халоскорнинг ўзи деб доим гапириб юришади.

Икки юзи қип-қизил, оёғи ингичка, камзул кийган баайни Иисус Марио.

Қўлларини кўксига босган. «Марта»да¹.

Қайтгил, менинг ҳижроним

Қайт, о қайт, армоним.

Асо ва қалам

— Руҳоний ҳазрат олийлари эрталабдан буён икки маротаба кўнғироқ қилдилар, — деди Ред Мерри эҳтиром билан.

Улар кўз ўнгларида тиззалару оёқлару оёқ кийимлар қандай гойиб бўла бораётганига қараб турардилар. Кейин йўқ бўлди, гардан.

Телеграммалар ташувчи бола югуриб кирди, қўлидаги пакетни тахтага отди, телеграф тезлигида чиқиб кетди, фақат:

— «Фримен!» — деб қичқирди, холос.

Мистер Блум салмоқланиб деди:

— Ҳа, ростдан ҳам, бу зот бизнинг халоскорларимиздан бири.

У ўртадаги кичкина тўсиқнинг тавақасини очиб, ён томондаги эшиклардан пиллапоя орқали қоронғу ва иссиқ йўлакка ўтиб, гичирлаб, лопиллаб қолган тахталарни босиб бораркан, юзидан мулойим табассум аримасди. Аммо у газета тиражини қутқариб қолармикин? Тақ-тақ. Машиналар тақ-тақи.

У ойнабанд эшик тавақаларини ўзидан итариб, бир тўда қоғоз ўрамлари устидан ҳатлаб ичкари кирди. Қасир-қусир қасирлаган машиналар орасидан у Наннетининг ёзув столи жойлашган тўсиқ томонга ўтди.

Хайнс ҳам шу ерда экан: кўмиш маросимлари ҳақида эълонлар бор шекилли. Тақ-тақ. Тақа-тақ.

Дублинлик муҳтарам зотнинг оламдан кўз юмганини чуқур қайғу билан маълум қиламиз

Бугун эрталаб марҳум мистер Патрик Дигнамнинг жанозаси. Машиналар. Мабодо қўлига тушсанг, чангинг чиқади. Шулар дунёга эгалик қилади. Унинг машиналари ҳам ишлайди. Мановиларга ўхшайди: бўйсунмай кўяди, тентиб кетади. Дабдала. Ташқарига отилади. Анови қари кўк каламуш жони борича ҳаракат қилиб ичкарига кирмоқчи.

Кундалик катта газета қандай чиқади

Мистер Блум жуссаси кичкина босмахона ходимининг тепакал йилтироқ бошига тикилганча унинг ортида тўхтади.

Қизиқ, у ўзининг ҳақиқий ватанини ҳеч қачон кўрмаган. Менинг ватаним Ирландия. Коллежгриндан сайланган. Ўз ишини оёққа тургазиш учун ўлар-тириларига қарамай уриниб-суринди. Ҳафталикни палағда янгиликлар эмас, эълонлар, рекламалар ҳамда қизиқ майда мақолачалар учун олишади. Қиролича Анна қазо қилди. Бир минг нечанчи йилда ҳам ҳукумат хабарларида чиққан. Розеналлис вилоятида жойлашган қўрғон, Тинначинч барон мулки. Барча манфаатдор

¹ XIX аср немис операси.

шахслар ҳамда муассасаларга расмий маълумот: Баллинадан жўнатилган барча испан байталлари ва хачирларнинг аниқ миқдори. Табиат кундалиги. Кичкинтойлар учун Тоби амакининг саҳифаси. Қишлоқ ўқувчисининг хатлари. Ҳурматли жаноб муҳаррир, ич дам бўлишининг давоси ҳақида ёзиб чиқсангиз. Менга қолса, шу бўлимни олган бўлардим. Бошқаларга ўргатиб, ўзинг ҳам кўп нарсани билиб оласан. Аслзодалар ҳаётидан. Бутун дунё суратларда. Б.Д.С. Олтин қумлоқдаги таннозлар. Дунёдаги энг катта ҳаво шари. Опа-сингилнинг бир кунда ўтган тўйи. Икки куёв бир-бирларининг устидан ҳазил қилиб кулганлари. Бунга қўшилган матбаа ишчиси Купрани. Ирландлардан кўра ҳам ирландроқ.

Машиналар уч зарбли оҳангда шанғилларди. Туқ, туқ, туқ. Шошма, мабодо ишчи баногоҳ ҳушидан кетиб қолса-ю, ҳеч ким бу палакатни тўхтатишни билмаса, улар шундай тақирлаб ишлаб ётаверармикин, битта нарсани ҳеч тинмай босаверармикин, тавба. Тоза томоша бўлар эди-да. Каллани аниқ ишлатиш керак.

— Кечки сонга қўйиб юборинг, уста, — деди Хайнс.

Кўп ўтмай уни лорд-мэр деб ҳам атасак керак. Узун Жон уни қўллаб-қўлтиқлаб турар эмиш. Ходим индамай варақнинг тепасига «босинг» деб ёзиб, ҳарф терувчига имо қилди. Ходим кирланган ойна тўсиқ устидан саҳифани индамай узатди.

— Яхши, раҳмат, — деди Хайнс ўзини орқага олиб.

Мистер Блум унга рўпара бўлди.

— Агар пул олмоқчи бўлсангиз, кассир ҳозир оқатлангани кетади, — деди у елкаси оша бош бармоғини нуқиб.

— Ўзингиз олдингизми? — сўради Хайнс.

— Ҳимм, — деди мистер Блум. — Пайсалга солманг. Улгурасиз.

— Раҳмат, қадрдон, — деди Хайнс. — Мен тез борай бўлмаса.

У газета редакциясига жадал жўнади.

Маэрниг дўконида унга уч шиллинг қарз берган эдим. Уч ҳафта ўтди. Учинчи бор эсига солишим.

Реклама агенти иш устида

Мистер Блум газета қирқимини мистер Нанеттининг столига қўйди.

— Узр, уста, — деди у. — Манави эълон. Ключчи эсингиздами?

Мистер Нанетти бирпас қоғозга қараб турди-да, сўнг бошини қимирлатди.

— Уни июлда беришимизни сўраяпти, — деди мистер Блум.

Шовқинда эшитмайди. Наннан. Асаби темирдан. Уста қаламини қоғозга чўзди.

— Йўқ, тўхтанг, — деди мистер Блум. — У ҳозир бошқача гап айтяпти. Ключчи деяптики. Тепада иккита калит бўлсин, дейди.

Шовқинни қаранг. Балки тушунаётгандир гапимни.

Уста яхшилаб эшитиш учун унга бошини бурди-да тирсагини кўтариб тева жунидан тўқилган нимчаси тагидан аста қўлтигини қашиди.

— Мана бундай қилиб, — деди мистер Блум кўрсаткич бармоқларини чалиштириб.

Майли, бемалол тушуниб олсин.

Мистер Блум кўзини бармоқларидан узиб, устанинг сарғимтил бўздай оқарган юзини кўрди, афтидан, сариқ бўлса керак. Унинг орқа томонида чархлар жуда катта қоғоз тахламларини ичига тортиб

тинмай айланарди. Шарқ-шарақ. Чақирим-чақирим қоғоз гир айланади. Кейин у қаёққа боради? Қаёққа бўларди? Гўшт ўрайдиган қоғозлар, ҳар хил қоғоз халтачалар, ўраладиган нарсалар сонмингта.

Блум шарақлаган тақиллаган шовқин-сурон орасида усталик билан сўзларини айтишга улгуриб, чизиб, тирнаб ташланган тахта устига тезгина сурат чизди.

Ключчилар (калитчилар) уйи

— Мана бундай, тушуняпсизми? Мана бу ерда иккита калит устма-уст қўйилади. Кейин доира. Мана бу ерда эса Алессандро Ключчи деган номи ёзилади. Чой, май, ичкилик дўкони. Ва ҳоказо.

Ўқиганни ўқитиш — ишни бузиш.

— Унга нима кераклигини ўзингиз биласиз, уста. Кейин энг тепасига орасини катта-катта очиб: Калитчилар уйи деб ёзилади. Билдингизми? Яхши топилган фикр, тўғрими?

Уста қўлини белига қўйиб, бемалол қовурғаларини қашиди.

— Ҳамма гап шунда, — деди мистер Блум, — Калитчилар уйи. Биласизми, уста, Мэн ороли парламенти. Гомрулга ишора. Биласизми, Мэн оролидан келган саёҳатчилар. Кўзга ташланиб туради, билдингизми? Шундай қилсак бўладими?

Афтидан, ундан *voglio* сўзи қандай талаффуз қилинишини сўрасам ҳам бўларкан. Балки у буни билмас, ноқулай аҳволга тушади. Яхшиси, сўрамайлик.

— Бажарса бўлади, — деди уста. — Сизда чизилган сурати борми?

— Топаман, — деди мистер Блум. — Бир Килкенни газетасида кўргандим. У ерда ҳам унинг дўкони бор. Унга учрашиб, сўраб келаман. Демак, буни ва яна чоғроқ бир мақолача берсак бўлади, шундайми, одамларнинг диққатини тортиш учун. Биласизми, одатдагидай. Бақувват фирма. Анчадан бери етилиб келаётган зарурат. Шунга ўхшаган гаплар.

Уста бироз ўйланиб қолди.

— Бажарса бўлади, — деди у. — Уч ойга чўзиб берсин.

Ҳарф терувчи унга нам саҳифани олиб келди. Уста индамай уни ўқишга тутинди. Мистер Блум валларнинг гичирлаб айланишини тинглаганча, ҳарф терувчилар ҳарф қутилари устига жимгина муккайганларига қараб унинг қошида бир зум туриб қолди.

Имло хусусида

Қандай тўғри ёзишни яхши билиш керак. Мусаҳҳиҳлар хато қидиришади. Мартин Каннингем бугун эрталаб бизга тўғри ёзиш ҳақида масала айтмоқчийди, нечук унутди? Извош «в» билан «ш» ёзилади, тўғрими? Югурдак болага айтдим «р» ва «д» ундан кейин «т» ва «д» келади. Қабристондан хазина топиб олсанг, ялло қилиб яшасанг бўлади, дедим. Қабристон қалбистон эмас, хазинами, газинами, газнами, ол-а, аҳмоқона гаплар. Хазина газина бари бир гўр эмасми? Бари бир гўрми?

У цилиндрини бошига илаётганда, айтишим керак эди. Миннатдорман. Мен эски цилиндр хусусида бирон нима десам бўларди ёки шунга ўхшаш бирор гап жоиз эди. Балли, айтиш керак эди. Худди янги олинганга ўхшайди деб. Шунда унинг чеҳрасида нималар ифодаланарди, кўрсанг эди. В-уҳ. Биринчи станокнинг қуйи вали олдинга фалцаппаратни итариб чиқарди, у билан бирга буклаб

қирқилган газеталарнинг биринчи саҳифаси чиқди. В-ух. Худди тирикдай ух тортади, эътиборни ўзига қаратади. Фақат гапирмайди, жонивор. Эшик ҳам гичирлайди в-ух, ўзини ёпиб қўйишни сўрайди. Ҳар бир нарса ўзига яраша гап айтади. В-ух.

Руҳоний муҳбир

Уста кутилмаганда саҳифани қайтарди.

— Тўхтанг! Руҳоний отанинг хати қаерда? Уни «Телеграф»да яна бир марта такрор бериш керак. Қани, анов, оти нимади? — деди.

У ўзининг сершовқин, лекин жавоб беришга қодир бўлмаган машиналарини кўздан кечирди.

— Монксни айтяпсизми, сэр? — деб сўради бир овоз қуюв хонасидан.

— Ўша-ўша. Қани Монкс?

— Монкс!

Мистер Блум қирқим газетасини олди, энди кетайлик.

— Демак, мен суратни топиб келаман, мистер Нанетти, — деди у, — уни яхши кўзга ташланадиган жойда берасиз, деб ишонаман.

— Монкс!

— Лаббай, сэр.

Уч ойга чўзиш. Бунинг учун тер тўкиш керак. бир уриниб кўрсак, асло зиён қилмайди. Августни мўлжаллаймиз. Қойил: отларнинг кўриги бўлади. Боллсбриж¹. Сайёҳлар пойгага ёғилиб келишади.

Кундузги иш оқсоқоли

У ҳарф териш хонаси орқали олдига этак тутган, кўзига ойнак таққан, мункайган чол ёнидан ўтди. Мўйсафид Монкс. Кундузги иш оқсоқоли. Йиллаб унинг қўлидан нималар ўтмади: ўлим хабарлари, ичкиликхона рекламалари, нутқлар, никоҳ, ажралиш ғалвалари, сувга чўкиб ўлганлар. Кўп ўтмай бу ишлардан ҳам қутулади. Жиддий, баъмани одам, андак жамғармаси ҳам бор. Хотини пазанда, ювиб-тараб бадастир қарайди. Қизи тикувчи, қувлик-шумликни билмайди, лақма.

Ҳайит кунлари. Пессах

У бирпас тўхтаб ҳарфларни чаққон саранжомлаётган ҳарф терувчининг ишига қараб турди. Олдин ўнгдан чапга қараб ўқийди. Бирпасда қилади буни. Яхши одатланмаган одамга қийин мангид киргаП. Раҳматли отам ўзининг Хаггадасини менга ўнгдан чапга бармоқларини юритиб ўқиб берарди. Пессах². Бир йилдан кейин Қуддус шарифда. О худойим, худойим. Бизнинг Миср еридан чиқишимизнинг узундан узоқ тарихи ва қўллик маконимизга етиб келишимизга салламно. Шема Исраэл Адонаи Элоҳим³. Йўқ, бу эмас, бошқа. Кейин Ёқубнинг фарзандлари, ўн икки оға-ини. Ундан сўнг кўзи, мушук, ит, таёқ, сув ҳамда қассоб.

Ундан сўнг ўлим фариштаси қассобни ўлдиради, қассоб эса ҳўкизни ўлдиради, ит эса мушукни⁴. Диққат қилиб ўйламасанг, сариқ чақага арзимаيدиган гапга ўхшайди. Гап ҳақнинг қарор топиши устида

¹ Боллсбриж — Дублин яқинидаги шаҳар. Бу ерда ҳар йили от пойгалари ўтади.

² Пессах — яҳудий ҳайитининг биринчи куни.

³ Эшит, Исроил, Раббимиз Илоҳ ягона (яҳудий.)

⁴ Блум яҳудий ҳайити — седрнинг иккинчи куни бўладиган воқеаларни ва шу куни айтиладиган қўшиқ сўзларини эслаяпти.

боради, аслида эса бир жонзод бошқа бир жонзодни ҳалок этади. Охир-оқибатда айни ҳаётнинг ўзи ҳам шу-да. Лекин чаққонлигини қаранг. Ҳаммаси миридан сиригача ҳисобга олинган. Бармоқларининг кўзи борга ўхшайди.

Мистер Блум шовқин-сурон орасидан ўтиб йўлакка ва унда пиллапоя саҳнига чиқди. Трамвайга ўтириб шунча узоққа бориб нима қилдим, жойидан топаманми, йўқми ҳали. Яхшиси, олдин қўнғироқ қилай. Рақами қандай эди? Ҳаҳ. Цитрон уйининг рақамига ўхшаш. Йигирма саккиз. Йигирма саккиз ва яна тўрт тўрт.

Яна шу совун

У пиллапоядан пастга тушди. Қайси шайтон бу ерда бутун деворга гугурт чақиб ташлади? Худди биров билан баҳслашгандай. Манови биноларнинг ҳавоси доим оғир, дим. Том билан бирга ишлаганимда кўшни хонадан доим қайнатилган елимнинг ҳиди димоққа урарди.

У бурнини беркитиш учун киссасидан рўмолча олди. Цитрон-лимонми? Эҳ-ҳе, у ерга совун солиб қўйган эдим-ку. Чўнтакдан тушиб қолиши ҳам ҳеч гапмас. У рўмолчани қайтиб киссасига солди-да, совунни чиқариб, шимининг чўнтагига жойлади. Чўнтак тугмасини қадаб қўйди.

Хотининг қандай атирлар сепеди? Ҳалиям трамвайда уйга бориш мумкин бир нарса эсимдан чиқибди деб. Кийинаётганда — унгача — ҳаммасини кўрса бўлади. Йўқ. Тинчлан. Керакмас.

«Ивнинг телеграф» редакциясидан кутилмаганда қийқирган кулги эшитилди. Кимлиги маълум. Нима қилишяпти? Қўнғироқ қилишга боришга қираман. Э, Нед Лэмбертнинг ўзлари экан-ку.

У оҳиста қадам ранжида қилди.

Эрин, денгизнинг кумуш гардишидаги зумрад¹

— Шарпа келди, — деб шивирлади профессор Макхью печене тўла оғзи билан чанг босган деразага қараб.

Мистер Дедал кўзини бўм-бўш каминдан олиб Нед Лэмбертнинг масхараомуз қийшаган башарасига тикаркан, норози оҳангда деди:

— Вой, худонинг газаби, э бундоқда орқангиздан кекириб юборманг тагин?

Нед Лэмберт эса стол устига ўтириб олганча ўқишни давом эттирди:

— *Эхуд, ана, боқингиз ул жилғанинг буралиб-буралиб, чулдираб-чулдираб оқишларига, шўх-шўх куйлай-куйлай олға чопишларига ким, майин-майин насимий елларга ҳамроҳ бўлиб, ўз йўлида не-не метин қоялару тўсиқлар билан баҳслашиб, енгиб, сирли Нептун салтанати шиддатли мовий уммонларига интилар, зумрад пўпанак босган соҳиллар аро, қуёш нурларининг порлоқ жилваларида ва ё унинг хаёл ўйнаган қучоғига мўъжизакор боғнинг кўк куббалар ташлаган улкан сояларга чулганиб югурар. Қани, бунга нима дейсиз, Саймон? — деб сўради у, газета сиҳифаси оша кўз қирини ташлаб. — Услугни қаранг-а, услубни?*

— Ичкилик бошига урган шекилли, — деди мистер Дедал.

Нед Лэмберт хахолаб кулиб, газетани тиззасига уриб, такрорларди:

— *Хаёл ўйнаган қучоқ ва мўъжизакор боғ эмиш!* Вой, ўлиб қоламан! Вой ўламан!

— Ул Ксенофонт кўз узмас Марафондан, — яна кўзини каминдан узиб деразага боқди мистер Дедал, — Марафон эса кўз узмас эди уммондан².

¹ Шекспирнинг «Ричард II» асаридан иқтибос.

² Байроннинг «Дон Жуан» асаридан мисра.

— Бас, — деб қичқирди дераза рахида ўтирган профессор Макхю. — Бас қилинлар бу бемаъниликни.

У ярми тишланган печенени оғзида кумирлатиб, иккинчи қўлида ушлаб турган печенени кемиришга тайёрланди.

Тумтароқ бемаънилик. Пучак гаплар. Нед Лэмберт бугун кўнглини хушламоқчи бўлибди-да. Ҳар қалай кишини кўмиб келиш учун бир кунинг кетади. Унинг қўли узун дейишади. Вице-канцлер мўйсафид Чэттертоннинг невараси ё эварасими экан. Қария тўқсонга яқинлашиб қолибди. Биринчи саҳифага некролог тайёрлаб қўйилган бўлса керак. Қариянинг жон таслим қилгиси йўқ. Балки ҳали ҳам яна қанчаларни нариги дунёга кузатар. Нарироқ сурил, Жонни, амакингга жой бер. Муҳтарам зот Хэжс Эйр Чэттертон. Менимча, қария ҳар ойнинг бошида қалтироқ қўллари билан унга бир-икки бор чек ёзиб берса ажабмас. Чол оёғини узатиб қўйса, шўрлик кейин нима қилади денг. Салламно.

— Мана яна бир зўракилик, — деди Нед Лэмберт.

— Нима экан бу? — сўради мистер Блум.

— Цицероннинг яқинда топилган парчаси, — деб жавоб берди профессор Макхю дабдабалироқ оҳангда. — Бизнинг гўзал ватанимиз.

Гап эгасини топди

— Қимнинг ватани? — соддалик билан сўради мистер Блум.

— Ўринли савол, — деди профессор жағини қимирлатиб. — Урғу «кимнинг» деган сўзда.

— Дэн Доусоннинг ватани, — деди мистер Дедал.

— Бу унинг кечаги нутқими? — сўради мистер Блум.

Нед Лэмберт бошини қимирлатди.

— Қаранг, мана буни эшитинг, — деди у. Эшикни кимдир итарди, қаба тутқичи мистер Блумнинг белига урилди.

— Узр, узр, — деди Ж.Ж.О'Моллой кира туриб.

Мистер Блум дарҳол ўзини четга олди.

— Кириг, марҳамат, — деди у.

— Омонмисиз. Жек.

— Келинг, келинг. Саломат.

— Яхшимисиз, Дедалус?

— Тузук, ўзингиз қалай?

Ж.Ж.О'Моллой бош чайқади.

Маъюсона

Ўз вақтида ёш адвокатлар ўртасида энг салоҳиятлиси эди. Ўпкаси касал бечоранинг. Жилва қилган бу қизиллик-қазонинг боши, жони қил устида. Нима шамол учирдийкин шўрликни? Пул керакдир.

— *Ё елкама-елка тизилган қурч чўққиларга чиқиб борурмиз.*

— Кўринишингиз ниҳоятда яхши.

— Нима, муҳаррирни кўрса бўлармикин? — сўради Ж.Ж.О'Моллой кабинет эшигига назар ташлаб.

— Бўлмасам-чи, — деди профессор Макхю. — Кўрса ҳам, эшитса ҳам бўлади. У ўз даргоҳида, олдида Ленехан бор.

Ж.Ж.О'Моллой баланд стол томонга ўтиб, газетанинг қизғиш тахламини варақлай бошлади.

Иши ҳам орқага кетган. Омади юришмаган. Ҳафсаласи қолмаган. Қимор ўйнапти. Қарзга ботяпти. Ажрини кўради. Яхши мижозлари

кўп эди. Илгари Д. ҳамда Т. Фитсжералдлар унга яхши ҳақ тўлашарди. Мияси зўрлигини билдириш учун парик (ясама соч) киярди. Қабристондаги бояги ҳайкал каби миясининг қатигини намоиш қилиб кўрсатади. Чамаси, «Экспресс» учун Габриэл Конрой билан бирга мақолалар ёзаяпти. Кўп ўқиган зот. Майлс Кроуфорд «Мустақиллик»да иш бошлаган эди. Қизиқ, бу газетчиларнинг ҳаммаси шамолга қараб қуйруқ қилади. Шамолпаррақлар. Сих ҳам қуймасин, кабоб ҳам, жиз-биз. Қайси бирига ишонишни билмайсан. Бирининг ашуласи яхши, иккинчисиники ундан-да аъло, газеталарига ёзиб чиқишади, бир-бирларининг бўғизларидан олишади, эртасига яна ҳеч нарса билмагандай, апоқ-чапоқ бўлиб, жилпанглаб юришади.

— Э, қанақасизлар ўзи, эшитсанглар-чи манави гапни, — ёлворди Нед Лэмберт. — *Ё елкама-елка тизилган қурч чўққиларга чиқиб борурмиз.*

— Дўмбир-дўмбир, — аччиқланиб унинг сўзини бўлди профессор, — жонимизга тегиб кетди бу дўмбирачи.

— *Сарбаланд чўққилар*, — дея давом этди Нед Лэмберт, — *мингашиб бир-бирларига юксала-юксала қалбларимизни оролар...*

— Ундан кўра тилини араласин, — деди мистер Дедал. — Худоё ўзинг кутқар ва раҳм қил. Ол-а, ол-а. Бунга ҳали пул ҳам тўлашар?

— *Юракларимиз Ирландиямизнинг чин хазиналарининг оламари тенги йўқ мислсиз манзараларининг гувоҳи бўлиб, гарчи баъзи айюҳаннос солароқ кўкларга кўтариб мадҳу санолар ўқилгувчи ажнабий ўлкаларча эмасдир балки, лек ўзининг соя-салқин ўрмонликларининг ҳусну таровати, жонли водийларнинг қир-адирларию кўклам зилоли билан лиммо-лим шира-шарбатга тўла яйловлари, Ирландиямизнинг хаёлчан, майин жилваларига ботган оқшомларию...*

Унинг жонажон шеваси

— Оҳ, — деди профессор Макхю. — У «Ҳамлет»¹ни эсидан чиқарибди.

— *Токи ойнинг жимир-жимир гардиши шоён пориллаб атрофу тумонатни ўз нурафшон нуқраларига фарқ айлаб, олис-олис кенгликлару кўз илғамас уфқларни қамраркан...*

— Оҳ, — деди мистер Дедал ичидан бир ингроқ келиб. — Суяқ тезак бу. Етар, Нед. Ҳаёт жуда қисқа.

У бошидан цилиндрини олиб, дикрайган мўйлабларига пихиллаб, ирландчасига беш панжаси билан сочини таради.

Нед Лэмберт камоли мамнуният билан газетани улоқтириб юборди. Бир зум ўтмай профессор Макхюнинг соқоли ўсиб кетган, қора кўзойнакли башараси ҳирқироқ ақиллаган кулгидан тўнтарилиб кетди.

— Дўмбоққинам Доу, — деб қичқиради у.

Везерап айтгандай

Оппоқ қоғозга қоп-қора ҳарфлар билан ёзилган бояги сўзларни ҳозир ўқиб одамнинг кулгуси қистайди, буни ўз қулоғинг билан эшитсанг, оғзинг очилиб қолади. Афтидан, унинг нонвойхонаси бор эди. Шунинг учун ҳам, уни дўмбоқ Доу деб аташарди. Уйини ҳам бошлаб қурган. Қизини Солиқ идорасидаги анов автомобили бор йигитга узатмоқчи. Усталик билан ўз тузоғига илинтирди. Меҳмондўст хонадон. Лаззатли таомлар пишириб берамиз. Везерап доим шуни айтарди. Ушлаб қолмоқчи бўлсанг — қорнидан тут.

¹ Даусоннинг бу ҳашамдор тасвири «Ҳамлет»да Хорационинг сўзларига уйқаш.

Кабинетнинг эшиги қарс этиб очилдию хонага сочлари худди қушнинг патидек дикрайган қизил тумшуқ бир бош суқулди. Чақчайган кўк кўзлар бу ерда йиғилганларга бирма-бир бақрайди-да, кўрс овоз билан сўради:

— Нима гап?

— Мана сохта бароннинг шахсан ўзлари!¹ — тантанавор эълон қилди профессор Макхю.

— Наритурэй турқинг қурсин, чулдурвоқи домла! — деб муҳаррир ўз миннатдорлигини билдирди.

— Юринг, Нед, — деди мистер Дедал шляпасини бошига кўндириб. — Шундан кейин ичмасак бўлмайди.

— Ичасизларми! — қичқирди муҳаррир. — Ибодат олдидан ичкилик ичилмайди.

— Тўғриликка тўғрику-я, — жавоб берди мистер Дедал хонадан чиқа туриб. — Юринг, Нед.

Нед Лэмберт ёнлаб ўзи ўтирган стол устидан тушди. Муҳаррирнинг кўк кўзлари аланглаб, мистер Блумнинг кулги жилаланган юзида тўхтади.

— Биз билан бирга юрмайсизми, Майлс? — сўради Нед Лэмберт.

Улуғ жанглар хотиралари

— Шимолий Корк кўнгиллилари! — деб қичқирди Нед Лэмберт ўзини камин томонга олиб. — Биз доим ғалаба қиламиз! Шимолий Корк ҳамда испан зобитлари!

— Бу қаерда бўлган эди, Майлс? — сўради Нед Лэмберт ўз оёқ кийимига ўйчан тикилиб.

— Охайода! — қичқирди муҳаррир.

— Ҳа, ўша ерда бўлган, худо ҳақи, — рози бўлди Нед Лэмберт.

Эшикка чиқа туриб у О'Моллойга шипшиди:

— Ичкиликнинг касофати. Одам ачинади.

— Охайо! — дея яна қичқирди муҳаррир хўрозланиб, ўпкадай қизил афтини юқорига кўтариб. — Менинг ўлкам Охайо!

— Намунали танқидчи! — деб қўйди профессор. — Узун, узун ва қисқа бўгин.

О, шамолнинг сози!

У нимчасининг кассасидан тиш тозалайдиган ип ғалтагини чиқарди-да, ундан бир бўлагини узиб, ювилмаган тишлари орасига таранг тортиб киритиб тозалай бошлади.

— Қирт-қурт, қирт-қурт.

Мистер Блум йўл очилганини кўриб, кабинет эшигига қадам ташлади.

— Мен бир зумга, мистер Кроуфорд, — деди у. — Бир эълон бўйича кўнғироқ қилмоқчийдим.

У ичкарига кирди.

— Оқшом сонига бош мақола нима бўлди? — деб сўради профессор Макхю муҳаррирнинг яқинига бораркан, қўлини унинг елкасига дадил ташлаб.

— Ҳаммаси жойида бўлади, — деди Майлс Кроуфорд энди анча ўзини босиб олиб. — Ташвишланма. Салом, Жек. Бу ерда ҳаммаси дуруст.

¹ Ирланд ватанпарварларига кўп тўхматлар ёғдирган, сохта барон ва айғоқчи. Фрэнсис Хоггинс назарда тутилган.

— Саломатмисиз, Майлс, — сўзлади Ж.Ж.О'Моллой қўлини тахлам устига юмшоқ тўкилган саҳифалардан тортиб. — Айтинг-чи, Канададаги муттаҳамлик ҳақида бугун кетяптими?

Кабинетдаги телефон жиринглади.

— Йигирма саккиз. Йўқ, йигирма. Қирқ тўрт, ҳа.

Ғолибни топинг

Ленехан «Спорт»нинг пойга ҳақидаги варақларини кўтарганча ичкаридан чиқиб келди.

— Олтин кубокни ким олишини аниқ билишни истайсизми? — сўради у. — Тож. Чавандоз О'Мэдден.

У варақларни стол устига ташлади.

Газета сотувчи ялангоёқ болаларнинг ташқаридан келаётган тапир-тупур шовқин-суронлари бирдан яқинлашиб, эшик ланг очилди.

— Тисс, — шипшиди Ленехан. — Нима бу, тап-туп.

Профессор Макхю хонани кесиб ўтиб, бўйинини қисиб турган боланинг ёқасидан тутди, қолганлари тирақайлаганча ташқарига қочишди, дўпир-дўпир қилиб пиллапоядан пастга тушишди. Елвизак қоғозларни шилдиратиб учирди, улар шамол қанотида ҳаворанг аргамчи ясаб, стол остига шилдираб қўнишди.

— Мен эмас, сэр. Мени анов найнов итариб юборди, сэр.

— Э, орқасига тепиб ҳайда уни, эшикни ёп, — деди муҳаррир. — Бўрон турди-ку бу ерда.

Ленехан энгашиб, қиҳ-пих қилиб полда сочилган варақларни йиғиштира бошлади.

— Биз пойга ҳақидаги махсус сонга келган эдик, сэр, — деди болакай. — Мени бу ерга Пэт Фаррел орқамдан итариб юборди, сэр.

У эшик тирқишидан мўраллашиб турган икки зумрашани кўрсатди.

— Хев, анув, сэр.

— Бўпти, бўпти, қани жўна, — жаҳли чиқиб буюрди профессор Макхю.

У болани итариб-туртиб чиқариб юборди-да, эшикни маҳкам ёпди.

Ж.Ж.О'Моллой ниманидир қидириб тахламни шилдиратар ва ўзига ўзи гўнғилларди:

— Давоми олтинчи бетда, тўртинчи устун.

— «Ивнинг телеграф» редакциясиданман, — деб сўзлашарди мистер Блум кабинетдаги телефонда. — Хўжайин-чи?.. Ҳа, «Телеграф»... Қаёққа? А-ҳа! Қайси аукционда?.. А-ҳа! Тушунарли. Яхши. Уни топаман.

Тўқнашув бўлмақчи

У гўшакни жойига қўйган эди, телефон яна чириллади. У тез ичкарига кириб, иккинчи саҳифани ердан олишга уринаётган Ленехан билан тўқнашди.

— Пардон, месйе, — деди Ленехан бир зум уни ушлаб ва юзини буриштириб.

— Айб менда, — жавоб берди мистер Блум, ўзини маҳкам қисаётганларига тоқат қилиб. — Ҳеч нарса қилмадими? Шошиб турган эдим.

— Тиззам, — зорланди Ленехан.

У юзига кулгули тус бериб, тиззасини ишқаганча шикоят қилишга тушди: ўлмасам, тузалиб кетар.

— Мени кечиринг, — деди мистер Блум.

У эшик ёнига келиб, тутқичга қўлини чўздию, андак сарсилиб қолди. Ж.Ж.О'Моллой залворли газета тахламини ёпди. Бўм-бўш ташқарида пиллапоя зинасига ўтирган иккита боланинг чинқирган овозлари ҳамда пуфлаб чалинадиган гормоннинг саси акс садо таратарди:

Вексфорднинг болалари
Жангга кирса ботирлари¹.

Блум жўнамоқчи

— Мен Бэйчлора-уокка чошиб бориб келишим керак, — тушунтирди мистер Блум, — Ключчи реклама бермоқчи. Узил-кесил келишиб олмасак, бўлмайди. Билишимча, у Деллоннинг олдида экан.

Қандайдир бир сония ичида уларга журъатсизона қараб турди. Қўли билан бошини тираб каминнинг токчасига суяниб турган муҳаррир иттифоқо қулочини кенг ёзиб қўлини олға чўзди.

— Борғил! — хитоб қилди у. — Бутун дунё сенинг қошингда².

Ж.Ж.О'Моллой Ленеханнинг қўлидан варақларни олди-да, уларнинг орасини аста пуфлаб очиб, бир сўз демай ўқишга киришди.

— У рекламани жойлаштиради, — деди профессор Макхю зихи қора кўзойнаги билан дераза пардаси тепасидан ташқарига боқиб. — Ановини қаранглр-а, нобакор тирранчаларнинг ҳаммаси унга эргашиб кетяпти.

— Қани? Кўрсатинг! — деб қичқирди Ленехан дераза олдида югургилаб келиб.

Кўча юриши

Улар дераза пардаси оша болаларга қараб баравар кулиб юборишди. Болалар мистер Блумнинг орқасидан ғоздек диконглашар, охириги боланинг қўлидаги думига оқ лентачалар бойланган кулгили варрак шабодода у ёқдан-бу ёққа силкинарди.

— Тирранчаларнинг масхарабозлигини томоша қилинг, — деди Ленехан, — вой, ўламан. Вой, пақ ёрилиб кетаман! Унинг лапанглаб юришига тақлид қиляпти. Зумрашалар!

У масхараомуз рақс тушгандай бўлиб, оёқларини дупурлатиб уриб камин ўчоқ ёнидан Ж.Ж.О'Моллойга яқин борди, у эса варақларни унинг қўлига тутқазди.

— Нима гап бўляпти? — сўради Майлс Кроуфорд худди уйқудан кўзини очгандай. — Қолган иккови қани?

— Ким? — ўтирилди профессор. — Улар ичгани кетишди. Падди Хупер билан Жек Холл ҳам ўша ерда. Кеча оқшом келишган.

— Ундай эса, юринглр, — бир қарорга келди Майлс Кроуфорд. — Қани менинг шляпам?

У пиджагининг этаklarини қайириб, орқа чўнтагидаги калитларини шақирлатганча кабинетга ўтди. Кейин калитлар қўлга олинганда яна шиқирлаш эшитилди, кейин у тортмасини кулфлаётганда стол ёғочига урилиб яна тарақлади.

— У анча ўзига келиб қолди, — деди шивирлаб профессор Макхю.

— Шунақага ўхшайди, — ўйчан минғирлади Ж.Ж.О'Моллой сигара қутисини чўнтагидан оларкан. — Лекин биласизми, бизга шундай туюлгани билан бу доимо ҳам тўғри бўлавермайди. Кимнинг гугурти кўпроқ?

¹ Вексфорд — 1798 йилги кўзғолоннинг маркази бўлган. Халқ балладасининг сатрлари.

² Милтоннинг «Йўқолган жаннат» асаридан сатрлар.

Амният чубуки

У профессорга сигарет тутди, биттасини ўзи олди. Ленехан дарҳол гугуртни ўт олдириб тутатиш учун бирма-бир уларга узатди. Ж.Ж.О'Моллой яна қутини очди-да, унга таклиф этди.

— Ташаккур раҳмат, — деди Ленехан сигаретни оларкан.

Муҳаррир манглайига қийшиқ ўрнатилган похол шляпасини кийиб чиқди. У профессор Макхюга қўлини жиддий бигиз қилиб оҳанжама билан ёд ўқиди:

Ха, қудрату шараф ром этди сени,
Империя қалбингни забт этди сени¹.

Профессор чўзиқ лабларини очмасдан кулумсади.

— Хўш, қалай? Эҳ, сен шўрлик Рим салтанати! — хитоб қилди Майлс Кроуфорд.

У очиқ потсигардан сигарет олди. Ленехан шу заҳоти унга усталик билан гугурт ёқиб тутди. Деди:

— Илтимос, бирпас жим турунлар. Ҳеч тугилмаган топишмоғим бор!

— *Imperium Romanum*, — паст овоз билан деди Ж.Ж.О'Моллой. — Бу Британия ёки Брикстон дегандан кўра олижаноброқ бўлиб эшитилади. Сўзлар нимаси биландир ўтга қуйилган мойни эслагиди.

Майлс Кроуфорд сигаретни қаттиқ тортиб тутунини куяқ қилиб шифтга уфурди.

— Жуда тўғри, — деди у. — Биз ҳаммамиз ўша моймиз. Сизу биз — оловга ташланган мой. Бизнинг имкониятимиз жаҳаннам алангасига тушган қор уюмидан ҳам камроқ.

Шараф сенинг номинг — Рим²

— Бир минут, — деди профессор Макхю икки осуда тирноғини кўтариб. — Сўзларга, уларнинг оҳангларига берилмаслик керак. Биз Рим империяси, императори, императиви³ ҳақида ўйлаймиз.

У урналган ва кир енгидан қўлларини нотиклардек ёзиб, бир зум тек қолди:

— Аммо уларнинг цивилизацияси қандай эди? Тўғри, интиҳосиз: лекин руҳсиз эди. Клоака: мағзава оқадиган каналлар. Яҳудийлар биёбонда ёки тоғнинг зирваси устида шундай дейишарди: Бу ер бизга сафолик, Иеговага қурбонгоҳ қўямиз. Римлик эса, худди унинг изидан келаётган инглиз сингари қайси бир соҳилга унинг қадами етса (бизнинг соҳилга унинг қадами ҳеч қачон тушмаган) ўзи билан бирга клоака⁴сини ҳам олиб борган, клоакага муккасидан кетган⁵. У ёпинчигини елкасига ташлаб, атрофга нигоҳ югуртган ва: Бу ер бизга сафолик. Бу ерда биз ватерклозет⁶ қураммиз.

¹ *Майкл Уилям Балф* (1808–1870)нинг «Кастилия гули» (1857) операсидан сатрлар.

² Эдгар Понинг «Еленага» шеърдан.

³ **И м п е р а т и в** — талаб, амр, буйруқ, бурч.

⁴ **К л о а к а** — ахлат оқадиган ер ости канали.

⁵ Герберт Уэллс Жойснинг «Навқирон санъаткор сийрати» романига ёзган тақризида «Худди Свифт ёхуд бош?а истаган ирланд ёзувчиси каби Жойс ҳам қозурот (ахлат) жинниси...» — деган эди. Шу хусусда суҳбатларидан бирида Жойс қуйидагиларни айтган эди: «Қозурот шайдоси эканмиз-да! Менимча, бу Уэллснинг юртдошлари қайга борсалар, дарров ватерклозетлар қурадилар. Дарвоқе, мен хафа эмасман; Уэллс менинг ижодимга қизиқиш билан қараган танқидчилардан бири; танқидчиларнинг фақат бир тоифаси нафратимни келтиради. Мени самимий ёзмайди, дейдиган танқидчиларга тоқатим йўқ...»

⁶ **В а т е р к л о з е т** — унитазли ҳожатхона.

— Курганлар ҳам, — деди Ленехан. — Биз олис кўҳна аждодларимиз, «Ичиш» китобининг биринчи бобида ёзилганидек, оқар сувнинг шайдоси бўлганлар.

— Улар табиатнинг оқил фарзандлари эдилар, — секин деди Ж.Ж.О'Моллой. — Лекин бизда Рим ҳуқуқи ҳам мавжуд.

— Унинг пайгамбари Понтий Пилат, — қўшилди профессор Макхю.

— Сиз газнахонанинг биринчи лорди Полленинг воқеасини эшитганмисиз? — сўради О'Моллой. — Қирол университетида тантанали зиёфат бўлаётган эди. Ҳаммаси яхши кетаётган эди...

— Аввал топишмоқни топинг, — деб гапни бўлди Ленехан. — Тайёрмисиз?

Ташқаридан кенг хушбичим қора кулранг донегал костюмида баланд бўйли мистер О'Мэдден Берк кўринди. Унинг ортидан йўл-йўлакай шляпасини қўлига олганча Стивен Дедал келарди.

— Entrez, mes enfants¹ — қичқирди Ленехан.

— Мен арзагўйни бошлаб келяпман, — деди оҳангдор қилиб мистер О'Мэдден Берк. — тажриба томонидан етакланмиш Ёшлик МишМиш хузурига келди.

— Яхшимисиз? — деди муҳаррир қўл чўзиб. — Киринглар. Отангиз ҳозиргина шу ерда эрди.

???

Ленехан барчага эълон қилди:

— Диққат! Қайси опера оқсоқ? Ўйланг, бошингизни қотириг, фикр юритинг, сўнг жавоб беринг.

Стивен машинкада кўчирилган варақларни сарлавҳаси ҳамда муаллифини кўрсатиб узатди.

— Ким? — сўради муҳаррир.

Охири йиртилган.

— Мистер Гэрретт Дизи, — жавоб қилди Стивен.

— Қари дарвеш, — деди муҳаррир. — Ким буни йиртди? Нима қилиқ бу?

Бўронларни қолдириб доғда,
Уммонлар кўпирган чоғда,
Қонимни ичмоққа жаллод
Лаб босди: ўт чиқди дулоғда².

— Салом, Стивен, — саломлашди профессор уларга яқин бориб, елкалари оша нигоҳ ташлаб. — Оқсимми? Нима бу, сиз ҳали..?

Кўтосларга ишқибоз бахши.

Ҳашаматли ресторандаги жанжал

— Салом, сэр, — жавоб қилди Стивен қизаринқираб. — Менинг хатим эмас. Мистер Гэрретт Дизи илтимос қилди...

— Биладан, биладан уни, — деди Майлс Круфорд, — хотинини ҳам танирдим. Дунё дунё бўлиб ҳали бунақа қари қаргани кўрмаган. Исо номига қасам ичаманки, оқсим деганингиз ана ўшанда-да! «Юлдуз ва белбоғ»да официантнинг юзига шўрвасини сепиб юборгани эсингиздами? Оҳо-оҳо!

¹ Киринглар, болаларим! (Франц.).

² Ирланд шоири Дуглас Хайднинг (1860–1949) «Денгиздаги қайғу» шеърдан.

Хотин зоти ер юзига гуноҳ деган нарсани олиб келди. Менелай даргоҳидан қочиб кетган Елена, юнонлар ўн йил. О'Рурк, шаҳзода Брефни.

— Нима, у бева қолганми? — сўради Стивен.

— А-ҳа, хашаки, — жавоб берди Майлс Кроуфорд кўчирилган варақларга кўз югуртириб. — Император отхоналари. Габсбург. Венадаги қалъа устида ирландиялик унинг ҳаётини сақлаб қолди. Буни асло унутманг! Ирландияда Максимилиан Карл О'Доннелл, граф фон Тиркконнелл¹. ҳозир у валиаҳдни жўнатди, у эса қиролга Австрия фелд-маршали деган унвон келтирди². Бир кунмас бир кун у ерда тўс-тўполон чиқади! Ёввойи ғозлар. Э-ҳа, ҳар гал шу. Буни сира унутманг!

— Буни у унутганми, гап мана шунда? — секин деди О'Моллой қўлидаги тақасимон босмани ўйнаб. — Подшоҳларни қутқариш — хайрли иш эмас.

Профессор Макхю унга ўгирилди.

— Аксинча бўлса-чи? — сўради у.

— Нима воқеа бўлганини мен сизга айтиб берай, — сўз бошлади Майлс Кроуфорд. — Бир венгриялик кунлардан бир кун...

Омадсиз корхоналар. Олижаноб маркиз хусусида

— Биз ҳамиша ютқизган корхоналарга садоқат сақлаганмиз, — деди профессор. — Ютуқ бизга доим оқиллик ҳамда тасаввурнинг ҳалокати бўлиб кўринган. Биз ҳеч қачон омади чопмаганларни ёқламаганмиз. Биз уларга думимизни ликиллатамиз. Мен тихир лотинчани ўқитаман. Мен фикр чўққиси афоризм бўлган ирқнинг тилида сўзлайман: вақт — пул. Моддий ҳукмронлик. :Domine! Раббим! Руҳоният қайда? Раббимиз Исо? Жаноб Солсбери? Уэст-Энд клубидаги диван. Бироқ юнонлар!

Кюрие Элейсон³

Унинг зиҳи қора ойнакдаги кўзлари мунаввар табассумидан жонланди, чўзиқ лаблари янада чўзилгандай бўлди.

— Юнонлар! — такрорлади у. — Кюриос! Порлоқ сўз! Сомийлар ва сакларда ҳеч қачон бўлмаган унлилар⁴. Кюрие! Ақлнинг порлоқлиги. Мен юнон тили, ақл-идрок тилидан дарс беришим керак эди. Кюрие Элейсон! Ҳожатхоналару ахлатхоналарнинг қурувчилари ҳеч қачон бизнинг руҳимизга ҳукмрон бўлолмайдилар. Биз Трафалгарда денгиз тубига чўкиб кетган Европа католик валломатларининг ворисларидирмиз. Руҳнинг салтанати бу сизга imperium эмас. Эгоспотамада юнон флоти билан бирга чўкиб кетган. Ҳа-ҳа. улар чўкиб кетди. Башоратгўй томонидан алданган Пирр Юнонистон тақдирини ўнглаш учун охириги марта уриниб кўрди. Ўз ютқизигига содиқ қолди.

У дераза томонга ўтди.

— Жангга чиқдию улар, — қироат қилиб ўқиди О'Мэдден Берк сўник товушда, — ҳалок бўлди иложсиз.

¹ 1853 йилда император Франц Иосифга суиқасд уюштирилган, уни ирланд муҳожирининг ўғли Максимилиан Карл О'Доннелл граф фон Тиркконнелл қутқариб қолган эди.

² 1904 йил 9 июнда Франц Иосифнинг валиа?ди Франц Фердинанд Англия қироли Эдуард VII га фелдмаршал унвони берган эди.

³ Худоё, мағфират қил! (юнон.).

⁴ Юнон алфавитининг йиги рманчи ҳарфи — ипсилон, на яҳудий ва на инглиз тилида унга мос унли товуш бор.

— Ув-ув! Оҳ-оҳ-ҳо! — ўкириб юборди Ленехан. — Томошанинг охирида калласига гишт билан туширдилар. Бечора, о бечора, бечора Пирр!

Кейин у Стивеннинг қулоғига шивирлади:

Ленехан ёзган лимерик¹

Профессор олимимиз донг таратмиш
Қовоқ солиб ойнагини тоза артмиш.
Лекин қўнгли тусаб шароб,
Ичиб ҳоли бўлмиш хароб,
Нега керак ойнак артиш — бефойда иш.

Саллюстий²га марсия, деб юради Маллиган. Онаси ияк қоққан.

Майлс Кроуфорд қоғозларни чўнтагига тикди.

— Майли, бўлади, — деди у. — Қолганини ўқиб қўяман. Ҳаммаси яхши бўлади.

Ленехан қарши бўлгандай қўлларини силкитди.

— Менинг топишмоғим нима бўлди? — деди у. — Қайси операмиз оқсайди?

— Операми? — мистер О’Мэдденнинг мужмал афти яна ҳам мажхул бир қиёфага кирди.

Ленехан тантана билан эълон қилди:

— «Кастилия гули». Мағзини чақдингизми? Кести тилин ўлли. Ҳи!

У мистер О’Мэдден Беркнинг биқинига ҳазиллашиб туртиб қўйди. Мистер О’Мэдден Берк сохта бир ҳаракат қилиб ўзини орқага ташлади, соябонига тиралди-да, ўзини нафаси бўғилиб қолаётгандек кўрсатди.

— Ёрдам беринглар! — деб ихради у. — Мазам қочди.

Ленехан оёгининг учида туриб унинг юзини шитирлаган қоғозлар билан елпишга тушди.

Профессор газета тахламлари ёнидан ўтиб ўз ўрнига қайтаркан, Стивен билан мистер О’Мэдден Беркнинг қийшайиб кетган бўйинбоғларини оҳиста тўғрилаб қўйди.

— Парижнинг ўтмиши ва бугуни. Сизлар худди коммуналарга ўхшайсиз.

— Бастилияни қўпрган йигитлардай, — деди Ж.Ж.О’Моллой андак киноя билан. — Ёки бўлмасам, айнан сиз ўзингиз улар билан бирга Финляндия генерал-губернаторини отгандирсиз? Генерал Бобриковни. Афтингизга қараганда, бу сизнинг қўлингиздан келади.

— Биз энди тайёрланаётган эдик, — жавоб қилди Стивен.

Ҳар махлуқнинг жуфти бор

— Барча талантларнинг гулдастаси, — деди Майлс Кроуфорд. — Адлия, қадимги тиллар...

— Пойгалар, — қўшди Ленехан.

— Адабиёт, журналистика.

— Блум бўлганда, — деди профессор, — унда яна рекламанинг нозик санъати.

¹ Л и м е р и к — инглиз адабиётида кенг тарқалган жанр. Ҳазил-мутойиба, бемаънироқ йўналишдаги шеърӣй шакл. Беш сатрдан иборат. Ирландиянинг Лимерик деган шаҳарининг номидан олинган бўлса керак. ААВВА тарзида қофияланади. Л.Кэррол, Ж.Голсуорси, Р.Киплинг лимериклари машҳур.

² С а л л ю с т и й — Рим тарихчиси (86—34 эр. ав.).

— Яна Блумхоним, — қўшимча қилди мистер О'Мэдден Берк. — Қўшиқ фариштаси. Дублиннинг маъшуқаси.

Ленехан томоқ қириб йўталди.

— Ии-ии! — бўғзидан товуш чиқарди у овозини пасайтириб. — Бир қултум тоза ҳаво! Мен боғда шамолладим. Дарвоза очик қолган экан.

«Бу қўлингиздан келади...»

Муҳаррир Стивеннинг кафтига титроқ қўлини қўйди.

— Менга бирон нарса ёзиб берсангиз деган эдим, — деди у. — Ўткироқ бир нарса. Бу қўлингиздан келади. Юзингиз айтиб турибди. Ёшликнинг лугатида...

Юзингиз айтиб турибди. Кўзингиз айтиб турибди. Кичкина ялқов чўпчакчи.

— Оқсим! — деб хитоб қилди муҳаррир нафратомуз зарда билан. — Боррис-ин-Оссорида миллатчиларнинг буюк қурултойи. Ҳаммаси ўлжа! Оммани думғазасига ур! Сочи тикка қиладиган бир нарса ёзинг. Ҳаммамизни қўшиб ёзинг, башараси қурсин! Падару Валаду Муқаддас Руҳ ва ҳамда Тиррақи Маккарти.

— Биз ҳаммамиз ақлга озуқа бера оламиз, — деди мистер О'Мэдден Берк.

Стивен бошини кўтариб гайир филтиллаган қўзларга дуч келди.

— У сизни газетчилар галасига қўшмоқчи, — деб тушунтирди Ж.Ж.О'Моллой.

Буюк Галлахер

— Бу қўлингиздан келади, — дея такрорлади Майлс Кроуфорд сўзларини гайрат билан қўл силкитиб тасдиқлаб. — Қараб туриг ҳали. Биз Европани карахт қилиб қўямиз, дерди Игнатий Галлахер «Кларенс» меҳмонхонасида биллярд ўйнаб тирикчилик қилиб абгор бўлган чоғларида. Галлахерни журналист деса бўларди. Ана қалам. У қандай кўтарилганини биласизми? Сизга айтиб бераман. Барча замонлар журналистикасининг энг ўткир намунаси. Воқеа саксон биринчи йил олтинчи майда бўлган эди, енгилмаслар пайти эди, Феникс боғидаги қотиллик, билишимча, сиз у замонлар ҳали она қорнида ҳам йўқ эдингиз. Ҳозир кўрсатаман.

У хонадагилар ёнидан ўтиб газета тахламлари олдига борди.

— Мана кўринг, — деди у орқасига ўгирилиб, — «Нью-Йорк уорлд» телеграф орқали махсус сўратиб олган. Эсладингизми?

Профессор Макхю бош қимирлатди.

— «Нью-Йорк уорлд», — сўзлади муҳаррир ҳаяжонга тушиб, шляпасини энсасига сураркан. — Одам ўлдирилган жой. Тим Келли, яна ҳам тўғрироғи, Кавана. Жо Брэди ва бошқалар. Эчки Тери отларни бошқарган жой. Уларнинг бутун йўли тушунарлими?

— Эчки Тери дегани, — деди мистер О'Мэдден Берк. — Бу Фитсхаррис. Ҳозир тунги меҳмонхонаси бор, Батт кўприги олдида, «Аравақаш қўноғи». Буни менга Холохан айтди. Холоханни танийсизми?

— Сакра-тур, бу ўшамасми? — сўради Майлс Кроуфорд.

— Шўринг қурғур Гамли ҳам ўша ерда, менга ўзи шундай деди, шаҳарга керак тошларни қўриқларкан. Тунги қоровул.

Стивен ҳайрон бўлиб ўгирилди.

— Гамли дейсизми? — қайталаб сўради у. — Йўғ-ей? У отамнинг оғайниси эмасми?

— Э, қўйинглар ўша Гамлини, — жаҳли чиқиб қичқирди Майлс Кроуфорд. — Тошларини қўриқлаб ёта берсин, қочиб кетмасин тагин. Бу ёққа қаранглар. Игнатий Галлахер нима қилди денг? Сизга ҳозир айтаман. Доҳиёна телеграф қилган. Бу ерда ўн еттинчи мартда чиққан «Уикли фримен» борми? Қойил. Манавини кўряпсизми?

У газета тахламини варақлаб бармоғини нуқди.

— Мана, айтайлик, тўртинчи саҳифа, «Брэнсом» фирмаси кофесининг рекламаси. Кўрдингизми? Қойил.

Телефон жиринглади.

Узоқдаги овоз

— Мен оламан, — деди профессор кабинетга қараб бораркан.

— Б — бу боғнинг дарвозаси. Аьло.

Унинг қалтираган бармоғи бир нуқтага бир неча бор нуқиди.

— Т — вице-қирол қароргоҳи. К — одам ўлдирилган жой. Н — Нокмарун дарвозаси.

Бўйнининг салқиган гўшглари худди хўрознинг ҳалқаларига ўхшаб қимирларди. Кўйлагининг кирланган кўкрак қадамаси сакраб чиқиб қолди, у дарҳол уни нимчаси ичига тикди.

— Алло? «Ивнинг телеграф»ми? Алло?.. Ким бу?.. Ҳа... Ҳа... Ҳа...

— Ф дан П гача — бу Эчки Тери алиби учун босиб ўтган йўл. Инчифор, Раундтаун, Уинди Арбор, Палмерстон Боғи, Ранелла¹. Ф.А.Б.П. Тушунарлими? Х — бу юқори Лисон-стритдаги Дэви қовоқхонаси.

Кабинет эшигида профессор кўринди.

— Блум кўнғироқ қиляпти, — деди у.

— Э, овозини ўчиринг, — оғзидан чиқмай ёқасига ёпиштирди муҳаррир. — Х — бу Дэви қовоқхонаси хўпми?

Қойил, жуда қойил

— Қойил, — деди Ленехан. — Жуда қойил.

— Лаганга тайёр қилиб солиб берган, — деди Майлс Кроуфорд. — Мана шу шайтон чалган воқеани.

Киши кўзини очирмайдиган даҳшат.

— Мен ўзим ўз кўзим билан кўрганман, — гурур билан таъкидлаб деди муҳаррир. — Ўзим ўз устида бўлганман. Яна анов Дик Адамс ҳам бор эди, тилла одам, Корк диёрида туғилган разиллар ичида энг яхшиси ва яна мен.

Ленехан хаёлан тасавуридаги кимсага ғойибона таъзим қилдида, хитобан деди:

— Ада, дада, адад, а. Қиз қизиқ зиқ.

— Ҳа, бутун тарихни кафтдай кўрсатди, — хитоб қилди Майлс Кроуфорд. — Анов Принс-стритлик кампир² ҳаммасини биринчи бўлиб кўрган. Йиғи-сиғи, тишлар гижирлаган у ерда³. Ҳаммаси битта реклама

¹ *Боррис-ин Оссори* — Дублин яқинидаги шаҳарча. Маккарти — реал шахс. Журнал ходими. ... Ранелла — «енгилмаслар» ўтган йўл.

² «Фрименс Жорнэл»нинг ҳазил лақаби.

³ Матто «Хушхабар»идан иқтибос. *Грегор Грэй* — дублинлик рассом. *Тэй Пэй* — журналист, ношир, сиёсий арбоб О'Коннорнинг лақаби. Блюменфелд — Америка газетачиси. Пайетт — Француз инқилобчиси, газетчи.

хабарларидан чиққан. Грегор Грэй унга эскизини ишлаб берган ва дарҳол ишлари юришиб кетган. Ундан кейин Падди Хупер Тэй Пэйни яхшилаб кўндиргану у уни ўзига «Стар»га олган. Ҳозир у Блюменфелдда. Ана сизга матбуот. Ана сизга салоҳ. Пайетт! Ҳаммасининг сиғинган отаси шу!

— Шов-шув кўтарадиган журналистиканинг отаси, — тасдиқлади Ленехан, — Крис Каллинаннинг кўеви.

— Алло?.. Эшитяпсизми?.. Ҳа, у шу ерда. Ўзингиз кира қолинг.

— Ҳозир бундай мухбирни қаердан топса бўлади, а? — хитоб этди муҳаррир.

У газета тахламини ёпди.

— Жуда чаққон, — деди Ленехан мистер О’Мэдден Беркка қараб.

— Жуда чаққон, — унга кўшилди мистер О’Мэдден Берк.

Профессор Макхью кабинетдан чиқиб келди.

— Айтмоқчи, енгилмаслар ҳақида, эътибор бердингларми, бир қанча дўкончи вофурушларни бош судга чақирганмиш...

— Ҳа-ҳа, — жонланиб илиб кетди Ж.Ж.О’Моллой. — Леди Дадли боғдан уйига ўтиб бораётган экан, ўтган йилги бўрон дарахтларни қандай ағдариб ташлаганини кўргиси келибди, кейин Дублин манзаралари тасвирланган суратча сотиб олмоқчи бўлибди. Суратлар эса чамаси Жо Брэди ё бўлмаса, Бош судми ё Эчки Тери шарафига чиқарилган экан. Уларни нақ вице-қирол қароргоҳи олдида очиқ сотишаётган экан, тасаввур қилинг!

— Эндигилар бари фақат икир-чикирлар бўлимида ёритишга ярайди, — деб давом этди сўзида Майлс Кроуфорд.

— Туф-эй! Матбуоти ҳам, суди ҳам бири-биридан баттар! Аввалгиларга ўхшаган юристларни энди қаёқдан топасиз. Уайтсайдга ўхшаган, Айзек Баттга ўхшаган, булбулигўё О’Хейганга ўхшаган? А? Эҳ, худо урган бемаънилик! Туф-эй! Сарик чақага арзимади!

У жим бўлди, аммо лаблари ҳамон асабий ижирганиб нафрат билан қийшарди.

Бирон бир хотин шундай қийшайган лабларни ўпишни хоҳлармикин? Қайдам? Нега унда сен буни ёзгансан?

Қофияю қайроқлар

Лаб-лублар, қулублар. Лаблар қай бир тарздадир қулублардурми? Ёинким, қулубларким, бу — лаб-лабларму? Нимасидир ўхшаш, нимадир бордир. Қулублар, тублар, суюблар, гурублар, кўрублар. Қофиялар: бир хил кийинган иккита одам, кўринишлари бир хил, иккитадан, жуфт-жут бўлиб.

... .. сени айлади халос
 ... .. суҳбат қур бирпас
 ... .. қуюн жим, йўқ бир сас¹.

У кўк, пушти, қорамтир қизғиш либосларга чулганган қизлар учовлон-учовлон бўлишиб, исмсиз зулматлараро, нафармон, қирмизи, олтин гиреҳларга оғушта юракка баттар ўт ёқиб² оҳиста яқинлашаётганларини кўриб турарди. Аммо мен мўйсафид, иш-хушим тавба-тазарру, оёқ кўрғошиндай зил, тун зулматига беркиниб... лаб-лублар қулублар... мозорга асир.

¹ Данте. Дўзах. V.

² Данте. Жаннат. XXXI

— Фақат ўзингизни билинг, — деди мистер О’Мэдден Берк.

Ҳар бир куннинг дарди ўзига...

Ж.Ж.О’Моллой синиқ жилмайиб чорловни қабул қилди.

— Қадрли Майлс, — бошлади у қўлидаги сигаретини ташлаб, — менинг сўзларимдан нотўғри хулоса чиқарибсиз. Менинг зиммамга учинчи ихтисосни ҳимоя қилиш вазифаси юкланмаган, лекин ҳар қалай хаёлингиз ортиқча ҳаволаниб сизни узоқларга олиб кетаётир. Генри Граттан билан Флуд ёинки Демосфен билан Эдмунд Беркни эсласак бўлмайдами? Биз ҳаммамиз Игнатий Галлахерни биламиз, унинг Чейплизодалик отахони Хармсуортни ҳам биламиз, сариқ-суруқ газетчалар чиқариб юрарди, унинг мағзавапараст америкалик қардошини ҳам биламиз, мен ҳали «Падди Келли янгиликлари», «Пию саргузаштлари»-ю уйқу нималигини билмайдиган доим хушёр «Скиббери Бургути»ни айтмаёқ кўя қолай, биродар. Ҳимоя нутқлари билан яхши танилган Уайтсайдни албатта тилга олишимиз шартми? Унинг газетасининг дарди ўзига...¹

Узоқ ўтмиш садоси

— Граттан билан Флуд айнан мана шу газета учун ёзганлар, — деб қичқирди муҳаррир тўғри унинг башарасига. — Ватанпарварлар ва кўнгиллилар. Қайлардасиз энди? 1763 йилда асос солинган. Доктор Люкас. Ҳозир Жон Филпот Коррэн билан кимни солиштириш мумкин? Туф!

— Хўп, майли, — деди Ж.Ж.О’Моллой, — айтайлик, ана, қироллик адвокати Бушни олинг.

— Буш? — ажабланди муҳаррир. — Майли, розиман. Буш бўлса, Буш, биз рози. Бу унинг қонида бор. Кендал Буш, яъники, мен айтмоқчиманки, Сеймур Буш.

— У аллақачон судя бўлиши керак эди, — деб гап қўшди профессор, — агарда у... Бўпти, майли, буни гапирмаймиз.

Ж.Ж. О’Моллой Стивенга ўгирилди-да, секин таъкид билан деди:

— Мен бутун ҳаётимда эшитган энг қайроқи гап Сеймур Бушнинг оғзидан чиққан, деб ўйлайман. Ака-ука ўртасида содир бўлган қотиллик ҳақидаги иш кўрилаётган эди, анов Чайлдсинг иши. Бу уни ҳимоя қилган.

Ва менинг қулоғимга қуйиб юборди оғу

Айтганча, у буни қасқдан билди? Ахир у уйқусида ўлиб қолган-ку. Ёинки анави икки кифтлик махлуқ ҳақидаги воқеани?

— Қандай воқеа экан у? — сўради профессор.

Italia, magistra artium²

— У Рим ҳуқуқига мувофиқ далиллар асосидаги одил судлов қоидалари ҳақида сўзлади, — деди О’Моллой. — Уни анча қадимги

¹ Дарди ўзига... — Матто хушхабари. 6.34. «Бинобарин, эртанги кун ҳақида ташвиш тортманглар. Эртанинг ташвиши эртанинг Ёзига тегишлидир. Ҳар бир куннинг дарди Ёзига етар» (*Иброҳим Абаев таржимаси*).

² Италия, санъатлар устози (*лот.*).

Мусо қонунига, *Lex talionis*¹га қарши қўйди ва шу ўринда Микеланжелонинг Ватикандаги Мусосини эслатиб ўтди².

— Ҳм-ҳа.

— Бир неча жуда аниқ танланган сўз, — эълон қилди Ленехан. — Жимлик сақлансин!

Сукут чўкди. Ж.Ж. О'Моллой сигара қутисини чиқарди.

Нимасига тек қотиб туришибди. Беҳуда бир гап бўлса керак.

Хабар бергувчи нотиқ гугурт ёқиб, сигара тутатди.

Кейинчалик мен орқага қараб, мана шу ғалати кунлар ҳақида кўп ўйладим. Ўзи кичкинагина, ўз ҳолича олганда, арзимас гугуртни ўт олдиришдек пучак бир воқеа, нарироқ бориб икки турли умргузаронликнинг қисматини белгилаб берди³.

Қайралган жумла

Ж.Ж. О'Моллой ҳар бир сўзни чертиб-чертиб давом эттирди:

— У ҳақда айтдики, бу мрамарда қотган музика, инсон шаклидаги илоҳий, мугуздор ҳамда қўрқинчли тош ҳайкал, бу донишмандлик ва башоратнинг яшашга муносиб ўлмас тимсоли, бу руҳоний қайта бино қилувчи ҳамда қайта бино қилинган ҳайкалтарош қўли билан мрамардан яратилган тасаввур қудрати билан лиммо-лим мангулик.

Унинг нозик қўли ҳавода тўлқин ясаб, жумланинг оҳангдор музикасини қайд этди.

— Аъло! — дарҳол акс садо берди Майлс Кроуфорд.

— Илоҳий илҳом, — деб қўйди мистер О'Мэдден Берк.

— Сизга ёқдимми? — сўради Ж.Ж. О'Моллой Стивендан.

Тил ва ишорат гўзаллигидан чуқур мутаассир бўлган Стивен жим қизарди, холос. У очиқ турган сигара қутисига қўл узатди, кейин Ж.Ж. О'Моллой қутини Майлс Кроуфордга чўзди. Ленехан яна илгаригидек уларга ўт ёқиб тутди. Ва яна ўлжасини қўлга киритди:

— Кўпдан-кўпона миннатдорона.

Юксак маънавият эгаси

— Профессор Мейженнис менга сиз ҳақингизда гапириб берган эди, — деди Стивенга мурожаат қилиб О'Моллой. — Менга ростингизни айтинг-чи, мана шу тушқун сукунат шоирлари, барча ўша герметистлар ҳақида сиз қандай фикрдасиз? Уларнинг етакчи доҳийси А.Э. шекилли?⁴ Ҳаммаси анов Блаватская хонимдан бошланди. Бу ўзи жуда сероҳанжама бир нарса эди-да. А.Э. бир америкалик билан қилган суҳбатида сизни ҳам тилга олиб ўтган эди. Бир куни ҳали тонг ёришмасдан унинг ҳузурига борган экансиз ва онг масалаларида сўраб-суриштирган экансиз. Мейженнис сизни А.Э.нинг устидан кулмоқчи бўлган шекилли, деб ҳисоблайди. Жуда юксак маънавиятли одам, Мейженнис.

Мен ҳақимда гапирибди-да. Лекин у нима деган? Нима деган? Нима деган экан мен ҳақимда? Йўқ, бунга сўраб ўтирмайман.

— Ташаккур, — деди профессор Макхью сигара қутисини ўзидан нари итариб. — Андак шошманг. Майлими, бир гапни айтсам. Мен эшитган нотиқлик санъатининг энг юксак намунаси Жон

¹ Қасос қонуни (*лот.*).

² Микеланжелонинг Мусо ҳайкали Сан Петро саройига қўйилган.

³ Диккенснинг «Улкан умидлар» романидаги бир жумлага кинояомуз иқтибос.

⁴ А.Э.— шоир Жорж Расселнинг лақаби.

Ф.Тэйлорнинг университет тарих жамиятининг мажлисидаги нутқи бўлган. Аввал ҳозирги апелляция судининг раиси судья Фитсгиббон гапирди. Улар ўша пайтлар учун янгилик бўлган бир масалани қўйишган, ирланд тилини тиклашни муҳокама қилишган эди.

У Майлс Кроуфордга ўгирилиб қаради-да, деди:

— Сиз ахир Жералд Фитсгиббонни биласиз-ку, ана унинг нутқининг қандайлигини тасаввур қилаверинг.

— Эшитишимча, у Тринити коллежининг идора кенгашида, — деб қўшимча қилди Ж.Ж.О'Моллой, — Тим Хили билан бирга иш олиб боради.

— У кўкрагига ёқача тутилган ширин ёқимтой билан иш олиб боради, — деди Майлс Кроуфорд. — У ёғини айтинг. Нима экан у ёғи?

— Ёйтибор беринг, — давом этди профессор, — бу овозини қойил мақом созлаган тажрибакор нотиқнинг назокатли, такаббуруна нутқи эди, ундан янги ҳаракатга нисбатан қаҳр-ғазаб алангаси демасам ҳам, ҳар нечук мағрур бир нафрат ёғилиб турарди. У замонда бу ҳали янги ҳаракат эди. Биз ҳали заиф эдик ва инчунин, ҳеч нарсага ярамасдик.

У бир зум ўзининг узун ингичка лабларини юмди, лекин худди гапини давом эттириш иштиёқини билдиргандай, қўлини кенг қулоч ёзиб ойнагига олиб борди-да, унинг қора зиҳига қалтираб турган жимжилоғи билан бош бармоғини теккизди-ю, андак тўғрилаб қўйгандай бўлди.

Бадохатан

У бамайлихотирлик билан Ж.Ж.О'Моллойга қарата деди:

— Билиб қўйишингиз керакки, Тэйлор у ерга касал ҳолида тўшакдан туриб борган. У ўз нутқига олдиндан ҳозирлик ҳам кўрмаган, чунки бутун залда биронта ҳам нутқ ёзиб олувчи кўринмас эди. Унинг қорача башараси ориқлаган, соқоллари ҳар томонга патила бўлиб тўзиганди. Бўйнига оқ ипак рўмолча боғланган, ўзи ҳам бамисоли жон таслим қилаётган одамга ўхшарди (лекин аслида бундай эмасди).

Шу заҳоти унинг нигоҳи шошилмайгина аввал Ж.Ж. О'Моллойга, ундан кейин Стивенга тушди, кейин шу заҳоти худди бир нимани қидиргандай, ер чизди. Бошини қуйи эгганда, сийрак сочларининг чирки ўтирган, тозалаб ювилмаган ва қотирилмаган кўйлак ёқаси кўриниб қолди. Худди ўшандай, худди ҳамон нимадир қидирган алфозда, у деди:

— Фитсгиббон нутқини тугатгач, Жон Ф.Тэйлор жавоб учун сўз олди. Эсимда қолганларини қисқача айтиб берай.

У қатъият билан бошини кўтарди. Унинг кўзлари яна хотираларга ғарқ бўлди. Ойнакнинг қалин шишаларида ақли йўқ шиллиқ куртчалар ташқарига чиқиш учун у ёқдан бу ёққа сузиб ўтарди.

У гапини бошлади:

— *Жаноб раис, хонимлар ва жаноблар! Ҳозиргина менинг олим дўстим Ирландия ёшларига қарата айтган сўзлардан мен ҳайрат-ифтихор туйғуларига тўлдим. Назаримда, бизнинг ўлкамиздан жуда узоқ ерларга, ҳозиргидан кўра жуда олис замонларга бориб қолгандай, гўё ўзимни қадимги Мисрда тургандай ва гўё ўша заминнинг бош руҳонийси навжувон Мусога қарата айтаётган сўзларни эшитаётгандай бўлдим.*

Унинг сомелари қўлларида тутаётган сигаретлари, бутун диққатларини жам қилиб тек қотдилар. Сўз айтиларкан,

сигаретларнинг тутунлари ҳавода ингичка пағаланиб таралиб борарди. *Майли меҳроблардан дудлар таралсин!*¹ Ҳозир гал олижаноб сўзларга келади. Кўрамыз. Агар ўз кучимни ўзим синаб кўрсам-чи?

— *Назаримда Миср бош қоҳинининг овозида менга кибр ва ғурур жаранглаётган бўлиб эшитиларди. Шунда мен унинг сўзларини тингладим ва шунда уларнинг маъносига етгандай сездим ўзимни.*

Черков бузрукларидан

Менга шунда аён бўлдики, фақат яхшилик агарда у мутлақ яхшилик бўлса, ёмон бўлиши мумкин эди ёхуд умуман яхшилик бўлмагани, унда у ёмон бўлмаслиги мумкин эди. Э. қуриб кетсин! Бу ахир авлиё Августиндан-ку!

— *Не боис сиз, яҳудийлар бизнинг маданиятимиз ва бизнинг динимиз ва бизнинг тилимизни қабул қилишни истамайсизлар? Сиз — кўчманчи чўпонлар қабилиси; биз — ғоят қудратли халқмиз. Сизнинг шаҳарларингиз йўқ ва бойликларингиз ҳам йўқ; бизнинг шаҳарларимизда халқ чумолидай қайнайди, бизнинг ранг-баранг турфа кемаларимиз анвойи мол-товарлар ортиб дунёнинг инсон қадами етган барча ерларига пайдар-пай қатнайди. Сиз ибтидоий шароитдан эндигина чиқиб келмоқдасиз; биз эса адабиёт, илоҳиёт, неча минг йиллик тарих ҳамда давлатчиликка эгамиз.*

Нил

Бола — эркак — ҳайкал².

Нил бўйида чўрилар тиз чўкдилар, қамишдан ясалган бешик оқиб келди — кейин ўктам эр етилди, жангларда моҳир — кейин тошмуғуз, тош соқол, сангдиллик.

— *Сизлар мажҳул, номаълум бир санамга топинасиз; бизнинг фусункор, сеҳрсоз ибодатгоҳларимизда Изида ҳамда Озирис, Гор ҳамда Амон Ра истиқомат этурлар. Қуллик, хўрлик, қўрқинч — сизнинг қисматингиз; бизнинг толейимиз — момақалдироқ ва уммонлар. Исроил ожиз ва унинг фарзандлари оз; Миср — чек-чегарасиз жангбардорлар ва унинг қуроли даҳшатли. Сизни дайди ва чоракор деб аташади; бизнинг номимизни эшитганда дунё титрайди.*

Унинг сўзини сассиз оч кекирик бўлди. У овозини баландлатиб уни босди:

— *Бироқ, хонимлар ва жаноблар, агарда навжувон Мусо бу сўзларга қулоқ тутиб, ҳаётга шу қарашни қабул қилганда, агар у бошини эгиб, иродасини эгиб, шу такаббур ўғит қаршисида руҳан таслим бўлганда, унда ҳеч қачон худо сийлаган қавми қуллик уйидан олиб чиқмаган ва купна-қундуз куни булут қуббаси ортидан эргашмаган бўларди. Ва ҳеч қачон Тур Сино чўққисиди Азал ҳоким билан чақмоқлар аро сўйлашмаган ва ундан илоҳий илҳом шуғаларига чулғаниб, юзи ял-ял яшинаб, дароз дастларида қувгиндилар тилида битилмиш тамал лавҳларини кўтариб олиб тушимасди.*

У тўхтади ва чўккан сукунатдан роҳатланиб, ҳаммага бир-бир қаради.

Машъум аломат — унинг учун

Ж.Ж. О'Моллой афсусланган кўйи деди:

¹ Шекспирнинг «Цимбелин» асаридан V-саҳна.

² Мусо калимуллоҳ қисматига ишора. Қамиш беланчақда ётиб, эр етиб, Микеланжело ҳайкалигача ўтилган йўл.

— Шундай бўлса ҳам, у аҳду паймон этилмиш заминга қадам ранжида қилмай ўлди.

— Гарчи — узоқ давом этган касалликдан бўлса-да — лекин ўша дамда — кутилмаган — кўпинча — олдиндан — юракка — ваҳима — соладиган — ўлим, — деди бўлиб-бўлиб Ленехан. — Аммо унинг ортида буюк келажак ястаниб ётарди.

Ташқарида бир гала яланг оёқларнинг дўпир-дўпири ва пиллапоядан юқорига қараб кўтарилгани эшитилди.

— Манавини нутқ санъати дейдилар, — деб қўйди профессор ҳеч ким эътироз билдирмагач.

Шамол совуриб учуриб кетмиш. Моллахмаст¹ ҳамда қирол Торасида одамлар издиҳоми. Кета кетгунча осилмиш қулоқлар. Нотиқнинг овози гулдирайди ва шамол сўзларни олиб қочади. Қавм унинг овози ичра ўзига макон топди. Улган товушлар. Қачон қаерда қандай бўлмасин рўй берган барча воқеаларнинг Акаша-Хабари². Унга сиғининг, уни кўкларга кўтаринг — лекин менга етар энди.

Менинг пулим бор.

— Жентльменлар, — сўз қотди Стивен. — Кун тартибининг навбатдаги масаласига таклиф киритиш учун менга ижозат беринглар: мажлисни бошқа ерга кўчиришни таклиф этаман.

— Сиз мени ҳайрон қилиб қўйдингиз. Умид қиламанки, бу французча қуруқ такаллуф эмасдир? — дея сўради мистер О'Мэдден Берк. — Зеро, фикри ожизимча, сизнинг кўҳна равоқингизда, ифодали қилиб айтадиган бўлсак, май кўзаси ўзгача бир роҳат бағишлайдиган вақт.

— Оғзингизга новвот ва шу билан масала узил-кесил ҳал. Ким кўшилди-ким кўшилмади, насибаси узилди, — хитоб қилди Ленехан. — Қолганлар бўлсин дим. Таклифингизга тўла кўндим. Айни қай майхонага такли этадилар?.. Мен Мунига қўл кўтардим!

У тўдани ўз ортидан эргаштирди, йўл-йўлакай гап сўқиб борди:

— Биз ўтқир ичимликларга ружу қўйишдан бош тортамыз, тўғрими, биродарлар? Ундай-мундай. Бунга сира йўл қўйилмайди.

Мистер О'Мэдден Берк у билан орқама-орқа бораркан, шамсиясини махрамона ўқталди.

— Ур, Макдуф!

— Отасининг ўғли! — хитоб қилди муҳаррир Стивеннинг кифтига қоқиб. — Юрдик. Қани бу қуриб кеткур калитлар?

У чўнтагини кавлаб, ундан гижимланган қоғоз чиқарди.

— Оқсим, эсимда. Ҳаммаси жойида. Бўлади. Қани бу? Ҳаммаси жойида.

У қоғозларни яна чўнтагига солди-да, кабинетига юрди.

Умид қиламиз

Ж.Ж. О'Моллой унинг изидан бормоқчи бўла туриб, Стивенга оҳиста шипшиди:

— Ишқилиб, тирик бўлсангиз, кўрарсиз мақолангизнинг чиққанини. Майлс, сизда андак ишим бор эди.

У эшикни орқасидан ёпиб ичкарига кириб кетди.

¹ Моллахмастдаги издиҳом — О'Коннэл нутқини эшитгани йиғилган одамлар, у Мусо билан киёсламмоқда.

² А к а ш а-х а б а р — илоҳиётда универсал медиум. Табиатнинг мангу хотираси жамланган китоб.

— Юринг, Стивен, — деб чақирди профессор. — Жуда антиқа бўлди, а, тўғрими? Худди пайгамбарона башоратларга ўхшайди. *Fuit Pium*¹. Жўшқин Троянинг талон-тарожи². Бу дунёнинг салтанатлари³. Ўрта Ер денгизининг ўтмиш хукмронлари. Энди фаллоҳ бўлиб юришар.

Биринчи газета сотувчи бола товонларини тапирлатиб зиналардан тушаркан, улар ёнидан учиб ўтиб, бор овозини қўйиб қичқирди:

— Махсус саҳифа. Пойга!

Дублин. Мен ҳали жуда, жуда кўп нарсаларни ўрганишим керак.

Улар Эбби-стритдан чапга бурилишди.

— Менга ҳам башорат келди, — деди Стивен.

— Ростдан-а? — деди профессор, унинг оёғига мос қадам ташлашга уриниб. — Кроуфорд орқамиздан етиб олади.

Улар ёнидан яна бир бола бақирганча чопиб ўтди:

— Махсус саҳифа. Пойга!

Мудроқ, тинч Дублин

Дублинликлар.

— Бокиралик аҳдини қабул қилган икки дублинлик художўй қари қиз, — деб бошлади Стивен, — Фамболлинда бири элликка, иккинчиси эллик уч ёшга киришган экан.

— Бу қаерда? — сўради профессор.

— Блэкпиттс яқинида.

Нонвойхонанинг оч зах ҳавоси. Девор ёнида. Арзон шол рўмол ўранган чехра йилтирайди. Тугёнкор юраклар. Акаша-хабарлар. Тезроқ кимирла, бўталоқ!

Олға. синаб кўр, таваккал қил. Ҳаёт бор бўлсин.

— Қариқизлар Дублин манзараларини Нелсон қуббасининг тепасига чиқиб томоша қилмоқчи бўлишибди. Улар почта яшигига ўхшаш қизил тунука қутичага уч шиллингу ўн пенс иона пул йиғишган экан. Улар қутичани ағдариб силкиб-силкиб уч ва олти пенс чақаларни туширишади, тушмаганларини пичоқнинг учи билан туртиб туширишга уринишади. Икки шиллинг уч пенс кумуш танга, бир шиллинг етти пенс мис танга тушади. Улар шляпачалари-ю якшанбалик либосларини кийишиб, ҳар эҳтимолга қарши ёмғирбоп шамсияларини олиб кўчага чиқишади.

— Оқила қизлар, — деб қўйди профессор Макхью.

Безаксиз ҳаёт

— Улар Малборо стритдаги Шимол Ошхоналарининг эгаси мисс Кейт Коллинздан тўрт бурда нон билан пиширилган тўш гўшти сотиб олишади. Кейин Нелсон қуббасининг тагида мева сотаётган қизчадан йигирма тўрт дона пишган олхўри олишади, тўш гўшти ташна қилса, олхўри еймиз дейишади. Кейин қуббанинг дарбонига олти пенс танга тўлаб, инқиллаб-синқиллаб, томоқларини қириб йўталиб, бир-бирларини суяшиб, нафаслари бўғзиларига тиқилиб, қоронғуроқ жойларда бир-бирларига суқилишиб айланма пиллапоядан юқорига кўтарила бошлашади, бир-бирларидан тўш сизда эди-а, деб сўраб ҳам қўйишади, дам-бадам раббимизга ҳамда

¹ Илион ўтди (*лот.*). Вергилийдан.

² Теннисоннинг «Улисс» шеърдан.

³ Юханно Инжилдан. 18, 36.

Биби Марйам бокираи мухтарамга ҳамду сано ўқишади, ўқтин-ўқтин орқага қайта қолсакмикин-а, деб сўрашади. Қубба шинакларидан ташқарига мўралашади. Уф-ф, уф-ф эй! Худога минг қатла шукур. Шунчалар баландлигини ҳаёлимизга ҳам келтирмаган эканмиз-а, эгачи.

Бирининг исми Энн Карнс, иккинчисиники Флоренс Маккейб. Энн Карнснинг оёғида боди бор, лурд сувини суртиб туради, бу сувни у бир хонимдан олган, хонимга эса бир шиша сувни таниш руҳоний роҳиб берган. Флоренс Маккейб эса ҳар шанба кечки таомга чўчқа туёғини қовуради ва бир шиша пиво ичади.

— Муқояса учун, — деб сўз қўшди профессор икки бора бошини лиқирлатиб. — Бокира қизлар. Улар шундай кўз ўнгимда турибди. Лекин нега бу дўстимиз ҳаяллаб қолди?

У орқасига ўтирилди.

Бир гала учқундек сачраган болалар зиналардан зинғиллашиб тушиб, газеталарнинг оппоқ қоғозларини шалдиратиб, бақира-чақира ҳар томонга чоғиб тарқалишарди. Уларнинг орқасидан зинада Майлс Кроуфорд кўринди, шляпасининг чамбараги остида қизариб бўғриққан башараси кўзга ташланар, у Ж.Ж. О’Моллой билан чала қолган гапини гаплашиб келарди.

— Етиб олинглар, — деб қичқирди унга профессор ва қўлини силкиди.

Кейин у яна Стивен билан ёнма-ён юриб борди.

— Ҳа-ҳа, — деди у, — мен уларни кўриб турибман.

Блумнинг қайтиши

Мистер Блум «Айриш католик» ва «Дублин пенни жорнэл» редакциялари олдида газета сотувчи болаларнинг тўполон издиҳоми ўртасида қолиб иссиқлаб хансираган, ўпқасини қўлтиқлаган ҳолда қичқирди:

— Мистер Кроуфорд! Шошманг!

— «Телеграф»! Махсус сон! Пойга!

— Қани, нима гап? — сўради Майлс Кроуфорд қадамини секинлатиб.

Газетачи боланинг шундоқ бурни остидаги қичқириви Блумнинг қулоғини батанг қилди:

— Рэтмайнсда даҳшатли фожиа! Бир бола темир исканжасида қолди!

Муҳаррир билан суҳбат

— Яна ўша реклама ҳақида, — деб оғиз ичди мистер Блум зиналарда туртиниб ҳарсиллаганча киссасидан газета қирқимини чиқараркан. — Мен ҳозиргина мистер Ключчи билан гаплашиб келяпман. У икки ойга буюртма бераман деди. Кейин яна ўйлаб кўраркан. Лекин у «Телеграф»нинг шанба сониди мақола чиқишини хоҳлаяпти. Одамларнинг диққатини тортмоқчи. Мен буни уста Наннеттига ҳам айтдим. У агар кеч қолмаган бўлсак, «Килкенни пипл»га ўхшатиб чиқарамиз деяпти. Мен бу газетани Миллий Кутубхонадан топаман. Тушунасизми, Калитлар уйи. Унинг исми шарифи Ключчи. Сўз ўйини. Аммо у аниқ реклама беради. Ваъда қилди. Лекин буни бироз шиширмоқчи. Унга нима деб айтай, мистер Кроуфорд?

К.О.Ў.Г.

— Унга айтинг, келиб орқамни ўпсин! — шарт гапни кесди Майлс Кроуфорд, буни ифодали бир ҳаракат билан тасдиқлаб. — Худди мана шундай деб айтинг.

Бироз асабийлашяпти. Эҳтиёткорроқ бўлиш керак. Ҳаммалари ичгани кетишяпти. Қўлни қўлга бериб. Ленеханнинг денгизчилар қалпоғи текинни кўрса ўзини томдан ташлайди. Ялтоқликни ҳам жойига қўяди. Қизиқ, ким уларни йўлдан урдийкин, ёш Дедалусми? Бугун оёғига тузукроқ кийибди. Ундан олдинроқ кўрганымда бошмоғининг товони тешилиб ётган эди. Яна лойга ҳам ботибди. Парвойи палак йигитча. Айриштаунда нима қилиб юрган экан-а?

— Майли, — деди мистер Блум яна кўзини муҳаррирга тикиб. — мен чизмасини топсам, назаримда кичкина бир мақолача берса бўлар. Менимча, у ўша эълонини беради. Мен унга айтаман...

К.О.И.О.Ў.

— Бемалол келиб менинг олийжаноб Ирланд орқамни ўпаверсин! — ҳаммага эшиттириб бақирди Майлс Кроуфорд. — Мутлақо хоҳлаган вақтида келаверсин. Унга худди мана шундай денг.

Шу тариқ мистер Блум аҳволни чўтлаб, ботинмайгина жилмайиб тураркан, муҳаррир одатдагидай қийтонглаган юришини қилиб нари жўнади.

Қарз қидириб

— Nulla bona¹, Жек, — деди у қўлини иягига чўзиб. — Ўзим ҳам бўғзимгача қарзга ботганман. Бошим қотган. Ҳаммаёқ ишқал. Ўтган ҳафта векселим ҳисобидан ким кафолатга пул бераркин, деб қидирдим. Имкониятим бўлганда, жоним билан. Хафа бўлманг, Жек. Бирон жойдан топсам, сиздан ҳеч аямайман.

Ж.Ж. О'Моллой юзини аччиқ буриштирди-да, йўлида давом этди. Улар бошқаларга етиб олишиб, ёнма-ён бирга кетишди.

— Қариқизлар гўштни нон билан ейишиб, барча бармоқларини бирма-бир нон ўралган қоғозга ҳафсала билан артишиб, шундан сўнг очиқ панжара олдиға чиқишибди.

— Сизга асқотадиган бир воқеа, — дея тушунтирди профессор Майлс Кроуфордга. — Иккита дублинлик қариқиз Нелсон қуббасининг тепасига чиқишибди.

Ана, сизга қубба! — хитоб қилди қариқизлардан бири

— Бу янгилик, — маъқуллади Майлс Кроуфорд. — Бундан мақола чиқади. Даглда этикдўзлар байрамини томоша қилишган. Иккита қариб қуюлмаган, кейин нима бўлибди?

— Аммо улар минора қулаб тушса, нима бўлади, деб кўрқишибди, — давом этди Стивен. — Улар томларни томоша қилиб, қайси черков қаерда деб, тортишиб қолишибди: ҳов, анови мовий гумбаз Рэтмайнсда, анов Одам Ато билан Момо Ҳаво, анови эса Авлиё Лаврентий. Уларнинг томоша қила туриб, бошлари айланиб қолибди ва этакларини анча-мунча баланд кўтаришиб қўйибди...

¹ Ҳеч вақо йўқ (*лот.*).

Қариқизларнинг тийиқсизлиги

— Сал пастга тушинг, — деди Майлс Кроуфорд. — Шоирона муболагалар ишлатманг. Биз бу ерда ҳазрат отанинг мулкида турибмиз.

— Шундан сўнг қариқизлар ўзларининг йўл-йўл иштонлари билан бир чеккага ўтиришиб, бошларини юқори кўтаришиб бир қўлли хотинбознинг калласига қарашибди¹.

— Бир қўлли хотинбоз! — хитоб қилди профессор. — Менга ёқди бу. Маъносини тушундим. Сиз нима демоқчи эканлигингизни кўриб-билиб турибман.

Қариқизлар Дублин фуқароларига тез таъсир қилувчи хабдорилар ҳамда учар юлдузлар ҳада этишаётгандай

— Лекин сал ўтмай қариқизларнинг бўйни оғриб қолибди, — давом этди Стивен, — бунинг устига шунчалар чарчашибдики, на пастга, на юқорига қараша олмасмиш, на оғизларини очиша олармиш. Улар олхўри солинган қоғоз халтани ўртага қўйиб, бирма-бир еб ўтиришибди, оғизлари четидан оқаётган ширани рўмолчалари билан дам-бадам артишибди, данакларини шошмасдан панжарадан пастга туфлаб туришибди.

Охири Стивен қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборди. Ленехан ва мистер О'Мэдден Берк кулги овозини эшитиб, орқаларига қарашди, кейин қўл силташиб, йўлни Муни тарафга буришди.

— Шу холосми? — сўради Майлс Кроуфорд. — Бундан бешбаттарини қилмасларидан бурун тугата қолайлик.

Сўфистоя мағрур Еленанинг тумшугига уриб жим қилади. Спаргада тишлар фикрлаши. Бизнинг Пен мусобақа голиби деб, Итакада қасам ичишади

— Сиз Антисфенга ўхшар экансиз, — деди профессор, — у сўфистоя Горгийнинг шогирди эди. У кўпроқ бошқаларними ёки ўзини ёмонлаганми, шуни ҳеч қачон билишолмаган деган гаплар юради. У аслзода билан чўри хотиннинг боласи эди. У бир китоб ёзиб, унда малика Еленадан энг гўзал унвонини тортиб олиб, уни шўринг қургур Пенелопага тақдим этган.

Шўрлик Пенелопа.

Пенелопа Рич².

Ҳамроҳлар О'Коннелл-стритдан ўтиш учун ҳозирланишди.

Алло, Марказийми!

Саккиз темир изнинг ҳаммасида турли нуқталарда Рэтмайнс, Рэтфарнэм, Блэкрок, Кингтаун ҳамда Долкидан, Сэндимаунт Грин, Рингсенд ҳамда Сэндимаунт Тауэр, Доннибрук, Палмерстон Парт ҳамда юқори Рэтмайнсдан етиб келган ёки кетадиган трамвайлар сим ёйлари қимир этмай туришарди. Ёлланган экипажлар, кабриолетлар, почта ва юк аравалари, хусусий кареталар, минерал сув ташийдиган, яшиқларда шишалари шақирлаган аравалар қалдираб ўтишар, қўпирган отлар уларни шитоб билан тортиб боришарди.

¹ Лорд НЕЛсон ҳамда Эмма Гамилтон муносабатларига ишора.

² П е н е л о п а Р и ч — ўрта аср инглиз шоири Филлон Сидни маъшуқаси.

Қандай? Ва айнан қаерда?

— Сиз буни қандай номлайсиз? — қизиқсинди Майлс Кроуфорд. — Улар олхўриларни қаердан олишган экан?

Вергилийдан, дейди муаллим. Иккинчи курс толиби эса олхўрилар Мусо алайҳиссаломнинг боғидан эди, дейди

— Бундай десангиз... Ҳозир, бир дақиқа, — деди профессор ўйчан ҳолда чўзиқ лабларини қийшайтириб. — Шошманг. Шошманг. Мана бундай деймиз: *Deus nobis haes otia fecit*¹.

— Йўқ, — деди Стивен. — Мен буни *Фасфи тоғидан Фаластин манзаралари ёхуд олхўри ҳақида ҳикоят*, деб атайман.

— Мен тушунаман, — деди профессор.

У хахолаб кулди.

— Тушунаман, — деди у ғоят мамнун бўлиб. — Мусо алайҳиссалом ва Муқаддас ер. Унга бу фикрни биз бердик чоғи, — деб қўшиб қўйди у Ж.Ж. О'Моллойга қараб.

Ажойиб июн кунда Хорацио йўлчи юлдуз

Ж.Ж. О'Моллой ҳайкалга кўз қирини ташлади, аммо офиз очмади.

— Тушунаман, — деди профессор.

У сэр Жон Грей ҳайкали пойида бир зум тўхтаб, тепага Нелсонга қиё боқди, унинг ажин босган дудоқлари қийшиқ жилмаярди.

Ҳазилкаш қариқизлар калта олатларга шўҳлик билан боқишади. Эни ўргилади, Фло айланади — лекин уларни айб қилиб бўлармиди?

— Бир қўлли хотинбоз, — деб такрорлади у тунд иршайиб. — Менга бу анча маъқул бўлиб қолди.

— Қариқизларга ҳам маъқул келган, — деди Майлс Кроуфорд, — Худованди карим бизга ҳамма нарсани билиш имкониятини бергандайди.

8-воқеа

Ананас обакилар, лимонли қантлар, қаймоқли попуклар. Ширали ширингина қизча. Насроний Биродарлар²нинг муаллимига ҳовуч-ҳовуч ширинликлар солиб беради. Аллақандай мактаб байрами бўлса керак. Турган-битгани болаларнинг қорнига зарар. Ширинлик ва шакар сепилган мевалар. Қирол аъло ҳазратларининг ходими етказиб беради. Қирол. Ўзинг. Сақла. Худо. Бизнинг қирол. Тахтада ўтиради. Қизил попук қантларни тагигача шимади.

¹ «Бу роҳатни бизга худо етказди» (лот. Вергилий. Қўшиқлар. Эклога 1,6)

² Камбағал оилаларнинг болаларини тарбиясига ўзини бағишлаган насроний биродарлар.

Томоқни қитиқлаб бўғувчи чучмал ҳидлар анқиган Грэм Лемон қандолатхонасида дарбон бўлиб хушёр турган ЁНБ¹нинг қовоғи солиқ ёш хизматчиси мистер Блумнинг қўлига аллақандай қоғоз тутқазди.

Дилдан дилга хабар етади.

Блум... Менми? Йўқ.

Булутдай дайдиған бул ўғил... Қўзичоқнинг тўкилмиш қони...

У шошилмай дарё томонга ўқиганча юриб борарди. Сен халос топдингми? Барча қўзичоқ қони билан покланди. Худо қонли қурбонликни хоҳлайди. Таваллуд. Бокиралик. Риёзат. Уруш. Бинонинг тамал тоши. Қурбонлик қилиш. Буйрақларнинг меҳроблари. Илёс қадам ранжида қилур. Сион эҳромини тикловчи доктор Жон Александр Дауи² қадам ранжида қилур.

Келур! Келур!! Келур!!!

Чин дилдан таклиф этамиз.

Серфойда машғулот. Ўтган йил Терри билан Александр³. Кўпхотинлилик. Унинг хотини дарров бунинг олдини олади. Анави рекламани қаерда кўрган эдим аллақандай Бирмингем фирмаси хочга тортилган зотнинг ёғдуси. Бизнинг халоскоримиз. Кечаси қоронгуда уйғониб кетасану уни деворда осилган ҳолда кўрасан. Пеппернинг шарпаси⁴ ҳам ўша фикрнинг ўзи. Ва бизни бутунлай гуноҳлардан озод қилди.

Буни фосфор билан қилишса эҳтимол. Агар бир бўлак треска балиғини очиқ ҳавода қолдирсанг, мисол учун. Кўкимтир нур таратганини ўзим кўрганман. Анов кун кечаси қазноққа тушганда. Бадбўй, ҳамма ҳидлар у ерда йиғилиб қолган, эшикни очар-очмас димоғингга уради. Унинг кўнгли нимани тусаган эди ўшанда? Малага майизи. Испания ҳеч хаёлидан кўгарилмасди. Руди туғилмасдан илгари. Шундай фосфорланиш, мовий-кўкимтир. Мияга жуда фойдали. Ҳайкал ёнидаги Батлер уйининг муюлишидан у Бейчлорз-уок ёққа кўз ташлади. Дедалнинг қизи ҳамон ўша ерда, Диллон аукционлари ёнида. Қандайдир эски мебелларни сотишяпти. Қизни кўзидан дарров танидим, худди отасининг ўзи. Тентиб юрибди, уни кутяпти. Доим она ўлгач, уйдан путур кетади. Унинг ўн бешта боласи бор. Туғишни бир йил ҳам канда қилмаган. Уларнинг эътиқоди шунақа, аксинча кашиш шўрлик хотинни гуноҳлар юкидан озод этмайди тавба пайтида. Туғинг ва кўпайинг. Бошқа бирон ерда шундай гапни эшитганмисиз? Ҳаммасини шипириб еб битиришади. Уларнинг ўзлари оилани боқмайдилар-да. Фаниматлардан қоринлари тўқ. Уларнинг қазноқ ва омборлари. Уларни Йом Кипур⁵да рўза тутишга мажбур қилиб кўринг-чи. Муборак Жума патирлари. Кун бўйи фақат нонушта ва тушлик, бўлмаса хатарли, меҳробга қулаб тушиши ҳам ҳеч гапмас. Бундай жанобларнинг уйда оқсочлари бор, ундан қани бир нарсани ундириб кўр-чи. Ўла қолса, ундиролмайсан. Кашишдан пул чиқмайди. Ялло қилиб яшайди. Меҳмон кутмайди. Ўзидан бошқани ўйламайди. Пешобини кузатиб юради. Нон ва ёгингизни ўзингиз келтиринг. Ҳазрат: мўмин-қобил, худди унга мос сўз.

Худонинг меҳрибонлиги, шўрлик аёлнинг уст-боши турган-битгани увада. Қилтириқ бўлиб қолган. Маргарин билан картошка, картошка билан маргарин. Кейин билинади. Мевасидан маълум. Саломатлигидан путур кетади.

¹ ЁНБ – Ёш Насронийлар Бирлашмаси.

² 1901 йилда Чикаго яқинида Сион шаҳарчасини қурган насронийлик намояндаси.

³ Америкалиук қайта куриш диний тарғиботчилари.

⁴ Цирк ўйинлариджа фосфорли бирикмаларни ишлатиб, «шарпалар» ҳосил қилиш.

⁵ Й о м К и п у р – яхудийлар рўзаси.

У О'Коннел кўпригига етганда, панжара устидан қуюқ тутун кўтарилиб тарқалди. Пиво пиширувчи корхонанинг қора пиво ортган баржаси ўтяпти. Англияга олиб кетишяпти. Денгиз ҳавосида пиво ачиб қолади деб эшитгандим. Хэнкок орқали бир куни рухсат олиб пиво корхонасини бориб кўрсам, қизиқ бўларди. Бошқача бир дунё бўлса керак. Ҳаммаёқда портер (қора пиво) солинган бочкалар, аллабало. Аммо каламушлар бунда ҳам тинч қўйишмайди. Роса ичиб, итдай шишиб кетиб, пиво бетида сузиб юришади.

Қайт қилишади, ярамастар. Тасаввур қилинг, шуни ичишади! Бочкада каламушлар. Албатта, биз ҳамма нарсани биллаверсайдик.

У пастга қараб, соҳил ёқасининг гунгурт деворлари ёнида қанотларини патирлатиб чағалайлар учиб юрганини кўрди. Денгиз жуда салқин. Агар мен пастга ўзимни ташласам-чи? Ж.Рувимнинг ўғли бу ювиндиларни бўғзигача тўйиб ютгандир? Бир шиллингу саккиз пенс ортиғи билан тўлаган. Ҳе-ҳе. Унинг ғалати одати бор экан, ўзидан ўзи ҳеч нарсдан ҳеч нарсга йўқ гап қўшиб туравераркан. Яна қизиқ қилиб айтади.

Чағалайлар айланиб қуйи шўнғишарди. Емак излашарди. Қани-чи.

У қушлар тўдасига думалоқланган қоғоз бўлагини итқитди. Илёс келур, тезлик сонияда ўттиз икки фут. Булар алданмайди. Қушлар қайрилиб ҳам қарамаган қоғоз бўлаги пиликлаётган сув мажларига тушиб, кўприк таянчлари тагига кириб кетди. Қушлар аҳмоқ эмас. Анов куни «Қирол Эрин» кемасидан қотган нон бўлагини ташлаганимда эллик қулоч наридани келиб чўқиб кетишган эди. Билади бу қушлар. Қанотларини тап-тап уриб айланишган эди.

Маюс ориқ чағалай
Қайга учар чағиллай?

Шоирлар шундай ёзишади, бир хил товушларни ўйнатишади. Шундай-куя, лекин Шекспирда қофия йўқ — оқ шеър. Бу тил оқими. Хаёллар. Тантанавор.

Отангнинг арвоҳиман мен.
Бир муддатга кечалар дайдиб юришга,
Кундузлари дўзахда куймоққа бандман¹.

— Олма олинг, олмалар, иккитаси бир пенни. Иккитасига бир пенни!

Унинг нигоҳи кампирчанинг саватига зич терилган ялтироқ олмаларга тушди. Шундай фаслда улар Австралиядан келтирилган бўлса керак. Ялтираб турибди. Латта-путта билан яхшилаб артган.

Шошма. Э, шўрлик қушлар-а.

У яна тўхтади, олма сотувчи кампирдан бир пеннига иккита ширин кулча олди-да, бурдалаб Лиффи тўлқинларига отди. Кўрдингизми? Иккита чағалай олдин шовқин-суронсиз учиб келишди, кейин бутун тўда шувиллаб ўқдек пастга шўнғиб, ўлжага ёпишди. Тамом. Битта қўймай чўқиб кетишди. Қушларнинг ютоқ очлигини ўз жонида туйганча, у бармоқларига ёпишган ушоқларни сувга қоқди. Қушлар буни кутишмаганди, осмондан ёғилган чалпак. Емишлари фақат балиқ. Уларнинг гўштидан балиқ ҳиди келади, ҳаммаси чағалайлару гагаралар. Баъзан оққушлар Анна Лиффидан ўйнагани учиб келишади. Ҳар кимнинг диди-фаросати ўзгача. Қизиқ, оққуш гўшти нимага ўхшайди? Робинзон Крузо уларни еб кўрган.

¹ Шекспир. Ҳамлет. Бешинчи саҳна. (Мақсуд Шайхзода тарж.).

Кушлар қанотларини салқи ташлаб айланишарди. Йўқ, бошқа ташламайман. Бир пенни сарфладим, етар. Бир олам ташаккур олдим. Чағ-чағ қилиб сайраб берса ҳам майлийди. Айтгандек, улар оқсим тарқатишлари мумкин. Мисол учун гулгул товукни каштан ёнгоғи билан боқса, гўштининг мазаси ҳам каштанга (шаболуд) ўхшаб қолади. Чўчкага ўхшаб. Нега унда шўр сувда яшайдиган балиқларнинг мазаси шўр эмас? Қандай қилиб?

Унинг қўзлари жавоб излаб дарёга боқди, кичикроқ юк кемаси лангар ташлаб турар, унинг рекламалар ёпиштириб ташланган биқинлари қуюқ мой ёйилган тўлқинларда оҳиста чайқаларди.

*Ж.Кайноу
11 шиллинг
Шимлар*

Ёмон фикр эмас. Қизиқ, бунинг учун шаҳарга пул тўлармикин? Умуман сувга эгалик қандай? Сув ҳеч қачон кечагидай эмас, мангу оқади, оқимлар яратади, ҳаёт оқимида бизнинг нигоҳимизни излайди. Нега деганда, ҳаёт ҳам оқим. Реклама учун ҳар қандай жой ярайди. Бир пайт барча ҳожатхоналарга ёпиштириб ташланган варақларда бир қаллоб сўзакни даволайман, деб ёзганди. Ҳозир учрамайди, йўқ бўлди. Касаллик сири тўла сақланади. Д-р Гай Фрэнкс. Ёлонига пул сарфлаб ўтирмаган, худди рақс ўргатувчи Мажиннига ўхшаб ўзини ўзи реклама қилади. Ёпиштириб чиқадиган одамларни топган ёхуд ўзи ҳожатга кирганда ёпиштириб чиққан. Тунги қароқчи. Яна жуда боп жойни топган. Ёлонлар ёпиштириш ман этилади. Талонлар қапиштириш тан этилади. Сўзакдан қутулган бир тентак ёзган бўлса керак.

Балки мен ҳам?..

Оҳ!

Мабодо?

Йўқ... Йўқ.

Э, йўқ. Ишонмайман. У ҳеч қачон бундай...

Йўқ, йўқ.

Мистер Блум дарёдан хавотирнок кўзини узиб олдинга юриб кетди. Буни ўйламаслик керак. Соат бирдан ошибди. Порт бошқармасидаги соатнинг юмалоқ капгири пастга тушибди. Дансинк вақти. Бу сэр Роберт Боллинг¹ жуда яхши китоби, одамни қизиқтириб қўяди. Параллак². Ҳеч буни яхши тушуниб етмаганман. Мана кашишнинг ўзи ҳам кўриниб қолди. Буни ундан сўраш мумкин. Пар бу юнонча: параллел, параллак. Топган гапини қара. Мен хотинимга кўчиш ҳақида тушунтираётганимда менга шундай деди. «Оҳанжама!» — деб кулиб, шу пайт порт бошқармасининг икки деразасига қаради. Тўғриси айтганда, у ҳақ. Одми, жўн нарсаларга аломат номлар қўйишади. Чиройли чиқсин деб. Хотинимнинг заковати ўткир деб бўлмайди. Ҳатто беандиша бўлиб кетади. Менинг ичимдагини билиб туради. Лекин бари бир ишончим комил эмас. Мисол учун, у Бен Долларднинг овозини бас-баритон эмас, бас-гўритон, дейди. Нега десангиз, қўшиқ айтаётганда товушларнинг ярмини ичига ютиб юборади, бир сўзини тушунмайсиз. Қизиқ гап, тўғрими? Илгари уни Катта Бэн деб чақирган. Лекин бу бас-гўрматон дегандай қизиқ эмас, солиштириб

¹ Кирил мунажжими.

² П а р а л л а к с — фазода ёритқичларнинг силжиши.

ҳам бўлмайди. альбатрос каби суллоҳ. Бутун биқин гўштини бир ўзи паққос туширди. Ичишга ҳам суяги йўқ, нокас бадмастдай ичади: пас-бадмаст. Бас-падмаст. Мана, яна келишяпти. Оқар сув ариғи ёқалаб унинг қаршисидан оқ кийимлар кийган, ҳар бирининг кўксига ўртаси тўқ қизил йўл қилиб бўялган реклама лавҳаси осилган бир гала одам оҳиста юриб келарди. Ким ошди савдо. Эрталаб учраган анов кашшишга ўхшайди: биз гуноҳкорлармиз, биз азоб чекканмиз. Уларнинг баланд оқ шляпаларига туширилган бешта қип-қизил ҳарфни ўқиди: H.E.L.Y.S. Уиздом Хили. «У» сал орқароқда қолиб, лавҳаси тагидан бир бўлак нон чиқарди-да, оғзига солиб, йў-йўлакай чайнай бошлади. Бизнинг асосий овқатимиз. Кунига уч танга, кейин мана шу мағзава ариқлар бўйлаб кўчама-кўча кун бўйи сакиллайверасан. Бир бурда нон билан шўрва-шилтага кифоя қилади, уйда очликдан сулайиб ётмайсан, ҳар қалай. Улар Бойлнинг одамлари эмас — йўқ, улар Макглэйднинг одамлари. Лекин савдо-сотикни бу билан жонлантириб, қизитиб бўлмайди. Мен унга реклама аравасини ясатишни таклиф этдим: ойнаванд баланд арава, унинг ичида иккита зебо қиз ўтириб, хат ёзишади, атрофларида ранг-баранг дафтарлар, хатжилдлар, босма қоғозлар. Мана бу одамларнинг эътиборини тортмаса, мен кафил. Зебо қизлар жуда қизик бир нима ёзишяпти — бу ҳамманинг кўзига ташланиб туради. Ўтган ҳам, кетган ҳам қизиқади: улар нимани ёзишаётган экан-а? Бир жойда қоққан қозикдек бўлиб битта нуқтага тикилиб турсанг — дарров атрофинга йигирмата одам тўпланади. Биз ҳам қуруқ қолмайлик, дейишади. Хотин-халажни-ку аста кўяверинг. Нимаёкан, деб қизиқишади. Туз устун. Ҳа, эгаси қабул қилмади, сабаби бу ўзининг хаёлига биринчи бўлиб келмагани. Ё бўлмаса, яна бир нарсани таклиф қилдим: доғга ўхшаган целлулоид парчаси ёпиштирилган сиёҳдон. Йўқ, бўлмайди. Унинг реклама ҳақидаги фикрлари эса Слива паштетига берилган эълондан нарига ўтмайди. Унияма таъзиялар тагида, хом гўштлар қаторида беради. Ялаб кўришингизнинг ҳожати йўқ. Нима? Бизнинг хатжилдларимиз. Хэлло! Жонс, сизни бир пасга мумкинми? Иложим йўқ, узр, Робинсон, сиёҳни тез ва яхши ўчирадиган ажойиб «Канселл» ўчирғичини сотиб олгани кетяпман, Уни Хили ва Ко сотяпди, Дэйм-стрит, 85. Худога шукур, бу тубсиз ўпқондан қутулдим. Ҳисоб варағи бўйича монастирлардан пул ундириш ўлимдан қийин. Транквилл монастири. У ерда хушмуомала роҳиба бор эди, чехраси ниҳоятда зебо. Қалпоқчаси лўппигина бошига жуда ярашган. Ҳамшира? Ҳамшира? Ишончим комил, у бахтсиз бир муҳаббатни бошидан кечирган, кўзлари айтиб туради. Шундай аёл билан иш-пиш ҳақида гаплашиш ёмон ноқулай. Ўша кун эрталаб унинг ибодатига халал бердим. Лекин ташқи дунёнинг одами билан гаплашишдан мамнун эди. Бугун бизда улуг кун, деди у. Кармел биби Марям байрами. Бу ҳам хуштатим ном: Карамел дегандай. У мен нимани ўйлаётганимни билиб турарди, бу қиёфасидан маълум эди. Агар турмуш қурганда, у бошқача бўлиб, ўзгариб кетарди. Чамаси, уларни йўқчилик ростдан ҳам, жуда қийнаганга ўхшайди. Лекин шунга қарамасдан, овқатни энг яхши ёғ ишлатиб тайёрлашади. Хинзир ёғини яқин йўлатишмайди. Ҳаддан ташқари ёғлик таом есам, дарров мазам қочади. Улар ботинан ва зоҳиран масҳ тортишни яхши кўришади. Молли хинзир ёғини татиб кўрган эди. Кейин чехрасидан тўр пардасини кўтарди. Ҳамшира? Пэт Клэффи, судхўрнинг қизи. Тиканли симни аллақайси бир роҳиба ўйлаб топган дейишади.

У Уэстморленд-стритни кесиб ўтди, ёнгинасидан тутуқли «S» ҳорғин судралиб кечди. «Ровер» велосипедлари савдоси. Пойга бугун. Ўшандан буён неча йиллар ўтди? Ўша йили Фил Гиллиган ўлган эди. Биз Ломбард-стритда яшардик. Мен эса, тўхта-чи, мен Томнинг олдида эдим. Уйланган йилим Хилига ишга кирганман. Олти йил ишладим. Ўн йил бурун: у тўқсон тўртинчида ўлди, ҳа, тўғри, Арнотнинг уйида катта ёнгин чиққан эди. Ўшанда Вэл Диллон лорд-мэр эди. Глэнкрида зиёфат бўлди. Маслаҳатчи Роберт О'Рейли эса ҳали ҳеч ким овқатга қўл урмасдан ўз олдидаги суюқ ошга портвейн солган эди. Қани, ич, ичавер, Боббоббоб ичингда ўтирган маслаҳатчининг соғлиги учун хўп-хўп хўплаб ичавер. Оркестрнинг ҳам музыка чалган овози эшитилмай қолди. Еткизган барча неъматларингга шукур қиламиз. Милли унда гўдак эди. Молли эса қурбақа гулли кулранг кўйлагини кийган эди. Матоси инглизча, тугмаларини ўзи сиртиб торган. Мен ўшанда йиқилиб, оёғимнинг мушаклари чўзилиб оғригани учун Молли бу кўйлагини ёқтирмади. Гўё бунга биринчи кийган кўйлаги айбдордай. Шугорлоф тоғидаги сайрда у ўз хори билан чиққан эди. Мўйсафид Гудвиннинг шляпасига қандайдир шилимшиқ нарса ёпиштириб кўйишган эди. Пашшаларга ҳам сайр. Кейин Молли бундай кўйлақларни сира эгнига илмади. Ўша кўйлақ худди тор қўлқопдай ҳаммаёқдан ҳаммаёғини сиртиб кўрсатиб турганди. Ўша чоғлар эндигина тўлишиб келаётган эди. Қуён гўшти солинган таом егандик. Ҳамманинг кўзи фақат унда эди.

Бахтли кунлар. Ҳозиргидан кўра бахтлироқ эди. Қизил қоғоз ёпиштирилган шинам хона. Бу қоғозни Докрелдан олган эдик, бир ўрама бир шилдингу тўққиз пенс. Кечки пайтлар Миллини чўмилтирардик. Ўшанда америка совуни сотиб олган эдим: маржон совун. Қизча тушган тосдаги сув жуда хушбўй ҳид таратарди. У ҳаммаёғи кўпик жуда кулгили кўринарди. Хушбичим. Суратини олиб кўйганмиз. Шўрлик отамнинг суратхонаси бўларди. Қизиқишларим отамдан мерос қолган менга.

У йўлка четидан юриб борарди.

Ҳаёт оқими. Анов кашишга ўхшаган ва ўтиб кета туриб доим деразамизга олазарақ қарайдиган йигитчанинг исми нима эди, а? Кўзи ожиз, аёл. Сент-Кевин-пэрэйд томонда Цитроннинг уйида ижарада турарди. Пен, пенга ўхшаган. Пенденнис¹ми? Эсим кетибди. Пен? Рост, кўп йиллар ўтди орадан. Афтидан, трамвайнинг шовқини таъсир қилган. Ҳар куни кўриб юрадиган кундузги иш оқсоқолининг номини эслолмагандан кейин қолганига нима дейсиз.

Тенор кўшиқчининг номи Бартел д'Арсис² эди, у эндигина кўшиқ айта бошлаган эди. Моллини машғулотлардан сўнг уйга кузатиб келарди. Мўйловлари қотириб тарошланган калондимоф кимса эди. Моллига «Жануб шамоллари» деган кўшиқни берганди.

Мен Моллини олиб келиш учун борганимда, ўша кеча шамол қутурган эди. Гудвиннинг ратушадаги концертдан кейин лотерея чипталари ҳақида махфий тўданинг йиғилиши бўлаётган эди, банкет залидамиди ёки болут залида, эсимда йўқ. У киргач, кетидан мен кирдим. Моллининг қўлимдаги ноталарини шамол учуриб кетди. Лицей панжарасига урилиб ёпишиб қолди. Яхшиямки. Бўлмаса, тоза Моллининг таъби тирриқ бўларди. Кечадан олган таассуротларига

¹ Бу ерда Блум Пенроуз деган кимсанинг исмини эслашга уриняпти. Шунга боғлиқ ҳолда унинг онгида Теккерейнинг «Пенденнис» (1850) романининг номи қалқиб чиқди.

² Бартел д'Арсис Жойснинг «Ўликлар» ҳикоясининг персонажи.

путур етарди бундан. Олдинда профессор Гудвин Молли билан кўлтиқлашиб борди. Қари майхўрнинг оёқлари қалтирайди. Унинг хайрлашув концертлари. Саҳнага қатъиян охирги бора чиқиши. Бу эҳтимол, бир ойгадир ёхуд то абад. Эсимда, Молли баланд ёқасига ўранганча шамолда қаҳ-қаҳ отиб куларди. Ёдиндами, Харкорт-роуд муюлишида қаттиқ шамол тургани. Ўҳ! Фр-р! Фу! Моллининг бутун этакларини кўтариб ташлади, бўйнидаги шарф рўмолини учуриб кетди, у Гудвиннинг бўйнига ўралиб қолди, сал бўлмаса чол бўғилиб ўларди. Молли шамолда қизариб-бўртиб кетди. Эсингами, уйга қандай етиб келганимиз.

Биз манқалдаги чўғларни аланга олдирдик, кейин унга қўйнинг биқин гўштини нордон қайлага қўшиб қовуриб бердик. Бундай қайлани у яхши кўради. Совуқ ромни ўтда илитдик. Мен манқалдон олдида Моллининг ётоқда оқ либосларини ечаётганини кўриб турдим.

Оқ корсетнинг боғичлари бўшалиб, майин шувиллаб тўшак устига тўкилди. Корсетда доим унинг баданининг ҳарорати сақланиб қоларди. Молли корсетини ечиб ташлаб ҳамиша енгил тортарди. Кейин тўшакда то иккигачайин ўтириб сочларини турмаклардан бўшатарди. Милли эса ўз тўшакчасида маза қилиб мириқиб ухлаб ётарди. Бахтиёр дамлар. Бахтли дамлар. Ўша кеча...

– О, мистер Блум, яхшимисиз?

– О, ўзингиз тузукмисиз, миссис Брин?

– Шикоятдан нима фойда? Молли яхши юрибдими? Уни кўрмаганимга бир аср бўлди.

– Аъло, – қувноқ жавоб берди мистер Блум. – Биласизми, Милли қизимиз Моллингарига жойлашди.

– Вой, қизи тушмагур! Бу унинг учун катта гап-ку, а?

– Шундай, бир сураткашга шогирд тушган. Ҳамма ишлари жойида. Ўзингизнинг жужуқларингиз қандай?

– Иштаҳалари карнай, – жавоб берди миссис Брин.

Унинг болалари нечта эди? Бошқа кўпайишмайди шекилли.

– Қора кийиб олибсиз. Мабодо ким...

– Йўқ-йўқ, – деди мистер Блум. – Мен таъзиядан келяпман.

Энди кун бўйи шундай бўлади, сезиб турибман. Кимингиз ўлди, қачон, нима қилди? Қочиб қутулиш қийин.

– Бахтсизлик қурсин, – деди миссис Брин. – Ишқилиб яқинларингиздан биронтаси эмасми?

Асти шундай бўлса майли, унинг раҳмини келтирамиз.

– Дигнам, – деди мистер Блум. – Эски дўстларимдан. Бечора, тез ўсал бўлди. Юрак хуружи. Бугун эрталаб кўмилди.

Сени кўмиш эртага
Арпазордасан бугун
Трампам тамтам
Трампам...

– Қадим дўстлардан айрилган ёмон, – аёлларга хос маъюс хаёл ичида деди миссис Брин.

Бас энди, бундан ортиғи ортиқча. Яхшиси, осонгина эрининг аҳволини сўраймиз.

– Хўжангиз ва бардорингиз яхши юрибдиларми?

Миссис Брин катта-катта кўзларини кўкка қаратди. Ҳар қалай бунақа нарсалар унда ҳали сақланиб қолибди.

– Оҳ, худо ҳақи, қўйинг! – деди у. – Ундан ҳаттоки бўғма илон ҳам тирақайлаб қочади. Ҳозир у хов анов ерда Кодексларини титиб

ўтирибди, диффамацияга¹ қарши қонун изляпти. Азобингизни беради. Шошманг-чи, мэн сизга кўрсатай.

Гаррисоннинг қаҳвахонасидан бузоқ гўшти солинган суюқ ош буллари, янги пиширилган ширин кулчатоёллар, турли пудингларнинг ҳиди тараларди. Қиём пайти бўлиб қолибди. Ўткир ҳидлар мистер Блумнинг иштаҳасини қитиқлади. Яхши пишириқ учун тоза ёғ, аёло навли ун, Демерардан келтирилган шакар керак, қайноқ чой билан ичаётганда мазаси оғзингда қолади. Ёки бу ҳидлар манави хотиндан келяптими? Панжара олдида бир ялангоёқ бола турар, бурни билан овқат ҳидларини шимиради. Ичини таталаётган очликни босишга уриняпти. Маза қияптими ё қийналяптими? Тушлик бир пенни туради. Санчқи билан пичоқ столга занжирча билан маҳкамлаб қўйилган.

Хоним сийқаланган сахтиён сумкасини очмоқчи. Шляпасига узун тўгноғич қадалган. Бунақа нарсалардан эҳтиёт бўлиш керак: трамвайга чиққанда бировнинг кўзига кириб кетиши мумкин. Кавлаштиряпти. Ҳаммаси очиқ-сочиқ. Пуллар. Хоҳласанг — олавер. Бир тийинни йўқотиб қўйишса, ақдан озгудек бўлишади. Жанжал-тўполон чиқади. Эри жиғибийрон. Сенга душанба куни ўн шиллинг берган эдим, қани ўша? Нима, ҳамма жианчаларингни боқяпсанми? Рўмолчаси кир, дори солинган шиша. Қандайдир хабдори ерга тушди. Нима қиялпти ўзи бу хотин?

— Ҳозир янги ой чиққандир, — деди хоним. — Бунақа пайтда доим аҳволи чатоқ бўлади. Биласизми, бугун кечаси у нима қилди?

Унинг қўли сумкани кавлашдан тўхтади. Ташвишли каттайган, лекин кулиб турган кўзлари Блумга синовчан тикилди.

— Қани, айтинг-чи? — ўсмоқчиланди мистер Блум.

Майли гапирсин. Кўзига тик қара. Яъни: Сенга ишонаман. Менга бемалол айтавер.

— Мени кечаси уйғотди, — деди хоним. — Кўрқинчли туш кўрибди.

Еган овқати ҳазм бўлмаган.

— Зинадан қарға туз кўтарилиб келаётганмиш.

— Қарға туз! — ҳайратланди мистер Блум.

Хоним сумкасидан икки букланган қоғоз чиқарди.

— Мана, ўқиб кўринг, — деди хоним. — Бугун эрталаб почтадан олди.

— Нима экан бу? — сўради мистер Блум қоғозни айлантириб қараркан. — К.к.?

— К.к. ку-ку, — деди хоним. — Аллаким уни ақдан озиб қолибсан деб, масхара қияпти. Бу уят ва шармандалик, ким қилган бўлса ҳам.

— Албатта, — деди мистер Блум.

Хоним хўрсиниб унинг қўлидан почта қоғозини олди.

— У ҳозир мистер Ментоннинг идорасига кетди. Ўн минг фунт жарима тўлатмоқчи.

Хоним қоғозни яна буклаб, уни эски сумкасига солиб, шиқирлатиб ёпиб қўйди.

Икки йил бурунги мовий шевиот костюм, фақат матоси униққан. Энг яхши кунлари ортда қолган. Сочлари кулоқларига сочилиб ёйилган. Манави ўнқовсиз шляпасини айтмайсизми, сал бўлса-да чиройлироқ қилиш учун учта эски узум шингили қадаб қўйилган. Қашшоқ безак. Ваҳоланки авваллари фаросат билан бежирим кийинарди. Лаблари

² Д и ф ф а м а ц и я — шахсни бадном қилувчи маълумотларни матбуотда чиқариш.

четига ажинлар тушган. Моллидан бор-йўғи бир ёш ёки шунга яқин катта.

Аммо анов ўткинчи аёл унга қандай қараб қўйганини кўр. Бераҳм. Фаразгўй жинс.

У ҳафсаласи пир бўлганини яширишга уриниб хонимга қараб турарди. Бузоқ гўшти ва қуйруғи, масаллиқлар солинган таъми ўткир шўрва. Очиққанга ўхшайман. Хонимнинг костюми ёқаларида майда ушоқлар, оғзида шакарнинг излари қолган. Равоч ва бошқа турли мевалар қўшиб пиширилган пирог. Наҳот ўша Жози Пауэлл шу бўлса? Люк Дойлда, қачонлар эди. Долфинс-барн, топишмоқлар к.к.: ку-ку. Мавзунни ўзгартирайлик.

– Сиз Бюфой хонимни кўриб турасизми? – сўради мистер Блум.

– Майна Пюрфойними? – қайта сўради хоним.

Хаёлим Филипп Бюфойга кетибди. Театр арбоблари клуби. Мэтчен ўша зўр зарбасини эслаб туради. Мен сувни туширганмидим? Ҳа.

Охирги парда.

– Ҳа.

– Ҳозир кела туриб йўл-йўлакай кириб ўтдим, кўзи ёриганини билмоқчи эдим. У Холлис-стритдаги туғруқхонада ётибди. У ерга доктор Хорн жойлаштирди. Уч кундан бери тўлгоқ тутади.

– О! – деди мистер Блум. – Унга жуда раҳмим келади.

– Шунақа, – деб давом этди Бирн хоним. – Усиз ҳам уйи тўла чурвақа. Бунисини жуда қийналиб туғяпди. Менга ҳамшира айтди.

– О! – деди мистер Блум.

Хонимнинг сўзлари унинг ачиниш тўла нигоҳида акс этди. Тили афсус чеккандай чиқиллади. Чиқ! Чиқ!

– Унга шунчалар ачинаман, – такрорлади у. – Шўрлик хотин! Уч кун-а! Бунга қандай чидаш мумкин.

Брин хоним маъқуллаб бош қимирлатди.

– Тўлгоғи сешанба куни бошланган...

Мистер Блум унинг кифтига енгил қўл текизди:

– Пича четланинг! Манави одам ўтиб кетсин.

Дарё томондан яқинлашаётган қотма одам катта-катта қадам ташлаб йўлкадан келар, қотиб қолган нигоҳи билан дағал чизимчали дурбинидан куёш доирасига тикиларди. Кичкина қалпоқчаси бош чаноғида таранг сиртилиб турарди. Буклоғлик плашчи, таёғи ҳамда соябони қадам олишига мос силкинарди.

– Эътибор беринг, – деди мистер Блум. – Фонар устунларини у доим кўча томондан айланиб ўтади. Қаранг!

– Ким ўзи, билсак бўладими? – сўради Брин хоним. – Эс-хуши жойидами ишқилиб?

– Уни Кэшел Бойл О, Коннор Фитсморис Тисдел Фаррел¹ дейишади, – жавоб берди кулиб мистер Блум. – Қаранг!

– Оти кўп экан, – деди хоним. – Бир кун келиб Дэнис ҳам шундай бўлиб қолади.

Кутилмаганда у сўзини бўлди.

– Оҳа, ана ўзи, – деди у. – Мен унинг олдига борай. Яхши қолинг. Моллига саломимни етказинг, эсингиздан чиқмайди, а?

– Албатта, – деди мистер Блум.

Рўпарадан келаётган одамларни четлаб ўтиб, хоним витриналар олдига борди. Эски камзул, кўк латта бошмоқ кийган Дэнис Брин иккита қалин китобни кўксига маҳкам босган ҳолда оёқларини судраб

¹ Ҳаётда бўлган шахс. Дублиннинг машҳур қизиқчиси уни «Эндимион» ҳам дейишган.

Гаррисон қаҳвахонасидан чиқди. Худди ойдан тушгандай. Ноёб зот. Хонимни бу ерда учратганидан заррача ҳайрон бўлмай Брин шу заҳоти оқиш-кир соқолини олдинга нуқиб, ҳозир узилиб тушадигандай бўлиб қалтираган иягини силкиганча жуда жиддий тарзда гап сўқишга тушди.

Мишиқи. Миясини еб қўйган.

Мистер Блум ўз олдида қуёш шуғлаларида таранг сиртилган қалпоқ ҳамда ликиллаган соябонасоплашч липиллаб бораётганини кузатганча энгил қадамлар билан йўлида давом этди. Жуда паранг олифта-да. Томоша қилинг! Яна йўлга айланиб чиқди. Ҳаётда одим отишининг яна бир йўли. Ановниси-чи, каллаварам сочи узун тасқара. Турган-битгани хотинига азоб.

К. к. ку-ку. Онт ичаманки, буни Олф Берин ё бўлмаса Ричи Гулдинг қилган. Истаган нарсага гаров ўйнайман, буни улар Скотч-хаусдаги пивохонада ўтириб қизиқчиликка ўйлаб чиқаришган. Ўзи Ментон идорасига отланибди. Ҳалиги қоғозни кўрсатади, Ментон қисқичбақадай бакрайиб тикилади. Ана сизга атрофдагиларга текин томоша.

Блум «Ариш Таймс» редакциясидан ўтди. Балки у ерда янги жавоблар чиққандир. Ҳаммасига жавоб топсам девдим. Жиноятчилар бундан фойдаланишлари мумкин. Қулай тизим. Ҳозир у ерда тушлик. Кўзойнакли хизматчиси бор, у мени танимайди. Майли ётса ётаверсин, етилиб пишади. Шусиз ҳам оврагарчилик кўп, қирқ тўрт ҳам етиб келди. Адабий меҳнат билан шуғулланувчи жанобга тажрибали машинистка керак. Жонгинам, мен сени ярамас дедим, чунки менга ёқмас нариги дунё. Илтимос, менга бунинг маъносини тушунтириб бер. Илтимос, ёзиб юбор хотининг қандай атрлар сепеди. Ким дунёни яратди, менга тушунтир. Уларнинг одати шунақа: сени саволга кўмиб ташлашади. Манавниси бошқача, Лиззи Твичч. Менинг адабий машқларим машхур шоир А. Э. (мистер Жор. Рассел)нинг мақтовига сазовор бўлган. Сочи доим тўзғиб ётади, тарамайди, шеър китобчаларини ўқиб ўтириб суяқ бемаза чой ичади.

Кичикроқ эълонлар бостириш учун бу энг яхши газета, ҳаммасидан ўтади. Ҳозир чекка вилоятларда ҳам тарқалапти. Ошпаз аёл ва барча ишларни бажарувчи хизматчи, ходима бор, таомлар аёло, пивохонага чаққон хизматчи керак. Маъсума, одобли қиз (катол.) сабзавот ёки гўшт дўконидан иш излайди. Жеймс Карлайл ҳаммасини йўлга қўйган. Дивиденд олти ярим фоиз. Уоутслар акциясидан катта даромад қилди. Бунинг учун унча қаттиқ урингани йўқ. Мўғамбир шотланд хасислари. Янгиликлар бошдан оёқ ялтоқ хушомад руҳида. Бизнинг саховатпеша барча учун суюкли вице-қироличамиз. Энди яна «Айриш филд»ни ҳам сотиб олибди. Леди Маунткэшел кўзи ёригандан сўнг соғлигини тиклади ва кеча овчилар жамияти Рэт-Хоутда ташкил этган исковуч итлар билан тулки овиди қатнашди. Тулки гўшти ейилмайди. Лекин камбағал овчилар егулик топилганига хурсанд. Тулки кўрққанидан шира чиқаради, гўшти юмшайди, тановул қилса бўлади. Эркаклар эгарида. Эркакча ўтириш. Моҳир овчи. Аёлларга мос эгар қўймайди, ёстиқ боғлатмайди, сира ҳам. Биринчи бўлиб келади, биринчи бўлиб овни қувади. Бу аёл чавандозлар худди асл байталдай жуда чидамли бўлишади. Отхоналар теварагида айланиб юришади. Кўз очиб юмгунча бир стакан брэндени отиб қўйишади. Анави эрталаб Гравенорда кўрганим. Кетидан юмшоқ извошига чиқиб биқинига ўтирсанг, шакаргуфторлик қилсанг. Катта тўсиқдан ёки икки қулочлик баландликдан лип этиб сакраб ўтиб кетади. Афтидан анов трамвайнинг

бурни қанқайган ҳайдовчиси атай шундай қилгандир. У кимгадир ўхшайди. Э-ҳа! Ойимқиз Мириэм Дэндрейдга! Ундан Шелборн отелида эски кийим-кечаклар, эски қора чойшаблар сотиб олган эдим. У қизга испан-америка қони қўшилган. Кийим-кечакларини титкилаб қараётганимда заррача уялгани йўқ. Назарида худди мен бир мебелдай. Кейин уни вице-қиролнинг зиёфатида кўрдим, қиролнинг ўрмонбеги Стаббс мени «Экспресс»даги Хилан билан бирга у ерга олиб кирган эди. Киборлардан кейин қолган дастурхонга ўтирганмиз. Тўйгунча овқат еб биқинимиз чиққан. Олхўри устига майонез қуйиб едим, буни сабайон деб ўйлабман.

У хоним буни кўриб бир ойгача уялиб қулоғигача қизариб юргандир. Бундайларга кўтосдек бўлишинг керак. Туғилишдан танноз. Йўргак латта-путталар унга тўғри келмайди, ўзингизга сийлов.

Шўрлик миссис Пюрфой! Эри илоҳиёт услубчиси. Каллаварамлиги ҳам услубий йўналишда. Эрталабки нонушта оилавий қаҳвахонада, юмшоқ кўпчиган нон, сут, сув. АМХ. Соатига қараб овқат чайнайди, бир дақиқада ўттиз икки марта кавшанади. Сочини қулоқ чаккасигача ўстириб туширган. Яхши алоқалари, қариндош-уруғлари бор. Ота томондан жияни Теодора Дублин саройида. Ҳар бир хонадонда бир мансабдор қариндош. Ҳар йили хонимга бир хил совға-салом қилади. Қай бир кун уни «Уч сайёҳ» олдида бошяланг ҳолда кўрган эдим, орқасидан катта ўғли укасини халтага солиб кўтариб кетаётганди. Жувоналар. Шўрлик аёл! Кечаси билан бола эмизиб чиқади, йилига канда қилмай туғади. Ичкилик ичмайдиганлар ўта худбин бўлади. Фарамдаги ит. — Ўзи ҳам емайди, бошқага ҳам едирмайди. Менга чойга кичкина бир бўлакча берсангиз, раҳмат, миннатдорман.

У Флит-стрит чорраҳасида тўхтади. Нонушта қилиб олсаммикин? Роу олти пенс олади. Миллий кутубхонадаги рекламани кўришим керак. Саккиз пенсга Бертондан нонушта қилса ҳам бўлади. Йўл усти кулай.

У Уэстморленддаги Болтон дўкони ёнидан ўтиб борарди. Чой. Чой. Чой. Том Кернан билан гаплашиш эсимдан чиқибди.

Вой-й-й. вой-ей, оҳ, оҳ! Уч кундан бери тўлғоқ тутиб, инграб додлаб ётган бўлса-я, қорни ёстиқдай кўтарилиб тушади, бошига сирка хўллаб қўйишади. Оҳ-оҳ! Уф! Даҳшат-а! Ҳомиланинг боши жуда ҳам катта бўлса керак — омбур керакмикин тортиб олишга. Она қорнида ўлардай букчайиб, кучаниб ҳали кўзи очилмаган бошини уради-уради, тимирскиланади, ташқарига, ёруғ дунёга йўл қидиради. Мен ўлиб қолган бўлардим. Бахтимизга Молли енгил қутулди. Бу қийноққа барҳам бериш учун нимадир чора кўришлари зарур. Абгор бўлиб, машаққатлар билан ҳаётга келади. Оғриқни қолдириш устида гаплар бор: қиролича Викторияда қўллаб кўришган. У тўққизта туққан. Яхши товуқ. Яшаб чориқ ичида кампир гала-гала чурвақа туғди. Уни ўпкаси сил дейишади¹.

Бу ишлар билан жиддий шуғулланишнинг вақти алақачон етган, кумушранг курсоғу жаёлкаш жилвалар ҳақида бошимизни қотириб нима қилишади. Тентакларнинг миясини ачитишади. Ҳолбуки осонгина катта-катта ишларни рўёбга чиқариш мумкин, оғриқни қолдиришни амалга оширса бўлади, ундан кейин ҳар бир янги туғилган чақалоққа солиққа тушган пуллардан то вояга етгунча бир қанча фойизи билан беш фунт пул қўйилади, беш фоиздан ҳисоблаганда бу юз шиллинг бўлади, яна устига ўн каррали ҳисоб

¹ Халқ ичида шахзода Алберт сил бўлиб ўлди деган гаплар юрарди.

бўйича ҳалиги беш фунтни йигирмага кўпайтирсак анча нарса йиғилиб қолади, бу одамларни пул жамғаришга рағбатлантиради, то бола йигирма бирга киргунча бир юз ўнта ва тагин аллақанча маблағ, буни қоғоз олиб ҳисоблаш керак. Ҳа, анча-мунча нарса, ҳолбуки бошида арзимасдек туюлади.

Ўлик туғилган чақалоқларга бу қўлланилмайди. Уларни ҳатто рўйхатга олишмайди. Беҳуда иш.

Жуда қизиқ томоша бўлган эди, Молли билан миссис Мойзел ёнма-ён ётишганда, қоринлари қаппайган. Оналар анжумани. Сил вақтинча тузалгандай бўлади, кейин яна қўзийди. Бўшанганларидан сўнг улар ялпайиб қолишади. Кўзлари ҳорғин, осуда. Кўкрагидан тош тушгандай. Рози ризолик. Миссис Торнтон ажойиб кампир эди. Булар ҳаммаси менинг жужуқларим дерди у. Болаларни овқатлантиришдан олдин биринчи қошиқни ўзининг оғзига соларди. Оҳ-оҳ, мунчалар ширин бу, оҳ-оҳ. Том Уоллнинг ўғли кампирнинг қўлини майиб қилди. Одамларга ўзини шундай кўрсатди. Боши ошқовоқнинг ўзи. Эски эзма доктор Моррен. Одамлар истаган вақтда уларнинг эшигини қоқиб келишаверади. Жон доктор, худо ҳақи, илтимос. Хотинимнинг тўлгоғи бошланиб қолди. Кейин ойлаб бечоранинг ҳақини тўлашмайди. Хотинингиз туғаётган вақтидаги дўхтирлик хизматлари. Одамлар яхшиликни билишмайди, кўрнамак бўлишади. Дўхтирлар эса жуда инсонпарвар кишилар, ҳаммалари ҳам шундай.

Ирландия парламентининг катта, баланд эшиклари олдида бир гала кабутар парр этиб ҳавога кўтарилди. Донларни еб бўлишди. Энди кимнинг устига қумалоқ ташласак экан? Хов, анов қора кийганни боппаймиз. Қани, кетдик. Ана, нақ бошига тушди. Ҳавода туриб тезак ташлаш жуда қизиқ бўлса керак. Эсингдами, Эпжон, мен ва яна Оуэн Голдберг Гус Грин атрофидаги дарахтзорда маймун-маймун ўйнаганимиз. Улар мени ишбузармон дейишган.

Коллеж-стритда бир қатор бўлиб тизилиб келаётган полициячилар кўринди. Ҳоз қадамлар. Қорин тўқ, юзлари қип-қизил, темир қалпоқлар тагидан тер қуюлади, ҳарорат гупуради, таёқларини саланглатишади. Чамаси, ҳозиргина тўйиб овқатланишган, иссиқ шўрва қоринга жо бўлган. Полисменнинг қисмати қизиқ. Улар гуруҳларга ажралдилар-да, бир-бирларини саломлаб, ўз постларига равона бўлдилар. Яйловга чиқишди. Уларга ҳужум қилиш учун энг қулай вақт шу — қорин тўқланган пайт. Ўнг биқинига зарб урсанг, тўғри еган овқатига тегади. Яна бир гуруҳ полициячилар ўз идоралари томон бетартиб кета туриб Тринити коллежи панжарасини айланиб ўтишди. Охурлар уларга мунтазир. Отлиқ аскарларга ҳужумга шайлан. Суюқ ошга ҳужум.

У Томми Мур¹нинг шўҳ дароз дасти остидан кўчани кесиб ўтди. Унга ҳожатхона устида ҳайкал ўрнатиб тўғри қилишган: у шилта бу шилтага қўшилиб кетади. Хотинларга ҳам шундай жойлар қуриш керак. Доим қандолатхоналарга югуриб юришади. Гўё сочларини тузатишга киргандай. Йўқ бутун дунёда бундайин водий. Жулия Морканнинг машҳур қўшиғи. Овози охиригача ўзгармай сақланиб қолди. Майкл Болф унинг устози эди, чоғи?

У охириги полициячининг кенг елка-пўшига кўз ташлаб турди.

¹ *Томми Мур* (1779—1852), инглиз романтик шоири. «Ирландия навалари» шеърый китобида ирланд халқининг озодлик курашини куйлади. «Лалла Рук», «Халқлар қўшиғи», «Оқшом бонги» асарлари машҳур. Унинг хайкали ҳақиқатан ҳам ҳожатхона яқинида қад кўтарган.

Бундай мижозлардан узоқроқ юрган маъкул. Жек Пауэр сирларга ошно: отаси унинг айғоқчи. Агар шер йигит қўлга тушганда уларга қаршилиқ кўрсатса, ичкарига олиб кирганларидан сўнг таъзирини берадилар. Аммо бундай ишлар учун уларни айблаб ҳам бўлмайди, айниқса, ёшлар уларни безори жон қилиб юборишади. Жо Чемберлен¹ Тринидада илмий даража олган куни анов отлиқ полисмен еган нонини тоза ҳаллоллади. Тан бериш керак! Эбби-стритда орқамиздан қувиб келаётган отининг тақаси қандай тарақлаган эди. Бахтимга ўзимни четга олиб улгурдим, бўлмаса роса даҳмаза орттитардим. Қандай от устидан отилиб тушди, зорманда. Тошларга тушиб боши ёрилган бўлса керак.

У ерда анов медиклар билан ўралашмасам бўларкан. Тринити коллежидан чиққан тўртбурчак шляпа кийган йигитчалар билан ҳам нима қилардим пачакилашиб. Ўзлари ҳаддан ошишади. Бироқ анов Диксон деган ёш йигитча билан танишганим яхши бўлди. Биби Марям касалхонасида қуриб кеткур зирапчани чиқариб олди, ҳозир у Холлс-стритда, миссис Пюрфой кўлида. Тўғарак ичидаги тўғарак. Ўша пайтдаги полициячилар чалган хуштак овозлари ҳалиям қулоғимдан кетмайди. Ҳаммаси туёғини шиқиллатиб қолди. Шунинг учун у менинг ёнимдан кетмади. Сиз қўлга тушдингиз. Мана, мана шу ерда ўша воқеалар бошланган.

- Яшасин бур халқи!
- Яшасин Де Вету!²
- Чемберленни дорга осамиз!

Тентак жиннивойлар: лайча итлар, томоқлари хириллаб қолгунча акиллайверадилар. Винигер Хилл³.

Сут сотувчилар ширкатининг оркестри. Икки йил ўтар-ўтмас ўша ёшларнинг ярми судя ёки амалдор бўлди. Уруш бошланиб қолса — яна ҳаммалари миқ этмай аскарликка келишади. — Яна ўша-ўшаларнинг ўзлари.

Агар бизни кутса ҳалоқат⁴.

Ким билан гаплашаётганингни ҳеч қачон билолмайсан. Корни Келлехер билан Харви Даффнинг тупроғи бир жойдан олинган. Енгилмасларни сотган анов Питер ёки Дэнис ё бўлмаса Жеймс Кэрига ўхшаганлар, шаҳар идорасининг аъзоси. Сирларини билиб олиш учун гўр ёшларни гижгизлаган, ўзи эса ҳамма вақт махфий полицияга ёлланиб ишлаган. Кейин унинг суробини тезгина тўғрилаб қўйишди. Одми кийим кийган хуфиялар нимага уй хизматчиларининг атрофида айланиб-ўргилишлари маълум. Хизмат кийимидаги одам дарров кўзга ташланиб қолади. Уй ходимаси билан орқа эшикда тиллашади. Андак у ёқ-буёғини эзади. Кейин дастурнинг навбатдаги қисмига ўтади. Бу ерга тез-тез кириб турадиган анави жаноб ким ўзи? Ёш хўжайин бирон нарса дедими? Эшик тирқишидан мўралайди. Тузоққа қўйилган ўрдак. Уй ходимаси дазмол босганда ўтюррак навқирон талаба йигит унинг оппоқ момиқдай қўллари атрофида қийшанглаб, айланиб ўргилади, унга эрмак керак ахир.

- Манави иштон сеники эмасми, Мэри?

¹ Жозеф Чемберлен (1836–1914) — инглиз давлат арбоби, гомрулга қарши бўлган.

² Де Вет (1854–1922) — бур халқи саркардаси. Ирланд миллатпарварлари бур халқини қўллаб-қувватлаб чиққанлар.

³ Винигер Хилл — 1798 йил қўзғолон бўлган ер.

⁴ Салливаннинг «Худо ўзинг кутқар Ирландияни» қўшиғидан

– Меники бунақа эмас... Қўйинг, бўлмаса сизни бегойимга айтиб бераман. Уйга ярим кечада келдингиз.

– Алламбало замонлар келяпти, Мэри. Тез орада ўзинг кўрасан.

– Ҳа, ана ўша алламбало замонларингиз билан ҳазиллашинг.

Хуфиялар ичкилик ва тамаки сотувчиларни ҳам шундай қўлга олишади.

Жеймс Стивенс ҳаммасидан яхшисини ўйлаб топган. Уларни миридан сиригача яхши билган. Ўн кишидан ташкил топган гуруҳлар. Ҳар бири ўз гуруҳини беш қўлдай билади. Шинн Фейн. Орқага йўл йўқ, пичоқ санчишади. Хуфия қотил. Кетолмайсан. Отиб ташлашади. Қамоқхона бошлиғининг қизи уни Ричмонддан қочириб юборди: Ласк фювь орқали. Уларнинг шундоқ бурни тагидаги «Букингэм саройи» меҳмонхонасида турган. Гарибалди.

Одамларга ёқишда ҳам гап кўп. Парнелл. Артур Гриффит ҳалол тўғри яхши йигит, лекин у оломоннинг юрагини ўт олдирилмайди. Оломонга суюкли она диёр ҳақида бидир-бидир қилиб, уни лақиллатишнинг керак. Ёлгонни асалга булаб едир. Дублин нон корхонасининг чойхонаси. Мунозара клублари. Энг яхшиси ҳокимиятнинг республика шакли. Иқтисодий масалалардан бурун, тил муаммоси ечилиши зарур. Қизларингиз уларни уйларингизга авраб олиб киришсин. Тўйгунча едиринг, ичиринг. Авлиё Михаил куни қовурилган ғоз гўшти беринг. Мана кўкатларга ўралган ажойиб гўшт бўлагини сизга асраб қўйибмиз. Совиб қолмасин, мана қайла, устига солинг. Чалақурсоқ юртсеварлар. Бир бурда нон учун кун бўйи оркестрга эргашиб юр. Нон кесиб турган нондан қуруқ қолади. Пулини сен тўламагансан, қайланинг энг яхшиси ана шу. Худди ўз уйида ўтиргандек тутишади ўзларини. Хов анави ўриклар билан шафтолиларнинг ҳаммасини бу ёққа олиб келинг. Уша кун келади. Гомрул қуёши шимоли гарбдан чиқади.

Блум олға қараб қадам ташлар, кўкда улкан қора булут қуёш сари силжир, унинг чехрасидаги табассум хиралашар, Тринитининг мағрур пештоқи қуюқ сояга ботарди. Трамвайлар жангир-жунгир қилишиб, ҳар томондан келишар ва яна ҳар ёққа тарқалишар, узоқ йўлга тушишарди. Барча сўзлар беҳуда. Кун-бакун ҳеч нарса ўзгармайди: полицайлар у ёқдан-бу ёққа гурсиллаб ўтишади, трамвайлар боради-келади. Анов икки дарвеш шаҳар кезишади. Дигнам қазо қилди. Майна Пюрфой эса каравотда ётиб қорни мешдай кўпчиб қачон чақалоқни тортиб олишаркин деб, додлайди. Кимдир қайладир ҳар сонияда ёруғ дунёга келади. Ҳар сонияда кимдир жон беради. Қушларга дон ташлаганимга беш дақиқа бўлди. Шу орада уч юз тирик жон узилди. Уч юзтаси эса ингалаб туғилди, уларни қонини ювишяпти. Барча қурбонлик кўзичоқнинг қонига бўялмиш, маърайверадилар баравар бэ-э-э...

Бир шаҳри азимнинг халқи йўқ бўлиб кетади, яна шунчаси пайдо бўлади, кейин булар ҳам ғойиб бўлур, кейингилари келур, сўнг ғойиб бўлур яна. Уйлар, кета-кетгунча уйлар, бора-боргунча кўчалар, қулоч-қулоч кўприклар, гишт ва тошдан ясалмиш хирмонлар. Қўлдан қўлга ўтарлар. Бир эга, икки эга. Уй эгаси ўлмас, дегандай. Бирови уйга кириш учун қоғоз олади, бошқаси уйдан чиқиш учун. Ўз мулку мулкатларини олтин баробарига олишади, олтинларнинг ҳаммаси яна ўшаларнинг қўлида. Бунда қандайдир қаллоблик бор. Шаҳарларга канадай ёпишиб, торт-торт билан шуғулланишади. Қумлар узра эҳромлар. Нонни пиёзга қўшиб еб қурганлар. Қуллар Хитой деворини, Бобулни. Тупроқ тепа бўлиб ётади. Айлана минорлар. Қолган бари ахлат,

шоша-пиша эгри-бугри қуриб ташланган шаҳар чеккасидаги бош-бошдоқ уйлар. Кирвоннинг омонат чайлалари, шамол ўйнайди уларда. Кечасига ярайди лоақал, бошпана.

Ҳеч ким ҳеч нарса эмас.

Ҳозир куннинг энг наҳс вақти. Қайда ҳаёт қуввалари. Нохуш тумтайган ҳаммаёқ: ёмон кўраман шу вақтни. Сени худди чайнаб-чайнаб, сўнг тупуриб ташлашгандай.

Ректорнинг уйи. Муҳтарам доктор О, Сетр: Консерва қилинган осетр. Бунда у мустаҳкам ўрнашган. Бамисоли қабристон бутхонаси. Шу ерда яшайман деб пул берсалар-да асло яшамасдим мен бунда. Оё, бу кун бунда улар жигар ҳамда хинзир гўштини қовуришар, табиат бўшлиқни ёқтирмас.

Кўёш аста булут остидан чиқди, кўча нарисиди Уолтер Секстон витринасига ёйилган кумушлар узра нуқра шуълалар ўйнади, бу ерда эса Жон Хауард Парнелл¹ кўёш нурларидан кўзини юмганча ўтиб боради.

Ана ўзи: туғишган ака. икки томчи сувдай ўхшаш. Унинг башараси ҳар қайда мени таъқиб этади. Тасодиф, албатта. Юз марталаб бирон кимсани ўйлайсану лекин уни учратмайсан. Қаранг, худди ухлагандай кетиб боради. Ҳеч ким уни танимайди. бугун шаҳар идорасида мажлис бўлса керак. У сарой маросимларини бошқарувчи лавозимини эгаллагандан бери бирон маротаба махсус либосларини киймаган дейишади. Чарли Кавана эса улкан от миниб, уч бурчак бош кийимини кийиб, соқолларини қирдириб, башарасига упа-эликлар чаплаб кибру ҳаво билан эл ўртасига чиқарди. Энди манавининг туршу талх кўринишига бир қаранг. Худди палағда тухум еган одамдай. Кўз ости салқиган, нақ шарпанинг ўзи. Қайғусини кўтаролмаётган каби. Буюк инсоннинг акаси: укасининг акаси. Тулпор от минса, унга хўп ярашарди. Мажлисдан қаҳва ичгани ва шахмат ўйнагани қочиб қолса эҳтимол. Укаси учун одамлар мисли пиёдалар эди. Унга деса ҳамма етти букилмайдами. У ҳақда чурқ этиб оғиз очмасдилар. Бир қараб кўйса, тамом, турган жойларида қотиб қолишарди. Ном одамларга қаттиқ таъсир қилади. Уларнинг уруғида шундай бир ғалати хосият бор. Бир опаси Фанни савдойи эди, иккинчи опаси Дикинсон хоним қизил абзал-жабдуқли отларда юрарди. Қаранг: Қаддини адл тутади, худди жарроҳ Макардлнинг ўзи. Буни қарангки, Дэвид Шихи Жанубий Митадаги сайловда ундан ўзиб кетди, истеъфога чиқариш – сиёсатга шўнғиш. Юртпарвар шарафига зиёфат. Боғда апелсин қобиғини танаввул қилиш. Саймон Дедал парламентга олиб киришганда, айтган эканки, мени қуйи палатадан чиқариб ташлаш учун Парнелл гўридан туриб келади.

– Икки бошли саккизоёқ ҳақидаги зарбулмасал; бир бошида дунёнинг қутблари бирлашолмай сарсон, иккинчи боши эса шотланд лаҳжасида гаплашади. Қисқичлари эса...

Улар йўлқадан бора туриб мистер Блумни ёнидан айланиб ўтишди. Соқол ҳамда велосипед. Ёш хотин.

Яна анов билан дуч келдик. Тўғри келиб қолганини қаранг: иккинчи марта. Келажак ҳадисотларнинг шарпаси олдиндан кўринади. Машҳур шоир мистер Жор. Расселнинг мақтови. Балки унинг ёнидаги Лиззи Твиччмикин. А. Э.: бу нима дегани? Бош ҳарфлармикин? Алберт Эдуард, Артур Эфмунд, Алфобес Эб Эд Эл Эсквайр. У нима деб

¹ Жон Хауард Парнелл (1843–1891) – Ирландия гомрули йўлбошчиси Чарлз Стюарт Парнеллнинг (1846–1891) акаси.

алжиган эди? Шотланд лаҳжасидаги дунё қутблари. Қисқичлар, саккизоёқ. Фолбинликка ўхшаган бир нарса – рамзийлик. Эзмаланади. Анов хотин эса анқайиб ўтирибди. Чурқ этмайди. Ижодий ишларда жанобга кўмаклашиш.

Блум нигоҳини дагал либос кийган дароз кимсадан узмайди, соқол ҳамда велосипед, ёнида оғзини очиб тинглаётган жувон. Эт емаслар ошхонасидан келишяпти. У ерда мева-чева, ўт-чўп беришади. Йўқ-йўқ бифштекс керакмас. Агар уни есанг, бу сигирнинг кўзлари охир замонгача сени таъқиб этади, шундай овқатланиш сиҳат-саломатликка фойдали эмиш. Ҳолбуки бунда ел ва сувдан бошқа ҳеч вақо йўқ, синаб кўрганман. Кун бўйи югурганинг югурган. Қорни шишган кўйдайд бўлиб қоласан. Кечаси билан туш кўриб чиқасан. Нега улар мен еб кўрган анов нарсани бобштекс дейишган? Бобрийларми? Мевагийларми? Сен худди ромштекс еяётгандек бўлишинг керак. Аҳмоқона гаплар. Намагига зўр беришади. Сода солиб тайёрлашади. Кечаси билан оғзинг жўмрақдан бўшамайди.

Жувоннинг пайпоғи болдирига осилиб тушган. Шунга ҳеч жиним суймайди: бориб турган фаросатсизлик. Бу адабиётчи одамлар: ҳаммаси осмонда юришади. Туманли ҳавойи тимсолчилар. Гўзаллик шайдолари. Бир кун келиб аллақандайд бир таомнинг тури худди мисоли миядаги қандайдир тўлқинларнимикин, туғдиради деб исботлашга уринишса, бундан ҳеч ажабланмас эдим. Мисол учун анави полисменларни олинг: ҳаммаси кўй гўшти солинган шўрвани ичиб олгач, кўйлаклари жиққа ҳўл: қани ундан лоақал ярим сатр шеърни сиқиб чиқариб кўр-чи. Э ҳатто шеър-пер нималигини билмайди. Шеър деганинг учун ўзгача бир кайфият керак.

Туманли ҳавода чағалай
Учиб қайларга боргай?

У Нассау-стрит муюлишида кўчани кесиб ўтди-да, «Йейтс ва ўғли» дўкони витринаси олдида тўхтаб, дурбинларнинг нархларини кўздан кечира бошлади. Балки Харрисга борсакмикин, йигитча Синклер билан биров гаплашиб келсакмикин? Бағоят тарбия кўрган йигит. Тушлик қилаётгандир. Ойнагим эскирди, тузатиш керак. Герц фирмасининг ойнаги олти гиней туради. Немислар ҳаммаёққа тиқилишади. Бозорни эгаллаш учун имтиёзли нархлар кўйиб сотишади. Нархларни туширишади. Балки вокзалдаги унутилган нарсалар бюросидан бир жуфт ойнак топса бўлармикин омад чошиб? Одамлар кийим ечиладиган жойларда, поездларда нима-нималарни эсдан чиқариб қолдирмайдилар, вой тавба. Нега бунча хаёллари паришон? Аёлларни айтмайсизми. Ажойиб жуда. Ўтган йили Эннисга кетаётганимда сумкага дуч келдим, анов фермернинг қизи унутиб қолдирган экан, Лимерик поездига ўтаётганда қўлига тутқаздим, ҳатто пуллари қолиб кетсам келиб олишмайди. Банкнинг томига кичкина соатлар ўрнатиб кўйишган, манави дурбинларни синаб кўришади.

Блум кўзининг жиягини пастга туширди. Йўқ, кўрмайпман. Агар уларни ўша ерда тасаввур қилсанг, унда кўрсанг бўлади. Бари бир кўрмайпман.

У қуёшга юзини ўгирди, витриналар айвони остида туриб қуёшга томон ўнг қўлини кўтарди. Анчадан бери бир синаб кўрмоқчи эдим. Ҳа, шундай, бутунлай. Унинг жимжилогининг учи қуёш тўғарагини бутунлай тўсди. Бу ерда бутун шуълалар йиғиладиган фокус бўлса керак. Афсус, қора ойнак йўқ-да. Қизиқ. Биз Ломбард-стритда

турганимизда қуёш юзидаги доғлар тўғрисида қанчадан қанча гап-сўзлар бўлган эди. Бу доғлар – жуда катта портлашлар натижаси. Бу йил кун тўла тутилади: кузнинг охирларида.

Ана, кўрдингизми, шуни ўйлаганимда дарров шар тушиб кетди. Гринвич вақти. Бу соат Дансинкдан электр симлар орқали бошқарилади. Ойнинг биринчи шанбасида у ерни бир бориб кўрса ёмон бўлмасди. Профессор Жолига кириш ёки унинг оиласи тўғрисида нималарнидир билиш учун тавсиянома олинса эди. Бу ҳам таъсир қилса керак: кўнгил кўтарилади ахир. Ҳеч қутилмаган ерда туғилган хушомад. Оқсуяк қирол маъшуқасидан тарқалгани билан фахрланади. Донг таратган момо. Мухами, хушомадга зўр бер. Эрка бузоқ икки онани эмади. Бунинг ҳам эви бор: осмондан тараша тушгандай қилиб айтсанг, ярашмайди, албатта. Параллакс нима дегани ўзи? Манави жанобга эшикни кўрсатиб қўйинг.

Эҳ.

У бўшашиб қўлини туширди.

Буни ҳеч ким ҳеч қачон билмайди. Вақт беҳуда кетади. Газ шарлар айланади, бирлашади, ҳар ёққа учиб кетади. Бу от ўйиннинг сира бош-кеги кўринмайди. Ҳаво: кейин қаттиқ зарралар: сўнг олам яралди: Кейин совийди: кейин чексизликда ўлик бир пўст учиб юради, ананас обакига ўхшаш йилтироқ муз парчаси. Моҳ. Анов хотин ҳозир янги ой чиққан, деди. Ростга ўхшайди.

У «La Maison Claire» либослар ўйи ёнидан ўтди.

Мана кўр. Икки ҳафта бурун ўша якшанба кечасида ой тўлган эди. Демак, ҳозир аниқ янги ой чиққан. Толки бўйида юрган эдик. Фервюдаги ой чиққан кеча чакки эмасди. Молли хиргойи қилган эди. Май кечаси ой чиққан, о муҳаббат. У Моллининг нариги ёнида. Тирсак, қўл. У. Майса ичра ёнади кўнғиз, о муҳаббат. Қўллар қўлларга тегиб. Бармоқлар. Кафтлар. Савол. Жавоб. Майли.

Тўхта. Тўхта. Нима бўлса, ўша бўлди. Бўлиши керак эди.

Унинг нафас олиши тезлашди, қадамлари сушлашди – мистер Блум Адам-кортдан ўтди.

Озроқ-озроқ уф-ф тентак бўлма аста-аста ўзига келиб унинг кўзлари яна илғай бошлади. Бу кўча қиём чоғи Боб Дореннинг букик кифтлари. Йил бўйи маст-аласт, деб эди Маккой. Маст-аласт бўлиб нимадир демоқчи бўлишади ё бир галва-ғишова чиқаришни мўлжаллашади ёки Cherchez La Femme. Кумга бориб ҳамтовоқлари оиймчалари бирга ўйин-кулги, гала-говур қилишади, кейин бошқа пайтлар ойна синиғидай йилтиллаб юришади. Худди ўзи. Айтганимдай. Эмпайрни мўлжаллаяпди. Ана кирди. Унинг аҳволида тоза сув ичгани яхши эди. Уитбрэд Кунз театрида бошқарувчи бўлмасдан бурун у ерда Пэт Кинселланинг «Арфа» мюзик-холл гуруҳи жойлашган эди. Яшавор азамат. Дайон Бусикога тақлид қилиб, тўлин ойдаи башараси билан калласига кичкина шляпача қўндириб одамларни кулдирарди. Учта қувноқ мактаб ўқувчи қизлари. Вақтнинг ўтишини қаранг-а. Этаги остидан узун қизил иштони кўришиб турарди. Маст-аласт кимсалар ўтиришиб, ичишар, тупукларини сачратиб хахолашар, қийқиришарди. Бопла, бопла, Пэт. Афг-ангорлари ўпкадай қизарган – мастона майнавозчиликлар – қаҳқаҳа ва тамаки тутунлари. Манов оқ қалпоғингни еч. Кўзлари худди сувда қайнаган балиқдай. Қайларда экан ҳозир бечора? Қашшоқнинг жойи қайда бўларди. Ажиб арфа гирифтор айлади бизни очликка.

Унда мен бахтиёрроқ эдим. Гарчи ўша менмидим? Ҳозир ҳам мен ўзим менманми? Йигирма саккизга кирган эдим. Молли йигирма

учда эди. Фарбий Ломбард-стритдан кўчган пайтимиз ўртада нимадир синди. Руди ўлгач, анов нарсдан ҳам ҳеч лаззат олмади. Вақтни орқага қайтариб бўлмади. Сув кафтингда турмайди. Истармидинг? Ортага қайтишни. Энг аввалги пайтга. Хоҳлармидинг? Вой ҳали оилада бахтингни топмадингми, менинг шўрлик, шўртумшуқ болакайим? Менинг тугмаларимни қадаб қўймоқчи. Жавоб бериш керак. Унга кутубхонада ўтириб хат ёзаман.

Витриналари, айвонлари, пештоқлари алвон-алвон ярақлаган Грэфтон-стрит киши ҳиссиётларини ёқимли қитиқларди. Ранго-ранг муслин матолар, ипакка чулганган чиройли хонимлар, ёши улуғ бева хотинлар, эгар-жабдуқларнинг жаранги, қизиган тош йўлга урилган тақаларнинг тарақ-туруқ саслари. Оқ пайпоқ кийган хотиннинг оёқлари намунча семиз бўлмаса. Ҳадемай ёмғир қуйиб юборса, батамом шалаббо бўлса ажабмас. Нақ қишлоқнинг ўзи. Ҳамма семиз лобар хотинлар шу ерда. Сони бўлиқ оёғи қийшиқ. Моллининг оёқларини ҳам жилла келишган деб бўлмади.

Браун Томаснинг ипак савдоси растаси ёнидан у ялло қилган каби қадам ташлаб борарди. Ранг-баранг тасмалар мисли шалола. Ҳавойи чиний ипаклар. Қиялаб ўрнатилган кўза комидан қирмизи қизил поплин гўё мавж уриб оқиб чиқарди. Мавжланган қон. Буни бу ерга гугенотлар олиб келишган. Лакауз эсант¹ тара-тара.

Ажойиб хор. Тари-и Тара. Фақат ёмғир сувига ювилсин. Мейербер. Тара: бум бум бум.

Тўғноғич-игналарга ёстиқча. Анчадан буён унга олиб бермоқчийдим. Бўлмаса уйнинг ҳаммаёғига игна қадаб ташлайверади. Пардаларнинг ҳаммаёғи игна.

У чап қўлининг енгини бироз қайирди. Тирналган: ўрни анча қотиб қолибди. Йўқ барибир бугунмас. Ҳали анави лосйонга ҳам қайтиб келиш керак. Балки унинг туғилган кунига олиб берарман? Июниюл, августсентябр саккизинчи. Ҳали уч ой бор қарийб. Балки бу унга сира ёқмаслиги ҳам мумкин. Хотинлар тўғноғичларни териб юришни ёқтиришмайди. Айтишларича, севмай қўй...

Порлоқ ипаклар, нозик жимжима йилтир зар иплар ўтказилган этаклар, жимжимали зарли ипак пайпоқлар.

Эскини эслаб нима. Ўтган ўтди. Ҳаммасини менга айтиб бер.

Янгроқ овозлар. Қуёш қиздирган шойи ипак. Жабдуқлар жаранги. Мана шу нарсаларнинг ҳаммаси, уйлару ўлан тўшаклар, ипакларнинг жилolari, кумуш идишлар, Яфадан келтирилган ширин-шакар лазиз мевалар — бари аёллар учун. Агендат Нетаим. Дунё бойликлари.

Инсон жисмининг юмшоқ шамоёили унинг миясини тўлдирди. Мия таслим бўлди. Қучоқларнинг мастона лаззати уни батамом титроққа солди. Ташнаком жисми яширин жунбушга келиб, у лолу ҳайрон севмоқни истарди.

Дюк-стрит. Етиб келдик. Очман. Бертонда овқатланайлик. Шу заҳоти енгил тортасан.

У ҳамон ўзини қамраган шавқ васвасаси оғушида Комбриж муюлишидан бурилди. Жангир-жунгир. Тақалар тақиллаши. Юмшоқ, иссиқ, муаттар баданлар. Бари қайноқ бўсаларга муштоқ, бари висол иштиёқида: ёзнинг баланд ўсган майсазорлари, чалкашган, эзилган, босилган ўт-ўланлар аро, баланд қаватли уйларнинг намхуш йўлаклариди, тиззалар чўкиб кетадиган диванларда, гичир-гичир қисирлаган каравотларда оғушлар чирмашур мислсиз.

¹ Италиянча La cauga e sanra — муқаддас иш — сўзларининг бузиб айтилгани.

- Жек, жоним!
- Шириним!
- Мени тез ўп, Регги!
- Кичкинтойим!
- Севгилим!

У юраги ҳаяжонлардан тўлқинланиб, кўкрак қафаси кўтарилиб-тушиб, Бертон емакхонасига етиб келди-да, эшикни итарди. Нафаси бўғиқ дим ҳидлардан қайтди. Гўшт пишган ўткир қайла. Эзилиб пишган турли сабзавотлар. Кўрингиз ваҳший махлуқлар қандай овқатланур.

Одамлар, одамлар, одамлар.

Мизлар олдида курсиларда кўнқайишганча шляпаларини орқага суриб, яна текин нон сўрашади, суллоҳларча хўр-хўр хўплашади, кўзлари ола-кула бўлиб, қон қуйилиб овқат бўлакларини нақ бўридай ғажишади, шошиб-пишиб ютишади, хўлланган мўйловларини артишади. Оқ йилтироқ юзли йигитча сочиқ билан ўзининг пичоқ, қошиқ, санчқи, стаканларини ишқалаб йилтиратиб артади. Янги микроблар улуши. Ёқасига доғ-дуг босган болалар сочиғини қистирган киши қошиғини асло тиндирмай хўриллатиб суюқ ош ичади. Бошқаси гўштнинг чандирини ютолмай қайтиб тарелкасига тупуради: оғзида тиши йўқ, қуруқ қизил милк: шўлқ шўлқ шўлқ. Лаққа чўғда тоблаб пиширилган юмшоқ тўш гўшти. Ямламай ютади, нафсини тезроқ қондириш пайида. Кўзлари маюс, ноумид ичкиликбоз. Катта луқмани оғзига тикиб энди чайнолмаябди. Мен ҳам шундайманми? Ўзингни бошқаларнинг кўзи билан кўр. Оч одам доим дарғазаб. Жағлар тинмай ишлайди. Секин! Оҳ! Суяк! Мактабларда ўқитиладиган анов шеърда ирландларнинг охирги маъжусий қироли Кормак бўғзига овқат тикилиб, Бойн жанубидаги Слетти деган жойда ўлиб қолган. Қизиқ, нима еган экан-а, ўшанда. Ноёброқ бир нарсадир-да. Авлиё Патрик уни насроний динига киритди. Барибир луқмасини бутун ютиб юборолмади.

- Карамли ростбиф.
- Яхна гўшт.

Одам нафаси. Оёқ остига тўшалган, туфлаб ташланган қипиқлар, тамакиларнинг илмилик, ачимсиқ чийралган дудлари, чайналган тамакилар тўкилган пиволарнинг сассиқ уфунати, бижғиган, ачиган пиво аралаш сийдик ҳидлари.

Унинг томоғига ғиқ бир нарса тикилди.

Мен бу ерда бир луқма ҳам ютолмайман. Анов азамат кўзига нима кўринса ғажиб ташлаш учун санчқисига пичоғини қайрайди, қария лиқирлаб қолган сийрак тишлари орасини зўр бериб кавлайди. Енгил кекиради, тўйган, сақич чайнайди. Таом олдидан ва кейин, таомдан кейин шукрона неъмат. Дуо. Мана икки тасвир: ана, яна ана. Анов киши эса овқатнинг қолган-қутганини хўлланган нон бўлаклари билан сибириб оғзига тикади. Бўла қол, оғайни, идишингни тозалаб ялаб қўй! Тоқатим йўқ, кетаман.

У бурнини беркитиб, турган, ўтирган хўрандаларга бирма-бир кўз югуртирди.

- Иккита пиво.
- Карамли тузламали чўчқа гўшти.

Хов анави қахрамон қўлидаги пичоқ билан карамни оғзига шундай италамоқдаки, гўё бутун ҳаёт-мамоти шунга боғлиқ. Ана боплади. Юрагинг орқага тортиб кетади булардан. Учта қўл билан эса жони бунча қийналмас эди. Торт-а, торт. Акс ҳолда яшолмайди. Кўйлақда

тишида пичоқ тишлаб дунёга тушган. Кул-а, кул. Балки ундаймасдир. Кўйлақда туғилса, демак бахтли бўлади. Унда бундоқ дейлик: пичоқ бирлан туғилмиш. Намакнинг уволи бор.

Хизматчи олдига боғичлари бўшаган пешбанд тутиб ёғ босган идишларни тарақлатиб йиғарди. Суд ижрочиси Рок миз олдида туриб ичаётган пивосининг кўпигини пуф-пуфларди. Кўпикни бошлаб туширди, у этиги тагига сарғиш доғ бўлиб ёйилди. Хўрандалардан бири тирсагини столга қўйиб, санчқи ва пичоқни баланд кўтариб, доғ босган газета саҳифаси тепасидан овқатлар келтириляётган аравачага қараб турарди. Иккинчини кутяпти. Шериги унга оғзи тўла овқат билан ниманидир ҳикоя қиляпти. Хайрихоҳ сомё. Дилкаш суҳбат. Чап-чап чаплашамиз чражон ча-п-пайшанбада-чап. Нима? А? Э, наҳотки?

Жаноб Блум ҳайрон бўлиб ишонқирамай икки бармоғини лабларига босди. Унинг нигоҳидан шу сўзларни уқиш мумкин эди.

– Бўлмайди бу ер. Уни кўрмаяпман. Кетдик бу ердан. Овқатни пала-партиш ейишларини ёқтирмайман.

У эшик томонга тисарилди. Дэви Бернга бораман. Ўша ерда овқатланган маъқулроқ. Ичингдаги оч илон тинчиса бўлди-да. Нега керак ортиқча дахмаза. Эрталаб тўйиб овқат еганман.

– Менга қартишка билан бифштекс.

– Пиво беринг.

Бу ерда ҳамма ўзи учун тиш-тирноғи билан ёпишади. Ют. Тишла. Торт. Ют. Оч тумшуклар.

У очиқ ҳавога чиқиб, орқага Графтон-стрит томонга юрди. Ол е, бўлмаса сени еб қўйишади. Ўлдир! Ўлдир!

Тасаввур қилайлик бир кун келиб жамоа бўлиб овқатланиш бошланса. Идиш-товоқларини кўтариб ҳамма овқат олишга югурса. Улгургани кўчанинг ўзидаёқ бошини овқатдан кўтармаса. Мисол учун Жон Хауард Парнелл ёки Тринитининг ректори бир-биридан сира фарқи йўқ сизнинг ректорларингиз ҳамда Тринитининг ректори ҳақида дўстлар гапириб ўтирмаймиз, болалар ва аёллар аравакашлар ҳамда руҳонийлар католиклар иротестантлар фелдмаршаллар архиепископлар. Эйлсбери-роуд, Клайд-роудлардан, ҳунармандларнинг маҳаллаларидан, шимолий етимхоналардан етиб келишади, лорд-мэр ҳашамдор қаретасида, паррихта қиролича ғилдиракли аравачасида келишади. Менинг тарелкамда ҳеч нарса йўқ. Мен сиздан кейинман, мана менинг идорадан берилган идишим. Сэр Филип Крэмптоннинг фавворасидай. Микробларни рўмолчалар билан артинг. Буни артиб улгурмай яна бир тўдаси йиғилади. Падар О,Флинн ўша заҳотиёқ ҳаммалари устидан кулди. Жанжал чиқаришади. Ҳар ким олдинга ўтмоқчи бўлиб тиқилади. Болалар қозонни ким тозалайди деб талашади – шўрва қайнайдиган қозон бу ерда Ҳумо боғидай катта бўлиши керак. Қайнаб чиққан катта гўшт бўлақлари, хинзир тўшларини кит овлайдиган найза-чангак билан илиб чиқарган маъқул. Атрофдаги ҳамма бир-бирини ёмон кўради. «Шаҳар тамғаси» қўноқхонасида Молли буни табллот деб атаган эди. Суюқ ош, қовурма, ширинлик. Кимнинг фикрини чайнаб кавш қайтараётганингни ҳеч қачон билолмайсан. Кейин барча тарелкалару санчқи қошиқларни ким ювади? Балки у пайтлар келганда, ҳамма таблеткалар билан овқатланар. Тишлари тобора ишдан чиқиб боради.

Очигини айтганда, этемаслар ҳақ – ерда ўсган нарса мазалироқ ва фойдалироқ албатта. Италияда кўча мусиқачиларидан саримсоқ ҳиди келади. Пиёз қисирлайди, кўзиқоринлар, ширин картишкалар. Ундан

кейин ҳайвонларни олсак улар қийналади ахир. Товуқнинг патини юлиш ичини тозалаш керак. Бечора қорамол бозорда қачон бошимга болта тушаркин деб кутади. Мў-ў. Бузоқлар шўрлик қалт-қалт титрайди. Ме-е. Туртсанг қулайдиган гунажинлар. Бузоқ гўшти ва сабзавотдан қовурма. Қассобларнинг челақларида ўпкалар лиқирлаб туради. Хов чангақдаги тўшни менга олиб беринг. Шалп-шулп. Қонли лахм. Териси шилиб олинган қўйлар кўзлари шишадай қотиб қолган сон қисмидан осилган нимталар қонли қоғозларга ўралган қўй каллалари тумшукларидан мишиқлари қипиқ устига оқиб ётади. Юрак ва ичак-чавоқларни чиқариб ташлашади. Йигитча, менга қаранг, манавиларга эҳтиёт бўлинг.

Сил билан оғриганда янги иссиқ қон ичишни буюришади. Қон доим асқотади. Қалтис касаллик. Қайноқ тутаб турган ширин қуюқ қонни яла, ичинга кирсин. Ташнаком руҳлар.

Оҳ, қанчалар очикдим.

У Дэви Берн ошхонасига кирди. Саранжом-саришта жой. Соҳиби эзмачурук эмас. Баъзан ўз ёнидан сийлаб ҳам туради. Ҳар кабиса йилида, тўрт йилда бир марта. Бир куни чекимни нақд пулга алмаштириб берган.

Мунақа вақтда нима олсамикин? У соатини чиқарди. Қани бир ақллашайлик-чи. Пиво билан занжабилли лимонадмикин?

– Салом, Блум, – саломлашди бурчакда ўтирган Флинн Узун Бурун.

– Салом, Флинн.

– Ишлар қалай?

– Жуда соз... Нима олсам экан. Менга бургунд виноси... Яна... Нима олсам...

Токчаларда сардин майда балиқлар оғзингни сувини келтиради. Сендвич олайми? Ветчинкер ва ўғиллари хантал ва нон билан бирга. Паштет. Сливи паштетларисиз уйда қандай яшайсиз? Ол-а, аҳмоқона реклама! Яна нақ тазияларнинг остида беришибди. Кўнглингни ғаш қилади. Дигнам паштети. Одамхўрлар учун, гурунч ва лимон билан бирга. Оқ танли дин даъватчиларини ейишмайди, бағоят шўр. Ҳаддан ортиқ тузланган хинзир гўштидай. Назаримда қабила бошлиғига яхши жойларидан ажратилса керак. Жуда кўп машқ қилганларидан гўшлари бироз қотиб қолган. Атрофда бутун хотин-халаж тўпланган, нима бўларкин деб, қараб туришибди, Бўлган экан Занжи подшоси, Хўрак экан падар жуссоти. Улар билан ҳаёт мисоли жаннат. Ҳаммаси аралаш-қуралаш. Тоғай бўйин ичак-чавоқ ва қорин-порин ҳаммаси уюлиб майдалаб чопилган. Сирли манзара: гўшт бўлса топинг-чи. Кошер. Парҳез. Сут билан гўштни кўшиб еб бўлмас. Ҳозир буни гигиена дейишади. Йом Кипур рўзаси кўкламда ички аъзоларни тозалаш. Уруш ҳамда тинчлик аллакимнинг ҳазми таомига боғлиқ. Динлар. Мавлид айёмига гулгул товуқлар ҳамда фозлар. Гўдақларни нобуд айлаш. Е, ич, хуррам бўл. Кейин врач қабулига кетма-кет. Каллалар боғланган. Пишлоқ ўзидан бошқа ҳамма нарсани ҳазм қилади. Сувинг қочди пишлоқ бўлдинг.

– Пишлоқли сендвич борми?

– Бор, жаноб.

Агар бўлса зайтун меваси ҳам чакки эмас. Италиядан олиб келинган бўлса, янаям яхшироқ. Қадаҳ тўла бургунд шароби билан бирга хўб кетади. Ёгдай жойлашади. Том Кернан жуда бошлаб тайёрлайди. Салатга доим тоза зайтун ёғини солади. Бодрингдай диринг-диринг. Яхши бўлсин деб, тиришади. Милли менга тўқмоқлаб пиширилган лахм

гўштига петрушка япроғи солиб берди. Кичкина бир бош пиёз қўшиб қўйилса, яна соз. Худо таомни, шайтон пазандаларни яратди. Шайтонча қисқичбақа.

– Рафиқангиз тузукми?

– Раҳмат, тузук... Хўп, сирли сендвич бўлди, а? Сизда горгонзол борми?

– Бор, сэр.

Узун Бурун ўз шаробини тортишдан тўхтамасди.

– Кейинги вақтларда ҳам қўшиқ айтяптими?

Фақат унинг лабларига қарасам бўлди. Ўз қулоғига ўзи ҳуштак чалса чаккimas. Шалпанг қулоққа жуда ярашади. Отқулоқ. Музыка. Хинзир апелсиннинг фарқига боргандай бу ҳам музиканинг фарқига боради. Лекин бир таърифлаб ўтсак, ўрни бор. Зиён бўлмас. Текин-арзон реклама. Тарғибот.

– Мана шу ойда у катта концерт сафарига чиқади. Балки қулоғингизга чалингандир.

– Йўқ, эшитмадим. Лекин, жуда соз бўлибди бу. А ким ташкил қиляпти?

Таом келтирилди.

– Қанча бўлади?

– Етти пенс, сэр... Ташаккур, сэр.

Мистер Блум ўз сендвичини майда бўлақларга бўлди. *Ёз қуни*. Уларнинг суюқ холвайтар усулидан кўра шу тузук. *У бир нима ютди-ю ўзини тетик тутди*.

– Хантал берайми, сэр?

– Майли, раҳмат.

У ҳар бир таом луқмаси устига хантал томчисини жойлади. Ўзини тетик тутди. Аҳа, ана тайёр. Боши ҳам шипга етди.

– Ким уюштиряпти дейсизми? – деб қайтариб сўради Блум. – Биласизми, пай бўйича қилишяпти. Фойда-ҳаражатларни ўртада тенг кўтаришади.

– Э, энди эсимга тушди, – деди Узун Бурун чўнтагига тикқан қўли билан човини қашиб. – Ҳаҳ. Ким менга айтди-я, буни? Айтганча, бу анави Буян Бойлан деган билан боғлиқми?

Хантал жазиллатдим, мистер Блумнинг юраги бир орзиқиб тушди, ёмон гурсиллаб урди. У бошини кўтариб, девор соатнинг сариқ мили ўзига ғаш тикилиб турганини кўрди. Икки. Қовоқхоналарда соат беш дақиқа олдинда бўлади. Вақт ўтяпти. Соат тикиллаяпти. Икки. Ҳали эмас.

Унинг кўксиди нимадир аламангиз кўтарилди, кейин тўкилди, кейин яна ҳасратли кўтарилди, юраги сиқилгандан сиқилди.

Шароб.

У оғзида оромбахш майнинг таъмини туйди, уни қулт этиб ютишга ўзини мажбур қилди-да, стаканни секин эҳтиётлик билан қўйди.

– Шундай, – деди у. – Ҳақиқатан ҳам, у ташкилотчи.

Ҳечқиси йўқ. Бунинг калласи ишламайди.

Узун Бурун мишиғини тортиб, тинмай қашинарди. Овқат еб тўйган бурга.

– Менга Жек Муни боксёрлар мусобақасида мўмай пул туширганини айтди, эсингиздами. Майлер Кео анов аскар йигитни боплаган эди. Бу йигитчани у Карлоу графлигида хуфя сақлаб турган экан, буни менга ўзи айтди, худо ҳақи...

Хойнаҳой, унинг бурни учида илиниб турган томчи тўғри стаканига тушмас дейман. Йўқ, орқага тортди.

– Бир ойча ушлаб турган, билдингизми, то ўйин бошлангунча. Бир ой ўрдакнинг тухумини хомлигича ютишга мажбур қилган. Бир қултум ичкилик бермаган, буни қаранг-а золимни, а? Хўш, Буянингиз жуда қирриқ одам, худо ҳақи...

Тик тўсиқнинг ортидаги эшикдан кўйлагининг енглари қайирган Дэви Берн оғзини қоғоз билан арта-арта чиқиб келди. Қип-қизил гўшт. Унинг нима десак экан – қандайдир – юзида қувонч табассуми ўйнади. Елим бўлиб кет-е.

– Қорин тўқ, кайф чоғ ва бурнингдан тутун чиқиб турибди, – деб қарши олди уни Флинн. – Олтин Кубокка ганақ қандай бўлади, бизга айтиб беролмайсизми?

– Мен бу билан шуғулланмайман, мистер Флинн, – деб жавоб берди Дэви Берн. – Ҳеч қачон чақа ҳам тиккан эмасман.

– Тўғри қиласиз, – деди Флинн Узун Бурун.

Мистер Блум оёқ ҳиди анқиб турган кўк моғорли пишлоқ ҳамда аъло навли ундан тайёрланган янги нон билан сендвич бўлақларини оғзига соларкан, ханталнинг аччиқ жазиллатиши хуш ёқиб, афтини буриштирарди. Шароб ҳам андақ куйдириб, унга енгиллик бағишларди. Аммо оғзини буриштирмасди. Бундай ҳавода совуқ бўлмаса, яхши навлар хуш келади.

Осуда яхши жой. Тик туриб еб-ичишга ҳам чиройли жой қилинган. Кўзингни қувонтиради. Айлана эгма чизиқлари ҳам маъқул.

– Ўлсам ҳам, бу иш билан шуғулланмасдим, – гапини давом эткизди Дэви Берн. – Бу от жониворлар дунёда не-не одамларни хонавайрон қилмади.

Қовоқхоначининг ўзига яраша тикадигани бор. Шароб, пиво ва ўткир ичкиликларни қуйиб сотишга патент олган. Ўнг тушса – ютуқ, сўл эса – ютқирик.

– Рост айтасиз, – тасдиқлади Узун Бурун. – Агар олдиндан келишилган бўлса, бошқа гап. Ҳалол спортни энди топиш қийин. Баъзан Ленехан тўғри ганақларни айтиб туради. Бугун Тождга кўйишни маслаҳат беряпти. Олд от – лорд Хауард де Уолденнинг Эпсомда ютган оти – Мускат экан. Жокей – Морни Кэннон эмиш. Икки ҳафта бурун агар Сент-Амантага кўйганимда етти баравар ютуқ чиқарди.

– Наҳотки? – деди Дэви Берн.

У дераза томонга ўтиб, ҳисоб дафтари олиб варақлай бошлади.

– Худо урсин, югардим, – дерди Узун Бурун пишиллаб. – Жуда антиқа от. Сент-Фрускендан келган, эгаси – Ротшилд. Чақмоқ чақиб турганда, ютди, қулоғини боғлаб қўйишди. Мовий камзил ва сариқ картуз. Шунда жин урдими девдай бўлиб Бен Доллард ўзининг Жон О, Гонти билан келиб қолса бўладими. У мени қайтарди. Нест бўлди.

Бошини ноумид чайқаб, у стаканидан хўплади ва бармоқлари билан уни тараклатиб чертди.

– Нест бўлди, – тақрорлади у оғир хўрсиниб.

Мистер Блум ўрнидан кўзгалди, кавшанаркан, хўрсинган каллага боқди. Худонинг бориб турган тентаги. Ленехан қайси отга тикканини айттайми? У аллақачон билган. Яхшиси эсидан чиқарсин. Яна борса, баттар ютқизади. Тентакда пул турмайди. Яна бурнининг томчиси осилди. Хотинларни бу сув томчилаган бурун билан қандай ўпаркин? Эҳтимол бу хотинларга ёқар. Соқолинг тиканакдек ботса, ёқади-ку. Итларнинг тумшуғи доим хўл. «Шаҳар тамғаси» меҳмонхонасида кекса миссис Риорданнинг кичкина ити бўларди, итнинг қорни қачон қараманг қулдиарди. Молли уни тиззасига ўтқизиб эркаларди. Оҳ, менинг кучукчагинам, воввововчам!

Май нон хантал ва ҳидланган бемаза пишлоқ билан қоришиб, уларни алланечук юмшатарди.

Ўткир май. Унчалар ичкинг келмай турганда, унинг мазасини яхшироқ ҳис қиласан. Рост, ванна қилганим учун шундай таъсир берса керак. Майли, хай, озроқ тановул этдик. Кейин кеч олтиларда яна давом эттирармиз. Олти. Олти. Унда ҳаммаси бўлади. Молли.

Май майин ўт бўлиб томирларга ёйиларди. Менга шу нарса жуда етмай турганди. Кайфиятим тушиб кетганди. Унинг тўқ кўзлари токчалардаги тунука идишлар устида югурарди: чавақ балиқлар, қисқичбақаларнинг йилтираган қисқич оёқлари. Қандай фаройиб-ажойиб нарсаларни овқатга ишлатишмайди-я. Чиғаноқлардан ичидагини илгакчалар билан чиқариб олишади, шиллиққуртларни йиғишади. Дарахтларнинг қуртлари-ю елимларини тўплашади французлар ейди буни, денгизга қармоқ хўрак ташлаб нималарни овлашмайди. Аҳмоқ балиқ минг йиллардан бери ҳам сабоқ олмайди. Агар олдиндан хабардор бўлмасанг, дуч келган нарсани оғизга тикавериш хавфли. Заҳарли тар мевалар. Дўлана. Думалоқ нарса ёқимли бўлади доим. Ўткир ранг хуркитади. Биттаси бошқасини огоҳлантиради ва ҳоказо. Аввал итга бериб кўриш керак. Ҳиди ёки кўриниши билан ўзига тортади. Йўлдан оздирувчи мева. Стаканчаларга солинган музқаймоқ. Қаймоқ. Туғма сезги. Яна ўша апелсинзорлар. Сунъий сўғориш зарур. Блябтройштрассе. Унда устрицалар нима бўлади? Жуда хунук-е. Қуюқ балғамдай. Ифлос чиғаноқлар. Бунинг устига очиш жуда қийин. Ким ўйлаб топган уларни тановул қилишни. Мағзава сувларда ўсишади, жуда бемаза нарсаларни ейди. Шампан ва Ред бэнк устрицалари. Фирсни жунбушга келтиради. Афроди. У бугун эрталаб Ред бэнкка борди. Балки устрицалар керакмасдир, ипириқ омлет балки тўшакда роса тик эмасдиров унчалик июнда нима қилсин на устрица ва на «эр» ҳарфлик. Лекин бунақасини ҳам яхши кўрувчилар бор. Хушбўй ўлжа. Кўвачага қўйилган куён. Икки куённинг кетидан қувган. Хитойлар юз йиллик юмurtқани ейди пўсти ҳам аллақачон кўкариб кетган. Бир тушликка ўтгиз хил таом. Алоҳида олганда, ҳеч бирининг зарари йўқ, лекин балки аралашгач ким билади, заҳарланиш ғояси акс этган детектив. Ким эди ҳақ ҳа чамаси Эрцгерцог Леополд¹. Йўқ у эмас ҳа у ёки бу анов габсбурглардан бўлган Оттомиди? Қисқаси ким эди у ўз бошидан тушган қазғоқни ейиш одатини чиқарган? Шаҳардаги энг арзон нонушта. Дарвоқе оқсуяклар ва ундан сўнг бошқалар модадан қолиб кетмаслик учун тақлид қилишади. Милли ҳам нефт ҳамда ун. Хамирни мен ҳам яхши кўраман. Ушланган устрицаларнинг ярмини яна қўйиб юборишади бозорда нархларни туширмаслик учун. Арзон бўлса, ҳеч ким сотиб олмайди. Увулдирик. Ўзларини гўё аён-ҳаёнлардай кўрсатишади. Кўк қадаҳларга қуйилган рейнвейн. Дабдабали зиёфат, базм. Фалончи хоним.

Бўйнига упа сепилган, дурлар. Elite. Creme de la creme². Ўзларининг қандайликларини кўрсатиш учун алоҳида таомлар буюришади. Бир ҳовуч нўхот ва дарвеш нафс туғёнларини енгиш. Мени билмоқчи бўлсанг, бирга овқатлан. Қирол бакрабалиғи. Полиция бошлигига маълум қилинишича, қассоб Коффига олий ҳазрат ўрмонларидан келтирилган кийик гўшти сотиш ҳуқуқи берилган, Полтуша унга етказиб бериб туриши лозим. Қирол Архивариуси ошхонасида

¹ Леополд – Бавария шаҳзодаси (1821 – 1912) Отто – Бавария қироли. Отто 1872 йилда смавдойи деб тан олинган, Леополд ҳукмдор шаҳзода бўлган. Лекин Отто Габсбурглардан эмасди.

² Олий табақа. Жамият қаймоқлари (фр.).

зиёфатга таомлар қандай тайёрланишини кўрганман. Оқ қалпоқ қийган шеф-ошпаз худди яҳудийлар раввинига (домласига) ўхшайди. Ўрдакнинг устига коньяк қуйиб, кейин ёқиб юборишарди. *A la dîchesse de Parme*¹. Савой карами.

Нима еганингни билмоқчи бўлсанг, менюга албатта қараш керак, у ерда ҳаммаси батафсил ёзилган. Агар барини аралаш-қуралаш қилиб юборсанг, еб бўлмайди. Ўз бошимдан ўтган. Суяқ ошга Эдвардс гўлаklarини ағдарганман. Фозларни тоза тентагини чиқариб семиртириб боқишади. Омарларни тириклай қайнатишади. Қа,ғанг кў,ғунг бу қи,ғовулни ўзиз. Мен башанг отелда офециант бўлишга йўқ демасдим. Чой-чақа дейсизми, оқшом пардоз-андозлари, ярим яланғоч хонимлар. Мана шу илонбалиқнинг таъмини бир кўрсангизмикин., мисс Дюбеда? О, менми, ҳа майлиз. Равшан-ку, у майли дейди. Бу қочоқ гугенотлар исм-шарифи. Эсимда, аллақандай мисс Дюбеда Киллинида яшаган эди. Дю дея бу французчада. Аммо балиғингиз ўша-ўша қари Мики Хэнлоннинг қачонларди тутиб келганларидан пул деса ўзини томдан ташлайди, ўзи тутуди, ўзи тозалайди, чек кўрсатсангиз имзо чекишни шунча пайсалга солади, шунча оҳанжама қиладики, худди шоҳ санъат асари яратиши керакдай. Меқисқақилехели. А ҳа, гирт тўнка, эллик минг сармойеси бор, ўласанми-куясанми.

Дераза ойнасига урилиб икки пашша гўнғиллайди, дизиллайди, ойнага бош уришади.

Майнинг ўтли ҳарорати ҳали ҳамон танглайга таъм бағишлаб турарди. Май омборида бургунд виносини тайёрлашади. Унга худди қуёш ҳарорати кўчгандай. Менга оҳиста тегиниб кетди гапирганлари эсимда. Майин қўл уриб ҳиссиётларимни уйғотиб юборди ҳўлланганларим эсланади. Япроқлари улкан папаротлар тагига беркинганларимиз Хоут қўлтигида кўрфаз ухлайди остимизда: осмон. Тиқ этган товуш йўқ. Осмон. Арслон бошида денгизнинг туси қорамтирқизил. Драмлекда эса кўкимтир. Саббон ёқда пистоқи. Сув ости чакалаклар, ўтлар ора гунгурт чизиклар, чўкмиш шаҳарлар. Унинг сочлари камзулим узра сочилиб тўкилмишди, қўлимни унинг энсаси остига қўйдим, арчагулдаги қўнғизчалар қўлимни қитиқларди, оҳ бутун кийимларимни эзиб юборасан. Нақадар ажойиб: унинг ипакдек майин муаттар қўли мени силар, эркалар, кўзлари кўзимга тинмай тикиларди. Жону жаҳонимни унутиб унинг устига энгашдим, Лобар қайноқ лаблари очилиб қолди, мен уларни ўпдим. Ўҳ-ўм. У оғзида чайнаётган ялпизли печенени оҳиста билинтирмай оғзимга солди. Унинг сўлагига омухта ширин-нордон иссиқ гўлак оғзимни тўлдирди. Роҳат: мен уни ютдим. Роҳат. Шундай ёш, у лабларини чўччайтириб лабларимга босди. Худди майин исли роҳатлуқумдай лаблар шираланиб чиппа ёпишди. Унинг кўзлари гулга ўхшар, у кўзларда истаklar ёлқинланар, ол мени, ол деб майлланарди. Нарироқда майда тошлар шув тўкилди. У қимир этмади. Така, ҳеч ким йўқ. Баландда Бен Хоут рододендронларида эчки ўз уйида сакраб юрар, туюқлари билан майда тошларни думалатарди. Папаротнинг улкан япроқлари тагида ҳеч кимнинг кўзига кўринмай у қайноқ оғушларда қийқириб куларди. Унинг устида ётиб ўзимни ҳеч тўхтатолмай телбаворий бўсалар олардим: ўпардим, кўзлари, лаблари, томири уриб турган оқ бўйнилларини, нафис жўн кийими остида тўлиб, тўлқинланиб, тик кўтарилган кўкрагининг қаттиқ учларини тўхтовсиз

¹ Парма маликаси усули бўйича (фр.).

ютоқиб ўпардим. Тилим ўт бўлиб ёнар ва уни сийпаларди. У мени ўпарди. Мен ўпичлар олардим. У энди бутунлай таслим бўлиб сочларимни тўзғитиб ўйнарди. Уни бўсаларга кўмдим, бўсаларига кўмилдим.

Менман. Мана мен ўшаман.

Пашшалар патирлар, дизилларди.

Блум кўзларини қуйи солди:

Эман тахта тўсиққа ёпиштирилган қалин қоғоздаги сассиз жимжима чизиқларни кузата бошлади: гўзаллик мана шу айланада. Илоҳаларнинг баркамол тарҳлари: Венера, Юнона: бутун дунё бу айланалар олдида доим лол. Уларни кутубхона музейида доира саҳнда кўриш мумкин, яланғоч илоҳалар. Таом ҳазмига хизмат қилади. Ким қандай қарайди, уларга барибир. Ҳамма кўрсин деб қўйилган. Ҳеч қачон оғиз очишмайди. Айниқса Флиннга ўхшаганларга. Мисол учун Молли Галатея билан Пигмалионга ўхшаган бўлганда-чи, биринчи айтган гапи нима бўларди? О, ўлишга маҳкум зот! Ўз ўрнингни бил. Илоҳлар билан дастурхон узра мангу ҳаёт сувини ичмоқ олтин идишлар амброзия. Бу сизга арзон нонушталар, қайнатилган қўй гўшти, савзи ва шолгом, бир шишагина пиво эмас. Ҳаёт шарбати: тасаввур қил: худди электр қувватини ичгандай бўласан: худолар емиши, Юнонанинг шундай тенгсиз латофатли тарҳлари. Ўлмас гўзаллик. Биз эса овқатимизни тешикка тикамиз, олдиндаги кириш, орқадаги чиқиш: овқат, ошқозон ширалари, қон, ахлат, ер, овқат: буларсиз яшолмаймиз, ёқилғисиз паровоздай бўлиб қоламиз. Аёлларда бу йўқ. Қараб кўриш сира калламга келмабди. Бугун қарайман. Ҳазинабон билмайди. Бир нимани тушириб юбориб, энгашиб қарайман. Кўрай-чи, бормикин хонимда.

Унинг пешоб малтачасидан билинар-билинемас бир мақриқ келгандай бўлди ҳожатга борсинми бормасинми у ёққа борганда кирсинми. Шаҳду бастли эркак каби у ўз стаканини тўла сипқариб бўшатди-да чиқиб кетди, улар одми одамларга ҳам бераверадилар, эркакнинг қозигига интиладилар, ошиқ эркаклар билан ётадилар, ўсмир ундан лаззат олади, ташқарига чиқ.

Унинг қадам товушлари тингач, Дэви Берн дафтаридан бошини кўтармай сўради:

– Ҳа бутавиянинг ўзи нима? Суғурта бизнесда эмасми?

– Бу ишни ташлаб юборганига анча бўлган, – жавоб берди Флинн Узун Бурун. – Ҳозир «Фримен»да реклама агенти бўлиб ишлайди.

– Уни кўриб юраман, – деди Дэви Берн. – Нима бошига бирон ташвиш тушганми?

– Нима ташвиш? – Ҳайрон бўлди Флинн Узун Бурун. – Эшитганим йўқ. Нега ундай деяпсиз?

– Негадир қора кийиниб олибди.

– Наҳотки? – сўради Флинн Узун Бурун. – Э-ҳа, бунга қаранг, рост айтасиз. Мен ундан уй ичлари тинчми, деб сўрадим. Худо урсин, гапингиз тўғри. Ҳақиқатан қора кийинган.

– Мен ҳеч қачон бунақа нарсаларни суриштирмайман, – одамгарчилик билан деди Дэви Берн, – айниқса киши бир бахтсизликка учраган бўлса. Ярасини ортиқча тирнаб нима қиламан.

– Хотини эмаслиги аниқ, – деди Флинн Узун Бурун, – Ўтган куни мен уни Генри-стритда кўргандим, «Ирландия фермаси» сут дўконидан чиқаётган экан, у ерда Жон Уайз Ноланнинг хотини ишлайди. Анов зот у ердан хотинига қаймоқ олиб кетаётган экан. Хотини қургур жуда лобар-да, сизга айтсам. Кўкраклари бўлиқ қушча.

– Э, у, демак, «Фримен»да хизмат қиладимми? – деди Дэви Берн.

Флинн Узун Бурун лабларини маънодор қисди.

– У туширган эълонларнинг пулидан нонуштага қаймоқ еб бўлмайди. Буни ҳаммага айтишингиз мумкин.

– Буниси қандай бўлди? – сўради Дэви Берн дафтарини қўйиб, унга яқинроқ келди.

Флинн Узун Бурун ҳавода бармоқларини кўзбўямачидай ўйнатди. Кейин кўзини қисиб қўйди.

– У яширин тўдага аъзо, – шипшиди у.

– Сиз буни жиддий айтяпсизми? – сўради Дэви Берн.

– Жиддий бўлганда қандоқ, – деди Флинн Узун Бурун. – Қадимий, эркин ва тан олинган биродарлар. Жуда ўрнакли аъзо. Ёруғлик, Ҳаёт ва Муҳаббат¹, ҳа, ана шундоқ. Уни жуда ҳам қўллаб-қўлтиқлашади. Менга буни биттаси, э, кимлигини билишингиз шарт эмас, айтиб берувди.

– Лекин бу аниқми?

– Ў, биродарлар зўр уюшган, – деди Флинн Узун Бурун. – Бошингизга бир иш тушса, ҳеч қачон ёлғиз қолдиришмайди. Мен бир йигитни биламан, уларга қўшилмоқчи бўлувди, фақат уларга кириш жуда қийин. Мисол учун, хотинларни яқинига ҳам йўлатишмайди, худо ҳақи, жуда тўғри қилишади.

Дэви Берн бирваракай ҳам жилмайиб, ҳам эснаб бош лиқиллатди:

– Иҳувваҳааҳҳ!

– Бир куни бир хотин уларнинг нима билан шуғулланишларини билиш учун катта соат ичига беркиниб олган экан, – деди Флинн Узун Бурун. – Лекин мени тўғмай онам ўлсин, улар сезиб қолишибди ва шу захоти гуруҳ Каттаси олдига тиз чўктириб, қасам ичиришибди, ҳеч кимга айтишмайсан деб. Ўша хотин Сент-Леже Донерайл уруғидан экан.

Ширин ҳомузадан кейин кўзига қалқиб ёш чиққан Дэви Берн унча ишонқирамай деди:

– Лекин барибир бу аниқ эмас-да. У жуда камтарин, одоб-икромли киши. Бу ерга у тез-тез келиб туради, бирон марта ҳам одоб доирасидан чиққанини кўрган эмасман, биласиз-ку.

– Уни маст бўлиб ичишга мажбур қиладиган азаматнинг ўзи йўқ, – қатъият билан тасдиқлади Флинн Узун Бурун. – Ишқал чиқишини сезиш билан ғойиб бўлади. Соатига қараб қўйганини пайқадингизми? Ҳа-я, сиз унда йўқ эдингиз. Уни бирга ичайлик деб, чақирсангиз, аввало соатини чиқариб қарайди, вақтга қараб нима ичишини белгилайди. Доим шундай қилади, худо урсин агар.

– Баъзан шунақа одамлар бўлади, – деди Дэви Берн. – Аммо у ҳамиятли одам, гапнинг пўсткаллеси шу.

– Ёмон йигит эмас, – унга қўшилди яна Узун Бурун бурнини тортиб. – Тўғри келиб қолса, ҳамёнидан ҳам чиқариб беради. Эшовига яраша тўшови. Шак-шубҳасиз, Блумнинг яхши томонлари ҳам бор. Лекин бир нарса борки, ўла қолса ҳам уни қилмайди.

Унинг қўли пиво стакани олдида худди имзо чеккандек бир ҳаракат қилди.

– Биламан, – деди Дэви Берн.

– Ҳеч қачон оқни қора демайди, – деди Узун Бурун.

Ичкарига Падди Леонард билан Бэнтам Лайонс кириб келишди. Уларнинг изидан қирмизи нимчасини кафти билан силаб, юзини буриштириб Том Рочфорд қадам ранжида қилди.

¹ Флинн яширин масонлар гуруҳининг (такясининг) маросим матнлари ва тим-солларидан мисол келтиряпти.

- Ҳурматларим сизга, мистер Берн.
 – Ҳурматлар сизга, жентлменлар.
 Улар тахта миз олдида тўхташди.
 – Ким қўяди? – сўради Падди Леонард.
 – Ким қандай, билмайман, аммо менинг мазам йўқ, – жавоб қилди Флинн Узун Бурун.
 – Майли, нима ичамиз? – сўради Падди Леонард.
 – Мен занжабиллигидан ичаман, – деди Бэнтам Лайонс.
 – Нима-нима? – хитоб қилди Падди Леонард. – Қачондан бери бу шундай бўлиб қолди, онасини эмсин? Сен-чи, Том?
 – Канализация қандай ишляяпди ўзи? – сўради Флинн Узун Бурун стаканидан хўплаб.
 Том Рочфорд жавоб ўрнида қўлини кўксига босиб, баланд овоз чиқариб ҳиқиллади.
 – Бир стакан сув беролмайсизми, мистер Берн? – илтимос қилди у.
 – Бажонидил, сэр.
 Падди Леонард ҳамшишаларига сарасоф солди.
 – Шу ҳам иш бўлдим, – деди у. – Мен нимага ичкилик қўяётганимни кўриб қўйинг. Сув билан занжабил эмиш. Оёғингдаги пўрсиллоқдан ароқ шимиб оладиган бўз йигитлар шундоқ деб ўтирса. Манавининг қўйнида Олтин Кубок отининг қандайдир қоғози бор. Зарба аниқ.
 – Нима, Мускатми? – сўради Флинн Узун Бурун.
 Том Рочфорд ўз стаканига букланган бир қоғоздаги оқ кукунни солди.
 – Дардисар қорин, – деди у стаканни кўтаришдан олдин.
 – Сода енгил қилади, – маслаҳат берди Дэви Берн.
 Том Рочфорд бош силкиб, сувни ичиб юборди.
 – Ростдан. Мускатми?
 – Мен миқ этмайман! – кўзини қисди Бэнтам Лайонс. – Ўзим бу ишга ҳалол беш шиллинг тикдим.
 – Ҳей, ахир одаммисан, бизга ҳам айт, жин ургур, – деди Падди Леонард. – Ўзинг кимдан била қолдинг дарров?
 Мистер Блум эшик томон йўналаркан, саломлашиш йўсинида уч бармоғини юқори кўтарди.
 – Кўришгунча! – деди Флинн Узун Бурун.
 Бошқалар ўгирилиб қарашди.
 – Мана манов кишидан билдим, – деб шипшиди Бэнтам Лайонс.
 – Туф-эй! – ижирғаниб деди Падди Леонард, – мистер Берн, сэр, хўп, демак, бизга иккита «Жеймсон» вискисининг кичкинасида беринг, яна...
 – Занжабилли, – такаллуф қилди Дэви Берн.
 – Ана-ана, – деди Падди Леонард. – Ёш болалар сўрадиган сўргичи ҳам бўлсин.
 Мистер Блум Доусон-стрит томонга кетиб борар, тилини югуртириб тишларини тозалашга уринарди. Исмалоққа ўхшаш парча ёпишдикикин. Рентген нурлари билан кўрса бўлмай.
 Дйюк-лейнда очкўз ит терьер тош йўл устига ирганч суяклар ва тоғайлар қоришмасини қусиб, кейин яна суллоҳлик билан уларни ейишга киришди. Очкўзлик балоси. Ичимизга тўла-тўқис ютиб, яна раҳмат айтиб қайтариб ташлаймиз. Аввали ширинлик, кейин шунинг ўзидан газак. Мистер Блум ўзини эҳтиётлаб наридан ўтди. Чайновчи маҳлуқлар. У энди иккинчига айлангириб туширяпди. Улар юқори жағларини ишлатадилар. Қизиқ, анов Том Рочфорд ўзининг ихтироси билан бирон нимага эришармикин? Анов Флиннга тушунтираман деб, ўлиб бўлади унга эса ичига ютиб турса, бас. Ориқ эррайимнинг бўғзи улуг. Махсус бир зал ёки бошқа бир жой қилинсаки, унда

ихтирочилар бўш вақтларида ўз ихтироларини қилсалар. Рост, унда барча мияси айниганлар у ерни эгаллаб олишади.

У ҳар бир тактнинг охири ноталарини тантанавор акс садо билан чўзиб, хиргойи қила бошлади:

Don Giovanni, a cenar teco M¹“invitasti”.

Энди биров яхшиман. Бургунд шароби. Оламни хурсанд қилади. Майни ким биринчи бўлиб ўйлаб топган? Фам-андухга ботган бирон жигарсўхтадир. Мастлик мардлик. Ҳозир Миллий Кутубхонага бориб анов «Килкенни punll»ни топишим керак.

Уилям Миллернинг витриналарида топ-тоза ярақлаб турган, ўз вақти-соатини кутаётган унитазлар — ванналар ҳамда ҳожатхоналар асбоб-анжомлари — унинг хаёлларини жойига туширди. Ҳа, буни қилиш мумкин: бошдан оёқ кузатса бўлади. Гоҳида бехос ютиб юборилган игна бир неча йилдан сўнг қайсидир қобирганинг тагидан чиқиб қолади, бутун аъзойи баданингни айланиб юради сафро ва хилтнинг ҳаракатлари ўзгаради, қора талоқ, жигар зириллайди, меъда шираси худди резина қувурлар каби ичаклар айланаси. Фақат афтода қария ичак-чавоғини ҳаммага кўрсатиб тикка туриши керак бўларди бу вақтда. Илм-фаннинг равнақи учун.

— A cenar teco.

Нима дегани экан teco? Эҳтимол бугун кечқурун деганидир.

О, Дон Жуан зиёфатингга
Таклиф эттинг мени бу кеч,
Та-рам тара-рам.

Яхши чиқмаяпти.

Ключчи: агар Наннеттини икки ойга кўндиролсам. Бу мисол учун икки фунту ўн ёки икки фунту саккиз бўлади. Хайнсинг қарзи уч. Иккию ўн бир. Прескотт нилхонасининг фурғони турибди хов ана. Агар Билли Прескоттнинг рекламасини қилиб беролсам, бу: иккию ўн беш. Ҳаммаси бўлиб беш гиней. Омад келганга ўхшайди.

Моллига анов шоҳи ички кўйлақлардан бирини боғичларига мос қилиб илиб берсам соз бўларкан.

Бугун. Бугун. Уйлаб ўтирма.

Кейин жануб сафари. Инглиз денгиз курортлари бўйлаб юрилса, бунинг нимаси ёмон? Брайтон. Маргейт. Ой нури ёғилган гаван. Унинг овози денгиз узра сузади. Хов ўша соҳил гўзаллари. Жон Лонгнинг пивоҳонаси рўпарасида бир дайди деворга суяниб мудрайди, оғир ўй суриб сўгал бармоқларини тишлайди. Моҳир уста иш қидирмоқда. Баҳоси қиммат эмас. Одми таомларга қаноат қилади.

Мистер Блум Кэтрин Грэй қандолатхонасининг сотилмаган тортлар қўйилган витринаси олдида бурчакка қайилди-да ҳазрат Томас Коннелланнинг китоб дўконидан ўтди. «Нега мен католик черков билан алоқани уздим», «Куш уяси». У ерда барча ишларни хотинлар қўлга олишган. Айтишларича, картошка ҳосили бўлмаган йили улар йўқсилларнинг болаларини протестантликка ўтишлари учун суяқ овқат билан боқишган; ундан нарида яна бир жамоа бор, у ерга қашшоқ яҳудийларни насронийликка ўтказиш учун папа борган. Ўша-ўша битта туюқ. Нима учун биз католик черков билан алоқамизни уздик.

Кўзи кўр йигитча йўлка четида туриб, ингичка таёғини тўқиллатарди. Трамвай кўринмайди. Кўчани кесиб ўтмоқчи.

¹ О, Дон Жуан зиёфатингга таклиф эттинг мени (*итал.*).

– Сиз нариги томонга ўтмоқчимисиз? – сўради мистер Блум.

Кўр йигит жавоб бермади. Унинг қотган юзи билинар-билинемас қимирлади. У ишонқирамай бошини ўгирди.

– Сиз Доусон-стритдасиз, – деди мистер Блум. – Олдингизда Моулсворт-стрит. Сиз ўтмоқчимисиз? Ҳозир йўл очиқ.

Таёқ титраганча чапга йўналди. Мистер Блум ўша ёққа қараб Дрейгонинг «Париж сартарошхонаси» олдида турган нилхонанинг усти ёпиқ аравасини кўрди. Уша унинг мой суртилган саватдай сочларини кўрувдим ўшанда мен. Калласи солиқ от. Аравакаш – Жон Лонг дўконига кириб кетган. Томоғини ҳўлагани.

– Арава анави ерда, – деди мистер Блум, – лекин у жойида қимирламай турибди. Мен сизни кўчадан ўтказиб қўяман. Сиз Моулсворт-стритга боришингиз керакми?

– Ҳа, – деди йигитча. – Жанубий Фредерик-стритга.

– Юринг, – деди мистер Блум.

У авайлаб унинг тирсагидан тутди – кейин башоратгўйларники каби юмшоқ қўлини ушлади, олға етаклади.

Унга бир нима десакмикин. Фақат раҳмдиллик қилаётгандай бўлиб ўзини кўрсатмаслик керак. Улар сўзларга ишонмайдилар. Жуда оддий бир сўз айтиш.

– Ёмғир бу ерни четлаб ўтди.

Ҳеч бир жавоб йўқ.

Пижаги доғ-дуғ. Овқатни тузук-қуруқ эплаб еёлмаса керак. Барча таъмларни бошқача туяди. Олдин қошиқчада овқатлантиришга тўғри келган. Қўли худди боланикидай. Илгари Миллининг қўли шундай эди. Сезгир. Назаримда қўлимдан менинг қандайлигини билиб олади. Қизиқ исми бордир. Ёпиқ арава. Таёғи отнинг оёғига тегмаса бас: оғир юк тортган жонивор майли дам олсин. Ана шундай. Ҳаммаси жойида. Буқани ортидан – отни олдидадан ўт.

– Раҳмат, сэр.

Мен эркаклигимни билади овозимдан.

– Жойида бўлдими? Энди биринчи қайилиш чапга.

Кўр йигитча таёқчаси билан йўлка четини топиб, уни тўқ-тўқ уриб йўлида давом этди.

Мистер Блум нобино қадамлар ва арчагулли халпиллаган твид костюм ортидан борарди. Бечора йигитча! Лекин у қандай мўъжиза билан билди анав ерда ёпиқ арава турганини? Демак, қандайдир сезган-да. Балки уларнинг манглайларида кўрадиган кўзлари бордир: шарпа қорани ҳис қилишар балки. Қоронғиликдан ҳам қоронғироқ алланарсани, вазн ва шаклни сезишар. Қизиқ, бирон нарсани олиб қўйилса у сезармикин. Бўшлиқ сезгиси. Тошларни дўққиллатиб уриб юриб у Дублинни қандай галати бир тарзда тасаввур қилсайкин? Тўғри йўлдан таёқсиз юриб бора олармикин? Рухоний бўлишга тайёрланаётган одамдай юзи қонсиз ва итоатгўй.

Пенроуз! Анов йигитнинг исми шарифи шундай.

Кўр улар қанчадан-қанча турли-туман нарсаларни қила билишади. Бармоқ билан ўқишади. Роялларни созлашади. Биз эса уларнинг қандайдир ақли борлигига ҳайрон қоламиз. – Ҳар қандай ногирон ёки букир биз ўзимиз ҳам биладиган сўзни айта қолса, дарров бизга ақлли бўлиб туюлади. Албатта, бошқа ҳислар ўтқирлашади. Тикишни билишади. Саватлар тўқишади. Одамлар уларга ёрдам беришлари керак. Мисол учун мен Моллининг туғилган кунига ишларини солиб қўядиган саватча тортиқ қилишим мумкин. Лекин унинг тикишга сира тоқати йўқ. Яна жаҳди чиқиб ўтирмасин. Уларни тағин сўқир ҳам дейишади.

Улар ҳид билишга ҳам кучли. Ҳар ёқдан ҳидлар ёпирилади, омухта бўлиб, қоришиб. Ҳар кўчанинг ўз ҳиди бор. Ҳар одамнинг ҳам ҳиди ўзгача. Кейин баҳор, ёз: ҳидлар. Таъм билиши-чи? Майнинг мазасини юмуқ кўз билан ёки тумов пайтида билиб бўлмас эмиш. Қоронгу ерда тамаки чексанг ҳам, роҳати унчалик татимас экан.

Мисол учун хотинлар билан қандай экан-а. Агар кўрмасанг, уяти камроқ бўлади. Хов ана, Стюарт Институти олдидан бир қизгина ўтиб боряпти, димоқ-фироқ осмонда. Кўриб қўйинг бизни. Мана мен ўзим, барча яроқ-аслаҳаларим шай. Бу жуда қизик бўлса керак а, қизни кўрмасанг. Йигитчанинг тасаввурида шакл, тарх ҳақида қандайдир тушунча бор. Овоз, ҳарорат: йигитча қизчага қўлларини теккизганда, унинг тархи, дўмбоқликларини қарийб кўргандай бўлиши керак.

Мисол учун унинг сочларини силайди. Айтилик, қизнинг сочи қора. Қойил. Буни Қора дейлик. Кейин унинг оқ баданини силайди. Бунинг сезгиси бўлак чамаси. Оқлик сезгиси.

Почта. Жавоб ёзиш. Бугун оворагарчилик кўп. Унга икки шиллинг ёки ярим крон пул жўнатсам. Мендан арзимас совгамни қабул эт. Мана, қоғоз дўкони ҳам шу ерда. Бироз шошмайлик. Аввал ўйлаб олай.

Унинг бармоқлари енгил ва жуда секин ҳаракат қилиб қулогининг тепасидан орқага таралган сочларини силади. Яна бир марта. Ингичкадан ингичка сомон парчаларидай. Кейин худди шундай енгил оҳиста ҳаракат билан ўнг юзининг терисини силаб қўйди. Бу ерда ҳам майин туклар ўсибди. Унчалар силлиқ ҳам эмас. Энг силлиқ жой қориннинг пастида. Атроф кимсасиз. Фақат анов Фредерик-стритга буриляпти. Чамаси Ливенстоннинг рақс синфларидаги роялни созлаш учун боряпти. Балки мен шимимнинг тасмаларини тўғрилаб оларман.

Дореннинг қовоқхонаси олдидан ўта туриб, у қўлини шими билан нимчасининг орасига тез тикди-да, кўйлагини бироз кўтариб қорнининг андак қаватланган терисига тегиниб пайпаслади. Лекин мен биламан-ку ахир у оқишсариқ. Мабодо қоронғуда бўлса нима бўларкин, кўриш керак.

У қўлини чиқариб, кийимларини тўғрилади.

Шўрлик! Ҳали оғзидан сут кетмаган. Бу ёмон. Жуда ёмон. Кўзи кўрмайдиган одамнинг тушлари қандай бўларкин? Унинг учун ҳаёт уйқу. Сен шундай туғилган эсанг адолат қайда ўзи? Нью-Йоркда денгиз саёҳати пайтида қанчадан қанча хотинлар ва болалар ёниб, чўкиб кетди ҳаммаси¹. Гекатомба². Бу бахтсиз толе ўтмиш ҳаётингда содир этилмиш гуноҳларнинг ўтиши кўчириш метампсихоз метинпўписа оз. Ё худойим, худойим, худойим. Албатта жуда ачинарли — аммо қандайдир нимадир борки уларга ҳақиқий маънода яқинлашиб бўлмайди.

Сэр Фредерик Фолкинер масонлар биносига кириб кетяпти. Худди Трой³ каби жиддий. Эрлсфорт-террасдаги уйда тўйиб нонушта қилиб олган. Эски судья оғайнилари билан бирга шиша бўшатишган. Судлар ва кўчма сессияларнинг тарихлари, кўкмундирлилар мактабининг латифалари.

Мен уни ўн йилга кесдим. Менимча у боя ичган шаробимдан ичиб кўрса, тоза афтини буриштирарди. Уларга фирмаларнинг вино омборларидан олиб чиқишади, шисаларни ғубор босган, ҳар бирига солинган йили кўрсатилган. Суднинг адолати нима деганда, унинг

¹ 1904 йил 16 июнда Ист-Ривер дарёсида кемада ёнғин чиқиб, 500 бола ва аёллар нобуд бўлишган эди.

² Г е к а т о м б а — қадимги Юнонистонда 100 та буқанинг қурбонлик қилиниши. Кўчма маънода улуг қурбонлик.

³ Т р о й — Дублин архиепископларидан бири .

ўз тушунчаси бор. Яхши ниятли мўсафид. Полиция маълумотларида ишлар тиқилиб ётибди, ўзлари учун фоизини оширишади, арзир-арзимас нарсалардан жинойтлар ясашади. У эса бунақа ишларнинг барини ўзларига қайтаради. Судхўрларни додини беради. Рувим Ж. ни бутунлай балчиққа қориштириб ташлади. Унинг жаззаси шу ҳамон ифлос жуҳуд деб айтгандан кейин. Судларда ҳокимият катта. Ясама соч кийган жанжалкаш қари чоллар. Ўқрайиб қарайди. Худонинг раҳми келсин ширин жонингга.

Қара, афиша. Майрас хайр-саҳоват бозори. Генерал-губернатор ҳазрат олийлари. Ўн олтинчида. Демак, бугун. Мерсер касалхонасига ёрдам. «Мессия»нинг илк ижроси мана шу касалхонага ёрдам тариқасида бўлган эди. Ҳа. Гендел. Э балки у ерга бориш керакдир: Боллсбриж. Ключчига кириб ўтиш. Э йўқ, унга тиқилинч қилиш керак эмас. Муносабатлар бузилиши мумкин. Кираётганда танишлардан биронтаси йўлиқиб қолса эҳтимол.

Мистер Блум Килдер-стритга чиқди. Биринчи галда шу ерга. Кутубхонага.

Похол шляпа офтобда йилтираб кетди. Қўнғиз нусха пойабзал. Манжетли шим. Худди шундай. Худди шундай.

Юраги андак хаприкди. Унга. Музей. Илоҳалар. У ўнгга бурилди.

Э аниқми? Ишончим комил. Қарамайман. Юзим шаробдан қизарган. Менга нима бўлди? Тез юрдим чоғи. Ҳа, худди ўзи. Қадамлаб. Қарама. Қарама дейман. Юр, юравер.

У музей дарвозасига катта, лекин ишончсиз қадамлар билан яқинлашаркан, бошини кўтарди. Кўркам бино. Сэр Томас Диннинг лойиҳаси бўйича қурилган. У орқамдан келмаяптими?

Балки мени пайқамагандир. Кўзига қуёш тик тушиб турибди.

У қисқа-қисқа харсиллагандай нафас ола бошлади. Тезроқ, муздек совуқ ҳайкаллар: у ёқ тинч. Яна бир дақиқа ва мен қутулдим.

Йўқ, у мени кўрмади. Иккидан сўнг. Дарвоза ёнида.

Юрагим уриб кетди!

Унинг кўз қорачиқлари қисқариб тошдаги пушти жингала изларига тикиларди. Сэр Томас Дин грек меъморчилиги вакили эди.

Нимадир излайман мен.

Қўлини шошилинч чўнтагига тез суқди, олиб, шундоқ ўқиди. Агендат Нетаим. Қаерга кетяпман?

Ташвиш-ла боқиб.

Тезгина яна Агендатни жойига қўйди.

Хоним тушдан кейин деган.

Мен уни қидиряпман. Ҳа, уни, барча чўнтаklarингни қара. Рўмолча. «Фримен». Қаёққа кетяпман? Эҳ-ҳа-я. Шимимда бир дона картошка. Ҳамён. Қайга?

Жадалла. Тинчлан. Яна бир зум. Қандай уряпти-я юрагим.

Тимирскиланган қўл ўша қаерга қўйдим шимнинг чўнтагидан совун бўлагини топиб олди лосйон олиш керак исиб кетибди қоғози ёпишиб қолибди. Аҳа, совун шу ерда мен ҳам. Дарвоза.

Кутулдим!

Давоми бор

*Русчадан
Иброҳим ҒАҒУРОВ
таржимаси*

Александр ЦИПКО

Яна “Қизил лойиҳа”ми?

Ушбу мақоламга номни Михаил Леонтьев ва Александр Невзоровнинг “Россия қалъаси” китоби сарлавҳасидан олдим. Муаллифлар “Россиянинг қўп минг йиллар давомида мутлақо лойиҳа мамлакати бўлиб келганига ва бусиз яшай олмаслигига”, қизил, антикапиталистик лойиҳалар қадриятларидан ўзга ҳеч қанақасини қабул қилмаслигига аминдирлар.

Ҳақиқат шундан иборатки, ҳозирги Россияда, коммунизм бой берилган мамлакатда, Михаил Горбачёвнинг аксил инқилоби бошлангандан йигирма йил ўтгандан кейин, юз йил муқаддам большевиклар ҳокимиятга келиши арафасидагидек, қизил ғоя тагин оммабоп бўлиб турибди. Бизда совет тарихини баҳолашда декоммунизация содир бўлмади. 80-йиллар охирида пайдо бўлган мана шу декоммунизациянинг ҳозир димоғига сув тиқилиб қолган. Геннадий Зюганов ўзининг Россия компартияси ва аралаш иқтисодиёт ғояси билан ашаддий қизилчилар — Сергей Кургинян ва Михаил Хазин ортида марксизмнинг хоини бўлиб кўринмоқда.

Балки, мен ўзимнинг “қайта қуриш” қалбим ва “қайта қуриш” ақлим билан янги Россиянинг янги ҳақиқати ила чиқишолмай қолгандирман. Балки, Сергей Кургинян ҳам ва Михаил Хазин ҳам, Сергей Марков ва Владислав Глазичев сиймосида уларга келиб қўшилган собиқ либераллар-да ленинча ҳам бўлмаган, сталинча ҳам бўлмаган “қизил лойиҳа”ни ҳаётга қандай татбиқ этишни биладиган чиқарлар?

Дангал фараз қиламанки, аслида менинг “оқ” қалбимда эмас, “қизил лойиҳа”сиз, янги, қизил, гайри буржуача инқилобсиз Россия яшай олмаслигига амин бўлганлар қалбида ҳамма нарса ҳам жойида эмас. “Россия” лойиҳаси бош муаллифларидан бири, “мактабда чет тиллар (яъни, ғарб тиллари)ни ўрганишга тўла барҳам берганимиздагина, ғарб футболли, ғарб хоккейидан бутунлай кўнглимиз қолганидагина бизлар руслар бўла оламиз, Ғарбнинг фоний таъсири, унинг жонга тегувчи, сохта ва жирканч ҳаётидан ўзимизни тортамыз”, деб билувчи Михаил Юрьевни муқобил ва ақли расо деб ҳисоблаш мумкинми?

Яна бир нарса одамни ҳушёр бўлишга чорлайди. Бугунги кунда, худди мен каби, “қизил лойиҳа” тўғрисида ва ахлоқий нуқтаи назардан уни татбиқ этишнинг натижалари ва оқибатлари тўғрисида ҳукм чиқаришга ҳаракат қилувчилар сиёсий деб аталмиш янги синф орасида озчиликни ташкил этиб қолмоқдамиз. Бугунги кунда зиёлининг каттагина қисми аслида ахлоқ ва ахлоқий баҳолашни ватан тарихига қўллаб бўлмайди деб ўйлайди. Ўша Михаил Юрьев таклиф қилганидек, ҳатто “айниқса қонли йўл билан” эришилган ўша “улуғворлик” ила фахрланиш, ҳа, фахрланиш керак.

XX аср охирида ҳеч ким “қизил террор”ни ҳам, “жамоалаштириш”ни ҳам ошқора ҳимоя қилиб, ахлоққа нисбатан синфий ёндошувни ҳимоя қилиб, бу қадар тубан кетганича йўқ. Энди-чи, масалан, сталинча жамоалаштиришни ҳимоя қилувчилар тиқилиб ётибди. СССР тарқалиши арафасида 90-йиллар бошида “қизил лойиҳа” муҳолифлари ва тарафдорлари ўртасидаги нисбат мутлақо қарама-қарши тус олган. Бу ўз-ўзидан одамлар онгида ва жамиятнинг ахлоқий иқлимида жиддий ўзгаришлар содир бўлаётганидан дарак беради.

Ушанда, 15–20 йил муқаддам, шов-шувга сабаб бўлган “Тамойиллардан воз кечолмайман” хатининг муаллифи Нина Андреевадек “қизил лойиҳа” тарафдорлари зиёлилар муҳитида отнинг қашқасидек таниқли эдилар. Уларнинг

Сталин ва сталинча галабалар мадҳияси илмий ва журналистик муҳитда сталинчиларнинг маънавий, ахлоқий гўрлиги сифатидаги зуҳури деб қабул қилинади. Ушанда биз 90-йиллар бошида урф бўлган Николай Бердяев ортидан “коммунистик гоё ўз умрини яшаб бўлди, у энди ҳеч қандай эътиборга сазовор бўла олмайди”, деб айтар эдик. Бугун Нина Андрееваннинг совет тарихида эришилган барча буюк ишлар Сталин номи билан боғлиқ деган нуқтаи назари миллий тарихни ўқитишда етакчи асос бўлиб қолмоқда.

Ҳаммадан қизиғи шундаки, ўшанда, 90-йиллар бошида биз, руслар, ҳалокатни бошдан кечирганимиз ва мана шу қизил, ленинча-сталинча чоҳдан бир амаллаб чиқиб олишимиз кераклиги кўплар учун ўз-ўзидан равшан нарса эди. Ўшанда шўро инсонпарвар зиёлисининг каттагина қисми “Коммунизм ҳукмронлиги” фақат янги замон Европа халқларига эмас, балки умуман башари ҳақонларидан бошдан кечирган энг даҳшатли қисмат бўлганлигини эътироф этар эди. Энди эса, қайта қуришдан 20 йил ўтгач, ҳамма нарса, ҳатто миллионлаб одамларнинг ҳалокати, агар у Россиянинг давлатчилиқ қудратини мустаҳкамлашга олиб келган бўлса, ахлоқли деб ишониш урф бўлган эди.

Қайта қуриш барибир ҳам насронийлик, Европа тамаддуни қадриятлари билан уруғлангирилган эди, барибир ҳам, гарчи хаёлан бўлса-да, ахлоқ сиёсатини бўйсундириш, тарихни ахлоқий баҳолаш мумкингина эмас, балки зарур деган эътиқод билан чамбарчас боғлиқ эди. Қайта қуриш вақтида умуман қадриятларнинг европача тизимини ҳам, Россия маданиятининг европача моҳиятини ҳам ҳеч ким шубҳа остига олмас эди.

Ҳозирги мафкуравий вазият шу билан фарқланадики, у сиёсатни ҳам, ижтимоий тарихни ўрганишни ҳам ахлоқ доирасидан ташқарига, Европа насронийлик ахлоқи доирасидан ташқарига чиқариб ташлашга ҳаракат қилмоқда.

Барча ҳозирги “рус” лойиҳалари аслида “қизил лойиҳа”лар ҳисобланади, зеро улар ҳар бир инсон шахсининг бахти ва эркини асосий мақсад қилиб қўйган Европа қадриятларини инкор этиш асосига қурилмоқда, зеро улар асосида ётувчи мубашширлик — миссионерлик гоёси одамлар ва сиёсат доирасидан ташқарига чиқариб ташланмоқда.

Биз Россияда эъозлайдиган мўътабар, етук Россия мутаффакирларидан биронтаси ҳам мубашширлик касалидан азият чекмаган, алоҳида рус йўли, алоҳида рус қадриятлари тарафдори бўлган эмас. Уларнинг барчалари учун шу нарса равшан эдики, соғлом, кучли ва мустақил Россияни қайта тиклашни рус руҳини большевизмдан, марксистик коммунизмнинг гайритабиий ва осий онгидан тозалашдан бошлаш зарур. Улар учун шу нарса равшан эдики, бу ўз-ўзини тозалаш, бу соғломлашув озод шахсининг европача қадриятларига асосланиши керак.

Бугун Кумуш аср рус файласуфлари онгли ватанпарварлиги деб аталувчи нарсага ўзига хос миллий ватанпарварлиқни, рус халқининг барча бошқа Европа халқлари устидан азалий маънавий афзаллигига ишонччи қарши қўймоқдамиз.

Коммунизмдан холиликни унинг маънавий эскирганлигида, социалистик қурилиш даврининг қотилона сабаблари, оқибатларини англашда фойдаланиш ўрнига, қамоқхоналарда, жўнатиш масканларида беғуноҳ ўлган, ўлдирилган миллионлаб ватандошларимиз қалбига ҳамдардлик билан кириб бориш ўрнига, халқимиз — “социализм кашфиётчилари”нинг қанчалаб азоб-уқубатлар чекканини тушуниш, ўзимизда мана шу барча қонхўр, мубашширлик гоёларига нисбатан нафрат пайдо қилиш, миллатни номус сари чорлаш ўрнига хаёлларнинг янги ҳукмдорлари миллий гурурни ҳис қила бошлашлари, одамларни инқилобимизнинг ҳам, социалистик қурилишимизнинг ҳам қўли қонга бўялганлигига ишонтаришлари миллий улғворлигимизни ташкил этади.

“Россия қалъаси” китобининг асосий муаллифларидан бири фикрига яна қайтмасдан иложим йўқ. У айтадики, “бизнинг (шўро) давлатимиз асосан қонли йўл билан қўлга киритилган” лигидан “уялмаслигимиз керак”. Асосий нарса, у барибир нимагадир эришганди. “Қизил лойиҳа” кўплаб ҳаётларга зомин бўлганидан, одамларни қийнаш ва ўлдиришдек жирканч усуллар билан Россия миллатини шарманда қилганидан қўрқмаслик керак, деб мулоҳаза юритади Михаил Хазин, балки ундан ажралиб қолганимиздан, уни “барбод этганимиз”дан қўрқишимиз керак эмиш. Ўзимизнинг алоҳида “қизил лойиҳа”сиз қолганимиздан қўрқишимиз керак эмиш.

Нина Андреевнанинг омади чопмади. Ҳам Шўро тарихи, ҳам Россия тарихида Сталиннинг роли ҳақидаги унинг гоёси, унинг талқини янги Россияда унинг ўзини унутиб юборишгандан кейин оммалаша бошлади. Бироқ Александр Проханов ва Сергей Кургиняннинг омади чопгандан-чопди. Улар кутган вақт-соат етди, руслар табиатан кучанишсиз, “гўшт қиймалагич”сиз, “буюк гоё”сиз, ёппасига қурбонлиқсиз ўз ҳаёти ва давлатини кура олмайди дегувчи уларнинг ғалати ватанпарварлиги қарийб давлат мафқураси бўлиб қолган ўша вақтга етиб келдилар. Хайриятки, ҳозирча “қарийб”.

Ҳамон ўша Нина Андреева Сталин ва унинг даврини баҳолашга нисбатан ўз миллий тарихини ахлоқий танқид қилишдан аслида воз кечишини талаб этувчи ҳозирги “смилократлар”га қараганда ҳамон нозиклик ва саришталик билан ёндошаётганини таъкидламадан ўтолмайман. Нина Андреева Сталин билан бирга биз “шўро одамлари бутун бир авлодининг мислсиз жасоратини” тарих ахлатхонасига итқитиб ташлашимиздан қўрқади. Бугунги кунда ёшларимизнинг олий ва ўрта мактаби учун дарсликлар ёзиш топширилган мураббийлари барча масалаларни ҳамирдан қил суғургандай осон ҳал этмоқдалар, улар ўз миллий тарихини танқид қилишни умуман ман этишни таклиф қилмоқдалар. “Айниқса, мактабда фанни ўрганишга бўлгани каби ўз тарихига муносабат аслида унда нима бўлишидан қатъи назар танқидий бўлиши мумкин эмас”. Ва нуқта.

Айтганча, “Россия” ва “Рус доктринаси” лойиҳаси ҳозирги тарафдорларининг матнлари менинг гапларимни тасдиқлайди, алоҳида рус мубашширлиги гоёси муаллиф ҳаёлини қанча кўп банд этса, унинг ахлоқ ва инсонийлик билан фарқи шунчалик чуқур ва жиддий бўлиб бораверади.

Афтидан, бир томондан, дастлабки тўпланишнинг ҳозирги ахлоқий бўҳрони миллий мубашширликнинг куртак отиши учун, сиёсатда ахлоқни инкор этиш учун заминни тозалаб берди. Аммо, бошқа томондан, омма онгига фаол синдириладиган алоҳида рус қалби ва алоҳида рус йўли гоёси ахлоқий туйғунинг ва энг аввало, уят ва виждоннинг қолдиқларини қунфаякун қилади.

Натижада шундай бўладики (гап “Россия” қалъаси) китоби муаллифлари устида кетмоқда), биз, руслар, тарих томонидан мудом сиёсий жазава ва ёппасига сафарбарлик ҳолатига маҳқум этилганмиз, барча яхши инсоний эҳтиёжлар, турмуш севинчи, бисёрлик, тўқис ҳаёт бизга бегона. Сўнгги фикрни ифода этиш учун сўзлар қидираётим, булар ҳаммаси бўлиб ўтганини эслаб қолдим, қайта қуришнинг энг бошида Александр Проханов ёзган эдики, бизлар олдимизда буюк тарихий мақсад бўлиб, сафарбарлик ҳолатидагина самарали ишлай оламиз.

Бу ерда ҳам, мен, тўғриси айтсам, жавоб беролмайдиган савол кўндаланг бўлади. Нима учун ҳозир, сўнгги ва хайриятки, ҳозирча ягона “рус лойиҳаси” барбод топгандан кейин йигирма йилча вақт ўтгач, бизнинг ҳозирги, на қизил тарки дунёчилик билан, на меҳнаткашлар оммасининг қизил қарлошлиги билан ҳеч қанақанги умумийликка эга бўлмаган ҳар жиҳатдан фаровон энг яхши намояндаларимиз бирданига қизил славянпарастлик курашчилари бўлиб қолди ва бизнинг камбағаллигимизда, шарти кетиб, парти қолган бошпанамизда, ёмон йўлларимизда “ҳақиқий ҳаёт” бор ва бўлажак деб бизга ўргатмоқдалар?

Нима учун қайта қуриш даврида алоҳида рус сафарбарлиги, антибуржуазия, антиевропа тамаддунининг оқилона энг яхши намояндалари инкор этган гоёси ҳозир, йигирма йил ўтгач, етакчи мафқурага айланиб қолди? Ахир алоҳида рус тамаддуни гоёси ўзининг барча кўринишларида — ҳам православ, ҳам халқона кўринишида — “қизил” гоё бўлади-ку, ахир хусусий мулк ва бозорни инкор этар эди-ку.

Аммо нима учун кечаси ҳам, кундузи ҳам Россия компартияси “пахта қўйиб” турадиган энг яхши намояндаларга “қизил лойиҳа” гоёси ва бизнинг рус халқи ва давлатчилик стоицизми (қаттиққўллиги)нинг ноёб фидойилиги борасидаги эски гоёмиз ва тамаддуний ноёблигимизга ишонч керак бўлиб қолди? Нима учун либерализмдан давлатчилик тарафига ўтиш кўпгина ҳозирги ақл-идрок эгаларида ахлоқдан ўзини олиб қочишга, сталинизмни тирилтиришга айланиб кетди?

Нима учун православдан ҳеч бўлмаганда илгари узоқ бўлган ақл-идрок эгалари бирданига, қутилмаганда рус роҳиблик таркидунёчилиги гоёсини ва россияча фидойилик ва жомелик гоёсини тарғиб қила бошладилар?

Менга булар барчаси, жумладан янги русча чекланишни тарғиб қилиш йўли билан, замонавий мактабда чет тилларни ўрганишдан воз кечишдек ғайриоддий андазалар йўли билан эътиборни ўзига тортишнинг барча усулларидан фойдаланаётган қорни тўқ одамлар, омадли бизнесменларнинг қилиқлари деб айтадилар.

Яхши. Михаил Юрьев – бу уйдирма. Михаил Хазин – бу уйдирма. Гарчанд, назаримда, Хазин айтганига ишонади, бу одам кун-бакун капитализмнинг ва у билан боғлиқ қадриятлар тизимининг инқирозини кутаётган марксчилар тариқатига мансуб.

Аммо “Ягона Россия”нинг IX съезидида “очиқ форум”нинг махсус VIII секцияси славянпарастликнинг Фарбга, айрича, тескари бўлган қадриятларини тарғиб қилиш билан шуғулланишини қандай изоҳлаш мумкин? Шахсан мен Сергей Кургинянининг нутқида ҳам, Сергей Марков, Владислав Глазичев ва алоҳида рус йўлининг бошқа барча мафкурашунослари нутқларида ҳам парти кетиб, шарти қолган уйларда яшовчи ва замонавий тамаддуннинг қўплаб қулайликларидан маҳрум одамларга нисбатан алоҳида ғамхўрликни кўрмадим. Дангал айта оламанки, янги рус мубашширлиги виждон йўлидан ҳам эмас ва ҳатто бир пулга қиммат гурур йўлидан ҳам эмас, балки Россия халқига нисбатан нафратомуз муносабати йўлидан бормоқда.

1917 йил ва бутун кейинги XX аср алоҳида, дарвешона, художўй, жамоавий рус қалби тўғрисидаги афсонани таг-туғи билан йўқ қилиб юборганини яна бир карра исботлашимдан маъно йўқ. Бугунги кунда Русияда иззат-эъзоз қилинаётган Николай Данилевскийнинг “рус халқининг асосий дастагини, бош ҳаракатлантирувчи кучини умуман манфаат эмас, балки ички ахлоқий ҳолат ташкил этади”, деган мулоҳазалари кулгили ва бемаъни туюлади.

Аммо ҳозир, XXI аср бошида, Октябрь ҳақидаги, большевизм ҳақидаги бутун ҳақиқат барчага фош бўлгандан кейин, СССРнинг тарқаб кетиши ҳақидаги, 1991 йил ҳақидаги ҳақиқат кўз ўнгимизда яшаб турганида гўё фақат олий манфаат ва юксак гоълар билан яшайдиган, табиат томонидан оқилоналик ва бойишга ташналик, ўз хусусий мулкига, ўз шахсий манфаатига ташналик ато этилган алоҳида рус қалби ҳақидаги бу барча гўзал афсоналар бошдан-оёқ тутуриқсиз кўринади. 1917 йилда деҳқонлар ўзларининг собиқ барларидаги гўлаларгача ташмалаб кетганларидек, 1991 йилда ишчилар ўзларининг ташландиқ корхоналарини бўлак-бўлак қилиб, сўнгги миҳигача ташмалаб кетдилар.

Ҳаётда алоҳида рус жамоатчилиги ҳеч қачон бўлмаган. Меҳнатда-ку унга сайин. Ислоҳотдан кейинги Россиянинг барча рус турмуши тадқиқотчилари, энг аввало деҳқонлар ҳаётининг моҳир тасвирловчиси Николай Энгельгардт “деҳқонлардаги индивидуализмнинг кучли ривожланишига, уларнинг амаллардаги ажраланглигига, ноқобиллигига, айтиш мумкинки, хўжаликда умумий иш учун бирлашишга хоҳишсизлигига” эътибор қилганлар. “Дарҳақиқат, деҳқонларнинг айтишича, бирон ишни бир ёқадан бош чиқариб, ёппасига қилганда ҳам ҳар бир одамнинг ишини алоҳида ҳисобга олмаслик уларга ёқмайди”. Бизнинг вақтимизда, жамоалаштириш вақтида эса улар ўз сигирларини сўйишган, ишқилиб уларни колхозга топширмасалар бўлгани.

Ана шунақа. Бутун масъулиятни зиммамга олиб айтаманки, бутун, XXI аср бошида, XX асрда Россия ва россияликлар шунча воқеаларни бошдан ўтказгандан сўнг русларнинг алоҳида жамоавий қалби ҳақида ё юраклари касал заиф одамлари ёки ошқора лўттибозларгина жиддий мулоҳаза юритишлари мумкин.

Алоҳида рус қалби ва Россиянинг алоҳида “қизил” вазифаси ҳақидаги афсонага барибир ишонадиганлар тўғрисида гапирар эканман, ўз ватанпарвалик туйғусини, Россияга муҳаббатини тарихимиз ҳақидаги, ҳалокатларимиз ҳақидаги, мағлубиятларимиз ҳақидаги ҳақиқат билан, Пётрнинг зўраки ислоҳотлари сабаблари ҳақидаги, рус крепостнойлиги даҳшатлари ҳақидаги ҳақиқат билан чоғиштириб юбориши қийин бўлганларни назарда тутаман. Нуқул орда қолувчи, эргашиб юрувчи мамлакат қисмати билан муроса қилиш қийин. Ўтироф этиш керакки, гарб бошқарув ва иқтисодий моделларининг Россияда мослашув жараёни мураккаб ва “маъюс” бўлишидан огоҳлантирганда Александр Проханов бир жиҳатдан ҳақ бўлиб чиқди. Ҳатто ҳозирги Россия кишисига

бизни тузукли, европача шоҳроҳга қайтарувчи, узоқ, бир неча ўн йилларга чўзилувчи сафарга тайёрланишдан кўра ўзимизнинг алоҳида, ноёб тамадунимизга мансублигимизга ишониб иш тутиш осонроқдир.

Шунинг учун ҳам биз Фарбдан баландмиз ва яхшироқмиз, зеро на Уйғониш даврини, на ислохотни, на Маърифат даврини билганмиз деб айтиш иштиёқидамиз. Фарбдан қанча орқада қолсак, шу билан биз баланд эдик ва баландмиз, Худога яқинмиз, турмушнинг моддий фаровонлигидан қанча холи бўлсак, Худога олиб борадиган йўлимиз шунча қисқа бўлади, деб айтиш иштиёқи ҳам шундан. Агар Хрушчёв халқни сталинча бараклардан беш қаватли уйларга ўтказмаганда, агар Брежнев ва Горбачёв шўро халқида “истеъмолчилик ақидаси” билан, “ўз нодонларча адабсизлиги билан”, “тўқчилик” ақидаси билан, “урфли нарсалар” ақидаси билан ҳавас уйғотмаганида, СССРни қутқариб қолиш мумкин эди, деб ёзувчи “Рус доктринаси” муаллифлари ўз ҳиссиётларини жиловлаб олмаганларига барибир умид қиламан, умид қилишни истаيمان. Рус мутаффақирлари “ватанпарварлик васвасаси” деб аталган, яъни ҳақиқатга, Россияни қандай бўлса, шундайича сақлаб қолиш ва севишга садоқат нуқтаи назарида туриш қийин. Россияни гўё унга хос бўлган “алоҳидалик”, “ноёблик” учун севиш осонроқ.

Аммо “Россия” лойиҳаси муаллифлари матн ва тахминлари таҳлили, мисол учун, мени улар фикрининг поклигига шубҳа билан қарашга мажбур этади. Дўстлар, бу ерда оддий халқни сурбетларча лақиллатиш, фирт лўттибозлик кўриниб турибди-ку. Россия Фанлар академиясининг ходими, муҳтарам Михаил Хазин жиддийлик билан, “қизил лойиҳа”, яъни ишлаб чиқариш воситаларини умумлаштириш ғояси “тарихий жиҳатдан бой берилишга мутлақо маҳкум эмасди”, деб айтганида, бизни ким деб ўйлаганийкин?

Насроний Европа учун хорижий большевикча қаттиққўллик бўлмаганида, русларча сербардошлик ва улкан табиий бойликлар бўлмаганида, Россиядаги “қизил лойиҳа”ни тарих анча олдинроқ улоқтириб ташлаши мумкин эканлигини Михаил Хазин билмаслиги мумкин эмас. “Қизил лойиҳа”ни ҳаётга татбиқ этишнинг на башари қадрини, на унинг аниқ натижаларини эътиборга олмай туриб, жиддий олим, ақли расо, маънавий етук инсон бу лойиҳа тақдири ҳақида мушоҳада қила олмайди.

“Қизил лойиҳа”га қайтишга бўлган ҳозирги даъватларни мен жинояткорона лўттибозлик ила мамлакатни Фарб таъсиридан яна тўсиб қўйиш деб атайман, зеро бу лойиҳа – бошқалар учун, халқ учундир, зинҳор ўзи учун эмас.

“Қизил лойиҳа”нинг ҳозирги даъватчиларидан ҳеч ким ёппасига сафарбарлик, ёппасига таркидунёчилик ва ёппасига давлат фидойилиги жамиятида яшамайди ва яшашни истамайди. Улар бошқалар учун, навбатдаги рус кушхонасининг янги қурбонлари учун янги сталинизмнинг гўзаллигини ўз мақоаларида сержило қилиб ифодалядилар. Ҳаммадан гаройиби шундаки, “Россия” лойиҳасининг муаллифлари бунга яширмайдилар, Россия кишини Фарбдан ажратиб қўйишнинг бу барча йўсинлари ўзи учун эмас, халқ учун ўйлаб чиқарилганини яшириб ўтирмайдилар. Афтидан, янги “қизил лойиҳа” муаллифларига бир нарсга муҳим, токи янги россияликлар янги ажратувга кўнибгина қолмай, балки янги ҳомийларидан миннатдор ҳам бўлсинлар, сабаби, улар халқни чет тилларини ўрганиш заруратидан сақлаб қоладилар, ўз миллийлиги, рус тарихини ақлидрок ва муҳаббат билан эътироф этишдан совутадилар ва энг асосийси, ўз ҳуқуқларини ҳам, турмушларини ҳам, фаровонликларини ҳам насронийча, европача инсонпарварлик мезонлари билан баҳолашдан кўнгилларини қолдирадилар.

Аслида “рус лойиҳа”си ортида янги ирқчилик, “Фарбнинг ўткинчи таъсири” олдини олиш кўриниши остида Россия халқини чала одамлар галасига айлантиришга интилиши ётибди. “Россия” лойиҳаси муаллифларининг энг катта гуноҳи – бу шўро даврини “ҳақоратлаш”га уриниш дея шўро даврига бирон-бир танқидий баҳо беришга қаршилиқ кўрсатишлари бежиз эмас. “Россия” лойиҳаси муаллифлари ўз олдларига яна бир вазифани қўядилар, бундай вазифани ўз вақтида большевизм мафкурачилари ҳам қўйган эди, яъни шўро одами ўзининг бадтарин ҳаёти, ҳақсизлиги, қашшоқлиги, даҳрийлиги, туйғуларининг ибтидоийлиги билан фарб одамидан афзал турсин.

“Қизил лойиҳа”нинг бу барча эски ва янги тарафдорларининг матнларини ўргана бошлаганимда, аввалига Россия ва бутун рус халқини Фарбга ва бутун Европа халқига ўжарларча қарши қўйиш ортида янги ва айна вақтда эски энг яхши намояндаларнинг оддий мағлубияти турибди деб тахмин қилган эдим. Бизнинг Кремль атрафидаги энг яхши намояндаларимиз (улар ўзларини “смилократия” деб аташади) Россияни замонавийлаштиришга, ҳозирги қашшоқлик ва парокандаликни тўхтатиб қолишга, аҳоли даромадидаги ҳозирги даҳшатли тафовутнинг олдини олишга ноқобилликларини англаб, яхшилик ва ёмонликнинг ўрнини алмаштириб қўя қолишди. Биз, руслар, яхши, тўқ, қулай ҳаётга табиатан мос келмаймиз, биз, русларнинг, бир вақтлар шўроларда бўлганидек, ўз гуруримиз бор, деб аҳолини ишонтиришга жазм этишди. “Россия” лойиҳаси муаллифлари ёзишганидек, биз ҳеч қачон ёппасига замонавийлаштирувсиз, қорнимизга жабр қилмасдан яшамаган эканмиз. Ҳозир ҳам манави қолоқ европаликларга ўхшамаганимиздан, балки бизда ҳамма нарса эскичасига, бошқачасига қолганидан гурурланишимиз керак эмиш?

Бироқ, аниқроғи, шахсан мен янги рус мубашширлиги мафкурачиларига тўғри баҳо бермагандим. “Қизил лойиҳа”ни ҳам, “қизил террор”ни ҳам тирилтиришга фақат ҳокимиятга интилувчи кучли одамларгина жаҳд қила оладилар. Мағлубиятчилар рус кишиси қалби ва онгини қайта тиклашнинг бундай улкан режаларини тузмайдилар.

Менга, рус қалбининг ҳам, рус тарихининг ҳам ноёблигига эски садоқат билан бу барча янги завқ-шавқларга унча катта аҳамият бериш керак эмас, деб айтишлари мумкин. Аммо шуни унутмаслик керакки, 1917 йилда ҳам тенгликнинг истиқболдаги салтанати йўлида жамоавий меҳнатнинг марксча мафкураси галабаси учун ҳеч қандай маънавий асослари бўлмаганди.

Ҳозирча ҳаётдаги, мафкурадаги ҳамма нарса Михаил Юрьев йўригидан кетяпти. Ҳайратланарли жойи шундан иборатки, “қизил лойиҳа” асосида ётувчи коммунистик ғоялар “пучак ғоялар эди”, аслида бу ғоялар касофатдан бошқа нарса эмасди, улар миллионлаб энг истеъдодли, салоҳиятли, Россия миллатининг энг мустақил вакиллари йўқ қилиб юборганди, деб айтган собиқ президентимиз Путиннинг сўзига ҳеч ким кулоқ солмаганди. Бизнинг инсонпарвар зиёлимиз жамулжамликда қайсидир даражада бўронлар ва тазйиқлар даври қахрамонлари учун эт билан тирноқдай эди ва Егор Гайдар айтганидек, унинг бобоси ўз даври вазифалари даражасидаги одам бўлган. Билмадим, Михаил Хазиннинг миссионерлик, “қизил иши” қандай ғояларни илгари сураётгидикин. Аммо, мисол учун, Сергей Кургиян ўз аждодларининг тарихий, “қизил иши”ни очик-ошкора ҳимоя қилмоқда.

Борди-ю, сиз бозор ислохотларимиздан ҳам, “ясама” демократиямиздан ҳам қўлингизни юйиб, қўлтигингизга суртган бўлсангиз, хўп денг, ҳеч бўлмаганида янги рус-қизил лойиҳасининг тарғиботи ва ташвиқоти учун замин бор экан.

Энди асосий гапга келсак. Албатта, рус аҳолисининг қандайдир бир қисми қачондир Худо билан бирга яшар, унга ишонар эдим. Аммо ҳозир ҳам ҳеч қанақа оммавий тақводорлик йўқ. “Россия” лойиҳаси муаллифларининг ҳам динга ишонишларига шубҳа қиламан. Афсуски, рус одамнинг уни большевизм кучоғига туртган ҳамон ўша заифликлари қолган, ҳавойилик, мустақил фикрлаш тақчиллиги, рус максимализми ва бизнинг мўъжизага одатдагидек ишонувчанлигимиз қолган.

Хуллас, Россиянинг янги жонкуярларида имкон бор. Ўз тарихида ҳеч нарсага ўрганмаган, ўша-ўша ўзини танлаш васвасаси ҳукмига осонгина топшириб қўядиган рус одамни қулга айланттиришдан осони бор эканми.

Айнан шу сабабдан мен ўз сўзимда собитман ва “қизил лойиҳа” — бу қизил террорнинг ўзи дейман. Ҳар бир ватанпарваликнинг бурчи — ҳам эски, ҳам янги Россия миссионерлигининг ғайриинсоний, ғайридиний моҳиятини фош этишдир.

Пётр ФАЛЁВ

Туркий халқларнинг сўз санъати

МУАЛЛИФДАН

Туркийшунослик ва уни ўрганишига оид бирон-бир қўлланманинг мутлақо йўқлиги туфайлигина мен 1921 йилнинг кузида Туркистон Шарқ институтида ўқиган маърузаларим негизини ташкил этган “Туркий филологияга кириш” курсидан қораламаларимни чоп этиб кўпайтиришлариغا розилик беришга мажбур бўлдим. Аммо бундай курсни мен илк дафъа ўқидим, шу сабабли унда бир қанча нуқсонлар бўлиши турган гап. Библиографик кўрсаткичларнинг чалалиги ва гоҳо ноаниқлиги эса Тошкентда уларнинг аниқ номини билиб олишга имкон берадиган китобларнинг йўқлиги билан изоҳланади. Ушбу қораламалар ўқиган маърузаларимнинг аниқ фотонусхаси бўлмай, уларнинг тарҳлари, шакли, холос. Менга унча зарур эмасдай туйилган деталлар, гоҳо эса бутун бошли масалалар тушириб қолдирилди. Қолаверса, Институтнинг 1921/22 йилги ўқув дастурида туркишуносликка кириш курсига умуман ўрин берилмагани сабабли, мен гоҳо филологияга тўғридан-тўғри алоқаси бўлмаган масалаларни ҳам қўйишига мажбур бўлдим.

П.А.ФАЛЁВ,

Тошкент, 1922 йил, 15 январ.

Туркий халқлар ер юзига жуда кенг тарқалган. Биз Байкалдан Болқон ярим оролигача бўлган кенг майдонда уларни гоҳ катта ва яхлит ҳолда, гоҳо кичик гуруҳ бўлиб ва бошқа халқлар билан аралаш тарзда яшашини кўрамиз. Мазкур майдоннинг шимолий чегараси Ўрта Сибир бўйлаб Ўрол тизмаси оша жанубга, Волгабўйига қараб энади. Кавказ ўрталаридан яна ғарб томонга бурилиб, Қораденгиз қирғоқлари бўйлаб ўтади, Крим ва Бессарабиянинг бир қисмини ўз ичига олгани ҳолда, Болқон ярим оролига қайиради. Жанубда эса у Олтой бўйлаб ўтиб, айрим жойларда Мўғулистонга қадар кириб боради-да, кейин жануби-ғарб сари йўналиб, Шарқий Туркистонни қамраб олади. Бундан кейин унинг ҳудуди Туркистон чегаралари билан ёндош ҳолда Эрон ичкараси-

Пётр Александрович ФАЛЁВ ҳақида ҳам, унинг илмий-педагогик фаолияти ва ёзган асарлари ҳақида маълумот кўп эмас. Ўзбекистон кутубхоналарида топиш мумкин бўлган асарлари эса санокли – 1918 йилда ёзилган “Крим-татар зиёлиларининг мафкурасига доир” деб номланган бир рисола (у П.А.Фалёв асарлари библиографиясига кирмаган, фанга номаълум ҳисобланади) ва 1922 йилда босмадан чиққан “Туркий халқларнинг сўз санъати ва лаҳжаларига кириш” (“Введение в изучение тюркских литератур и наречий”) номли мўъжаз китобча бўлиб, булар бахтли тасодиф билан Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонасининг Нодир нашрлар ва қўлёзмалар бўлими хазинасида (№ В 2268/О ва № ПЯ 1748) бир нусхадан сақланиб қолган. Бундан ташқари, 1922 йилда “Билим ўчоғи” журналининг 2- сонидан чоп этилган “Қорақирғиз достонининг тузилиши” деган ўртача ҳажмли бир мақоласи (унинг аслияти “Наука и просвещение” журнали (Т., 1922, №1)да босилиб чиққан.

Атоқли турколог П.А.Фалёв 1888 йилнинг 8 октябрида Петербургда туғилган. 1908 йилда Петербург университети араб-форс-турк-татар сўзшунослиги бўлимига талабаликка қабул қилинади. Бу ерда А.Н.Самойлович, В.Д.Смирнов каби машҳур туркологлар қўлида таҳсил олади. 1912 йили университетни битириб, I даражали диплом эгаси бўлади. 1913 йилда Германияга илмий сафари давомида у ерда сақланаётган “Юсуф

га ва ундан Кичик Осиёга ўтиб, охири тагин Болқон яриморотида туташади. Туркий қавмлар бу ҳудуддан ташқарида ҳам бор. Масалан, Литва татарларини кўрсатишимиз мумкин; улар кўп замонлар ўз қабиладошларидан айри яшаганлиги туфайли, тилини унутишган ва ҳозирда поляк ё белорус тилида сўзлашади. Шу билан бирга, бошқача мисолларга ҳам дуч келамиз: мазкур майдон ичида туркий бўлмаган, аммо туркий тилда сўзлашадиган халқлар (сартлар) ҳам бор. Биз ушбу курсда биринчи хилдаги, лисоний муштаракликни кўзда тутамиз. Шу орада айтиб ўтайлик: тил хусусиятларига кўра туркийларнинг умумий оммасидан анча узоқлашиб кетган икки туркий эл – ёқутлар ва чувашларни тадқиқ доирасидан ташқарида қолдираемиз.

Ёқутларни қолдириб ўтиб, биз Олтойда ва Олтойга ёндош ҳудудларда яшайдиган қабилалардан бошлаймиз. Енисей губернияси ва юқори Олтойда бир қанча майда туркий элатлар яшади, уларнинг анчагинаси самоедлар¹ билан қоришиб ҳам кетган. Олтойнинг ўзида эса олтойлар ва телеулар макон тутган, улар бир маҳаллар хийла катта бўлган ягона бир халқнинг қолдиқлари ҳисобланади. Олтой жанубида – шимоли-ғарбий Мўғулистонда урянхайлар жойлашган, улар, шунингдек, саянлар, сойотлар ва тувалар деб ҳам аталади.

Мана шу элатлар бошқа туркийлардан исломга кирмай, қадимги шомонийлик дунёқарашида қолганлиги билан ажралиб туради. Шомонийликнинг моҳияти эса бутун табиатни жамлаштиришда кўринади. Уларнинг Г.Н.Потанин асарларида келтирилган афсона ва эртақларида бу нарсга аққол акс этган. Бу асотирларда одам билан ҳайвонлар орасида, ўсимликлар билан тош-тупроқ орасида ҳеч қандай чегара йўқ. Барча нарсга тирик, барчаси ҳаракат қилади, барчасининг ўз руҳи бор. Шомоний халқлар дунёқарашида бутун табиат – жонли. Бирон-бир жиҳатдан диққатга сазоворроқ бўлган жой (дарё, тоғ, доvon ва ҳоказо.)га эса алоҳида эъти-мод кўйилади. Шуни алоҳида қайд қилиш керакки, ҳар қайси тоғ, дарё, дара ва ҳоказонинг руҳи шомоний турклар томонидан ЭГА, яъни хўжайин деб номланади. Шундай қилиб, анимистик дунёқараш бу ҳолда иқтисодий тус ҳам олади.

Мана шу ибтидоий дунёқараш устига монавийлик, нестоинлик, буддавийлик ва сўнги пайтларда шарқий православ йўналишидаги христианлик сингари бошқа, нисбатан кучлироқ тараққий этган динларга хос жиҳатлар ҳам қўшилган. Ана шу динлар таъсирида шомонийлик дунёқарашида янги худолар тўғрисида таълимот ва афсоналар пайдо бўлди.

¹ Н е н е ц л а р . – Тарж.(Бундан кейин келтирилаётган барча изоҳлар таржимонники.)

² Афтидан, П.А.Фалёв нестоинликни кўзда тутган.

ва Зулайхо”, “Китоби дада Қўрқут” каби эпик асарлар билан танишади ва уларни ўрганишга киришади. 1914 йилда турк-татар сўзшунослиги бўйича магистрлик имти-хонидан ўтади. 1915 йилдан ўзи ўқиган университетда приват-доцент лавозимида иш бошлади ва дастлабки илмий ишларини эълон қилади. 1918 йилда унга доцент ва 1919 йилда профессор илмий унвони берилади.

1921 йилда П.А.Фалёв ўзи ишлаб турган Жонли шарқ тиллари марказий институ-ти йўлланмасига кўра маҳаллий аҳолининг тили ва урф-одатларини ўрганиш учун юборилган тингловчиларга раҳбар бўлиб Тошкентга келади.

Тошкентда у Туркистон Шарқ институтида туркий филология курсини бошқара-ди. Дўстларининг хотирлашича, “Туркистон ўлкасига келиб тушган П.А.Фалёв тур-колог сифатида ўз мутахассислиги бўйича ҳар қадамда учраб турган бой материал-ларга боши билан шўнғиб кетади. Қисқа бир муддат ичида Тошкентдаги илмий-ижти-моий ҳаётнинг фаол иштирокчисига айланади”. Туркистон Шарқ институтида дарс бериш билан бирга, Туркистон Давлат илмий кутубхонасининг библиография бўли-мида қизгин иш олиб боради 1921 йилда у Россия География жамияти Туркистон бўлимининг ҳақиқий аъзоси қилиб сайланади, 1922 йилда эса Туркистон Маориф Халқ комиссарлиги қошидаги Мусиқий-этнографик комиссия раиси, Республика Давлат Илмий Кенгаши (ДИК) аъзоси сифатида иш юритади.

П.А.Фалёв ўзбек маориф ходимлари қурултойи ташкилотчиларидан бири бўлди ва қурултой раёсатига сайланди, янги ўзбек алифбосини, илмий ва ўқув атамалари-ни ишлаб чиқишда иштирок этди. “У Тошкентда ўзига яқин бўлган илм соҳасида қизгин фаолият кўрсатиб ишлар, аммо ҳар доим ўзига хос камтарлик ва фидойилик билан бир четда, кўзга кўринмасдан туришни канда қилмас эди”, деб ёзган эди унинг дўстларидан бири А.Э.Шмидт.

Маъбудлар оламига инсон бепарқ қарай олмайди. Одам уларнинг хайрихоҳлиги ва мададига муҳтож. Аммо ҳар ким ҳам улар билан муомала қилишга қодир эмас. Шомонлар деб аталадиган бир тоифа кишилар борки; уларга бунинг учун зарур бўладиган билим ва куч берилган. “Шомон” сўзи, афтидан, тунгус тилидан олинган бўлса керак, лекин Европа олимлари бу сўзни туркийларга татбиқан ҳам ишлатишаверади. Туркий тилда шомон “қам” деб аталади¹, қамламоқ (шомонлик қилмоқ) феъли шундан ясалган. Бу сўз туркийлардан рус тилига ҳам ўтиб, камлать, камланье деган сўзларга негиз бўлган. Шомонлик қурбонлик қилиш, касални даволаш, об-ҳавони башорат қилиш ва ҳоказо хилма-хил соҳаларда намоён бўлади. Қамлаш чоғида шомон ўз махсус кийимини кияди, унга шақилдоқлар, турли қуш ва ҳайвонларнинг териси осилган бўлади. Қамлашда унга доира ва доирачўп керак бўлади. Рухлар дунёси ила қилган мулоқотини шомон одамлар олдида турли тана ҳаракатлари, гри-маслар, қўл ҳаракатлари, қичқириқ, турли овозлар чиқариш орқали бутун бир драмага айлантиради. Қурбонлик қилинган, шомон, масалан, осмон диёрига, унинг ҳам энг юксак маъволарига бу қурбонлик қабул бўлганми-йўқлигини билиш учун саёҳатга отланади. Шомонни шунингдек, ўлган, аммо ўз ўтовини тарк этишни истамаётган одамнинг руҳидан поклаш учун ҳам чақиритишлари мумкин. Шомон мархумнинг арвоҳини доира тўқмоғи билан илиб олиб, ер ости салтанатига элтади. Мана шу шомоний хурофот негизда кейинчалик қаҳрамоннинг ер ости салтанати ва самоларга саёҳати тўғрисида афсоналар яратилган. Шомон томонидан ўйналаётган драманинг мазмуни, шакли ва бутун борлиги шомоннинг драматик истеъдодига, ижодий фантазиясига боғлиқ. Эътироф этиш керакки, бу борада шомонларни ўз ишининг устаси деса бўлади. Уларнинг ўзига хос шароитда ижро қилган ўйинлари таъсиридан мажусийларгина эмас, ҳатто европаликлар ҳам анча вақтгача ўзига кела олишмайди. Буни академик Радлов алоҳида таъкидлаган эди. Шомоннинг қамлашини тасвириаб кўрсатган миссионер Вербицкий ҳам бундай ҳолатда миссионер ўртага қўйиши табиий бўлган саволлар тўғрисида сўз очмайди, балки унинг назарида анча жиддий бир сабаб — иблиснинг мададига боғлаб тушунтиради.

Олтой ва Олтой бўйи туркларининг майший турмуши нисбатан хилма-хил, аммо кузатишлар уларнинг ҳаммаси илгари кўчманчи чорвадорлик билан шу-

¹ “Қам...” сўзи ҳозирги ўзбек тилида қўлланмайди. Аммо “қам” урмоқ маъносига феъл сўзидир; уриш асбоби “қамчи” шундан келиб чиққан. Шомоннинг асосий фаолияти ҳам қамлаш — доирани уришидир.

П.А.Фалёв Туркистон Шарқ институтида талабалар илмий тўғарагини бошқарар, аҳолининг эски турмушга хос жиҳатлар билан таништириш учун талабаларни Тошкентнинг эски шаҳар қисмига тез-тез олиб келар эди. Таниқли библиограф олим, Туркистон Шарқ институтининг собиқ талабаси Н.А.Буровнинг хотирлашича, “Фалёвнинг маърузалари лўнда ва қизиқарли бўлар, талабаларга жуда ёқар эди. У туркий тиллар борасида ҳали ҳеч ким эшитмаган янгиликларни айтиб, эронпарастликка берилган талабалар ичидан туркшуносликка мойил ёшларни айлариб олишга муваффақ бўлди”.

Тошкентда П.А.Фалёв қирғиз халқ эпоси ҳақида, кўчманчиларнинг бошпанаси ҳақидаги мақолаларини эълон қилди. 1922 йилда эса унинг Туркистон Шарқ институтида ўқиган маърузалари матни — “Туркий халқлар сўз санъати ва лаҳжаларига кириш” рисоласи чоп этилади. Ўша йили буюк озарбойжон ёзувчиси ва жамоат арбоби Мирзо Фатали Охундовнинг “Алданган юлдузлар” деган қиссасини рус тилига таржима қилади ва бу асар 1923 йилда Москвада чоп этилади. Бу асар маърифатпарварлик гоёларига йўғрилган бўлиб, янги озарбойжон бадиий насрининг илк намунаси ҳам эди.

Туркистон АССР Халқ Комиссарлари Кенгашининг илтимосига кўра П.А.Фалёв ўз тақдирини Туркистон билан боғлашга қарор қилди. Унинг бу қарори жамоатчилик томонидан зўр хурсандчилик билан кутиб олинди, зеро Фалёв сиймосида республикада биринчи туркшунос мутахассис иш бошлар эди. 1922 йилда Фалёв Петроградга оиласини олиб қайтиш учун жўнайди, аммо йўлда терлама касалига чалиниб, вафот этади.

Академик В.В.Бартольд 1922 йил 5 июлда Н.П.Остроумовга мактубида “Бизда (Петербургда) яна оғир бир йўқотиш бўлди, — деб ёзган эди. — Бугун В.Д.Смирновнинг талабаси ва усмонли турк адабиёти бўйича унинг издоши П.А.Фалёвни дафн этдик... У бор-йўғи 34 ёшда эди; деҳқон оиласидан чиққан ва ниҳоятда истеъдодли эди...”

гулланишганидан далолат беради. Бу эллардан кўпчилигининг турмуш тарзи ҳозирда ҳам шундай. Темирчиликни истисно қилганда, уларда касб-хунар унча ривожланмаган, темирчилик эса қадимдан эъзозли касб бўлиб келган. Туркийларнинг оғзак ижодида темирчи образига кўп дуч келамиз; қахрамонга қурол-ярмоқ ясаб бериб, темирчи унинг галабасига ҳисса қўшади. Темирчи, афтидан имтиёзли мавқега эга бўлган. Масалан, мўғулча *дархон* (темирчи) сўзи туркий тилларга кўпинча *тархон* бўлиб ўтган ва солиқдан озод қилинган киши деган маънони англаган. Темирчи нафақат туркий қабилаларда, балки бошқа кўп халқларда ҳам ўзига хос мавқе тутадиган, алоҳида қадрланадиган одамдир (Чунончи, Африкада).

Олтой – туркларнинг бобо юрти, улар шу макондан ер юзига тарқалган. Фарб томонга кўчар экан, турклар ҳозирги қозоқ саҳроларидан, гоҳ эса ундан жануброқдан ўтишган. Саҳронинг шимол ёқларидан турк қабилалари йўл солмаган, худди шунинг учун ҳам Фарбий Сибирда (мазкур турклардан фарброқда) яшайдиган туркий қабилаларнинг ҳаммаси бу ёқларга ихтиёрий ёки мажбурий равишда келиб қолишган. Чунончи, барабинликлар¹ бу томонларда ўзларининг анча яхши жойларидан суриб чиқарилгани туфайли яшашади, деб тахмин қилиш учун асослар етарли. Татарлар Волга бўйидан келишган. Туркистон томондан кўчиб келганлар ҳам бор. В.Радлов “Образцы...”² асарининг IV жилдини Сибир туркларига бағишлаган.

Қозоқ саҳроларида туркийлар қадимдан яшаб келади. Бу саҳроларнинг ҳозирги аҳолиси ўзини қозоқ деб атайди. Уларнинг қўшнилари ҳам уларни шундай атайди. Аммо уларни дастлаб руслар, руслардан сўнг европалар ҳам янглиш тарзда қирғиз деб номлашган. Бу янглишув Сибирни босиб олиш чоғида юзага келган. Ўша замонларда руслар қозоқлар тўғрисида ҳеч нарса билишмасди: Волга билан Урал дарёси ораллигида нўғайлар кўчиб юрар ва русларни қозоқлардан тўсиб қўйишганди. Сибирни босиб олишда руслар қозоқ саҳроларининг шимолида бўлган дарёлар орқали йўл босишган ва шунинг учун ҳам қозоқларга дуч келишмаган. Енисей дарёси бўйларида улар қирғизлар деган туркий қabila билан тўқнашган. Булар ҳозирги қирғизлар эди. Ҳозир яшайдиган жойларига (ҳозирги Қирғизистон ҳудудида. – З.И.) улар XVII асрда келишган, унга қадар эса Енисей дарёси маснадида истиқомат қилишган. Улар кўчиб юрган жойларига етиб борган руслар қаттиқ қаршиликка учраган. Ана шу Енисей қирғизларига қарши уруш чоғида руслар уларни анча яхши ўрганиб олишган эди. Хийла замондан кейин қозоқларга дуч келган маҳалда эса уларнинг турмуши, тили, урф-одати ва бошқа жиҳатлардан ўхшашлигига кўра уларни ҳам қирғизлар деб аташган. Кейинчалик, бунинг хато эканлиги маълум бўлгач, янглишишга барҳам бериш учун қозоқ ва қирғиз деган ҳар икки атамани қўшишга уринишган (*киргиз-кайсак*. – З.И.). Екатерина даврида ва XIX аср бошларида қозоқ ўрнига сунъий *кайсак* деган атамани қўллаб, шу тариқа бўлса ҳам қозоқ сўзини рус тилидаги *казак* атамасидан фарқлашга ҳаракат қилинган.

¹ Ҳозирги Ўзбекистон ҳудудидан

² Б а р а б и н л и к л а р – Фарбий Сибирда яшайдиган, бир пайтлар Кўчумхонга тобе бўлган туркий эл. Улар ҳозир Волгабўйидан кўчиб келган татарлар билан тамоман аралашиб кетган.

«Образцы народной литературы тюркских племён».

Фалёвнинг вафоти биз учунгина эмас, Тошкентдагилар учун ҳам оғир зарба бўлди, чунки улар Фалёвга зўр умид боғлаган эдилар”. В.В.Бартольднинг қайд қилишича, “марҳумдан қўлёзма ҳолида жуда кўп асарлар қолган. У “Нўғай эпоси тарихий манба сифатида”, “Қирғизлар тарихи очерклари”, “Ўрта Осиё кўчманчилари орасида синфий кураш ва унинг эпосдаги инъикоси” деган асарларни нашрга тайёрлаган эди”.

“Туркий халқларнинг сўз санъати ва лаҳжаларига кириш” рисоласи П.А.Фалёвнинг нисбатан каттароқ асари. У ёш профессорнинг 1921 йилнинг кузида Туркистон Шарқ институтида ўқиган маърузалари негизини ташкил этган “Туркий филологияга кириш” курсининг қораламаларидан иборат: ўша пайтда талабалар мутолааси учун бошқа манба йўқлиги сабабли мазкур тарх муваққат қўлланма сифатида чоп этилган.

Бу асарда, муаллифнинг ўзи эътироф этганидай, барча туркий халқлар ва уларнинг адабиёти ҳамда лисоний хусусиятлари қамраб олинмаган. У, табиийки, ўнлаб жилдли китобга ҳам сизмайди. Муҳими – туркшунослик деганда Туркия турклари билан чегараланиб қолмасдан, Узоқ Шарқдан Европа ичкарисигача, Финландиядан Арабистон ярим оролигача бўлган улкан ҳудудда азалдан яшаб келаётган ўнлаб қадимий туркий халқлар ҳақида маълумот берилиб, уларнинг тарихи ва тили, этнографияси

Қозоқлар тарих саҳнасида нисбатан кейин пайдо бўлган эл ҳисобланади. Олтин Ўрда ҳукм сурган ва у қулаган замонларда ҳозирги қозоқ саҳроларида ўзбеклар кўчиб юришар эди. XV асрда Ўзбек ўрдасидан бир қисм уруғлар ажраб чиқиб, шарққа йўл олди. Ўша замонларда жамоа иттифоқидан қай бир сабабга кўра ажралган бундай қочоқлар қозоқ деб аталарди. Шундай қилиб, ўзбеклардан ажралган уруғлар “қозоқ”лик қилдилар ва бу лақаб бора-бора уларнинг бугунги номига айланди. Қозоқларнинг бу тарихи уларнинг кўҳна ривоятларида ҳам сақланиб қолган, уларнинг барчасида қозоқларнинг қай бир қочоқдан тарқалгани ёки ўз одамларидан адашиб қолган бир гуруҳдан келиб чиққани нақл қилинади.

Қозоқларнинг тарихий ривоятларида, шунингдек, уруғлар орасида тез-тез юз берадиган ва ҳурмати баланд бирон шахснинг саъй-ҳаракати орқасида тўхтатиқан ички низолар тўғрисида ҳикоялар кўп. XVII аср охирида яшаб ўтган Товкахон ана шулардан бири эди. Қозоқларнинг уруғлараро низоси уларнинг иқтисодий тартибидан келиб чиққан. Зеро, қозоқ — ҳўжалик нуқтаи назаридан — кўчманчи чорвадордир. Қозоқларда ва умуман кўчманчи чорвадорларда ҳўжалик оқилона бошқарилмайди. Чорва моллари учун қишга ҳеч қандай ем-хашак жамғарилмайди, қолаверса, етарли ишчи кучи ва асбоб-ускуна бўлмаган бир шароитда минглаб от ва ўн минглаб бош кўй учун пичан жамғаришнинг иложи ҳам йўқ. Бу ҳол ҳозир (XX аср бошларида. — З.И.) ҳам муайян даражада юз беради, аммо қадимги пайтларда буткул шундай эди. Қишда моллар қор остидаги ўт-ўланни туёғи билан титиб ерди, аммо ер бетини қоплаган яхни синдиришдан ҳатто от ҳам ожиз қолган пайтларда чорвага ялпи қирғин келган. Моллар сони қаҳратон совуқдан, ваҳший ҳайвонлардан ва касаллик туфайли озайиб борган. Аҳвол шундай бўлгач, табиийки, кўчманчининг чорваси кўпайиш ўрнига камайишга юз тутган. Унинг ўрнини тўлдириш зарурати юзага келган ва бунинг чораси сифатида кўшнилариинг мол-ҳоли ҳайдаб олиб кетилган (*баримта*. — З.И.). Улар бунга жавобан қаримта уюштиришган, оқибатда уруш келиб чиққан. Саҳродаги ижтимоий ҳаётнинг бу асосий далили уларнинг оғзаки ижод намуналарида акс этади: жуда кўп эртақ ва афсоналарда нақл қилинишча, мол-ҳоли ошиб-тошган бир баҳодир одам бўлади, бир кун ив келиб унинг жами чорвасини ҳайдаб олиб кетади. Баҳодирнинг ўзи ёки ўғли чорвани қайтариб олиб келиш учун отланади ва бу сафарда турли-туман қаҳрамонликлар кўрсатади. Айрим қозоқ уруғлари орасидаги низолар уруғ оқсоқоллари ёки хонларнинг ҳурматига келишув билан барҳам топади. Қозоқларнинг кўчманчи кўшнилари — шарқда нўғайлар ва жунғорлар (ойротлар. — З.И.), гарбда бошқирлар билан урушлари ҳам худди уруғлараро урушлар сингари, баримта-қаримта тарзида юзага чиқар ҳамда доимо бўлиб турар эди. Аммо кўчманчилар билан ўтроқ халқлар орасидаги муносабатлар бошқача тарзда кечган. Кўчманчиларнинг ўтроқ эллар билан тўқнашуви уларда ҳам, буларда ҳам бир қатор сиёсий муаммоларни келтириб чиқарар эди. Кўчманчиларда ўтроқ ҳаёт

¹ қиёсланг: “Алпомиш”да — Тойчаҳон.

ва сўз санъати борасида қисқа, аммо муҳим маълумотлар қиёсий-чоғиштирама йўсинда баён қилинган. Бундан бошқа П.А.Фалёв қаламига мансуб бўлган асарлар рўйхатида назар ташласак (“Қрим-татр мақол, матал ва удумлари...”; “Нўғай эпосидаги араб новелласи”; “Кубланди ботир”; “Оққўбак ҳақида нўғай нақли”; “Эдиге ҳақида нўғай достони”) сингари ўнлаб асарлари олимнинг туркий халқлар ва уларнинг сўз санъати ҳақида кенг қамровли улкан бир асар ёзишга чоғланганидан далолат беради. Афсус, бу ният амалга ошмай қолди. Ҳолбуки, илм-фан дунёси шундай асарга ҳозир ҳам муҳтож.

Очиғи, бугун ҳам афкор-омманинг бир қисми туркшунослик деганда Туркиядан бери кела олмайди. Кенг маънодаги туркшунослик тўғрисида бизда илмий қараш анча юзаки. Шундай курсларда сабоқ олаётган ёшларимиз Туркистонда XX аср бошида туркшунослик илми сарзаминида турган алломалар ҳақида қичқача бўлса-да, маълумотга эга бўлишлари учун ушбу асарни бироз қисқартган ҳолда таржима қилиб беришга жазм этдик. У фақат тарихий нуқтаи назардан эмас, илмий-назарий жиҳатдан ҳам фойдали бўлса керак, деб умид қиламиз.

Таржимон

кечиришга интилиш, тараққий этган қўшнилари маданиятидан ўрнак олишга, аммо шу билан бирга, кўчманчи турмуш тарзини ҳам сақлаб қолишга интилиш тамойили сезилади. Бу курашнинг ижтимоий-сиёсий сабаблари бор, албатта. Сахро ижтимоий муносабатлари негизда келиб чиқадиган доимий урушлар жараёнида кўчманчилик жамиятида ҳарбий зодагонлар табақаси шаклланиб, сахрода етакчи рол ўйнай бошлади. Турли қабилаларда сахро оқсоқоллари томонидан сайланадиган хонлар эса, одатда, унчалик катта кучга эга бўлмайди. Бир томондан, хонлар ҳокимияти ва иккинчи томондан, ҳарбий аристократия ўртасидаги кураш — сахро давлатлари тарихи мана шундан ташкил топади. Шаҳарларга кўчиб ўтроқлашиш хонлар ҳокимиятининг кучайишига олиб келса, айна шу нарса ҳарбий зодагонлар мавқеини йўққа чиқарарди. Бинобарин, улар ҳар қандай ўтроқлашишга қарши тиш-тирноғи билан кураш олиб борарди.

Эътироф этиш керакки, қозоқ зодагонлари бу йўлда ниятига эришди. Қозоқлар жуда кўп замон шундоқ ёнларида жойлашган Туркистон тамаддунининг бутун руҳидан бегоналигича қолдилар (Туркистон — қозоқларга энг яқин ўтроқ мамлакат эди, руслар билан улар анча кейин яқинлашган). XVIII асрдаёқ Бухоро вазирлари қозоқ халқи ҳукмдорларига мактуб йўллаб, Бухоро шаҳри исломий билим маркази эканини, бу ердаги мадрасаларда ўзбеклар ҳам, сартлар, тожик, туркманлар ва ҳатто араблар ҳам таълим олишини, аммо қозоқлардан биронта ҳам толиби илм йўқлигини айтиб муурожаат қилган эдилар.

Балки галати туйилар, аммо сахрода исломнинг озми-кўпми мустаҳкамланиши айнан русларнинг саъй-ҳаракати билан бўлди. Гап шундаки, Екатерина замонида қозоқлар Европа маданиятини дабдурустдан эгаллашга ноқобил, ислом эса бунинг учун энг яхши босқич бўлади, деган мулоҳаза ҳукм сурарди. Илгари ҳам тарқалиб, унча муваффақият қозонмаган исломий таълимотнинг кучайиши туфайли эски урф-одатларнинг тагига сув кетди, сахро зодагонлари наслидан бўлмиш султон Чўқон Валихоновнинг бу ҳодисаларни қаттиқ танқид қилишининг сабаби ҳам шунда.

Қозоқлар Туркистон тамаддунидан бебаҳра қолиб, ундан узоқда турар эдилар, деган мулоҳазамизни қозоқ султонларининг Туркистон шаҳар ва давлатларида ҳукм сурганлиги билан инкор этиши мумкин. Чунончи, Хивада XVIII асрда қозоқ султонлар ҳукмдор бўлишган. Аммо гап бошқа ёқда. Жами қозоқ халқи учта “жуз”га (юзлик) бўлинади. Бу бизнинг тилимизда ўрда демакдир. Қозоқларда Улуғ жуз, Ўрта жуз ва Кичик жуз бор. Ҳар бир ўрда бўгинларга, бўгин эса уруғларга бўлинади. Ҳар бир уруғ ўз уруғ бошчисига, уруғ номига, тамғаси ва ўрони (жанговар сўз)га эга. Чингизхон авлодларидан бўлмиш оқсуяклар эса уруғларга тақсимланмайди ва бутун қозоқ халқи уларга тобедор. Чингизхон бошчилигидаги мўғулларнинг бутун Осиё ҳамда қисман Европани ўзига бўйсундиргани шу қадарлик зўр таъсир қилганки, Марказий Осиёда чингизийларнинг ҳукмдорликка бўлган ҳуқуқлари бошқаларникидан шубҳасиз устун, дея эътироф этилган. Тахтда Чингизхоннинг бирон авлоди ўтириши шарт саналган. Чингизхоннинг жуда кўпайиб кетган авлодларидан бир қисми қозоқ саҳросидан ўзига макон тутиб, доимий яшаш жойига айлангирган ва бу ер тахт ворислари етишадиган маскан ҳисобланган. Қай бир чингизий шаҳзоданинг қўшни давлат хони бўлишга чақирилиши бутун қозоқ халқига эмас, балки ўша оқсуякларгагина тааллуқли бўлган. Масалан, Сибир хони Кўчумхон қозоқ султонларидан эди, аммо қозоқларнинг Сибир хонлигига ҳеч қандай дахли йўқ.

Қозоқларнинг руслар билан яқинлашуви XVIII асрда рўй берди. Пётр даврлари воқеаларига тўхталиб ўтирмай, Кичик жуз хони Абулхайроннинг Петербургга итоат изҳор қилиб элчи жўнатишидан бошлайлик. Бунинг эвазига хон ўз хизматлари эътиборга олиниб, авлодларида ҳам хонлик рутбаси сақлаб қолинишини ҳамда саҳрода унинг учун шаҳар қурилишини илтимос қилган. Булар хон қўйган энг муҳим шартлар эди. Унда хонликка бўлган астойдил интилиш акс этганди. Руслар ҳам ўз томонидан хоннинг талабларини бажаришга ҳозир эдилар. Улар, айна талабларни бажариш орқали саҳрони тинчйтишга умид боғлашганди. Уша пайтларда Шарқ деган ўлка яхлит бир тарзда тасаввур қилинарди. Яқин Шарқ, Узоқ Шарқ ва Ўрта Осиё битта гуруҳга мансуб деб қаралар эди. Шарқдаги давлат бошқаруви ҳақида эса мустабид тузум ҳукм суради, деб билишарди. Тахтга ўтирган ҳар қандай ҳукмдор давлатни ўзи

хоҳлаган тарзда идора этади. Ўз-ўзидан, қозоқларда ҳам шундай бўлиши муқаррар. Шундай экан, Абулхайрхоннинг русларга тобе бўлишни ихтиёр этиши унинг қўл остидаги фуқароларнинг ҳам хоҳиш-иродаси шундай эканини билдиради. Аммо тез орада бўлиб ўтган воқеалар ҳар иккала томон — руслар ҳам, Абулхайрхон ҳам янглишганини кўрсатди. Руслар хон ҳокимиятини унинг ўзи учун кучайтириб беришни истамас эдилар, хон бўлса ўз фуқароларини Россияга тобе қилишга кучи етмасди. Охир-оқибатда, рус ҳукумати хонлик ҳокимиятига барҳам беришни ўйлаб қолди ва бу гоё, гарчи дарҳол ва саҳронинг ҳамма ёғида бир зайлда бўлмаса ҳамки, амалга оширилди. Шуни қайд қилиш керакки, Кичик Жуз тобе қилинган, саҳронинг ҳамма ёғида руслар ҳукмронлиги қарор топа бошлади.

Сиёсий бошқарувдаги ўзгаришлардан ташқари, рус таъсирининг саҳрога ёйилиши қозоқ иттифоқининг ижтимоий тузумига ҳам ўзгаришлар киритди. Шу даврга қадар қозоқлар бошқирд ва қалмоқ кўчманчи қўшниларида алоҳида яшар эдилар. Худди шу даврларга келиб жунгорлар шоҳлиги хитойлар томонидан тор-мор қилинди. Кўчиб юриладиган яйловлар торайди, баримта (чорва молларини ҳайдаб олиб кетиш) имконияти камайиб кетди. Шунинг оқибатида ҳарбий зодагонлар табақаси муайян даражада мушкул аҳволда қолди. Бу табақа ўз таъсирини йўқотди ва унинг ўрнини муайян вақт янги зодагонлар — бойлар табақаси эгаллади. Биз бундай ҳулосага халқ ижодининг айрим намуналарини таҳлил қилиш орқали ҳам келишимиз мумкин. Афтидан, олижаноб отадан ярамас ўғил ёки бўлмағур отадан яхши фарзанд дунёга келиши мумкинми-йўқми деган масала мана шу даврда юзага келган ва у ҳозирга қадар муҳокама этиб келинади. Эндиликда бу муаммога аксар ҳолларда шундай бўлиши ҳам мумкин, дея истисноли жавоб бериладиган бўлган. Аммо айна масала илк бора ўртага қўйилган маҳаллар унинг жавоби, чамаси, фақат инкор шаклида бўлган. Ўша замоннинг ақли фақат шунга етар эди. Бунга бизни «олижаноб насаб бойликдан афзал» лигини исботлаш руҳида ижод этилган махсус нақллар инонттиради.

Аммо бу янги зодагонлар узоқ ҳукм суриши учун асос йўқ эди. Чунки саҳро бойларининг мол-дунёси ҳар қандай оддий қозоқнинг моли сингари қийинчилик билан топила ва тавақкалига иш юритиларди. Мол орттиришнинг илгариги манбалари, қўшниларнинг чорвасини олиб қочиш кабиларнинг иложи қолмаганди. Табиийки, бундай шароитда қозоқларнинг бойлигига путур етар эди. Саҳронинг 10 та шимолий уездида Шербина томонидан 1896—1903 йилларда ўтказилган статистик кузатувнинг кўрсатишича, 78%дан ортиқроқ қозоқ хўжалигининг бюджети камомадсиз чиқмайди. Аёнки, бундай ҳол узоқ давом этиши мумкин эмас эди. Ҳақиқатан ҳам, қозоқлар ҳаётида ўзгаришлар юз берди. Оқмулла вилоятида аҳолини такроран хатлов ўтказилганида камбағал хўжалиқлар сони 1907-1908 йилларда (Кўкчатов, Омск ва Петропавловск уездларида) камайиб, ўртаҳоллар ва бойлар кўпайгани аён бўлди. Кўчманчининг моддий аҳволи яхшиланишига сабаб қилиб унинг деҳқончиликка ўтганлиги кўрсатилади. Ҳақиқатан ҳам, ушбу такрорий рўйхатда биринчи хатлашга қараганда деҳқончиликка ўтганлар нисбати ошган, аммо бу ҳол фақат Омск ва Петропавловск уездларига тааллуқли. Кўкчатов уездида эса, бу жараённинг акси юз берган. Деҳқонлар миқдори, бироз бўлса-да, камая бошлаган. Бунинг сабабини тушуниш учун қозоқларнинг кўчманчи ҳаёти ва деҳқончилигини яхши билганларнинг фикрига қулоқ бериш керак бўлади. Уларнинг айтишича, қозоқлар жудаям муҳтож бўлиб қолган чоғида ва шунда ҳам базўр деҳқончилик қилади. Аммо хўжалиги сал-пал оёққа туриши биланоқ, у яна кўчманчи чорвадорлигига қайтади. Чамаси, Кўкчатов уездида худди шундай вазиятни кўрамыз. У ерда дастлабки хатлов 1896 йилда, кейингиси эса 1907 йилда ўтказилган. Орада ўтган ўн бир йил эса кўчманчининг издан чиққан хўжалигини тузатиб олиши учун, албатта, етарли бир фурсатдир. Омск ва Петропавловск уездларида эса биринчи хатлов 1903 йилда, кейингиси — 1908 йилда ўтказилган. Орадаги беш йилгина фарқ эса бояғидай ўзгаришларни кузатиш учун имкон бермайди. Кўчманчи чорвадорликдан деҳқончиликка ва деҳқончиликдан яна кўчманчи чорвадорликка ўтиш илгаридан қолган бўлиши керак. Бу ҳақда гап кетганда XIX аср бошида Тўрғайда яшаган Саитқул деган бир одам ҳақидаги ибратли бир нақлни келтириб ўтайлик. Афтидан, бу даврда унинг

Маросим қўшиқларидан ташқари, қизлар билан йигитларнинг айтишуви, алоҳида қўшиқчиларнинг баҳслашуви кабилар ҳам бор. Мана шу охиргиси айникса қизиқ: икки қўшиқчининг айтишувида бир вақтнинг ўзида мақтов билан ҳазил-мазах қўшилиб кетади — куйчи ўзининг уруг-аймоғини мақтаб кўкка кўтарди ва рақибининг уругини ерга булгайди. Г.Н.Потанин тўпламида мана шундай айтишувларнинг бири ҳақида ҳикоя қилинади. Қўшиқчиларнинг бири қирғиз, бошқаси қозоқ экан. Бу ўринда шуни айтиб ўтиш керакки, қирғизларнинг қадимги афсоналарида тотемистик дунёқараш унсурлари сақланган, аслида улар қадимги туркларнинг барчаси учун ҳам хос бўлган. Хитой ёзувидаги манбаларда туркларнинг айрим қабилалари турли ҳайвонлардан, жумладан бўридан келиб чиққанлигини нақл қилувчи афсоналар ҳақида маълумотлар бор. Чўқон Валихоновнинг хабар беришича, бу хилдаги ривоятлар қирғизлар орасида ҳозирда ҳам мавжуд. Кўчманчилар дунёқарашидagi бундай нақллар ҳозирда ҳеч бир заминга эга эмаслиги маълум, аммо ўз вақтида хийла жиддий қабул қилинган. Бояги ҳикояда қозоқ оқини қирғиз рақибни устидан унинг қабиладошлари итнинг авлоди эканини айтиб кулади.

Қозоқлар орасида кишининг ўлимига қайғуриб йиғлаш — *жилау* кўп ёйилган. Жилау, одатда, бир киши томонидан, у хоҳ марҳумнинг қариндоши бўлсин, хоҳ махсус йиғичи — хийла узоқ ижро этиладиган қўшиқдир. Уларда халқ оғзаки ижодига хос унсурлар исломият руҳи билан уйғунлашиб кетади. Ҳар гал йиғи-йўқлов анъанавий бисмиллоҳ билан бошланади. Марҳум умрининг турли йилларида қилган ишлари тавсифи (ўн ёшида бундай қилган эди, ўн бешга тўлганида бундай деган эди ва ҳоказо) эса йиғи-йўқловни халқ оғзаки ижодининг бошқа турлари билан яқинлаштиради. Одил султон ҳақидаги қримликлар афсонасида ҳам қаҳрамоннинг ишлари ҳаётининг турли йиллари бўйлаб таърифланади. Айни ҳолда Қрим афсонаси муаллифи йиғи-йўқлов материалларидан фойдаланган, дейиш тўғри бўлади, аксинча эмас. Йиғи-йўқловнинг марҳум ҳаётлик чоғида қилган ишлари ва одатлари улуғланадиган қисмлари (қайси ёшида қилганлигидан қатъи назар) нўғай эпосига оид турли афсоналар таркибидаги худди шу мазмун ва шаклдаги қўшиқларини эслатади.

Қозоқлар эпик ижодчилик соҳасида қирғизлар ёки нўғайларга тенглаша олишмайди. Уларда мустақил катта қаҳрамонлик ривоятлари йўқ. Эдиге ёки Шўработир ҳақидаги ривоятлар нўғайлардан олинган. Бикет ботир тўғрисидаги қозоқларнинг мустақил ривояти эса хийла кейин шаклланган. Бу нарса шу асарнинг мазмунидан ҳам, шаклидан ҳам яққол кўриниб туради. Ушбу ривоятнинг шаклий жиҳатларини кўҳна нўғай афсоналари тузилиши билан қиёсласак, шунга амин бўламизки, гарчи янги қозоқ нақлларида ҳам нўғайларники сингари шеърый мисралар ва насрий парчалар аралашиб келса-да, қозоқ эпосидаги шеърый қисмларнинг шакли бошқачароқ. Биз уларда исломий маданият негизида шаклланган адабиёт ёки адабиётларга хос бўлган қофия ҳамда ўзига хос бандланишларни учратамиз. Ҳатто тингловчиларга мурожаат шаклида ҳам кўҳна эпик қўшиқлардагидан бошқача бўлган янгиликлар мавжуд.

Қозоқ тарихий нақлларининг қўшиқсиз қисмлари ҳам мавжуд. Олашахон ва Облайхон тўғрисидаги нақллар ана шу сирага мансуб. Қозоқларнинг мифик аждоди бўлмиш Олашахон ҳақидаги нақл халқ этимологияси тамойилига асосланган. Унинг мазмунини тушуниш учун аввало шуни билиш лозимки, қозоқлар уч жуз (юзлик)га бўлинади. Ола, олача дегани эса, маълумки, ола-була деган маънода келади. Мана шундан пайдо бўлган нақлда айтилишича, бир подшоҳнинг хотини ўғил туғибди. Қарасалар, боланинг бадани моховга йўлиққан кишиларникидай, олачипор эмиш. Авлодларим олапес бўлиб қолмасин, дея подшоҳ болани кўздан йўқотинлар, деб буюрибди. Яхши одамлар ичи ачиб, болани бекитиқча узоқ саҳрода вояга етказишибди. Шаҳзода азамат паҳлавон бўлибди. Отаси бундан хабардор бўлгач, уни қайтариб қошимга олиб келинлар, деб юз отлиқни унинг олдига юборибди. Аммо уларга навқирон шаҳзоданинг олдида яшаш жуда ёқиб, қолиб кетишибди. Кейин юборилган яна икки юз аскар ҳам қайтмабди. Ана шу тариқа уч қозоқ қабиласи пайдо бўлган экан.

Олашахон афсонавий сиймо бўлса, Облайхон тарихий шахсдир. У XVIII асрда Ўрта жуз хони бўлган, қаттиққўллиги билан ажралиб турган, саҳро зода-

гонларининг қаршилигини енгиб, ҳокими мутлақ бўлган. Халқ орасида у ҳақдаги хотиралар ҳамон оғиздан-оғизга ўтиб юради. Унинг арвоҳи (мен арвоҳ сўзининг бошқа маъноларига бу ўринда тўхталмайман) қўллаши ҳақида афсоналар ҳам бор. Қрим татарлари арвоҳни фаришта деб аташади. Кўпларнинг арвоҳи бирон ҳайвон ёки қушга монанд бўлса, Облайхоннинг арвоҳи бургут тимсолида эмиш.

Мана шу тарихий нақллардан ташқари, қозоқларда қўшни халқлардан олинган нақллар, афсона ва эртаклар ҳам бор. Қозоқлар уларни шарқдан ҳам, ғарбдан ҳам ўзлаштирган. Шарқдан деганда биз бир томондан Олтой ва Олтойбўйи туркийларидан, иккинчи томондан эса мўғуллардан, ғарбдан деганда эса нўғайлардан ўзлаштиришни кўзда тутаямиз. Аммо қозоқ халқ ижодига мансуб асарларнинг шарқий турклардаги асарлар билан уйқашлиги бизга дарҳол “улар ўзлаштириб олинган”лиги масаласини ўртага қўйишга асос бермайди. Бунда ғарбий ва шарқий турклар бирга яшаган даврларда мустақил равишда қўлга киритилган ва сақлаб келинаётган мероснинг ҳам ўрни бўлиши мумкин. Аммо қозоқларнинг оғзаки ижодчилигига хос асарлар мўғул сўз санъати намуналари билан муштарак бўлиб чиқса, бу ҳолда юқоридагидай мулоҳазага ўрин қолмайди. Бунда фақат ўзлаштириш ҳақидагина сўз юритиш мумкин. Мўғуллардан қозоқларга Чингизхон ҳақидаги бир ривоят кўчиб ўтган. Чингизхоннинг аждодларидан бирининг онаси, бокира қиз ҳолида ҳомиладор бўлган Аланто (Аланкува?) тўғрисидаги ривоят қозоқларнинг семими нақлларидан биридир. Қозоқларда Чингизхоннинг ўзи бокира онадан туғилади. Унинг номини қозоқлар шундай талқин этишади: Шин (чин) – ҳақиқий, қиз – бокира аёл. Чингизхон бошчилик қилган мўғулларнинг қарийб бутун Осиё ва қисман Европа қитъасида ҳукмронлик ўрната олгани одамлар онгига шу қадар таъсир қилганки, Ўрта Осиёда Чингизхон алоҳида эҳтиром билан тилга олинади. У идеал шоҳ даражасига кўтарилган. Қозоқлар орасида тарқалган нақллардан бирида айтилишича, тевакатрофдаги халқлар Чингизхон олдида бориб, ўғилларидан биронтасини ўзларига ҳамдор қилиб беришини сўрайдилар ва Чингизхон ўғилларини турли мамлакатларга подшоҳ қилиб жўнатади. Энг охирида руслар боришган экан. Ўғиллари қолмаган Чингизхон ноилж қизини уларга шоҳ қилиб юборди. Бу нақлда қозоқлар руслар билан алоқага кириша бошлаган XVIII аср воқелигининг инъикосини кўрамыз; маълумки, бу даврда Россия тахтига ўтирган аёллар озмунча эмасди...

Афтидан, Сулаймон пайгамбар тўғрисидаги нақллар қозоқларга мўғуллар орқали кириб келган. Академик А.Н.Веселовскийнинг тадқиқотига кўра, бу нақлларнинг асл ватани Ҳиндистон бўлиши керак, улар ўша заминдан ғарбга – Эрон орқали ва шарққа – Тибет ҳамда Мўғулистон орқали тарқалган, айрим элларда бу нақллар қай бир миллий қаҳрамон номи билан боғланган ҳам. Қозоқларда бу нақллар асли нўғайларнинг қозоқларга кўчиб ўтган нақллари қаҳрамони Идиге номи билан боғланади, бу заминда, таъбир жоиз бўлса – Идигенинг ўзи ҳам буткул “маҳаллий”лаштирилган. Идигенинг одил қозилик қилгани тўғрисидаги баъзи нақллар (Эдиге – доно бола, у – болаларнинг подшоҳи) мўғулларнинг “Аржи-боржи” нақллар китобини эслатади. Одил қозилик қилиш лавҳасида икки аёлнинг бир чақалоқни таллашиб, ҳар иккови ҳам меники дея даъво қилишини келтириш мумкин. Идиге болани тенг иккига кесиб, икковларига тақсимлаб беришни буюради, боланинг ҳақиқий онаси жигарбандига ичи ачиб, бунга йўл қўймайди, шундан унинг асл она экани билинади. Бу мавзу қозоқларга шу қадар мароқли туйиладики, нақлнинг саҳройи бир варианты ҳам юзага келади: Идигенинг олдида икки киши бир бўталоқни етаклаб келишади. Иккови ҳам бу менинг бўтам, деб даъво қилади. Идиге уларнинг ҳар биридан “У сеники бўлса, демак, уйингда уни туққан моя ҳам бордир?” деб сўрайди. Ҳар икки даъвогар ҳам “Ҳа, бор” деб жавоб қилишади. Шунда Идиге уларни олиб келишни буюриб, бўталоқни савалашга тушади. Бўтанинг бўзлашига чидаёлмаган ҳақиқий онаси уни ҳимоя қилишга интилади, бошқа туя эса лоқайд хашак титади...

Қозоқлар нўғай қаҳрамонлик эпосини ўзлаштиришган. Аниқроғи, нўғайларнинг ўзи қаҳрамонлик қўшиқлари ва ривоятларини қозоқ саҳроларига олиб келишган. Қозоқларда биз нўғайларнинг Идиге, Мамай, Чўра, Ойсул

ўгли Амед тўғрисидаги қарийб барча йирик нақлларини учратамиз. Шундан тахмин қилиш мумкинки, нўғай нақллари, лоақал Эдиге тўғрисидаги нақл, ҳали нўғайлар қозоқ саҳроларига бориб-келиб юрган даврларда ёзиб олинган бўлиши керак. Нўғайлар орасида Эдиге ва унинг душмани Тўхтамиш ҳақидаги нақлда қозоқлар эса олинмаган версиялар ҳам бор. Бошқа ҳолларда эса, нақл ёзма анъаналардан узоқлашгани сари, уни қозоқлаштириш жараёни кучаяди. Эдиге нўғай хони Тўхтамишга қарши курашадиган қозоқ ботирига айланади. Бора-бора бу қаҳрамонлик эпоси эртакка айланиб кетади.

Қозоқ сўз санъатига таъсир этган учинчи омил исломий анъаналар билан боғлиқ. Волгабўйи татарлари қозоқ саҳроларида исломни анча муваффақиятли оммалаштиргани бизга яхши маълум. Мусулмонлик саҳрода шомонийлик дунёқарашига дуч келди, унга қарши курашди ва охири уни маҳв этди ҳам. Валихонов, масалан, қозоқлар орасида шомонийликнинг қолдиқлари тўғрисидагина сўз юритади. Халқ оғзаки ижоди исломият томонидан гайриликка дуч келди. Шундай ҳоллар бўлганки, қозоқ халқ оғзаки ижоди намуналари Қозон босмаҳоналарида чоп этилганида исломий руҳда таҳрир ҳам қилинган. Академик Радлов асарлари тўпламида саҳрога мусулмончилик билан бирга кириб келган асарларга алоҳида ўрин берилган.

Қозоқ саҳросида янаям олис замонлардаги таъсир изларини топиш мумкин. Чунончи, қозоқлар орасида Полифем (бир кўзли Циклоп. — З.И.) тўғрисида антик миф ҳам мавжуд. Биз бу ҳақда кейинроқ сўз юритамиз, бу ўринда шуни айтиб ўтиш керакки, айна миф бу ёқларга Кавказ орқали Кичик Осиёдан кириб келган.

Каллар ҳақидаги нақлларда кўпинча қай бир одам рақибини алдаш учун бошқа одамга айланади, худди мана шу кал иштирок этадиган ҳолат кейинчалик айёр ва эпчил алдоқчига боғлиқ нақлларни юзага келтирди.

Қозоқ фольклорида калдан ташқари Алдаркўса ҳам алдоқчилиги билан машҳур. Кўса, маълумки, соқоли йўқ кишидир. Бундай одамлар айғиқса айёр бўлар эмиш. Алдаркўса ҳақидаги нақллар фин халқига, вотятларга ҳам кўчиб ўтган. Улар “кўса” сўзини “кисе” (кисса, кисет — халта) деб тушунганлар, шундай қилиб, вотят нақлиридан бирининг қаҳрамони алдашдан бош тортади, зеро, унинг “алдаркисса”си уйда қолиб кетган экан. Шундай қилиб, алдоқчи одам ҳақидаги ҳикоялар қаҳрамонининг ўзи алдаш хосиятига эга бўлган буюмга айланади. Яна, ҳар қандай топишмоқни бир зумда топадиган, мушкул масалаларни ҳал эта оладиган Жиреншешен ҳақида ҳам сўз айтиб ўтиш лозим.

...Қорақирғизлар тасодифий равишда қозоққирғизлар билан бир ном остида бирлаштирилган. Аслида бу мутлақо бошқа қабиладир. Бу халқларнинг ўзига хос келиб чиқиши, ўзига хос тарихи ва ўзига хос тили бор. Моддий турмуш тарзига кўра ҳам қорақирғизлар қозоққирғизлардан мутлақо фарқ қилади. Қозоқлар текис саҳрода кўчиб юради, қорақирғизлар эса тоғларда яшайди. Бу ҳол уларнинг ҳўжалигида ҳам акс этган: қорақирғизларда туя камроқ, қорамол эса кўпроқ. Қорамолдан улар ҳатто миниб юришда ҳам фойдаланишади. Аввал айтиб ўтганимиздай, қорақирғизлар қадимий туркий қабила бўлиб, VIII асрга мансуб ёдномаларда ҳам тилга олинган. Улар асрлар давомида Енисей дарёсининг маснадида истиқомат этиб, у ердан яқингинада кетганлиги ҳам бу қабиланинг кучли ва жанговар эканлигини кўрсатади. Мана шу икки ҳол қорақирғизларнинг узун тарихи билан омихта равишда уларда эпик ижодчиликнинг юксак тараққий этгани сабабини далиллайди. В.В.Радлов ўз тўпламининг қорақирғизларга бағишланган V жилдида фақат эпик ижод турига мансуб асарларнигина келтиради. Мазкур тўпламга ёзган сўзбошида аллома қорақирғизларнинг ҳаётида уларнинг нақллари қанчалик катта роль ўйнашини тафсиллайди. Улар бу нақллардаги воқеаларга ҳаётда бўлиб ўтган реаллик сифатида ёндошадилар.

¹ Бир калнинг ҳийласи қирқ кишини чарчатади, деган мақолни эсланг.

² Вотятлар деб афтидан хаго ёзилган. Чамаси, вотятлар бўлса керак. Ҳозир удмурт деб аталади.

³ Аммо қозоқларда Алдаркўса бошқа бир айёрни “Алдархалтам уйда қолибди, отингни бериб турсанг, тез бориб олиб келар эдим” деб алдаб, отини ҳам олиб кетгани ҳақида ҳикоя ҳам бор.

Нақлларнинг қаҳрамонлари — улар учун тирик одамлар, фаолияти эса ҳаққоний воқеалар деб қабул қилинади. Қорақирғизларнинг эпик дунёқарошига хос бўлган муҳит академик Радловга уларнинг онги даражасини Троя уруши замонларидаги грекларнинг онги даражаси билан муқояса қилишга ва қорақирғиз материали негизда эпос келиб чиқишининг энг умумий масалаларини ёритишга уриниб кўришга асос бўлди. Бу ерда тафсилотларни академик Радлов асарларига ҳавола этароқ, қора-қирғиз эпосининг унинг асарларида қўл урилмаган ёки четлаб ўтилган жиҳатларига тўхталишни маъқул топдик .

Қора-қирғиз эпоси билан танишиш учун Бўқмурун ҳақидаги кўп оммалашган қисса қора-қирғиз эпоси билан танишиш учун қулай вариантдир. Кўкатоёхон ўлиб, унинг ўрнини ўгли Бўқмурун эгаллайди. Йил ўтиб, у марҳум хоннинг йил ошини бериши керак. Мазкур маъраканинг тафсилоти қисса мазмунини ташкил этади. Маърака ошида қатнашиш учун барча баҳодирлар етиб келишади, шу боис, биз қорақирғизларнинг жами баҳодирлари тўпланган Олимп билан танишишга муяссар бўламиз. Бу ерда “қон чангаллаб туғилган, қора қўйнинг жигаридай қоп-қора қон тутган” Эр Манас — қирғиз Ахиллеси ҳам бор. Қирқ жўранинг сардори бўлган Манас ҳақида кўп қиссалар тўқилган. Маъракага тўқсонни қоралаган чол Эр Қўшай ҳам келади. Аммо ҳали унинг куч-қуввати жойида. Унинг номи асосан орномуссизлик мавзуларига боғлаб келтирилади. Ундан маъракани ўтказиш тартиби ҳақида маслаҳат сўралганида, у ҳеч қанақа маърака-параканинг кераги йўқ, деб сўкинади, аза ошига етиб келганларни ҳам ҳақорат қилади. Аза оши давомида ўтказилган курашда у бошқа бир ботир билан олишади ва рақиб, Эр Қўшайнинг иштонини йиртиб, яланғоч ҳолда элга шарманда қилади . Йиғилган баҳодирлар орасида Қорахоннинг ўгли Алмамбет ҳам бор. Алмамбет илгари гайридин эди, кейинчалик динга кириб, мусулмон бўлган. Унинг тўғрисидаги нақлларда В.В.Радлов Ўғузхон ҳақидаги кўҳна ривоят изларини кўради. Шомонийлик эртактларининг қаҳрамони бўлмиш Эр Тўштук ҳам қирғизларнинг эпик ижодчилиги ўрамига тортилиб, эпик қаҳрамонга айланади. Эр Тўштук бунда ҳам худди эртактлардаги каби ер ости салтанатига сайр қилади, аммо бу саёҳат шомонийлик хусусиятига эга эмас. Ер остида эр Тўштук худди ер устидаги каби қаҳрамонликлар қилади, вазият ҳам ер устидаги билан бир хил.

Тўштук ҳақидаги нақл аввалида ҳикоя қилинишича, унинг отаси Эломонбой сойда оқиб келаётган ўпкани кўриб қолиб, найза билан уни туртиб кўради. Бироқ бу шунчаки бирон мол ё қўй-қўзининг ўпкаси эмас, Ялмоғиз экан. У найзага илашиб сувдан чиқади ва Эломонбойнинг елкасига миниб олади. Эломонбой унга қўйиб юборишини сўраб, ҳамма молларини беришни ваъда қилади, аммо Ялмоғиз кўнмайди. Ахийри Эломонбой Ялмоғизга ўгли Тўштукнинг жонини беришга рози бўлади. Тўштукнинг жони ўчоқдаги кул орасида ётган эговда экан. Ана шу эгов Ялмоғиз кўлига ўтган кундан бошлаб Тўштукнинг ҳаёти ўзгариб кетади. Ҳамма уни ёмон кўрадиган, сўкиб ҳайдайдиган бўлиб қолади. Шўрлик Тўштук ғамга ботиб, ёлғиз бир тепа устига чиқиб сибизга чалади. Сибизга навоси шу қадар эзгин, нолакор эдики, ҳатто хотини чидаёлмай чалишни бас қилишини сўрайди.

Мана шу шоирона ҳикоянинг келиб чиқишини ибтидоий турмуш негизда изоҳлаш мумкин. Эр Тўштук тимсолида атрофидаги муҳитда ўзига жой топа олмаган шахс тасвирланган. Бундай шахсларга хос бўлган сиқилиш ва мавҳум толиқиш ибтидоий одам томонидан унинг ўзига яраша психологик назариясига таянган ҳолда изоҳланади. Тўштук ҳақидаги шомонийлик нақллари жуда қадим

¹ П.А.Фалёвнинг ушбу китоби чоп этилган 1922 йилда қирғиз “Манас” эпосининг тўлиқ матни ҳали мавжуд бўлмаган, Фалёв унинг акал. Радлов томонидан ёзиб олиниб, русчага ўгирилган бир қисми билан таниш эди, холос. Шу сабабдан унинг талқинида баъзи бирёқдамаликлар учраши табиий.

² Бўқмурун исми қирғиз тилида манқа маъносини англатади, шомонийлик тушунчаларига кўра инс-жинслар эътиборига тушиб, бирон зиён тортмаслик мақсадида уларни алдаш, чалғитиш учун шу каби “ҳақоратли” исм қўйиш қадимда барча туркий халқларга хос бўлган.

³ Аммо “Манас”нинг бизга маълум вариантларида Эр Қўшай Манаснинг чармдан тикилган шимини кийиб курашади ва рақибини енгади.

даврларда бино бўлгани маълум бўлади. Аммо қирғизларда бу нақллар ҳозир асосан адабий аҳамиятгагина эга.

Аза оши бераётган Бўқмурун бошқа барча қаҳрамонлардан алоҳида ажралиб туради. Баҳодирлар даврасидаги мавқеига кўра, у Манасдан бошқа барча қаҳрамонлардан афзал. Бироқ ажабки, унинг исми (манқа) баҳодирлик сифатларига уйғун эмас. Ботир ҳақидаги нақлнинг Ч.Валихонов асарида келтирилган нақлида унинг тавсифини тўлиқроқ кўрсатишга хизмат қиладиган бир жиҳатга дуч келамиз. Бу вариантга кўра у Кўкатойхон вафотидан кейин дарҳол элни бошқаришга киришиб кетмайди, балки бир қанча вақт бойнинг ўғли Боймирза хон бўлиб туради. Ўлим тўшагида ётган Кўкатойхон асраб олган фарзанди, етим Бўқмурунни хўрламасликларини васият қилади. Бўқмурун образидаги унинг баҳодирлик сифатларини пастга урадиган чизгилар (исми, асраб олинган етим)нинг далолати, биз бу ўринда барча халқлар адабиётида кенг тарқалган «вақтинча ерга урилган баҳодир» (О.Миллер таъбири) образига дуч келиб турибмиз.

Қирғиз эпосининг диққатга сазовор бир жиҳати унинг кундалик турмушга яқинлигидир. Адабиёт ҳаётни худди аслидаги сингари акс эттириши шарт эмас. Агар шундай бўлиб чиқса, бу бир тасодиф, холос. Адабиётнинг ўз вазифаси, ўз қонуниятлари бор. Қирғизларнинг сўз санъати эпик характерда эканлиги, қаҳрамонлик эпоси эса ҳарбий зодагонлар ижодининг меваси бўлгани боис, қирғиз эпосида акс этган турмуш саҳро зодагонлари турмушидир.

Эломон бой ҳақидаги нақл орқали биз саҳро жамияти қандай табақаларга бўлингани ҳақида муайян тасаввур ҳосил қилишимиз мумкин. Унинг саккиз ўғли ва Сарбонкул деган бир кули бўлади, бу кул унинг сон-саноқсиз чорвасини боқар эди. Вақти келиб, ўғиллари Эломонбой билан аразлашиб кетиб қолишади. Шунда Сарбонкул ҳам унга бўйсунушдан бош тортиб, бойга очидан ўлмаслиги учун беш-ўнта қўй қолдириб, мол-ҳолнинг кўпини бошқа ёққа ҳайдаб олиб кетади. Эломонбой камбағал чорвадорга айланади, гира-шира тонгда ўрнидан туриб, қўй боқади. Мана шу кичик лавҳада кўчманчи жамиятнинг ҳаёти тўғри тасвир этилган. У бойлар, ўз кунини ўзи кўрадиган камбағаллар ва қуллардан иборат. Буларнинг сўнгги қисми мол-ҳоли қирилиб кетган ёки таланган камбағаллар ҳисобига тўлиб турган. Камбағаллар ва хизматкор қуллар ҳаёти, юқорида айтиб ўтилганидай, қирғиз шеърлятида бўш акс этган. Фақат бир ўринда биз ажойиб жанр манзарасига дуч келамиз: баҳодир уйига келиб, чўрисига отини яйдоқ қилиб қўйишни буюради. Чўри эса гўдак болага қараб турганини, уни қаровсиз қолдирса, ўчоқдаги олов ичига тушиб кетиш хавфи борлигини айтади. Уй ичидаги юмушлардан ташқари, мол соғиш ҳам чўрилар вазифасига кирарди, шунинг учун ҳам чўрининг лақаби “молсоғар” бўлган. Бой-бадавлатларнинг ҳаёти овқат ейиш, тўй-ҳашамларга бориб келиш, меҳмон кутиш, хотинлар билан ишрат қилиш, овга чиқиш кабилардан иборат эди. Ов този итлар ёки қуш тутадиган лочинлар билан ўтказилган. Кейинги хил ов айниқса мароқли саналган.

Мусаввир Верешагин сеvimли лочинини кўтариб турган бир қирғиз кишисини тасвирлаган сурати Ўрта Осиё учун ниҳоятда характерлидир. Ов лочинлари Ўрта Осиё ҳукмдорлари учун энг сеvimли совға саналган. Нўғайларнинг Идиге ҳақидаги эпосининг асосий қисмидаги барча воқеалар икки хоннинг ноёб ов лочини ҳақида баҳслашиб қолганларидан бошланади. Уйда лочинлар махсус кўндоққа, оёғидан боғлаб қўйилган ҳолда кўниб туради. Овга лочин кўлга кўндириб жўналади, бунда йиртқич қушнинг чангали билакни тирнаб юбормаслиги учун чарм кўлқоп кийилади. Иўлда қушнинг диққатини ҳар нарса ўзига тортмаслиги учун бошига тумоқ кийгизиб, кўзи беркитилади. Бирон товушқон, ўрдак ёки ғоз кўринса, лочиннинг бошидан тумоқ олинади-да, енгил силталаб, учуриб юборилади.

Аммо ов ҳамда бошқа кўнгилочар томошалардан ташқари, саҳро бойлари асосий бойлиги манбаи — чорва туёғини кўпайтиришга ҳам катта аҳамият беришади. Мол-ҳоллар табиий равишда кўпайиб боради. Аммо бу чорвадор учун анча секин ўсиш ҳисобланади. Секинлиги шундаки, янги туғилган чорва моллари ўсиб катта бўлгунича ундан фойдаланиб бўлмайди, эҳтиёжлар — бойнинг ўзи,

¹ Ушбу асар ёзилган XX асрнинг 20-йилларида ҳар қандай даврда ҳар қандай жамиятни антагонистик синфларга ажратиб ўрганиш одатий ҳол бўлганини эсда тутиш керак.

оиласи, келди-кетди меҳмонлар учун сўйиш ҳисобига, касалликлар, об-ҳавонинг ёмон келгани, бўри-қашқирларнинг хужуми сингари қўққисдан, аммо ҳаммиша бўлиб турадиган талофотлар туфайли чорва туёғининг ўсиши деярли йўққа чиқади. Шу боисдан ҳам кўчманчи чорвадорлар орасида мол туёғини кўпайтиришнинг бошқа йўли — қўшнилариинг молини ҳайдаб олиб кетиш (баримта) иштиёқ билан қўлланади. Қўшнилари молини ҳайдаб олиб кетган одам қасос сифатида ўзиники билан бирга зўравоннинг молларини ҳам олиб қочиш — қаримтага қўл уради. Мана шу тарзда, саҳро бағрида уруғлар ва қабилалар аро уруш юзага чиқади. Бундай урушлар пировардида кўпинча бутун бир уруғ ва ҳатто қабила хонавайрон бўлган. Енгиб чиққан одам ҳимоячиларни тор-мор қилиб, қабиладаги барча одамларни жами лаш-луш, ҳайвонлари билан бирга қўшиб овулига олиб келган ва ўз мол-мулкига қўшиб юборган. Саҳройининг давлати шу тариқа ошиб борган. Шу тариқа зумда бойиб кетиш, бунинг устига голиб сифатида донг чиқариб, шон-шарафга эга бўлиш иштиёқда кўплар ҳаракат қилган. Айрим омади юришган, демакки, бойлиги хийла ортиқ бўлган босқинчиларга бошқалар бош эгиб, уни ўзларига йўлбошчи деб билганлар. Шу тариқа қайси бир сардор олдида бутун бир дружина шаклланган. Сардор хон аталиб, қолганлар унинг мулозимлари саналган, аммо бу мулозимлар мол боқадиганлар тоифасидан баланд мавқеа тутиб, унинг турли сафарларида иштирок этадиган жўра-ҳамкорлари бўлишган. Саҳройи хон ўз атрофига жанговар дўстларни тўплашдан манфаатдор бўлган. Семетей деган бир ботир ҳақидаги нақлда айтилишича, жўралари унга хиёнат қилиб, гапига кирмай, охирида уни ташлаб кетишган чоғда Семетей икки етим болани боқиб олиб, гапидан чиқмайдиган жўра, маълум маънода оға-ини сифатида тарбиялагани айтилади. Уларни уйига олиб келиб, онасини эмдиради, шу тариқа бу икки ёш гўдак Семетейнинг инилари бўлиб қолади. Бу одат фақат ёш болаларга эмас, катталарга ҳам қўлланган. Башарти икки киши бир умрга садоқатли дўст бўлиб қолиш тўғрисида аҳд-паймон қилса, уларнинг бири ўртоғи онасининг кўкрагини эмиши урф бўлган. Бунда, албатта аёл кишини эмиш чинакамига амалга оширилмайди, чунки аксар ҳолларда бу маросимда қатнашаётган аёлнинг ёши ўтиб қолган бўлади, кўкрагида сут бўлиши амри маҳол. Онани эмиш — шунчаки бир рамз, холос.

Аммо ибтидоий тафаккурда рамз катта роль ўйнайди. Унга амалий веқелик тусини берадилар. Фикрлашнинг бундай тартиби ибтидоий одам учун айниқса хос бўлиб, бунга кўплаб мисол келтириш мумкин. Чунончи, афсун ўқиш шунинг биридир. Афсунлар мураккаб ва содда шаклларда бўлади. Содда шаклдаги афсун бир калимадан ёки битта сўздан иборат бўлиши мумкин, уни айтсангиз бўлди — истаганнингиз амалга ошади. Баъзи халқларда “у керакки сўзини билади” сингари маталлар ҳали ҳам борлигининг боиси шунда. Бунга кўплар ҳозир айрича диққат қилмайди, шунчаки сўз орасида қўллайди, аммо аслида у қадим ўтмишнинг бизга қадар етиб келган парчалари. Ибтидоий одам эса сўз реал кучга эга, бошқа реал кучга эга бўлган нарсалар каби, ундан ҳам кўрқиб керак, деб ишонган. Қирғиз дostonларида ботир ўқ ўтмасин, қилич чопмасин, дея совут кийиб олади, бу совут уни қарғиш-дуолардан ҳам ҳимоя қилади. Эр Тўштук ботир севимли ўғлини ўйнатиб, елкасига миңдиради, от бўлиб лўкиллаб чопади ва меҳри тошиб, боласини алқашга тушади. Ўғлини энди мақташга тушган эди ҳамки, қараса бола ўлиб қолибди. Инс-жинслар боланинг миқти бола эканини эшитиб қолиб, уни олиб кетишибди.

Бу ўринда биз биринчи ва иккинчи ҳолат ўртасида фарқ борлигини кўришимиз мумкин. Аввалгисида сўз ўзи таъсир этган бўлса, бунисида инс-жинслар эшитиб қолгани учун муайян кучга эга бўлган. Ҳар иккала хил ишонч биргаликда қўлланаверади. Янги туғилган болага ном беришда, ит ёки бошқа ҳайвонга лақаб қўйишда ҳам шундан келиб чиқилади. Кўчманчининг оиласида ҳадеб қиз туғила берадиган бўлса, охиргисига “Етар” (Кифоя!) дея от қўйишади, бунда кейинги фарзанд ўғил бўлишидан умид қилинади. Хонадон болалари ҳадеб ўла берадиган бўлса, янги туғилган чақалоқ тирик қолишини тилаб, уни “Турсун” (Яшаб қолсин) деб аташади. Болага инс-жинслар назари тушмаслиги учун атайлаб унга хунук отлар (Итолмас, Тезакбой ва ҳ.к.) қўйишади. Ибтидоий одам назарида сўз сеҳрли хусусиятга эга бўлгани каби, хатти-ҳаракат ҳам сеҳрли хоссага эгадир.

...Туркистонда қозоқ ва қирғизлардан ташқари яна бир кўчманчи халқ — туркманлар ҳам яшайди. Очигини айтганда, туркманлар ҳақида биздаги маълумотлар юқорида кўриб ўтилган халқлар тўғрисидаги маълумотлардан камроқ. В.В.Радловнинг “Образцы народной литературы...” тўпламлари сирасида туркманларга алоҳида жилд бағишланмаган, қўлимизда бирон-бир транскрипция этилган туркманча матн ҳам йўқ, бу эса уларнинг тилини ўрганишда қийинчилик туғдиради. Туркман адабиёти билан профессор Самойлович шуғулланган, аммо тўплаган материалларини анчагинасини ҳали ишловдан ўтказгани йўқ. У чоп этган ва тадқиқ қилган Абдусаттор қозининг “Қози такалар тўғрисида” достони эса руҳан туркманча эмас. Бу асар саводли, мусулмонча маданиятга эга туркман кишисининг “Шоҳнома”га тақлидан ёзган асаридир.

Бу адабиёт саҳрода эмас, кўчманчи турклар муҳитида эмас, шаҳарларда ўтроқлашган турклар ва туркийлашган форсийлар муҳитида юзага келди. Кўчманчи туркларнинг ўтроқлашиши улар томонидан ислонинг барча жиҳатларини тўлиқ қабул қилиш билан кечди. Янги адабий услубга ўтилиши ҳам ана шунинг бир жиҳати эди. Мусулмон халқлар адабиёти услубининг асосий шакли мусулмон мистицизми (сўфийлик)нинг адабиёт соҳасидаги кўринишидан иборат бўлди. Бунинг моҳияти куйидагича. Инсоннинг жони яккаю ёлғиз, азалу абад Оллоҳнинг тажаллисидан иборат. Оллоҳдан ажралиб турган жоннинг иши азобдан иборат бўлиб, азоб ва изтироб инсон ҳаётига доимий ҳамроҳдир. Бу азобдан қутулишнинг ягона чораси — жоннинг яна Оллоҳга қўшилишидир. Оллоҳдан жоннинг ажралиши, фироқда чекилган азоблар, яна қайтиб қўшилишга бўлган интиқлик эса заминий муҳаббат, ошиқ ва маъшуканинг ҳижронда чеккан нолалари, қайтиб қўшилишга бўлган интилиш манзаралари ила мукамал тасвирланиши мумкин. Мана шу ишқий тамсил — асосий адабий шаклга айланган. Бунга яна ошиқнинг “сармасту яқо чок” юришлари тасвири қўшилади; бу эса унинг жони важд ҳолатида Оллоҳ билан муваққат қўшилганини билдиради. Сўз санъати ислоний маданият заминида ўсиб етишган барча туркий халқлар учун адабий услубнинг бу асосий жиҳатлари муштаракдир. Адабиётнинг кейинги тараққиётидаги бошқа унсурлар ҳам деярли бир хил. Бунинг сабаби шуки, мазкур адабиётлар тарихан бир-бири билан, шунингдек, уларнинг барчасига яқин бўлган форсий адабиёт билан ҳам чамбарчас боғлиқликда ривожланган. Шундай қилиб, бу адабиётларнинг услубига умумий таъриф бериш мумкин.

Бу адабиётдаги ишқ мажозига тўхталиб ўтамиз, зеро, у энг кўп тарқалган бўлиб, ишқ бодасидан масту аласт юришлик ҳолати беҳисоб такрорланади, аммо кўпинча у мустақил ва янги бўлмайди. Мазкур туркий адабиётлардаги муҳаббат — қондирилмаган, бинобарин, маъшукқа интилиш руҳидадир. Бу — изтиробли ишқ. Ошиқ ҳар лаҳзани фарёд билан ўтказди, шу қадар кўп йиғлайдики, кўз ёшлари баҳрига гаввос каби шўнғийди. Унинг оҳидан куюнлар ҳосил бўлади, қалби яраланган, уни ишқ ҳанжари тилкалаб, қиймага айлантган. Бу ошиқ ишқ ўтида шамъ каби ёнади. Ошиқ парвонага ҳам қиёсланади. Ғарб адабиётида енгилтаклик рамзи бўлган парвона Шарқ сўз санъатида содиқ ва фидойи ошиқнинг рамзи ҳисобланади — у шамъ шуъласига шу қадар мафтун бўлганки, алангага ўзини уради ва ёниб кул бўлади. Ошиқ, шунингдек, атиргулга дил розини изҳор этадиган булбулга менгзалади. Маъшукга гўзаллиги тасвирига ҳам кўп ўрин берилади. Унинг кўзлари — оҳу кўзи каби, бироқ ошиқ учун бу кўзлар фитнагардир. Унинг ҳар бир боқини қош камонидан отилган бошоқлиг ўқ. Бу гўзалнинг ёноғидаги холни ҳиндуга қиёсласа бўлади. Унинг габгаби ёмғир пайти сув узра ҳосил бўлган пуфакдай мўъжаз. Ёноғидаги хол ҳинду сингари қоп-қора тусда. Мушку анбар исли гажаклари эса ошиқни тутиш учун ташланган домнинг ўзгинаси. Оғзи ангишвонадан ҳам кичик, бели эса ўргимчак тўқиган ип қатими сингари нозик. Унинг мўъжазлиги ва нозиклиги тасаввуф фалсафасининг нозик ва сертавозе масалаларини ёдга солади. Бу мавзулар шу қадарлик инжаки, уларни ечиш ҳақида гапириш — шаккоклик, англаш ҳам мушкул, уларни фақат ҳис этишгина мумкин бўлади. Мана шундай қиёслар негизига қурилган шеърятда “Маъшуканинг оғзи шунчалар кичик, бели эса

¹Такатуркманлар кўзда тутилган.

шу қадар нозикки, уларни йўқ деса тўғрироқ бўлади” сингари мисралар майдонга келади. Адабиётда ишқни тараннум этиш аслида Оллоҳга муҳаббат изҳор этишни билдириши тўғрисидаги фикр шоирни жасурроқ бўлишга ундаб, ислоннинг қай бир ақида ва тушунчаларига эркин муносабат билдиришига олиб келади. Тасаввуфда изтироб чекиш нажотга эришиш омили ҳисобланган, чунки азобланиш инсоннинг Оллоҳ-таолога етишишнинг ҳақиқий йўлига солади, деб билишган. Бу ғоянинг адабиётдаги инъикоси шу бўлдики, ишқ изтиробини чекмоқлик зарурат, зеро, усиз шеърият шеърият эмас, деб саналди.

Туркий эллар шеъриятининг асосий хусусияти ана шундан иборат. Туркистонда бундай халқлар туркманлар, ўзбеклар, қорақалпоқлар, таранчилар ҳамда Шарқий Туркистоннинг туб халқларидир. Навоийнинг асарлари, хусусан “Хисрав ва Ширин” достони одамлар орасида огиздан-огизга ўтиб юради. Хисрав гўзал Ширинни тушида кўриб, унга ошиқ бўлиб қолади. Унинг севгиси Шириннинг расмини кўргач, янада кучаяди. Бу расми кўриб, у беҳуш йиқилади, ҳушига келгач эса ҳеч кимга гапирмайди, ҳеч нарсага қизиқмайди, кундан-кунга ранги сўлиб, рамақижон бўлиб қолади. Табиблар ҳар қанча муолажа этишга уринсалар ҳам қор қилмайди. Ахийри улар бу дард ишқ дарди экан, деб топадилар. Отаси уни Ширинни қидириб топишга юборади. Хисрав охирида Шириннинг қасрига етиб боради.

Туркистонда девонаи Машрабнинг шеърлари фавқуллода шухрат қозонган. Унинг девонидан муаллиф ҳаётига оид насрий лавҳалар ҳам ўрин олган. Насрий парчалар ақсар ҳолда бирон-бир ғазалнинг қай маҳал ва қай шароитда айтилганини изоҳлаш учун келтирилади. Туркистонликларнинг адабий тушунчаларига кўра, ушбу китобнинг асосий моҳиятини шеърлар ташкил этади, насрий парчалар эса унга шунчаки бир илова, холос. Улар Машрабнинг биографияси ҳамда шеърлари ўрин олган бу китобни оддийгина қилиб «Девони Машраб» (Машраб девони) деб атайдилар. Таржимон эса янглишиб, уни рус тилига “Юродивый Машраб”, яъни “Девонаи Машраб” деб ўгирган.

Бу давр адабиёти Туркистон туркларининг сўз санъатига фақат шеърият соҳасида таъбир ўтказгани йўқ. Илмий асарлар, тарихий мемуарлар услуби бобида ҳам худди шу гапни айтиш мумкин. Бу адабий турларнинг барчаси чигатой тилида форсий тилдаги намуналар таъсирида пайдо бўлган. Айни ўринда Бобурнинг услубан бетақдор ва мазмунан ажойиб рисоаларини эсга олиш керак, улар машҳур «Вақо»дан ҳеч бир қолишмайди. Шоҳ Бобурнинг ғазаллар девони ҳам бор.

...Биз Туркистондан ғарб томонга, Каспий денгизининг жанубий соҳилларига йўл оладиган бўлсак, яна бир туркий эл — озарбойжонликларни учратишимиз мумкин. Озарбойжонликлар Озарбайжоннинг ўзида, Эроннинг шимоли-ғарбий ўлкаларида, шунингдек, Кавказда, собиқ Боку, Елизаветополь ҳамда Эриван губерняларида яшайди. Озарбойжонликлар адабиёти ислоний руҳ билан йўғрилган, унда қадимги кўчманчилик поэзиясига хос жиҳатлардан асар ҳам қолмаган. Улар учун ошиқ (ошуг) дostonлари айниқса характерли. Бу худди Машрабнинг юқорида тилга олинган девони сингари шеърлар тўпламидир. Уларда ҳам ғазал ва насрий нақллар навбатлашиб келади, аммо дoston муаллифлари ва қахрамонлари ошиқлар “девона” бўлмай, балки ишқий дostonда тараннум этиладиган маъшуқага ҳар жиҳатдан лойиқ. Ошиқ араб тилида “севувчи одам” дегани. Ошиқлар ўз ғазалларини соз чалиб ижро этганлар. Бора-бора бундай ғазаллар ва улар қачон, қаерда, қай вазиятда айтилганини изоҳлайдиган насрий нақллари билан биргалликда бутун бир дostonга айланиб кетган. Иккинчи даражали ошиқлар ўзининг эмас, бошқаларнинг ғазалларини айтади. Ошиқ Ғариб ҳақидаги дostonда Ғариб бир базмда ўзини танитмасдан қатнашар экан, даврага таклиф этилган ошуглар унинг қўшиғини Ошиқ Умарнинг қўшиғи билан чалкаштириб ижро этишганини пайқаб қолади. Ошиқлар гуруҳларга уюшган ҳолда тўйма-тўй юришар, уларнинг ўз тўдалари бор эди. “Ошиқ Ғариб” дostonининг ҳозиргина айтиб ўтилган жойида Ғариб подшонинг базмидаги

¹ Муаллиф Навоий асари номини Низомий ва бошқалар дostonлар номи билан чалкаштирапти.

ошиқлар бирон қўшиқни қойиллатиб айтолмагани, созни ҳам келиштириб чалолмаганидан ачиқланиб, улардан созларини бериб туришни сўрайди. Ошиқлар эса уни калака қилиб, “бу сенинг оғзинга сигадиған қошиқ эмас. Биз дастурию ривони йўқ одамга созни бермаймиз” деб айтишади. “Дастур” ва “ривон” ошиқларнинг муайян гуруҳига қабул бўлганлиги маросимига оид истилоҳлардир. Озарбойжонликлар орасида ошиқлик дostonлари кенг ёйилган. Бундай асарлар Озарбойжон ва Кавказдан бўлак ерларда, масалан Қримда ҳам шуҳрат топган.

Озарбойжонликлар – энг илғор туркий халқлардан бири. Ҳозирги вақтда улар европа тамадунини эгаллаш йўлига кирдилар. Шу аснода адабиёт ҳам янгилинишга юз тутди. Аммо адабиётнинг янгилиниши аввалги хусусиятларини батамом тарк этганини англамайди. Аксинча, эски анъаналарнинг давом этиши аён кўриниб туради. Туркий адабиётларнинг ғарб адабиёти билан яқинлашиш орқали янгилиниши, айниқса, Туркияда яхши сезилади, биз буни ўз ўрнида кўриб ўтамиз. Ҳозирча эса ажойиб озарбойжон адиби Фатали Охундов ижодига қисқача тўхталиб ўтамиз. У Нуха деган жойда туғилди, рус билим юртида таълим олди. Ҳали билим юртида ўқиб юганидаёқ у рус адабиёти, хусусан Гоголь ижоди билан танишди. Охундов ижодиёти буткул европача характердадир. Унинг услубида эски адабий мактабга хос бирон жиҳатни учратмайсиз. Шу томони билан бошқа қаламкаш дўстларидан яққол ажралиб туради. Охундов олти комедия ва бир ҳикоя муаллифидир.

...Усмон империяси (Туркия) XIV асрда барпо бўлган. Аммо биз аввало Кичик Осиё – Турк давлати бешигининг аввалги тарихи билан ҳам танишиб чиқишимиз керак. Турклар бу ўлкага XI асрда келдилар. Улар Салжуқ авлодлари етакчилигида Урта Осиёдан Эрон ва Месопотамия ерларига келиб, аввалги давлатларга барҳам бердилар. 1054 йилда салжуқий турклар Бағдодни эгаллаб олишди ва халифа барча сиёсий мавқеларидан айрилди ва улар турк султониға ўтди. XI асрнинг 70- йилларида салжуқий турклар Кичик Осиё ерларида пайдо бўлишди ва тез орада унинг асосий қисмини эгаллаб олишди. Пировардида Кичик Осиёда салжуқийлар давлати тузилди, Кўниё (эски Икониум) шаҳри унинг пойтахти эди. Кичик Осиёнинг шарқий қисмида Кўниё султонлиги билан бир вақтда Донишмандлар давлати ҳам ташкил топди, аммо у тезда Кўниёга тобе бўлди. Кўниё султонлигининг тарихи Ибн-Биби деган киши томонидан форсийда баён қилинган. Бу асар кейинчалик турк тилига таржима қилинган. Салжуқий султонларидан бири замонида Кўниёда санъат ва адабиёт айниқса равнақ топган эди. Асарнинг шу давр воқеалари нақл этилган бобида салжуқийлар пайтида шеърят форсий тилда бўлгани, шеърый истеъдод эгаси бўлган султоннинг ўзи ҳам, гарчи турк бўлса-да, форсийда ижод қилгани айтилади. Форсий тилдаги адабиётнинг салжуқийларга таъсири Ибн-Бибининг асарида кўп марта таъкидланган. Чунончи, саройдаги базмда мусиқа ва рақсга оид атамалар форсий тилда келтирилади. Аммо маданиятнинг форсийлашуви шаҳарлардагина юз берган. Салжуқийлар давлатида шаҳар аҳолиси (шунингдек, қишлоқ аҳолиси)дан ташқари, форсий таъсирдан узоқда бўлган кўчманчилар ҳам бор эдики, султонлар улар билан ҳисоблашмаса бўлмас эди. Ибн-Биби мазкур асарида бояги султон ҳақида сўз юритаркан, у ўғузларнинг урф-одатларини яхши билар, “Ўғузнома”ни ўқиб турар эди, деб таъкидлайди. Мана шу охириги сўз ила у ўғузларнинг “Китоби Қўрқут” (Қўрқут китоби) асариға ишора қилади.

“Китоби Қўрқут” – эпик нақллар тўпламидир. Баён гоҳ насрда, гоҳ назмда берилади. Бу асар XVI асрга мансуб бўлган биргина қўлёзма орқали сақланиб қолган. Унда хато ва чалкашликлар шу қадар кўпки, ўқиган одам асарнинг асл нухаси эмас, балки уни таълиф берган котибнинг хотирасида қолганлари тикланган экан, деб ўйлаши тайин. Тўпламнинг бошида берилган, Турк султонлигининг қайта бирлашувига оид нақл XV аср бошларидаги турк кўпсултонлилиги даврларини эсга солади. Тўпламга кирган воқеаларнинг ўзи эса хийла аввал шаклланган бўлиб, унинг тафсилотлари тўпловчиға шубҳали ва тушунарсиз бўлиб туюлган. Масалан, тўпловчи ўғузлар ёш йигит душманининг бошини кесиб, қон тўкканидан кейингиға унга от қўйганларини айтар экан, “Бу ўғузларнинг қадимги одати эди”, деб қўшиб қўяди. Худди шундай иловани

биз қахрамон камон отгани, ўқ бориб тушган жойни ўзига никоҳдан кейин яшайдиган жой қилиб танлагани ҳақидаги ҳикоядан кейин ҳам ўқиймиз. Бу ҳолатлар “Кўрқут китоби”даги ҳикоялар XV асрдан аввал пайдо бўлганлигини кўрсатади.

“Китоби Кўрқут”да асосан туркларнинг Трапезунд грекларига қарши олиб борган курашлари нақл қилинган. Аммо мифик характердаги икки нақл ҳам бор. Уларга кўп олимлар эътибор берган. Улардан бири асосан грекларнинг Полифем ҳақидаги мифлари таржимасидан иборат. Унда манглайда кўзи бор “Депегўз” (Тепакўз) бир махлуқ ўғуз йигитлари ва қизларини ейишга тушгани, бир азамат йигит халқини ундан қутқаришга жаҳд қилиб, Депегўзнинг горига кириб олади. Кўйларини ҳайдаб қайтган Депегўз гор ичкарасида ўтирган йигитни кўриб қолиб, чилвир билан боғлаб кўйибди-да, «Ўз оёғинг билан келибсан, майли, сени эртага ейман, бугун икки ўғузни едим, қорним тўқ», дея ухлаб қолибди. У донг қотгач, йигит ўзини бир амаллаб бўшаптиб, ёниб турган оловда пичогини қиздириб, Депенкўзнинг кўзига санчибди. Оғриқдан доллаб уйғонган Депенкўз ҳар ёққа қўл чўзиб, уни топа олмабди. Шундан сўнг эрталаб гордан кўйларни битта-битталаб пайпаслаб чиқаришга киришибди. Йигит дарров бир кўйни сўйиб, терисини сидирибди-да, устига ёпиб, тўрт оёқлаб юриб, Депенкўзни алдаб ташқарига чиқибди. Бу ҳикоянинг “Одиссея” достонидаги маълум эпизодга ҳар жиҳатдан мувофиқ келиши унинг греклардан олинганини кўрсатади. Кичик Осиёда (шимоли-шарқий томонларда) учрайдиган яна бир нақл борки, унда ўрмонда даҳшатли махлуққа дуч келиб қолиб, уни “отим – Кечаги кун” деб алдаганини ҳам кўшиш мумкин. Бу қабилдаги ҳикоялар Шимолий Кавказ турклари ва Волгабўйи татарларида ҳам бор. Шундай қилиб, Полифем ҳақидаги ҳикоя Кавказ орқали Волга бўйларига ва кейинроқ шарқда қозоқларга қадар етиб борганини кузатишимиз мумкин.

“Китоби Кўрқут”да учрайдиган мифик тарздаги иккинчи ҳикояни В.В.Бартольд таржима қилиб, “Записки Восточного отд. Археологического общества”нинг VIII жилдида “Ботирнинг ажал фариштаси билан жанги” деган ном билан бостириб чиқарди. Унда айтилишича, Дели Домрул ажал фариштаси бир ёш йигитнинг жонини олганини, йигитча ўлганини эшитиб, шаккоклик билан «Бу Азроил одамнинг жонини олар экан. Уни менга кўрсатиб кўйинлар, мен у билан олишиб, йигитнинг жонини қайтариб олиб келаман», дейди. Бу гап худога хуш келмайди. Дели Домрул бир кун дўстлари билан маишат қилиб ўтирганида Азроил кириб келибди. Дели Домрул кўрқиб кетиб, сен кимсан, деб сўрабди. Бу Азроилнинг ўзи эканини билгач, у билан олишишга шайланибди. Бироқ Азроил каптарга айланиб учиб кетибди. Дели Домрул лочин қиёфасида уни қувибди, бироқ етолмабди. Қайтиб келар экан, Азроил Дели Домрулнинг отини ҳуркитиб юборибди. От сапчишидан Дели Домрул йиқилиб тушибди. Азроил унинг кўкрагига ўтириб, жонини олмоқчи бўлган экан, Домрул аввал Азроилга, сўнг худонинг ўзига тавба қилибди. Худо Домрулнинг жонини фақат бир шарт билан, яъни биров унинг учун ўз жонини фидо қилсагина у тирик қолишини билдирибди. Домрул отаси ва онасига мурожаат қилибди. Аммо улар ўз жонини қиёлмабдилар. Ноилож, у хотини билан видолашгани борса, хотини унинг учун жонини ҳам аямаслигини билдирибди.

Эр учун хотиннинг жонидан кечиши мавзуи Чўра ботир ҳақидаги нўғай афсонасида ҳам учрайдики, бу ҳол айни мавзунинг асл туркий илдиэга эга эканини кўрсатади. Домрулнинг Азроил билан можароси эса бошқача характерга эга. У византияликларнинг Дигенис Акрит билан Харон олишуви ҳақидаги нақлига анча яқин. Уларнинг шаклини таҳлил қилиш орқали бу нақл иккала қисмининг ҳар бири алоҳида йўл билан келиб чиққанлигига амин бўлиш мумкин. Ҳикоя алмашиб келадиган шеърӣй ва насрий парчалардан ташкил топган. Аммо унинг иккинчи қисми (фидокор хотин)га ўтишимиз билан шеърӣй қисм одатдаги эпик кўшиқ тусини олади ва шунга кўра уни “Китоби Кўрқут”даги бошқа нақллар, шунингдек, нўғайлар, қирғизлар ва бошқа халқларнинг эпик кўшиқлари билан бир қаторга қўйса бўлади. Биринчи қисмига тааллуқли шеърӣй ўринлар эса ўлчанган наср ёки янгича формадаги шеърлардан иборат. Бир ўринда В.В.Бартольд сўфӣйлик таъсири борлигини ҳам қайд қилган эди.

¹ Муаллиф бу ўринда ўлчовли наср ҳақида сўз юритаётганга ўхшайди.

Туркий дунёнинг греклар билан алоқаси ҳақида сўз юритаётган эканмиз, туркларга кўчиб ўтган яна бир антик мавзуни ҳам кўриб ўтайлик. Дидона Карфаген шаҳрини қуриш учун ер сўраб олганлиги ҳақидаги нақл Сибир татарларида Ермак билан Кўчумхонга нисбат бериб айтилади. Ермак Сибирни айёрлик билан эгаллайди: у Кўчумхондан бир ҳўкиз терисчалик ер беришни сўрайди ва терини жуда юпқа қайиш тарзида кесиб чиқиб, беҳисоб ерга эга бўлади. Бундай нақл ўсмонли туркларнинг “Ғазовоти Саидбаттол” қиссасида ҳам бор. Шундай қилиб, салжуқийлар даврида шаҳар жойларда адабиёт форсий тилда тараққий топди, туркий тилдаги сўз санъати эса кўчманчилар орасида мавжуд эди. Салжуқийлар султонлиги 1300-йилгача ҳукм сурди ва шу йили унга мўғуллар барҳам берди. Аммо мўғуллар бу ерда узоқ қола олмадилар ва Кўниё султонлиги харобалари ўрнида 10 та мустақил давлатча ташкил топди ва улар орасидан Усмонлилар давлати улкан Турк салтанати даражасига ўсиб етишди.

Бу даврда Кичик Осиёда ижтимоий муносабатлар ўзгариб кетди. Кўчманчи турклар, чамаси, ўзларининг илгариги мавқеларини хийла бой бердилар. Шаҳар аҳолиси орасида турклар кўпая борди. Бу эса турк тилининг адабиётда мустақил мақога эга бўлишига олиб келди. Аммо бу даврда Кичик Осиё шаҳарларида шакллана бошлаган турк тилидаги адабиёт эски кўчманчиларнинг сўз санъатидан буткул фарқ қилар эди. У янгича – исломий характерда эди. Мусулмон халқлари поэзиясига ҳам хусусиятларни юқорида кўрсатиб ўтган эдик. Улар Туркия адабиётига ҳам тааллуқли. Бунда шуни ҳам қайд қилиш керакки, фақат янги сўз санъати пайдо бўлибгина қолмасдан, турклар тилининг ўзи ҳам ўзгариб кетди. Аввалги кўчманчи шаҳарга келиб ўзга муҳит бағрига тушди, бўлакча маданиятга дуч келди. Кўпдан-кўп янги гоёя, ҳис-туйғу ва истаклар қалбига кириб келди, эски гоёлари, ҳис-туйғу ва истаклари эса янги муҳитда янгича хусусиятларга эга бўлди. Бу янгиликларнинг ҳаммаси сўзда ифода топишни қатъий равишда тақозо қиларди. Эски тил кўп жиҳатдан иш бермай қолган, у янги маданий муҳит билан уйғунлаша олмаган эди. Бу тил ўзгарди; янгиланиш арабий ва форсий тилдаги беҳисоб сўзларни туркчага қабул қилишда намоён бўлди. Усмонлилар тилида ўзлашган сўзлар қўлами қанчалик кўп эканини қуйидаги мисолдан кўриш мумкин. XIX асрда турк тилига Фенелоннинг “Телемахнинг саргузаштлари” романи ўтирилди. Комил Пошо таржима орқали Усмонли турк нарининг ажойиб намунасини тақдим этди. Бироқ кейинроқ пайдо бўлган тоифа – турк тилининг софлигини сақлаш, уни ўзга тиллар таъсиридан муҳофаза қилиш учун қурашувчиларга таржима тили ёқмади. Пуристлар етакчиси Аҳмад Вофиқ пошо “Телемах”ни янгитдан, бошқа тамойиллар асосида – иложи борича арабий ва форсий сўзларни қўлламасдан таржима қилди. Аммо бу янги таржимани ўқир экансиз, мутаржим ҳар қанча ҳаракат этмасин, ўзлашган сўзлар қўлами кўплигича қолганини кўрасиз. Бир неча саҳифани танлаб олиб таҳлил қилинганида, учдан бир қисм сўзлари туркий, учдан икки қисми эса ўзлашган калималар экани маълум бўлади.

Аммо биз 10 та мустақил амирлик замонида қайтамыз. Бу даврда турклар кўчманчиликка хос илгариги сўз санъатини тарк эта бошлаган эдилар. Араб ва форс тилидан таржималар пайдо бўлди, назиралар битилди. “Ғазовоти Саидбаттол” (Саидбаттолнинг дин йўлидаги қаҳрамонликлари) асарини шундай назиралардан бири дейиш мумкин. Бу – ўзига хос шарқ рицарлик романидир. У “ғозийлар” (дин учун қурашувчилар) муҳитида юзага келди. Мусулмонларнинг ғайридинлар билан тез-тез бўлиб турадиган урушлари даврида мусулмонлар орасида у ёки бу ислом давлатига ўз хизматини таклиф этадиган махсус ҳарбийлар тоифаси шаклланди; улар бир жойдан иккинчи жойга алоҳида отряд сифатида кўчиб юрганлар. Бундай ҳарбий – ғозийлар Кичик Осиёда ҳам бор эди. “Ғазовоти Саидбаттол” асари бу табақага алоқадорлиги у XIV асрдан илгарироқ яратилганлигини кўрсатади. XIV асрга келиб у таҳрир этилган ва мукаммаллашган. Ғозийлар орасида у хийла илгари ҳам мавжуд бўлган. Бу хилдаги асарлар пайдо бўлиши мумкин бўлган жой эса, юқорида тилга олганимиз Донишмандлар мулкидир. Донишмандлар давлати христианларга қарши тез-тез ва қақшатқич уруш олиб боргани маълум. Бу давлат ғозийлар хизматига жуда муҳтож бўлган ва уларни бажонудил қабул қилган. Шундай қилиб, бу заминда

мусулмонларнинг христианлар билан уруши тасвирланган асар (“Ғазовот...”нинг мазмуни шундан иборат) юзага келадиган муҳит айнан шу ерда мавжуд эди.

Турк тилида, шунингдек, “Ғазовоти Саидбаттол”га тамомила ўхшаш “Қиссаи Малик Донишманд” асари ҳам бор.

Айрим олимлар “Ғазовоти Саидбаттол”ни қаҳрамонлик эпоси турига мансуб деб талқин қилиб, уни рус нақллари ва «Китоби Қўрқут»га қиёслаб кўришган. Аммо бу асарлар турлича муҳитда пайдо бўлиб, шаклланганининг ўзиёқ уларни қиёслаш хато эканини кўрсатади. Бундан ташқари, уларнинг тили ва услуби ҳам бундай таққосга ўрин қолдирмайди. «Китоби Қўрқут»нинг тили озгина ўзлашмаларни ҳисобга олмаганда, соф туркийча, “Ғазовоти Саидбаттол”нинг тили эса ўзлашмалар билан тўлиб-тошган. «Китоби Қўрқут» асарида учрайдиган шеърлар силлабик, яъни ҳақиқий туркона ўлчовдадир, чунки силлабик шеър — ургунинг ўрни муайян бўлган туркий тилга хос, “Ғазовоти Саидбаттол”да ондасонда учрайдиган шеърлий парчалар эса араб-форс шеърляти ўлчовидадир. Араб-форс шеърининг вазни узун ва қисқа бўғинлар мисралараро муайян тартибда такрорланиб келишига асосланади. Туркий тилда бўғинлар узун ва қисқа ҳижога ажратилмаслиги сабабли (бу тиллардаги айрим чўзиқ унлилар кейин келиб чиққан ва кўп эмас), ўзлашган шеърлий вазн ургули ва ургусиз ҳижоларнинг алмашиб келиши тарзида намоён бўлди. У шу ҳолда ҳозир ҳам давом этиб келаётир. Бундай ҳодиса рус адабиётида ҳам юз берган. Кантемир рус шеърлятига силлабик шеърни олиб киришга уринган эди, аммо унинг ҳаракатлари бесамар кетди. Туркий шеърлятда эса аруз тизими мустақкам жойлашди.

В.В.Бартольд «Китоби Қўрқут» ва “Ғазовот” китоблари яна бир жиҳатдан ўзаро фарқланишини кўрсатиб ўтган эди: биринчи асар қаҳрамонларининг исмлари соф туркий сўзлардан ташкил топган бўлса, иккинчиси мусулмонча отлардан иборат. Мусулмонча бўлганида ҳам, соф арабча шаклдаги Ибн Ҳошим, Мунзир сингари исмлар кўп. «Китоби Қўрқут»га зид равишда, “Ғазовот”ларда персонажларнинг ўзаро ёзишмаларга кўп ўрин берилади, бу хусусият ҳам асли араб хроникаларида хос бўлган.

Салжуқийлар давлати харобалари ўрнида қад кўтарган ўн амирлик ичидан Усмон давлати бошқа қўшнилари ва Византия ҳисобига тезроқ ривожланиб борди. Сиёсий куч-қудрат маданий тараққиётга ҳам йўл очди. Кичик Осиёдаги туркларнинг барча зиёлиси Усмон ва унинг авлодлари теварагида тўплана борди. Тез орада “Усмонли” сўзи маданиятли деган маъно касб этди ва маданияти пастроқ саналган бошқа султонликлардан, шунингдек, кўчманчи турклар (булар умуман маданиятсиз, ёввойи деб ҳисобланган)дан фарқлаш учун қўлланган. Мана шу қаршилантириш негизда кейинчалик Кичик Осиё буткул Усмонлилар қўлига ўтиб, улар Болқон яриморлини ҳам эгаллаганидан сўнг “турк” деган сўз кўпол, ҳақоратомуз бир калима сифатида (дағал, ёввойи) қўлланила бошлади. Европаликлар тилдаги бу ўзгаришни дарров фаҳмлаб олишмади ва узоқ вақт уларни илгаригидай “турк” атаб келишди. Бу ҳол маълум бўлгач эса, Европада “Отманлар”, “Отман империяси” сингари атамалар пайдо бўлди. Бу номларнинг товуш шакли европаликлар айни номларни араблар орқали қабул қилганини кўрсатади. Гап шундаки, Усмон — арабча исм бўлиб, қадимда “othman” дея (сўз аввалидаги “айн”ни тушириб қолдириб талаффуз қилишган. Туркийларда эса тиш орасидан чиқадиган “th” товуши йўқ. Улар буни “с” дея қабул қилишган, натижада “Усмон” деб талаффуз этилган. Арабларда бўлса, “th” товуши кейинчалик “t” шаклида ривожланган, пировардида “othman” сўзи “otman” дея талаффуз қилинадиган бўлган.

XVI асрда Усмонлилар империяси ўз тараққиётининг чўққисига чиқди. Кейинги асрда эса таназзулга юз тутди. Туркияда бу жараён ҳозиргача давом этиб келаяпти¹. Кўп турк зиёлилари ватанлари нуфузининг пасайишига изтироб билан ёндашиб, бу таназзул сабабларини топиш ва аҳволни ўнглаш учун саъй-ҳаракат қилишган. Кўчубей Гўмурчининг профессор В.Д.Смирнов тадқиқ этган рисоласи бу борада алоҳида диққатга сазовор. Ўз асрининг тарихчиларига хос равишда Кўчубей таназзулнинг асосий сабаби деб султонлар ахлоқининг

¹ Муаллиф бармоқ тизимини кўзда тутаяпти.

² Муаллиф бундан юз йиллар аввалги даврни таърифлаётганини унутмаслик керак.

айниганини кўрсатади. Бурунлар султон ҳамма нарса билан ўзи шуғулланар эди, ҳозир эса ҳарам ичкарасида ўтиришдан бошқани билмайди, аскарларнинг ҳоли билан иши йўқ, қаламравидаги юртларни бориб кўрмайди. Бунда муаллиф аввалги кичкина ҳудуддаги майдагина давлатга раҳбар бўлиб, озгина аскарга етакчилик қилган султонлар билан эндиги улкан империя тепасида турган султон орасидаги фарқни назардан қочиради. Унингча, ахлоқан айниган султонлар ҳокимиятни саройдаги аъёнларга топшириб қўйган, ўлкаларни аввалги муайян эркидан ҳам айирди. Молиявий ишқалликлар халқ хўжалиги айрим соҳа ва тармоқларини гаровга қўйишга ҳам олиб келади.

Кўчубейнинг бу асари XVII асрда ёзилган. XVIII асрда эса Расим Аҳмад афандининг шу мавзудаги рисоласи майдонга келди. Расим Аҳмад афандининг асосий фикри: Туркия ўзининг ташқи сиёсатини (урушқоқлик) ўзгартиши ва қўшни давлатлар билан тинч-осуда муомала қилиши керак. Бунинг учун муаллиф мўътабар манбалардан иқтибос келтиради. “Гарчи Оллоҳ халқларни бир-биридан фарқли (ва шунга кўра – ўзаро нифоқли) қилиб яратган, аммо...” Бундан сўнг муаллиф тинчликда яшаш нақадар олижаноб иш эканини таърифлаб кетади. Бунинг учун Куръондан, ҳадислардан, Арасту асарлари ва бошқа манбалардан иқтибослар берилади.

Янги даврда ҳам адабиёт Туркияни таназзулга олиб келган сабабларни инкишоф этишни тўхтатмади. Бу масала билан жуда кўп адиблар шуғулланишди, улар орасида янги ўсмонли адабиётининг отаси Номик Камолбей ҳам бор. У бу мавзуда “Рўё” (Туш) деган мўъжазгина асар ёзган. Туркия адабиётида алоҳида бир жанр бор, унда адиб кўрган тушини тасвирлаётган бўлиб, нима айтмоқчи бўлса, шуни бевосита қаламга олаверади. Чунончи, Номик Камол мазкур асарида тушида оломон тўла улкан майдонга бориб қолганини ҳикоя қилади. Гўзал бир қиз тимсолида майдонга Озодлик кириб келиб, халққа (улар турклар эди) онги мудроқлиги, барча янги нарсаларга қарши чиқиб, эскиликка муккасидан кетганини таъна қилади. “Ахир, нажот орқага қараб кетишликда бўлганида Оллоҳ бизнинг кўзларимизни олдинга эмас, орқа томонга жойлаштирган бўлар эди-ку!” дея хитоб қилади Озодлик. Бошқа муаллифлар туркларнинг онг мудроқлиги сабаби уларнинг саноатда ишлашдан қочиб, бутун умидини давлат хизматида, ҳарбий ва фуқаролик амалида ўтиришга тикканлигидан, деб кўрсатишади. Туркларнинг ҳатто алласида ҳам бирдан-бир орзу сифатида «Катта бўлсанг, сипоҳ бўл, амалдор бўл» деб айтилади. Дарҳақиқат, турклар Кичик Осиё ва Болқон яриморалини эгаллагач, мамлакатни ҳарбий муҳофаза қилиш ҳамда умумий бошқарувдан ташқари кўп соҳаларда маҳаллий халқлар ихтиёрини ўзида қолдирди. Бу туркларнинг ўзи учун ҳам унча қулай эмаслиги тобора кўпроқ сезилиб бормоқда.

Туркия таназзулига оид асарларга бунчалик батафсил тўхталишимизга сабаб унинг алоҳида диққатга сазоворлигидадир. Адабиётнинг бўлак жиҳатлари ҳақида сўз юритмоқчи бўлсак, чигатой адабиёти ҳақидаги фикрларни такрорлашга тўғри келади. Шеърият ҳақида гап кетар экан, шуни айтиш керакки, у сўнгги вақтда кўп ўзгаришларни бошдан кечираётир. Эски ўсмонли шеъриятининг сўфийлик билан алоқаси унинг фойдасига хизмат қилмади. Сўфийлик бу шеъриятни тор бир доира ичига тикиб қўйди ва унинг ҳудудлари шеърият учун торлик қилиши ҳадемай сезилиб қолди. Тасаввуф ғоялари ҳарчанд чиройли ифодаланмасин, бадий услубнинг шакллари қанчалар сержило бўлмасин, жами материал тез орада сарфлаб тамолланди. Бундан кейин эса такрор, назира, жўровозлик бошланди. Фолиб Дада исмли бир қаламкаш кастамун шевасида асарлар ёзди ва диалектизмга берилишини оригиналликка интилиш натижаси деб баҳолади. Усмонлиларнинг янги мунаққиди Муҳаммад Фуод Кўпурулизоданинг ҳар бир айтган сўзида оригиналликка интилиш сезилиб туради. У ўзи улғайган адабий муҳитга бундай деб таъриф берган эди: “Тасаввур қилингки, сиз бир хил тўсдаги кенг бир водийдасиз. Унда фақат охулар ва булбуллар бор. Бу заминда фақат атиргул, лола ва сунбуллар ўсади. Унда фақат най саси янграйди, бошқа ҳеч қандай созга ўрин йўқ. Бу водийда яшаш қанчалар зерикарли эканини биласизми?!”

Бундай бир хиллик ва яқранглик ғарбдан янги мотивларни олиб кириш орқали бузилди. Бу ҳаракатнинг бошида Адулҳақ Ҳамидбей борар эди. Унинг

асарларида, Муҳаммад Фуод Кўпурулизода тили билан айтадиган бўлсак, “Ҳар ёқда товушлар, нурлар қайнайди, ҳаёт барқ уради. Яшил ҳинд тўтилари, Эрондаги оташпарастлар эҳроми, маъбудсимон браҳманлар, Ктезифон ҳаробалари, голиб Муҳаммаднинг миноралари, Лондон парклари, Версал боғлари. Буларнинг бари бир-бири ила қўшилиб, кўзни яшнатади”.

Янги мотивларни олиб киришдан ташқари, шеър тузилиши борасида ҳам ислоҳот ўтказилди. Қасида ва ғазалларнинг кўҳна шакллари бутун шеър учун битта қофия бўлишини тақозо этар эди. Бу қоида бузилди. Янги шеърларда қофиялар ҳар хил шаклда алмашиб келадиган бўла борди. Халқона силлабик тизимнинг адабиётга киритилиши ҳам янгилик эди. Шуни айтиб ўтиш керакки, Абдулҳақ Ҳамидбей мактабига мансуб адиблар силлабик ўлчовга лоқайд қарар эдилар. Улар бу тизимга қарши чиқмадилар, аммо шу билан бирга, араб-форс адабиётидан қабул қилинган вазни ҳам бекор қилмоқчи эмасдилар. Аҳмад Ҳикмат ҳар иккала тизим ҳам турклар учун туғма вазнлар ўлчови дейди ва араб-форс ўлчови (аруз) “юқори услуб” да битиладиган асарлар (қасида, марсия ва ҳоказо) учун, силлабик тизим эса нозик ҳис-туйғулар ифодаси учун (масалан алла сингари) қулай, деб ҳисоблайди. Бунда турклар силлабик тизимини “бармоқ ҳисоби” (бармоқ ила саналадиган) деб аташлари характерлидир. Бу атамда муайян шеър мисралари бўгинлар сонига кўра тенг бўлишига ишора қилинади. Шу ўринда қайд қилиш керакки, халқ шеърларида биз бундай тенгликни кам учратамиз. Бунинг боиси халқ шеърларининг кўшиқ қилиб айтилишидандир, шундай экан, куйга хос кўп омиллар — пауза, чўзиб ёки тез айтишлар бу камчиликка барҳам беради. Бундан ташқари, эпосда кўшиқнинг боши ва охири, гоҳо эса кўшиқ қисмлари хийла узун мисралар тарзида келади. Туркияда силлабик шеър тизими учун курашчилар ҳамда турк тилини арабий ва форсий калималардан тозалаш фидойилари бор. Шоир Эминбей мана шу оқимнинг кўзга кўринган вакилларидан.

Янги даврда Туркияда роман, қисса ва новелла каби адабий турлар пайдо бўлди. Уларда, худди Абдулҳақ Ҳамиднинг шеърий асарларидаги каби, биз ўзлашган ва қадимий мотивларнинг ажойиб уйғунлигига дуч келамиз, бу уйғунлик шу қадар мураккаб бир тарзда намоён бўладики, турк адабиёти намуналарини Европа тилларининг ҳеч бирига таржима қилиб бўлмайди. Чунки янгичага эврилган қадимги турк шеърятининг Европа шеърятига монанди йўқдир, бинобарин унга тақлид қилиш мумкин, аммо таржима қилиш амри маҳол.

Турк тили соҳасида юқорида эслатиб ўтилган пуристик тамойиллар яқинда Туркияда пайдо бўлган миллатчилик ҳаракатига боғлиқ равишда кун тартибда турибди. Миллатчилик гоёлари негизда “турк” атамасини тирилтиришга муваффақ бўлинди. Эндиликда у ҳақоратомуз сўз эмас, балки Усмонлилар ўзини турк деб атайдилар. Миллийлик кайфиятидаги зиёлилар орасида ҳатто ҳозирга қадар эътиборсиз қолиб келаётган халқ адабиётига қизиқиш сезилаяпти. Турклар халқ адабиёти намуналарини тўплаш ва нашр этишга киришдилар. Аммо бу борада ҳозирча европаликлар кўпроқ иш қилишди. Айниқса, венгер олими И. Кунош амалга оширган ишлар эътиборга молик.

...Усмонли турклардан биз шимол томон қайрилиб, Шарқий Европада яшайдиган туркларга ўтамиз. Уларнинг бу ерларда истиқомат қилиши муайян даражада Олтин Ўрда тарихи билан боғлиқ. Олтин Ўрдада у тарихга кирган дамлардан бошлаб кўчманчилар давлатининг асосий хусусияти — хон давлати билан сахро зодагонлари ўртасидаги кураш юзага чиққан эди. Дастлабки пайтда бундай зодагонлар бошида Чингизхоннинг авлодларидан машҳур аён Нўғайхон турар эди. У мангитларнинг ҳарбий кучига таянган. Мангитлар, афтидан, мўғул қабиласи бўлса керак. Тез орада бу мўғул ўзагига кўпгина туркий уруғлар бирилашди, оз сонли мўғуллар улар орасида қоришиб, йўқ бўлиб кетди. Мана шундан сўнг мангит атамаси амалдаги воқеаларга мувофиқ келмай қолди ва унинг ўрнига «Нўғайлар» деган истилоҳ қўллана бошлади. Ҳақиқатан ҳам, Нўғай вафот этгани (тахминан 1300 йил)дан кейин нўғайлар хонлик ва сахро зодагонлари ўртасидаги курашда зодагонлар томонида турдилар. XIV аср охирига келиб нўғайларнинг бу жангу жадаллардаги иштироки бирмунча мураккаблашди, чунки нўғайларда қабила туйғуси ўсиб шаклланди. Бу эса бир қатор эпик асарларнинг шаклланишига замин бўлди. Бу даврда нўғайларнинг сардори Эдиге

қўшиқ ва нақлларнинг қаҳрамонига айланди. Бунга қадар Нўғайхон ҳам, нўғайларнинг бошқа етакчилари ҳам уларнинг асарларида тилга олинмаган эди. Эдиге ҳақидаги қўшиқлар ҳали у ҳаёт вақтидаёқ кенг тарқала бошлаган. Эдиге ҳақидаги нақлларнинг ўзагида у Тўхтамишхоннинг макрига учмай, бир базм чоғида Амир Темур қошига қочиб кетгани воқеалари туради. Бу дoston Эдигенинг замондоши бўлган ва Олтин Ўрданинг айрим қисмларига саёҳат қилган Ибн Арабшоҳнинг тарихида ҳам баён қилинган. Афтидан, у бу дostonни эшитиб кўрган ва унинг мазмунини ўз асарида баён қилган. Умуман, бу давр араб тарихчиларининг китобларида Олтин Ўрда фольклорига тааллуқли материаллар кўп учрайди.

Эдиге ҳақидаги ривоятнинг шундай қисмлари борки, улар анча кейин, масалан XVII асрадагина юзага келган бўлиши мумкин. Шундай қилиб, деярли икки аср мобайнида Эдиге исми теваарагида нақл ва қўшиқлар тўқиб келинган; фақат кейинчалик қай бир фидойи одам уларни яхлит бир асар сифатида бирлаштирган бўлиши мумкин. Албатта, бу “тузувчи” ўзидан ҳам нақлга ниманидир қўшган бўлиши турган гап, чунончи, турли-туман ва тарқоқ нақллар ҳамда қўшиқларни бир-бирига улаб-ямаш учун тўпловчи беихтиёр, уларни бирлаштирадиган ришта сифатида, уруғ қасоси гоёсини олга сурган бўлиши мумкин, бу асосий мотив эса нақлнинг айрим қисмлари руҳига таъсир этган ҳам.

Эдиге замонида нўғайлар шон-шухрат чўққисига чиққан эдилар. Ва эҳтимолки, уларнинг даъволаридан куч олган бошбошдоқлик туфайли Олтин Ўрда кулаган бўлса. Нима бўлганда ҳам Олтин Ўрда Қозон, Аштархон ва Қрим хонлиги сингари бир неча мустақил хонликка бўлиниб кетди. Нўғайлар ўз эркини сақлаб қолдилар. Жанговар ўтмишларини ёдга олган ҳолда, улар ўз улусларидан гуруҳ-гуруҳ бўлиб чиқиб, қўшни хонлик ва қабилаларга ҳарбий ҳимоячи сифатида ёлланар эдилар. Худди мана шу даврда уларнинг қаҳрамонлик эпоси Ўрта Осиёдан то Олтойга қадар ёйилди. Уларнинг бу давр ижтимоий ҳаётидаги аҳамияти шу қадар катта бўлдики, қозоқлар ҳали-ҳозир ҳам уларнинг саҳросига Фарбдан келган Волга бўйи татарларини нўғайлар деб аташади. Чўра ботир ҳақидаги афсона ҳам мана шу даврга тегишли.

Бинобарин, ушбу нақл қуйи табақага мансуб, эҳтимолки Қозонда ҳеч қачон бўлмаган ва уйда ўтирган нўғайларга кўпроқ таъсир этганлигини тахмин қилиш мумкин. Улар Қозондан келган ҳар қандай хабар, нақл ва қўшиқларни зўр эътибор бериб тинглашар, бек ва саркарда Чўра номи эса уларга бошқа бир Чўра – Қорачўрани эслатар эди (Қорачўра – оддий халқ ичидан чиққан Чўра, демак). Қорачўра 1500 йилларда Азов кўли бўйларидаги саҳрода қилич ўйнатган, буюк Масков князи элчиларига ўтиш йўлини тақа-тақ тўсиб қўйган қароқчи эди. Ушбу муқояса бадийий ижодиёт учун туртки берди ва Чўра қандай қилиб хон аёнларини ўлдиргани, бунинг учун ватанидан Қозон тарафларга қочиб келгани тўғрисида нақллар юзга келди; буларга эса Қозон билан боғлиқ нақллар қўшилди, уларда қўшиқ бошқа қаҳрамонлар номига боғланар, гоҳо эса исм яширилар эди. Чўра тўғрисида нақлларнинг пайдо бўлишини аниқлашда А.Самойловичнинг бир қайдини эътиборга олиш керак, олимнинг айтишига кўра, Қримда “Чўра” – қул деганидир.

Чўра ҳақидаги нақл жамиятнинг қуйи табақаси вакиллари бошқа табақаларга хос бадийий ижод шаклларини қай тарзда ўзлаштиришига мисол сифатида келтирилади. Дарвоқе, нўғайларнинг “оддий одам” ҳақидаги ижоди кейинчалик тараққий этмади, балки саҳро зодагонлари ижодининг мавжуд умумий оқимида қўшилиб кетди, бу оқим эса зодагонларнинг мавқеи тамом бўлгунича амал қилди. Саҳро зодагонлари табақаси таназзулга учраши билан эпос ҳам барҳам топди.

Нўғайларнинг аввалги мавқеи аллақачон йўққа чиққан. Ҳозирда нўғайларнинг озгина қисми Шимолий Кавказда (Ставрополь губерняси ва қисман Кубань

¹ П.А.Фалёвнинг бу фикри, сиртдан қараганда, ишончсизга ўхшайди. Бироқ кўпгина туркий халқлар фольклорига учрайдиган “чала” дostonлар мавжудлиги ҳам ҳақиқат. Масалан, ўзбеклардаги “Ёзи билан Зебо”, “Келиной” дostonларини эсга олсак, улар эҳтимол, Фалёв айтган фидойи бир ижодкор етишмаганлиги сабабли парчалар ҳолида қолиб кетгандир.

² Туркистондаги бошқа халқлар ҳам яқинларгача татар ва бошқирларни нўғайлар деб келар эди.

вилоятида) истиқомат қилади. Кўп нўғайлар Туркияга кўчиб кетган. Аммо уёқда ҳам улар ўзлари учун қулай шароит топа олмадилар. Севастополь жангидан сўнг улар Қримдан ҳам кўчиб кетган. Ҳартугул, Қримда қолиб, бу ярим оролнинг жанубий қисмидаги саҳрода яшайдиган ўтроқ татарларни ўтроқлашган нўғайлардан, деб ҳисоблаш мумкин. Жанубий қисмда яшайдиганларнинг келиб чиқиши эса бўлакча. Улар Кичик Осиё ва, қисман, кавказликларнинг авлодидир.

Қрим татарлари орасида нўғай шеъриятига мансуб бўлган асарлар кенг тарқалган. Нўғайлар ижодиёти фақат оддий халққа таъсир қилибгина қолмай, юқорироқ миқёсларга ҳам кўтарилган. Бунга бизни афтидан қримтатарларга мансуб бўлган Одил Султон ҳақидаги дoston инонтиради. Дostonнинг қаҳрамони XVI аср охирида яшаб ўтган, турк султонининг фармони билан Эронга қарши урушиш учун Кавказ орқали юборилган қримликлар қўшинига сардор бўлган Одил Гаройдир. Сафар муваффақиятсиз чиққан. Одил Гарой асир олинган. Асирликда у ўзини енгилтакларча тутган ва форс шоҳи ҳарамидаги хонимларга хушторлик қилгани учун ўлдирилган. Одил Гаройнинг ошиқона ҳаёти янги даврда усмонлик адиби Номиқ Камолнинг эътиборини ўзига жалб этди ва адиб ундан фойдаланиб “Жазми” деган тарихий роман ёзди. Одил Гаройнинг шахсияти Қримда ҳам эътиборсиз қолмади. Юқорида дарж этилган дoston нўғай қаҳрамонлик эртаклари ва қаҳрамонлик кўшиқлари шаклида ёзилган. Аммо унда қримлик шахзоданинг ишқий саргузаштлари эмас, балки асирликдаги фожиали ҳаёти тасвирланади. Бу асарнинг нўғай эпоси билан алоқадорлиги сюжет тугунида подшоҳнинг кучсизлиги қолган давлат тўғрисида ғам ёйиши, вазиру вазирларнинг бу ишда унга ёрдам беришдан ожизлиги ҳамда четдан бирон киши келиб, бунга чора топишини кутишларида кўринади. Қрим афсонасида ушбу мавзунинг ишланганлиги шунда кўринадики, биз кенг ва эркин саҳро бағридан хон девонхонасига тушиб қоламиз: девонга саросимага сабаб бўлган султон юборган ёрлик келган экан, уни ўқий оладиган одам топилмайди. Абулқосим деган ўта қобилятли мадраса талабаси хонни бу мушкулотдан қутқаради.

Қрим татарларининг халқ ижодиётига алоқаси бўлмаган сўз санъати ҳақида гап кетадиган бўлса, шуни айтиш керакки, қримликларда бундай сўз санъатининг ўзи йўқ. Ташкил топганининг аввалиданоқ Қрим хонлиги Туркияга вассал сифатида қарам бўлиб қолди. Сиёсий тобелик маданий тобеликни келтириб чиқарди. Қримга эркин равишда кириб келган усмонлик адабиёти миллий адабиётнинг туғилишига тўсқинлик қилди. Қримнинг Туркия билан адабий алоқалари бу икки давлат орасидаги сиёсий алоқалар узилганидан кейин ҳам анъанага кўра давом этаверди.

Шимолий Кавказда нўғайлар ўз ижодларининг маҳсулини Терск вилоятининг жануби-шарқий четида яшайдиган кўмиқларга қолдирдилар. Кубан вилоятида — Эльбрус яқинида яшайдиган қорачойлар ва Терск вилоятининг Қорачой округига яқин жойлашган қисми (Нальчик округи)даги болқорлар улардан жуда оз даражада таъсирландилар. Бу икки халқ кавказ маданий дунёси билан, хусусан бадиий ижод соҳасида чамбарчас боғланган. Нўғайларнинг ўзлари ҳам, шубҳасиз, кавказ таъсиротидан четда қололмаганлар. Ва эҳтимолки, Сибир ўлкаларида кавказ сюжетлари учрашига айнан улар сабабчи бўлишса.

...Волгабўйи татарларини Олтин Ўрданинг Шарқий Европадаги бир бўлаги деса бўлади. Улар орасида Қозон татарлари алоҳида ажралиб туради. Уларнинг бадиий ижоди ҳақида Қозонда чоп этилган илмий нашрлардан кўп материал олиш мумкин. Бу китобларда материаллар тўпланибгина қолмай, уларни қайта ишлашга уриниш ҳам сезилади. Татар халқ ижодининг хусусияти шундайки, уни тадқиқ этиш жараёнида олим туркий эллар доирасидан ташқарига чиқиб, ниҳоятда кенг муштарақлик ва умумийликларга дуч келади. Материалнинг бундай хусусиятга эга бўлиши шунга олиб келдики, айнан татар сўз санъатининг фақат ўзига хос бўлган жиҳатларини ўрганишга эндигина қўл уриляпти. Олимларимизнинг эътиборини татарлар ва умуман барча туркий халқлар ижодига хос бўлган тўртликлар айниқса ўзига тортди. Бу тўртлик-кўшиқларнинг дастлабки икки мисрасида қандайдир бир табиат манзараси тасвирланса, кейинги икки мисрасидаги мотив — инсон ҳаётига тааллуқли бўлади. А.Н.Веселовский

психологик параллелизмларга бағишланган ишида бундай материаллардан кенг фойдаланган.

Илгари кўчманчилик билан кун кечириб, ҳозир ўтроқлашган ва хийла татарлашган яна бир туркий эл — бошқирлар бундай кўшиқ тўқишу ижро этишга айниқса моҳир саналади. Татарларнинг ёзма адабиёти тўғрисида сўз кетганда эса шуни айтиш керакки, 1905 йилларга қадар у деярли тўлиқ равишда исломий шариат ва тариқат мазмунида бўлган. Халқ учун эса насиҳатнамо асарлар бор эди. 1905 йилдан бошлаб манзара кескин ўзгарди. Европача маънодаги адабиёт пайдо бўлди. Албатта, бу ҳодисанинг даракчилари 1905 йилга қадар ҳам бўлган, бироқ улар ниҳоятда заиф эди. Юзага келган бу янги адабиёт вакилларидан аввало Абдулла Тўқайни кўрсатиш мумкин. У замона тақозо этган барча мавзуларда қалам тебратиши орқали машҳурликка эришган шоир. У усмоний ижодкорларга, уларнинг ҳам қадимчиларига тақлид қилароқ майдонга кириб келди. Сўнг миллийлик ҳаракатига берилиб, ислом қаҳрамонлари ўрнига Чингиз ва Темурни мадҳ этишга киришди. Татар танқидчилари уни “миллиятчилик” ва “инсониятчилик” (гуманизм)дан юқори кўтарила олмагани учун танқид қилади. Рамиев ва Дардманд деган ижодкорлар анчагина истисноддорроқ. Татар шеъриятида рус адабиётининг таъсири яққол сезилади. Прозаиклардан эса Исҳоқов билан Иброҳимовлар анча танилган. Уларнинг кейингиси яқинда “Бизнинг кунлар” деган романини чоп эттирди. Унда Қозон зиёлилари ўртасида 1905 йилда бўлиб ўтган воқеалар қаламга олинган. Роман автобиографик тарзда ёзилган бўлиб, адабий-бадний жиҳатидан ташқари, катта ижтимоий аҳамиятга ҳам эга. 1905 йил инқилоби, асосан, ўқувчи ёшларга кўпроқ таъсир қилди. Шаҳарда татар пролетариати йўқ эди, қишлоқда бўлса ишлар жуда суст олиб бориларди. Ўқувчи ёшлар орасида мадраса талабалари ҳамда улар арабий-форсий калималарни қалаштириб ташлаганда кўпинча тушунмайдиган рус ўрта таълим мактаби ўқувчилари ажралиб туради. Мадраса талабалари ичида эса туркча (истанбулча) таълим тарафдорлари ва русча таълим билан танишишга мойил гуруҳлар ажралиб туради. Мана шу сўнгги гуруҳ орасида ижтимоийат гоялари кўпроқ тарқалган.

Биз ҳозирга қадар туркий эллар билан, улар ҳозир қаерда яшашига кўра танишиб чиқдик. Ҳолбуки, бу ҳол азалдан шундай эмасди. Кўп туркий қабилалар ҳозир истиқомат қиладиган жойларига деярли яқингинада, тарихнинг кўз ўнгида келиб жойлашишган. Уларнинг дастлабки ватани Марказий Осиё нинг шарқий қисмида бўлган. Хитой билан чегарадош бу ерларда жуда олис замонларда туркий, мўғул ва тунгус-манжур ирқларига мансуб кўчманчи халқлар аралаш яшардилар. Ана шу олис замонлардан бери бу халқларнинг фарбга томон кўчишлари кузатилади. Фарб сари кўчиб бораётган халқлар оқими Осиё чегараларидан ошиб ўтиб, Европага ҳам кириб борди. Кўчманчиларнинг шарқдан фарбга охириги йирик ҳаракати (XIII асрда мўғуллар) даврида фарб мамлакатлари муайян даражада аввал кўчиб келган қабилалар билан тўлиб-тошганди ва мўғул саркардалари мўғулларнинг жуда катта армиясини бошлаб келишлари шарт эмасди, зеро уларнинг йўлида худди ўшандай гоёларга берилган ва уларнинг зафарли йўлида шерик бўлишга шай турган кўчманчилар етарли эди. Худди шу боисдан ҳам мўғул босқини қанчалик кенг ва шиддатли бўлишига қарамай, мўғулларнинг асосий оммаси ўз ватанида, Мўғулистонда қола берган эди.

Туркий халқларнинг тарих саҳнасига қачон чиққанини аниқлаш мушкул. Кўчманчилар ҳақида лингвистик ва этнографик маълумот Хитой манбаларида ҳам жуда оз. Аммо уларда VI асрда Олтой тоғлари бағридан чиқиб, кўчманчиларнинг улкан империясини тузган халқ тилга олинадики, булар турклар эди. Аммо бу ишонч хитойлар уларни шундай (ту-кю) деб атагани учунгина эмас. Улардан ёзма манбалар қолган ва улар туркий тилдадир. Хитойдан то Туркистонга қадар чўзилган улкан империя тез орада фарбий ва шарқий қисмларга бўлиниб кетди. Фарбий турклар Византия билан алоқага киришдилар, VIII асрда эса Туркистонга келган араблар билан тўқнашдилар. Шарқий турклар эса ҳамisha Хитой билан яқин алоқада бўлиб келди. Гоҳо улар хитойликлар томонидан қарам қилиниб, мустақилликни бой берар, аммо сал вақт ўтгач,

¹ Бу — Фалёвнинг фикри.

улар орасида аввал ҳукмронлик қилган сулолалар етакчилигида миллий ҳаракатлар юзага келар эди. Биз учун қизиқ бир ҳолат шуки, бу пайтда монархия ўзининг одатдаги ишига зид равишда халқни тургун давлатнинг чегараларидан узоққа, сахро бағрига олиб кетар ва кўчманчилик анъаналарини сақлаб қолишга даъват этар эди. Турклар бирмунча вақт ўз давлатларини тиклар, бу давлат билан хитойлар ҳам ҳисоблашиб иш кўрар эди. Мана шу турклардан Ўрхун битиклари деган ёзма обидалар қолган. Бу обидаларнинг шундай аталишига сабаб, улар Шимолий Мўғулстондаги Ўрхун дарёси бўйларидан топилган. Кўп замонлар бу битикларни (ва Сибирнинг турли жойларидан ундан ҳам аввалроқ топилган бошқа ёзувларни ҳам) ўқиш амри маҳол бўлган. Ўрхун обидаларининг топилишигина ишни олға силжитди. Бунда миср иероглифлари ва миҳхат устида бўлгани каби параллел ёзувнинг мавжудлиги (бу гал хитой тилида) ҳал қилувчи роль ўйнади. Улардан маълум бўлишича, бу ёдгорликлар (улар иккита эди) турк ҳоқони Мўғилон ва унинг иңиси Қул Тегин шарафига бунёд қилинган эди. Копенгагенлик олим Томсон ўта мураккаб ва кўп сонли комбинациялар, тахминлар, алмаштириб кўришлар орқали туркий ёзув жумбоғини ҳал этишга муваффақ бўлди. Шундан кейин Ўрхун обидалари ёзувини тадқиқ этиш жадал кетди ва эндиликда уни ўқишда қийинчилик сезилмайди.

Ўрхун ёзуви қандай юзага келганлиги ҳали аниқланган эмас. Бу ёзувлар услубан Олд Осиёнинг қадимги ҳукмронлари бўлган Доро, Кайхисрав ва бошқаларнинг битикларини эслатади. Услубдаги айрим ўзига хосликлар эса бизни бу ўринда фактлар аниқ тақдим этилган эмас, балки уларга маълум стилистик анаъаналарга кўра бадиий ишлов берилган, деган хулосага келишимизга мажбур этади. Мен бу ўринда Қул Тегин ёдгорлигидаги битикда унинг боболаридан бири хитойларга қарши 17 кишилик тўда билан қўзғалганини кўзда тутяпман. Тез орада унинг аскарлари 70 кишига, кейин эса 700 кишига етган. 7 сонининг эпик рақам эканлигини М.П.Мелиоранский қайд этган эди, бинобарин бу сеҳрли рақамнинг қаторлашиб келишига кўра айтиш мумкинки, биз бу ўринда услубий шаклни кўриб турибмиз. Ўрхун ёзуви ҳар ҳолда Мўғилон ва Қул тегин (VIII аср)дан кўпам илгари юзага келмаганини тахмин қилиш мумкин. Шундай экан, ушбу ва бошқа битикларни ёзма анъаналар таъсирида пайдо бўлган деёлмаймиз. Уларни оғзаки сўз санъатига боғлиқ ҳолда тадқиқ этиш ҳақиқатга яқинроқ бўлар эди. Шу фикрга асос бўладиган далилларга битикларнинг бошқа ўринларида ҳам дуч келишимиз мумкин. Битиклардаги “*Кўрар кўзум кўрмас тағ бўлти*” деган ибора “Китоби дада Кўркут”да ҳам учрайди, турклар уни ҳозир ҳам қўллайдилар. Ўз лашкарини бўрига, ёв кўшинини эса кўй подасига менгзаб тасвирлаш ҳам туркий эпосларда кўп учрайди. Ҳоқон ажодларини кўкларга кўтариб мақташ (*қашшоқ будун эли бой қилтим*) мотиви эса Бўқмурун ҳақидаги дostonда Кўкатоёхоннинг таърифига уйқаш келади (*Озган саяқни эл қилдим* ва ҳоказо).

...IX асрда шарқий турклар давлати уйғурлар томонидан ғорат қилинди. Уйғурлар ҳам туркий халқ, улар ўрхун туркларидан жануброқда яшашади. Бунда шуни эсда тутиш керакки, уйғурлар ўзларини ҳеч қачон туркий эл санамаган, балки кўшни халқлар уларни шундай деб аташган. “Турк” атамаси умумқабилавий маънода қўлланишига сабаб шуки, аввало араблар, улардан кейин эса туркийлар билан кўп муносабатга киришган европаликлар худди турклар сингари тилда сўзлашувчи барча халқларни турк деб атаганлар. Уларнинг аниқ сурёнийча негизга эга бўлган миллий ёзувлари бўлган. Мўғуллар Осиёнинг катта қисмини эгаллаб, катта-катта давлатлар тузганларида бу давлатларни бошқариш учун зарур бўлган зиёли кучлар гуруҳида уйғурлар кўп эди. Мўғулларнинг уйғур ёзувини қабул қилишига, бу ёзув туркийлар орасида ҳам кенг ёйилишига сабаб ҳам мана шунда эди, бу ёзув араб алифбоси томонидан аста-секин сиқиб чиқарилди. Кейинги давр уйғур ёзуви ёдгорликлари орасида XI асрда ёзилган “Қутадғу билик” айниқса машҳур. Бу ахлоқий асар бўлиб, унда шоҳлар ва мулозимларнинг ўзларини тутиш қодалари баён қилинган.

Шундай қилиб, Урта Осиёнинг шарқий қисмида икки туркий давлат — ўрхун турклари ва уйғурлар давлати бўлган. Тил нуқтаи назаридан, бу битта қабиланинг икки тармоғи эди: шимолда — турклар, жанубда эса — уйғурлар.

Кейинчалик, ғарб томонга кўчиш чоғида ҳамма нарса чаппа бўлиб кетди. Ўрхун турклари забонига яқин бўлган тилларда сўзлашувчи қабилалар (усмонлилар, озарбойжонлилар, туркманлар) энди бу ҳудуднинг жанубида, лисоний жиҳатдан уйғур тилига яқин қардош бўлган қабилалар эса унинг шимолида яшашади.

Аслида, қипчоқлар европа илм-фанида команлар деб аталади. Франческо Петрарка нинг кутубхонасида коман тили бўйича материаллар жамланган бир қўлёзма сақланиб қолган. Ушбу қўлёзма қипчоқлар билан алоқада бўлган ғарбий европалик савдогарлар ва миссионерларнинг номаларидан иборат. Уларни ўқиб, коман (қипчоқ) тили туркий эканини аниқ белгилаш мумкин. Византия манбаларида эса печенеглар тили команлар тили билан бир хилдир, деб ёзилганки, бундан печенег тили ҳам туркийча, деган хулосага келиш мумкин. Рус солномаларида яна бир кўчманчи, ва эҳтимолки, туркий бўлган “чёрные клобуки” деган халқ тилга олинадики, Вамбери бу қорақалпоқлар бўлса керак, деб тахмин қилади. “Қорақалпоқ” сўзи қадимги рус тилида чиндан ҳам “чёрные клобуки” бўлади. Аммо буни исботлаш мушкул. Қабилалар ва халқларни бош кийимига қараб номлаш шарқда кенг тарқалган удумдир. Масалан, Кавказда озарбойжонлилардан фарқланадиган бир туркий қабила — қора попоқлилар яшайди.

Қипчоқлар ҳақида рус солномаларида бир талай афсоналар сақланиб қолган. Улар орасида энг шоирона бир нақл Майковнинг «Емшан» деган машҳур шеърига материал бўлиб хизмат қилган. Академик А.Н.Веселовскийнинг таъбирича, ушбу гўзал нақлда саҳронинг бутун таровати уфуриб туради. Аммо биз саҳро ижодчилиги асарлари билан бегона бир тил орқали эмас, аслиятининг ўзи орқали танишсак, унда саҳронинг асл таровати бир бошқа саринлик ва муаттар бўйлари билан бизга томон елади.³

*Русчадан
Зухриддин ИСОМИДДИНОВ
таржумаси*

¹ Машҳур италян шоири ва тилшунос олими Европа уйғониш даври Петрарка ижодидан бошланган, деб ҳисобланади.

² Фалёвнинг бу кузатиши ниҳоятда ўринли. Туркий халқлар ўтмишида эл ва элатларни “қизилбошлар”, “қорачопонлар” каби кийган либосига қараб аташ илгари одатий ҳол эди.

³ Бу сўнги жумла ёш профессор, Бартольд таъбири билан айтганда, ўта истисодли бўлган П.А.Фалёв туркий тилларни чуқур ўрганишни ният қилганини кўрсатади.

Ижодий анъаналар самараси

Ўзбек насрининг беназир намояндалари Абдулла Қодирий, Чўлпон, Абдулла Қаҳҳорлар бадиий ижод санъатига доир сирлар ҳақида фикр-мулоҳаза юритар эканлар, Р.Тагор, А.П.Чехов, Л.Толстой каби даҳолар ижодига қайта-қайта мурожаат қилганлиги маълум. Абдулла Қодирийнинг “Кичик асарлар”, “Ижод машаққати”, Чўлпоннинг “Адабиёт надир?” тўпламларида, Ойбек асарларининг 9-жилдида бу дунёвий адибларнинг юксак маҳорати ҳақида кўпдан-кўп дил сўзларини учратамиз.

Ўтган асрнинг 30–40-йилларидаёқ ўзбек шоирлари ва ёзувчилари Фитрат, Чўлпон, Қодирий, Ойбек, Ҳамид Олимжон, Уйғун, Шайхзодалар жаҳон адабиёти билан яхши танишиш орқали ижод чўққиларига кўтарилдилар. Устоз адибларимиздан Абдулла Қодирий бадиий асар, шу жумладан ҳикоя ўқувчилар оммаси учун тушунарли тилда ва ўзига хос услубда ёзилиши зарурлигини таъкидлайди. У рус мумтоз адиби А.П.Чеховнинг қаҳрамонлар характери ҳажвий тил билан очиш маҳорати хусусида тўхталар экан, Лев Толстой берган юксак баҳони келтиради: “Чеховнинг импрессионистларга ўхшаган ўзига хос шакли бор... Яқиндан қарасак, гўё ҳар бир тўғри келган ва бир-бирига алоқаси бўлмаган бўёқларни фарқ қилмасдан ишлатганга ўхшайди, аммо узокроқдан қарасанг, бу бўёқлардан ажойиб бир манзара вужудга келганини кўрасан”. Толстойнинг бу баҳоси Чеховнинг ўз сўзига жуда мос келади. У дейди: “Табиатни тасвир қилишда майда бўлақлар олиш ва буларга шундай тартиб бериш керакки, ўқиб кўзингни юмганингда кўз олдингга бир манзара келсин”.

Севимли ёзувчимиз Абдулла Қодирий “Ўқиш, ўрганиш” номли мазкур мақоласида ҳикояда муаллифнинг ўзи асар воқеасини жуда кўп сўзлар билан тушунтириш ўрнига, қаҳрамонларнинг ўзини гапиртирса ва қаҳрамонларнинг гапи уларнинг характериға мос бўлса, характерлар яхши очилиши ҳақида бундай дейди: “Ҳикояни “серсув” (кўп сўзли) қиладиган нарсалардан бири кўрсатиш ўрнига сўзлаб беришдир. Агар Очумиловнинг “буқаламун” эканини унинг сўзлари орқали кўрсатилмаса, автор томонидан таърифланса, дунё-дунё сўз кетар эди. Чехов бунини ўзи айтиб бермасдан, Очумиловнинг ўз сўзи билан кўрсатади”.

Абдулла Қодирий жаҳон адабиёти тарихида ҳикоянавис сифатида машҳур бўлган А.П.Чехов асарларидаги диалогларга тўхталар экан, бу диалогларнинг воқеаларни ҳаракатланишида, асар қаҳрамони Очумиловни таърифлашини алоҳида қайд этади. Айтиш керакки, Абдулла Қодирийнинг ўзи ҳам ҳажвий ҳикояларида (“Калвак Маҳзумнинг хотира дафтаридан”, “Тошпўлат тажанг нима дейди?”) қаҳрамонлар орқали уларнинг характерларини очишдан ташқари, замон, давр руҳини, эскилик сарқитлари билан илғор ҳодисалар ўртасидаги кескин зиддиятларни кўрсата олган.

Машҳур ўзбек ёзувчиси Абдулла Қаҳҳор Гоголни ўзининг “Биринчи домлам” дея таърифлар экан, унинг барваста ва бақувват, темир иродали ва душманга

беомон бўлган Тарас Бульбаси баъзи ҳикояларидаги характерларни яратишда илҳом манбаи бўлиб хизмат қилганини қуйидагича ёзган эди: “Ватан уруши йилларида ёзилган “Асрор бобо” ҳикоясини ёзишда мен “шу ерда туриб Берлинга ўт қўяётган” Асрор бобо Тарас Бульбанинг Ўзбекистондаги ўртоғи бўлиши керак, деб қўлимга қалам олган эдим”.

Атоқли адиб Ойбек жаҳон мумтоз адабиётининг бошқа энг яхши намуналарини ҳам ўзбек тилига таржима қилиш жараёнида буюк санъаткорларнинг тили ва услубига доир маҳорат сирларини ўрганиш ҳамда башқаларнинг ҳам ўрганишига йўл очиб берди. У антик давр адабиёти хрестоматиясини, Рим шоирлари – Лукреций, Цицерон, Плавт, Вергилий, Гораций, Овидий асарларини моҳирона таржима қилди. Ойбекнинг илмий тадқиқотларини ўқиган китобхонлар унинг Шарқ мумтоз адабиётини, Навоий ижодини, ундан аввал ва кейин ўтган Атоий, Лутфий, Ҳайдар Хоразмий, Жомий ва бошқа форсигўй даҳо шоирлар – Саъдий, Ҳофиз, Хусрав Деҳлавий ижодини яхши билишига комил ишонч ҳосил қиладилар. Ойбек ўз замондошлари ва дўстлари билган бошқа адиб ва шоирларга ҳам жаҳон адабиёти даҳолари ижодини яхши ўрганишга даъват қилар эди. “Дружба народов” журналининг 1966 йил август сонидида Ойбекнинг “Адабиёт, тарих, замонавийлик” сарлавҳали суҳбати эълон қилинган. Ана шу суҳбат мақолада Ойбек Шарқ мумтоз шеърини билан қандай танишгани ҳақида бундай ёзади: “Мактабдаги йилларимда Шарқ классикаси билан танишдим. Ҳиротлик буюк Навоий ва ажойиб лирик, озарбайжон адабиётининг буюк сиймоларидан бўлган Фузулийга кўнгил қўйдим. Менга шеърятдан илк сабоқни шулар бердилар”.

Ойбек шу суҳбат давомида турк мумтоз шоирлари Яхё Камол, Ризо Тавфиқ, Абдулҳақ Ҳомид ҳақида фикрлар айтганидан кейингина, Ленинград (Санкт Петербург)да ўқиб вақтида А.Блок ва А.С.Пушкин ижоди билан танишганини айтади: “Рус поэзияси билан танишганимни гапирганимда, Пушкин ҳақида лом-мим демаганлигим рус китобхонларига галати туюлиши мумкин. Шунини эътироф қилишим керакки, мен Пушкинни ўзим учун чинакамига кўп вақт ўтгандан кейин кашф қилдим. Бу 1936 йилнинг ёзида, Пушкин вафотининг 100 йиллиги арафасида бўлган эди. Биз бир неча ёзувчи – Ҳамид Олимжон, Абдулла Қаҳҳор, Уйғун, Мақсуд Шайхзода ва мен Чимёнда турардик... Мен ўшанда “Евгений Онегин”ни таржима қилардим. Асарнинг биринчи бобидаги қувноқ ва дабдабали бандлар, “где я страдал, где я любил, где сердце я похоронил” сингари мунгли мисралар кишига шунчалик тўлиқ тасаввур бахш этар, тасвирдаги аниқлик ва маҳорат кишининг кўзига ёш келтирарди”.

Шу суҳбатида Ойбек 1936 йили Чимёнда А.С.Пушкин асарини таржима қилиш завқи, сурури ва машаққатларини айтар экан, ўзи ҳам “Чимён дафтари” шеърлар туркумини бунёд этгани, унда Пушкин ҳақида шеърлари ҳам борлигини билдиради. Кейинроқ, 1949 йилда Ўзбекистон Фанлар академиясида Ойбек “Йигирма беш йил мобайнида ўзбек совет поэзияси” мавзuida қилган маърузасида ҳам мумтоз шеърятдан жиддий фарқланувчи янги ўзбек шеърятдаги ижодий изланишлар ҳақида сўзлар экан, давр мафқураси талаби билан яна рус адабиётидан қилинган таржималарни эсга олади: “Рус классик ва ҳозирги замон адабиётининг энг яхши асарларини (таъкид бизники – Д.Т.) ўзбек тилига таржимасининг аҳамияти ва (уларнинг ўзбек адабиёти) бадиий заминини тарбиялашдаги роли чуқур текширишларга сазовордир”. Ойбекнинг ўзбек адабиётшунос олимлари, танқидчилари олдига қўйган бу муҳим вазифани анча йиллар кейин Жуманиёз Шарипов, Озод Шарафиддинов, Файбулла Саломов, Нинел Владимирова, Нажмиддин Комилов, Иброҳим Ғафуров, Асил Рашидов, Маҳкам Маҳмудов, Сайди Умиров, Ортиқбой Абдуллаев, Маҳмуд Саъдий, Муҳаммаджон Холбеков, Зухриддин Исомиддинов ва бошқалар амалга оширдилар. Хусусан, Ж.Шарипов ўз тадқиқотларида Хоразм таржимачилик мактаби, Озод Шарафиддинов Данте ва Гёте асарлари таржимаси, Файбулла Саломов таржиманинг назарий муаммолари, Асил Рашидов атоқли қирғиз адиби

Чингиз Айтматов асарлари, Иброҳим Ғафуров, Маҳкам Маҳмудовлар Шекспир, А.Исаакян, Стендаль асарларидан қилинган таржималар, М.Холбеков француз адабиётидан қилинган таржималар ҳақида илмий мақолалар, тадқиқотлар яратдилар.

Ойбекнинг ушбу маърузаси анча жиддий характерда эди. Маърузада у даҳо шоирнинг ҳаёти ва ижодининг асосий босқичлари, унинг эркпарвар декабристларга, мазлумларга, озодлик истовчиларга яқинлигини, монархия, истибдод, якка ҳокимлик, тиранияга қарши фаол ижодий курашганлигини теран ёритиб берар экан, ўзининг қуйидаги асосли фикр-мулоҳазаларини баён қилади: “Пушкин рус халқига хос ҳамла билан қисқа муддатда... ажойиб йирик полотнолар, бир-биридан гўзал, мукаммал, сеҳргар поэмалар яратдики, бу асарларнинг ҳатто бириёқ шоир даҳосини кўрсатишга, уни улуг шоирлар қаторига қўйишга қобилдир. Рус адабиётининг ҳамма гениал ва буюк талантли ёзувчилари, шоирлари, драматурглари Пушкин мактабида, унинг даҳоси куёшила тарбия топмишдилар”.

Ойбек Пушкиннинг “Эркинлик” қасидасини, “Қишлоқ”, “Чаадаевга атаб” шеърларини таҳлил қилар экан, унинг деҳқонларни кул қилишга, жабр-зулмга асосланган мавжуд сиёсий тартибга қарши нафрат билан сугорилган ўткир шеърлари учун жанубга сургун қилинганини, шоир учун дунёда энг олий нарса (идеал) – озодлик, (инсон қадр-қиммати, шахс эркинлиги) эканлигини, шоир адабиётда реализм-ҳаққонийлик учун курашганлигини таъкидлайди.

Ойбек рус адиби А.П.Чехов ижодини ҳам халқ ҳаётини, бечора, эзилган, “кичик” одамларнинг бахтсизлигини реалистик, ҳаққоний тасвирлагани учун севарди. У ўзбек адиби Абдулла Қаҳҳор ҳикояларида Чеховнинг ижодий таъсири ҳақида сўзлаганда ҳам адибнинг реалистик қудрати ошиб бораётганидан қувонган эди.

Ойбек 1944 йилда буюк рус адиби А.П.Чехов вафотининг қирқ йиллиги муносабати билан Ўзбекистон Фанлар академиясининг сессиясида рус тилида маъруза қилади. Бу маърузада Ойбек Чехов ижодида халқ ҳаёти безаб-бўялмай, реалистик тасвирлангани билан XX аср жаҳон адабиётига, жумладан, ўзбек адабиётига ижобий таъсир кўрсатганлиги ҳақида сўзлайди: “Ҳозирги ўзбек прозаси рус, Фарбий Европа реалистик прозаси руҳида ва услубида парвариш топмоқда. Ўзбек ёзувчилари ўз ижодлари билан жаҳон адабиётини бойитган прозанинг улуг санъаткорларидан сўз маҳоратини ўрганмоқдалар”. Бу ўрганиш, Ойбекнинг фикрича, кўпроқ ҳикоячилик ривожиди, Абдулла Қаҳҳор ижодида кўринади. У, рус адиби Чеховнинг ижодини улуглаш баҳонасида ўзбек ёзувчиси Абдулла Қаҳҳорнинг ҳам ҳикоя жанрининг устаси эканлигини таъкидлайди.

Чиндан ҳам Абдулла Қаҳҳор ҳикояларида, ўзи айтганидай, рус реалист адиблари Н.В.Гоголь ва А.П.Чехов ижодининг, шунингдек, Америка мумтоз ҳажвчиси О“Генри ҳикояларининг ижодий таъсири сезилади. Бу ижодий таъсир, Ойбек тўғри кўрсатганидек, Абдулла Қаҳҳорнинг кичик ҳикояда катта мазмунни ифодалай олиш маҳоратида, ундаги реалистик руҳ ва гуманизм – инсонпарварлик руҳининг теранлашганида кўринади. Ойбек юқорида айтилган маърузасида ўтган асрнинг 40-йилларидаёқ Абдулла Қаҳҳорда ҳикоячилик маҳорати юксалганини, ундаги бадий мукамалликнинг умумжаҳон реалистик насри савиясида эканлигини қайд этган эди. Ҳақиқатда ҳам А.Қаҳҳорнинг “Миллатчилар”, “Мунофиқ”, “Адабиёт муаллими”, “Санъаткор” каби ҳикояларидаги образлар талқинида, сюжет ва композиция тузилишида, энг муҳими, тилнинг ихчам ва оддийлигида Чехов анъаналари сезилиб туради.

Ўз навбатида бу каби ҳикояларнинг майдонга келишида Чеховнинг “муборак кўзойнаклари” ва унинг “Ёвуз ниятли киши” асаридаги Дениснинг бетакрор характерини яратишдаги услуби ёрдамга келганини адиб қайта-қайта эътироф этган эди.

Абдулла Қаҳҳор ижодининг ҳассос тадқиқотчиси, устоз Озод Шарафиддинов ўз кузатишларида “Сароб” романидаги образлар талқинида машҳур америка ёзувчиси Жек Лондоннинг “Мартин Иден”ига яқинлик ҳолатларини қайд этади.

Устознинг кузатишлари асосли дейишимизга сабаб, Абдулла Қаҳҳор 1944 йилда ёшлар билан қилган суҳбатида Жек Лондон асарларининг гоёси унга ижодий ёрдам берганлигини ўзи алоҳида эътироф этган эди. Ҳақиқатдан ҳам ҳар икки адиб асарларини ўқиган китобхон устознинг кузатишларига қўшилади.

Албатта, ижодда маҳорат сирлари бирдан эгаллаб бўлмайди. Ҳар бир ёзувчи ўз ижоди жараёнида классиклар ижодиёти моҳиятини тушуна билиши ва ижодий ўзлаштириш орқали ундан озикланади.

Истиклолнинг дастлабки йилларида атоқли ёзувчимиз Шукур Холмирозев “Адабиёт ўладими?” номли мақоласида адабиётнинг асосий мақсади-муаммосини инсонни тасвирлаш, у ўз яшаш жараёнида янгича ижодий ислоҳотларга дуч келиши мумкин, у ўлмайди, адабиётлигича қолади, деган фикрни айтган эди.

Ҳақиқатан ҳам, азалдан бадиий адабиётнинг муваффақиятини белгилаб келган асосий омил – воқеа-ҳодисаларга мос, китобхонни ўзига жалб этадиган тасвир усулларини топиш, давр ва тарихни, инсонни акс эттиришдаги ўзига хосликдир. Бугунги насримизда тасвир усулларининг жаҳон адабиётидаги илғор анъаналар билан уйғунлашиб бориши эвазига ранг-баранг бадиий талқинлар бўй кўрсатаётгани бунга далилдир.

*Дамин Тўраев,
филология фанлари доктори*

«Хумоюннома» инглиз адибаси талқинида

Мамлакатимиз мустақилликка эришгандан сўнг, миллий меросимиз, анъана ва қадриятларимиз қайта тикланди. Аждодларимиз қолдирган бой мерос янада чуқур ўрганила бошланди, мазкур йўналишларда илмий-тадқиқотлар олиб борилди. Айниқса, маданий меросимизнинг узвий қисми бўлган Бобур ва бобурийлар даври маданиятини ўрганиш, тадқиқ қилиш борасида нафақат республикамиз, балки хорижий мамлакатларда ҳам қизиқарли тобора кучайиб бормоқда. Маълумки, хорижий мамлакатларда бобурийлар даври маданиятига бағишланган кўпгина асарлар яратилган.

Таниқли инглиз адибаси Маргарет Румер Годен (1907–1998) шоира, журналист ва тарихий асарлар муаллифи сифатида Буюк Британия ва Ҳиндистон адабий жамоатчилиги орасида кенг танилган. Унинг турли мавзудаги олтмишдан ортиқ асарлари нашр этилган. М. Р. Годеннинг ёшлик даври Ҳиндистонда ўтган, бу қадимий, сирли ва мафтункор юрт адибани ўзига ром қилган эди.

Адибанинг “Гулбадан” (Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг қизи Гулбадан бегим шахсига чизгилар) китоби 1980 йилда яратилган. Унда буюк шоҳ ва шоир Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг оқила қизи, теурий малика Гулбаданбегимнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақидаги маълумотлар қизиқарли илмий-бадиий йўсинда ҳикоя қилинади. Муаллиф Ҳиндистонда уч ярим асрдан зиёд вақт ҳукм сурган бобурийлар салтанатининг ёрқин намояндаларидан бири бўлган, ноёб истеъдод ва ақл-заковат соҳибаси Гулбаданбегимнинг шахси-

ятини ўша даврнинг мураккаб ва долғали тарихий воқеалари, тожу тахт курашлари, инсон руҳининг поёнсиз галаёнлари билан боғлиқ ҳолда ўзига хос талқин ва маҳорат билан акс эттиради.

Мазкур рисола сўз боши ва тўрт қисмдан иборат бўлиб, асарнинг кириш қисмида муаллифнинг қисқача ҳаёти ва ижоди, яратган асарлари ҳақида қизиқарли маълумотлар берилган.

Рисоланинг биринчи қисми “Бобуршоҳ даври” деб аталиб, унда Гулбаданбегимнинг таваллуд топиши, Бобурий малика ва шахзодалар ҳақида сўз юритилади. Шунингдек, рисолада Заҳириддин Бобурнинг отаси Умаршайх Мирзо, онаси Кутлуғ Нигорхоним тўғрисида ҳам маълумотлар берилган.

Иккинчи қисм “Бобуршоҳ” деб номланиб, унда Бобурнинг Кобул ва Ҳиндистонга қилган юришлари, ўша даврдаги ижтимоий-маданий ҳаёт, Бобур Мирзонинг вафоти тўғрисидаги воқеалар ҳикоя қилинади.

Рисоланинг учинчи қисми (“Хумоюн ҳукмронлиги даври”)да Хумоюншоҳнинг тахтга ўтириши ва ҳукмдорлик даври акс эттирилган. Рисолада ҳикоя қилинишича, Гулбаданбегимнинг икки нафар ўғли ва бир қизи бўлганлиги айтиб ўтилади. Бундан ташқари асарда Комрон Мирзонинг энг садоқатли хотини Моҳичечак бегим вафодорлик рамзи сифатида тилга олинади.

Рисоланинг сўнги қисми “Акбаршоҳ ҳукмронлиги даври” деб номланиб, унда Акбаршоҳ давридаги Ҳиндистондаги ижтимоий-сиёсий, маънавий-маданий ҳаёт, шунингдек, Акбаршоҳ ва

Гулбаданбегимнинг вафоти тўғрисидаги воқеалар баён этилади. Муаллифнинг билдиришича, “Хумоюннома” асари Боязид девонхонасидаги тўққиз нафар хаттот томонидан уч нусхада кўчирилган бўлиб, улардан фақат бир нусхасигина сақланиб қолган.

Мазкур рисоланинг бобурийлар бўйича яратилган бошқа манбалардан фарқи унда бобурийлар авлоди бўлмиш Хумоюншоҳ ва Гулбаданбегимнинг ҳаёти ва ижодига доир қўшимча маълумотлар берилган. Жумладан, шу кунгача бўлган тарихий манбаларда Гулбаданбегимнинг якка-ёлғиз фарзанди бўлганлиги ҳақида маълумот берилган бўлса, ушбу рисолада Гулбаданбегимнинг уч нафар фарзанди (икки ўғил ва кизи) бўлганлиги тўғрисида айтиб ўтилган.

Муаллиф рисолани яратиш жараёнида Гулбаданбегим “Хумоюннома” асарининг А.С. Бевериж томонидан

инглиз тилига қилинган таржимасидан, шунингдек, қўшимча манбалар сифатида Заҳриддин Муҳаммад Бобурнинг “Бобурнома” ва Абул Фазлнинг “Акбарнома” асарларига ҳам муурожаат қилган ҳолда маълумотларни тўлақонли бўлишига эришган. Ушбу рисола уч буюк ҳукмдор – Бобуршоҳ, Хумоюн Мирзо, Акбаршоҳ ҳукмронликлари даврини ўз ичига олган.

Ушбу тарихий рисола бобурийлар сулоласи, хусусан, унинг беназир фазилатларга эга бўлган ажойиб вакиласи Гулбаданбегим ҳақидаги тушунча ва тасаввурларимизни янада бойитишга хизмат қилади.

Мазкур асар инглиз тилидан ўзбек тилига Холида Сўфиева томонидан ўгирилган, Хайриддин Султонов ва Ғофуржон Сотимов муҳаррирлигида 2007 йил “Шарқ” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси бош таҳририяти томонидан чоп этилган.

*Ҳамидулла БОЛТАБОЕВ,
ЎЗМУ профессори
Мирзоҳид ҚОРАБОЕВ,
тадқиқотчи*

Олис тарих садолари

Шамсиддин Камолиддин. Древнетюрская топонимия Средней Азии. Ташкент, “Шарқ” – 2006.

Кейинги йилларда қадимги маънавий меросимиз – олис тарихимизни илмий ўрганиш борасида сифат жиҳатидан янги тадқиқотлар яратилаётгани маълум. Айниқса, биз орзиқиб кутган мустақиллик халқимизнинг бой қадимий меросини холис таҳлил қилиш учун катта имкониятлар эшигини очиб берди. Юз йиллар давомида кўмилиб қолган маънавият булоқларининг кўзи очилиб, асрий нодир хазиналар халққа етказилаётгани улкан маданий ҳодисадир.

Адолат билан айтганда, илгари ҳам ўзбек халқининг қадимги тарихи, маданияти, тили, адабиёти ва санъатини ўрганиш борасида ўзбек, рус ҳамда бир қатор хорижий олимлар самарали изланишлар олиб бориб, улкан илмий тадқиқотлар яратган эдилар. Бугунги кунда В.В.Бартольд, Е.Э. Бертельс, С.Малов, С.П.Толстов, Я.Фулумов, Заки Валидий Тўғон, Г.А.Пугаченкова, Е.Массон, Л.Ремпель, В.Шишкин, А.Кононов, Н.М.Маллаев, А.Қаюмов, У.Каримов, А.Рустамов, Ф.Абдурахмонов ва бошқа ўнлаб заҳматкаш олимларнинг асарларини ҳурмат билан тилга оламиз.

Халқимизнинг бой маданияти, тарихини холис ва теран ўрганиш борасида бу олимлар қолдирган яхши анъаналар кейинги авлодга мансуб тадқиқотчилар томонидан муносиб давом эттирилди. Биз бу ўринда қадимшунос А.Асқаров, Р.Сулаймонов, тарихчи М.Исҳоқов, А.Муҳаммаджонов, тил ва адабиёт мутахассислари Қ.Маҳмудов, Б.Тўқлиев, Қ.Содиқов, Н.Раҳмонов сингари янгилик изловчи олимларни назарда тутамиз. Уларнинг пухта тадқиқотлари туфайли олис тарихимиз ва маданиятимизнинг янги саҳифала-

ри очилди. Бу қутлуғ ижодий анъанани бугунги ёш, билимли ва жасоратли олимлар муносиб давом эттираётгани ҳаммамизни қувонтиради.

Мана шу жараёнда етук, тажрибали олимлар қаторида баркамол ёш авлод вакиллари ҳам фаол қатнашиб, баракали ижод қилаётгани ибратлидир. Хусусан, кейинги йиллар ичида яратилган Ш.С.Камолиддиннинг “IX-XIII асрлардаги араб манбаларида Жанубий Сўғд ва Тохаристоннинг тарихий жуғрофияси” йирик тадқиқоти тарих фанини бойитган жиддий илмий асар сифатида эътироф этилмоғи керак. Шунингдек, ёш олим Ғайбулла Бобоевнинг “Чоч воҳасидаги қадимги туркий тангалар” (мелодий VI – VIII асрлар) деб аталган монографияси ҳамда “Чин ва Мочин”, “Солиҳбек додхоҳ” китоблари мустақиллик мафкура-си руҳида яратилган деб бемалол айтиш мумкин. Омонулла Бўриев, Фулом Каримов, Нурёғди Тошев, Санжар Фуломов каби тадқиқотчилар қаламига мансуб мақола ва рисолалар ҳам қизиқиш билан ўқилади.

Қадимги тарихимизни холис тадқиқ этган рус тарихчиси Л.Н.Гумилев қаламига мансуб “Қадимги турклар” монографияси, ўзбек тилида чоп этилиши эса фақат тарих фанида эмас, бутун маданий ҳаётимизда жиддий воқеа бўлди. Шунингдек, яқинда босилиб чиққан “Қадимги тарихчилар Ўрта Осиё ҳақида” (таржимон Зоҳир Аълам) китоби ҳақида ҳам шундай гапларни айтиш лозим.

Баракали изланишлар олиб бораётган тарихчи олим Шамсиддин Камолиддин яқинда “Ўрта Осиёдаги қадимги туркий жой номлари” деб номланган янги тадқиқотини эълон қилди. Бу тадқиқот ниҳоятда шараф-

ли ва масъулиятли мавзуни ёритишга бағишланган.

Айтиш керакки, Ўзбекистон, умуман, Ўрта Осиёдаги жой номлари тарихи кўпдан бери илм аҳлини қизиқтириб келади. Бу борада Ҳ.Ҳасанов, Э.М. Мурзаев, С.Қораев, Т.Нафасов, З.Дўсимов ва бошқа олимларнинг китобларини эслаш кифоя. Ана шундай номдор олимлардан кейин юртимиздаги жой номлари тарихига боғлиқ янги гап айтиш, ўз қарашлари, тахминларини илгари суриш анча қийин масала. Аммо Ш. Камолиддин бу мураккаб вазифани уддалаб, ўз сўзи, жиддий илмий фаразлари ва кузатишларини ихчам ва мазмундор услубда холислик билан баён қилиб беришга эриша олган.

Маълумки, қадимги жой номларини ўрганиш ва тўғри ёритиш учун фақат тилшунос ёки тарихчи бўлишнинг ўзи кифоя қилмайди. Бу соҳага қўл урган олим ҳам тарихчи, ҳам қадимшунос, ҳам тангашунос, ҳам тилшунос, ҳам географ, ҳам элшунос, ҳам диншунос ва ҳоказо бўлмоғи лозим. Шу билан бирга ҳақиқий тадқиқотчи мавзу талабига мувофиқ араб, форс, туркий тиллар ҳамда хорижий тилларни ҳам пухта эгалламоғи, манбаларни, қўлёзмаларни асл нусхада ўқиб, мағзини чақа билмоғи, кўп тилларда чиққан мақола ва тадқиқотларни умумлаштириб, уларга муносабат билдира олмоғи керак. Ана шундагина у муваффақият қозонади, ҳеч кимнинг сўзини, фикрини такрорламайдиган ўзига хос, холис илмий тадқиқот яратишга муваффақ бўлади.

Мана шу юксак фазилатлар Ш.Камолиддин китобида тўла мужассам бўлгани бизни қувонтирди.

Муаллиф Ўрта Осиёда шу кунларгача сақланиб келаётган қадимги туркий жой номларини таҳлил қилар экан, мавзуни янги эранинг VII – XIII асрлари доирасида чегаралаб олади. Аммо илмий истеъмолга киририлган кўпгина жой номлари фақат шу доира даврасида қолиб кетмайди. Олим ана шу асрларда кенг истеъмолда бўлган жой номларининг тарихий илдизларини кенг очиб кўрсатиб, улар ҳақида ҳозирги илмда мавжуд бўлган деярли барча қарашларни умумлаштириб, ўз фикр-мулоҳазалари, таҳлилларини илгари суришга ҳаракат қилади.

Китоб сўзбошисида муаллиф жой номларини ўрганишга доир илмий мезонлар ҳақида қисқача тўхталар экан, ўз қарашларини ҳам ихчам баён қилиб беради. Унинг фикрига кўра, жой номлари (топонимлар) ўзига хос “ер тили” бўлиб, у маълум ҳудуд ва шу жойда яшайдиган аҳолининг келиб чиқиши ҳақида қадимшунослар излаб топган ўнлаб шаҳар харобалари ёки қабрларга қараганда кўпроқ маълумот беради. “Бу ер тилида,– деб ёзади муаллиф,– қадимги маҳаллий халқлар буюк саркардалар тошларга ўйиб ёздирган хатлардан кўра кўпроқ тарихий маълумотлар қолдирганлар. “Ер тили”ни сохталаштириб бўлмайди”. У ҳам ўзига хос қадимшунослик топилмасидир.

Олим масаланинг яна бир муҳим жиҳатини тўғри таъкидлайди. Ҳар қандай жуғрофий ном маълум бир тарихий манбада қайд этилган вақтгача минг йиллар давомида оғзаки нутқда ишлатилиб келган бўлиши табиий. Шу нуқтаи назарга суянган муаллиф Ўрта Осиёда қадимда фақат эроний қабилалар яшаган деб ҳисобловчи ва кўҳна сўзлардан шарқий эроний унсурлар изловчи баъзи олимларнинг барча фикрлари тўғри эмаслигини аниқ далиллар, манбалар асосида рад этади. У мўътабар илмий манбалар ҳамда Массон, Зеймаль, Винтерс, Мусаев, Исҳоқова каби таникли олимларнинг асарларига таянган ҳолда мазкур ҳудудга бошқа ирқ намояндлари кириб келгунча, яъни эрадан олдинги II минг йилликкача қадимги туркийларнинг аждодлари Жанубий Ҳиндистонда яшовчи дравид қабилалари билан мустаҳкам алоқада яшаган, аммо орага орийлар кириб келгандан кейин бу алоқалар узилиб қолган деб ҳисоблайди.

Ўқувчида аниқ тасаввур ҳосил бўлиши учун профессор Қ.Мусаев китобидан мана шу масалага доир кичик бир парча кўчираимиз:

«Ҳозирги Афғонистон ҳудудида бамисоли оролга ўхшаб сақланиб қолган дравид тиллари билан туркий тилларда сўзлашувчи халқларнинг аждодлари бундан 4000 йиллар илгари, яъни эрадан аввал II минг йил олдин бевосита алоқада бўлган ёки улар бир илдиздан келиб чиққан деб фараз қилиш мумкин. Бу эса, ўз навбатида, 3500 йил олдин юз берган ҳинд-арий-

лар босқинига қадар туркий ва дравид тилларида сўзлашган халқлар ёнма-ён қўшничиликда яшаганлигини кўрсатади. Улар орасидаги яқин муносабатлар ҳинд-арийларнинг кириб келиши туфайли узилиб қолган. Бевосита алоқалар эса Ўрта Осиё, Урал-Волгабўйлари ва Кавказ ҳудудларида юз берган эди. Бундай тахмин ҳинд-европашунос олимлар ҳинд-европа тиллари ва бошқа тилларнинг ўзaro алоқалари ҳақида юз йиллардан бери тарқатиб келаётган мавжуд назарияларни қайта кўриш зарурлигини тақозо этади».¹

Мана шу қараш ҳозир устувор йўналиш сифатида ривожланиб бормоқда. Ш.Камолитдин ўз тадқиқоти учун фақат замонавий етук олимлар илгари сураётган илгор назарияларга асосланади. Бу эса мазкур тадқиқотнинг катта ютуғидир. Муаллиф бу борада фикрларини бугунги кунда ҳам Ўзбекистоннинг барча ҳудудларида ва қўшни жумҳуриятларда яшаб келаётган қадимги туркий жой номларини тарихий-жуғрофий, лингвистик таҳлили орқали чуқур исботлаб беради. Китобнинг биринчи боби табиий-жуғрофий жой номларини илмий тасниф қилишга, иккинчи боби эса қадимги туркий жой номларида яширинган маънолар қатламини очишга бағишланган. Масалан, муаллиф биринчи бобнинг “Гидронимлар” (сўвга боғлиқ номлар) қисмида “Ўкуз” (Амударёнинг қадимги номи), “Йаксарт” (Сирдарё), “дарья”, “Қорабўғоз” (кўл), “Қорадарё”, “Ёйиқ” (Урал), “Чирчиқ” (Сирчиқ, яъни Кичик Сир) ҳамда Орол денгизи номига боғлиқ номлар таҳлилини ўнлаб манбаларга таянган ҳолда изоҳлаб беради. Жумладан, Орол денгизи “Авесто”да “Чаечаста” тарзида берилган экан. Ш.Камолитдин бу сўз аслида угор тилидаги чач (“сув”) сўзидан келиб чиққан деб ҳисоблайди ва манбалар ҳамда тилшуносликда мавжуд бўлган кўплаб далилларни келтириш орқали ўз мулоҳазасини чуқур исботлаб беради. Олим мазкур денгиз хитой манбаларида Жэн-хай (“туз денгиз”) деб аталгани, Иссиқ кўл ҳам “Суй-йе-шуй”, яъни “шўр кўл”, туркийча Туз кўл деб номлангани, ҳозирча “Орол” сўзи эса қадимги туркий “орол” сўзидан олингани ҳақида ҳам

кўпдан-кўп далиллар келтирадики, бу маълумотлар ҳар қандай савиядаги ўқувчи билимини, тасаввур уфқларини кенгайтиради, деб бемалол айта оламиз.

Олим илмий манбаларга мурожаат қилар экан, уларга фақат танқидий ёндашади ва аввалги олимлар турли сабаблар билан йўл қўйган хатоларни ҳам ўрни билан таъкидлаб, кўрсатиб ўтади. Масалан, В.Бартольд ва Томашек сингари Ўрта Осиё тарихининг билимдонлари қадимги жой номларини изоҳлашда баъзан нотўғри йўлдан борганлар. Хусусан, улар Мовароуннаҳрда мўғуллар босқинига қадар яшаган туркий халқларнинг маданий даражаси паст бўлган деб ҳисоблаганлар ва ана шу хато хулосага асосланиб, ҳам ҳудуддаги асл туркий номларни ҳам сўғдча ёки эронча изоҳлаш йўлидан борганлар. Ҳатто В.В. Бартольд “Туркистон мўғул зулми остида” асарида Бермас ва Демас қишлоқларини таърифлар экан, “XII асрда Хоразмда туркий номда қишлоқ бўлиши мумкин эмас”, деган хато фикрни илгари суради. Жумладан, олим бошқа бир ўринда XX аср бошларида Чирчиқ дарёсининг юқори қисмида туркий тилда сўзлашадиган бирон кишини учратиш қийин эди, деб ёзади. Ҳолбуки, айнан Чирчиқ ва унинг ирмоқлари бўлмиш Кўксув, Чотқол каби номлар соф туркийча сўзлардир. Чирчиқнинг Угам, Оқсоқ ота, Оқбулоқ, Она ўлган сой, Қора кўзи, Керайғир ва бошқа ўнлаб ирмоқлари ҳам туркийча номлардир.

Олим бу жойларни умуман бориб кўрмагани ва тасодифий кишиларнинг сўзларига ишониб кетавергани кўриниб турибди. Ш.Камолитдин тарихга бундай ёндашишни рад этади ва юқорида таъкидлаганимиздек, “Ер тили”ни холис ҳужжатлар, манбалар асосида изоҳлайди. Шунинг учун ҳам у тадқиқотнинг “Шимолий Туркистон”, “Марказий Туркистон”, “Жанубий Туркистон” бобларида юзлаб тарихий жой номларини илмий жиҳатдан холис ва теран таҳлил қилишга эришади. Айниқса, унинг “Окуз”, “кўл”, “сув”, “дарьё”, “тенгиз” (денгиз) “булоқ”, “тоғ”, “кент”, “ўрда”, “тўра”, “кўрғон”, “қопуқ” ва ҳоказо сўзлар қатнашган (афсуски, уларнинг ҳаммасини санаб бўлмайди) номларга берган изоҳлари олис тарих манзараларини тўғри тиклаш йўлидаги дадил изланиш деб эътироф этилмоғи лозим.

¹ Мусаев К. Лексикология тюркских языков. Изд. «Наука», М., 1984, стр. 153. (Таржима бизниқи – О.А.)

Табиийки, мазкур китобда айрим баҳс, мунозарага сазовор ўринлар ҳам учрайди. Зеро, изланиш бор жойда нуқсон ҳам бўлади. Назаримда “балиқ” сўзи билан боғланган жой номлари изоҳида мавзунинг фақат бир қирраси очилиб, иккинчи томонига етарли эътибор берилмагандек туюлади. Тадқиқотчи тўғри қайд этганидек, “балиқ” сўзига алоқадор жой номлари жуда қадимги туркий атамадир. Китобда бу сўзнинг балиқ – жониворга боғлиқ жиҳати яхши таҳлил этилган, аммо унинг “қишлоқ”, “шаҳар”, “сарой” ҳамда уруғ номини ҳам англатиши эса негадир тўла изоҳланмай қолган. “Балиқ”нинг иккинчи маъноси ҳақида буюк тилшунос Маҳмуд Кошғарий шундай ёзади: “Балиқ” жоҳилия давридаги турклар ва уйғурлар тилида шаҳар. Уйғурларнинг энг катта шаҳари *Беш балиқ* дейилиши шундандир. *Беш балиқ* – беш шаҳар демақдир. Уйғурлар бошқа бир шаҳрига *Янги балиқ* – янги шаҳар дей-

дилар”. (“Девону луғатит турк”, 1-жилд, 360-бет).

Шунингдек, олим мавзуга доир ўзбек тилида эълон қилинган кўп мақолалар ва рисоаларни ҳам тадқиқот доирасига тортганда китобнинг салмоғи яна ҳам ошган бўларди. Истеъдодли тадқиқотчи бу мулоҳазамизни навбатдаги ишларида эътиборга олади, деб ишонамиз.

Юртимиз тарихини ҳалоллик ва ҳолислик билан ёритган бу китоб ўзбек тилида ҳам нашр этилса, айни муддао бўларди.

Ш.Камолиддиннинг “Древнетюркская топонимия Средней Азии” китоби қадимги тарихимизни холис ўрганишга катта ёрдам берувчи қизиқарли, сермазмун тадқиқот сифатида яхши таассурот қолдиради. У билим доирамизни кенгайтиради, халқимиз тарихининг очилмаган саҳифаларини ёритади, баҳсли масалаларга аниқлик киритади ва ўзлигимизни англашга кўмак беради. Зеро, Президентимиз айтганидек, “Тарихий хотирасиз келажак йўқ”.

Ортиқбой АБДУЛЛАЕВ,
Ўзбекистонда хизмат кўрсатган
Маданият ходими, филология
фанлари номзоди

Питер КЭЛДЕР

Тибет ламаларининг мўъжизалари

БИРИНЧИ БОБ

Ҳар бир одам узоқ умр кўришни орзу қилади,
бирок ҳеч ким қаришни истамайди.

Жонатан СВИФТ

Ушбу воқеа бир неча йил илгари содир бўлганди.

Мен боғдаги узункурсида кечки рўзнома ўқиб ўтирардим. Кексароқ бир киши келиб ёнимга чўкди. Кўринишдан у етмишлар атрофида эди. Сийрак сочларига оқ оралаган, елкалари чўкик, қўлида асо; юрганда қадамларини судраб босарди. Айнан ўша лаҳзадан ҳаётим тубдан ўзгариб кетишини ким ҳам ўйлабди дейсиз?

Бироздан кейин биз гапга тушиб кетдик. Суҳбатдошим Британия қўшинининг истеъфодаги полковниги, шунингдек, маълум муддат Қирол дипломатик корпусида хизмат қилган экан. У хизмат тақозосига кўра, умри мобайнида ер юзининг барча бурчакларида бўлишига тўғри келибди. Уша куни сэр Генри Брэдфорд — у ўзини менга шундай танишгирди — саргузаштларга тўлиқ шахсий ҳаётидан бир қанча қизиқарли воқеаларни гапириб берди ва бундан қўнглим анча ёзилди.

Биз яна учрашишга шартлашиб, ажрашдик ва танишлигимиз тезда дўстона муносабатларга уланиб кетди. Биз полковник билан деярли ҳар куни учрашиб, меникида ёки уникида кеч тунга қадар камин олдида ўлтириб, турли мавзуларда бамайлихотир суҳбатлар қураддик. Сэр Генри ажабтовургина одам экан.

Куз оқшомларидан бирида, одатдагидай, полковник билан унинг Лондондаги ҳашаматли уйи меҳмонхонасида юмшоқ оромкурсиларда ўтирибмиз. Ташқарида ёмғир шитирлар ва тўсиқ ортидан автомобил гилдираклари шовуллаши эшитиларди. Каминдаги олов чирс-чирс қиларди.

Полковник сукутда эди, бироқ у ич-ичидан бирмунча асабий-лашаётгани сезиларди. У менга гўё ўзи учун муҳим бўлган бир сирни айтмоқчидай, бироқ бунга юраги бетламаётгандек туюларди. Биз суҳбатлашаётганимизда илгари ҳам шундай сукутли тин олишлар бўлиб турарди. Ҳар сафар жуда қизиқсиниб турсам ҳам, лекин ўша кунгача тўғридан-тўғри савол беришга ботинолмагандим, энди эса гап шунчаки эски сирда эмаслигини сезгандим. Полковник мендан маслаҳат сўрамоқчи ёки ниманидир таклиф этмоқчи бўлаётгани аниқ эди.

Мен унга шундай дедим:

— Менга қаранг, Генри, анчадан буён сизни нимадир безовта қилаётганини пайқаб юрибман. Шубҳасиз, гап сиз учун ниҳоятда муҳим нарса ҳақида бораётганини тушунаман. Бироқ сизга тинчлик

бермаётган масала юзасидан нима учундир менинг фикримни ҳам билмоқчилигингиз очик аён бўлиб турибди. Агар сизни, умуман олганда, мен каби бегона одамни сирдан воқиф этиш мақсадга мувофиқлигидан шубҳаланаётган бўлсангиз, — сизнинг сукут сақлаётганингиз ортида айнан бир сир борлигига аминман, — бу ёгидан хотиржам бўлинг. Менга айтмоқчи бўлаётган гапдан биронта тирик жон хабар топмайди. Ҳар қалай, буни биронтасига айтишни ўзингиз буюрмагунингизга қадар. Агар менинг фикримга қизиқаётган бўлсангиз ёхуд маслаҳатим керак бўлса, сизга кўмаклашишга тайёрман — бунга ишончингиз комил бўлсин, чин жентлменлик сўзим.

Полковник сўзларни дона-дона қилиб, шошмай гапира бошлади:

— Биласизми, Пит, бу ерда гап нафақат сирда. Биринчидан, бу — менга тегишли сир эмас. Иккинчидан, унга қай тарзда калит топишни билмайман. Учунчидан, мабодо, мазкур сир ошкор бўлгудай бўлса, у эҳтимол, бутун инсоният ҳаёти йўлини ўзгартириб юбориши мумкин. Шундай ўзгартирадики, буни ҳозир тасаввур ҳам этолмаймиз.

Сэр Генри бироз жим қолди.

— Бир неча йиллик ҳарбий хизматим давомида, — давом этди у, — мен Ҳиндистоннинг шимоли-шарқдаги тоғларда жойлашган бўлинмага қўмондонлик қилардим. Менинг штабим жойлашган шаҳарча ёнидан ўтадиган йўл — Ҳиндистондан ичкари туманларга, Тибет бош тоғи ортига ёйилган ясси тоғларга олиб борадиган карвон йўли эди. Бозор кунлари у ердан — ичкари туманларнинг чекка бурчакларидан шаҳарчамизга гурас-гурас одамлар оқиб келишарди. Улар ичида тоғлар орасида яширинган бир ҳудуд аҳолиси ҳам бор эди. Одатда, бу кишилар унча катта бўлмаган — саккиз-ўн кишилик гуруҳ бўлиб келишарди. Баъзан улар орасида тоғли роҳиб — ламалар бўларди. Менга бу одамлар келадиган қишлоқ биздан ўн икки кунлик йўлда жойлашганини айтиб беришганди. Улар жуда кучли ва чидамли кўринишарди. Овоқ тоғларда юришга одатланмаган европалик ўша ўлкаларга экспедицияга бориши гоят машаққатли, йўлбошловчиларсиз эса — буткул имконсиз эканлигидан фақат бир томонга бориш йўли бир ойдан кам бўлмайди, деган хулосага келдим. Шаҳарчамиз аҳолиси ҳамда тоғлиқ бошқа одамлардан ўша ҳудуд аниқ қаердалигини сўрардим. Ҳар сафар биргина жавоб бўларди: “Уларнинг ўзларидан сўра”. Ва ўша заҳоти бундай қилмасликни маслаҳат беришарди. Гап шунда эдики, айтишларича, бу кишилар ва улар келган жой билан боғлиқ афсоналар манбаига астойдил қизиқа бошлаган ҳар қандай одам эртами-кечми сирли тарзда ғойиб бўларди. Сўнгги икки юз йилдан ошиқроқ давр мобайнида ғойиб бўлганлардан ҳеч бири қайтмаган ҳам. “Тоғлиқ чопағонлар” — Лунг-гом-па ёки “Шамол яратувчилари” — тибетлик чопарлар ва юк ташувчилар вақти-вақти билан узоқдаги даралардан бирида ёввойи ҳайвонлар ғажиб ташлаган янги одам суяклари ҳақида сўзлаб беришарди, бироқ бунинг сирли равишда ғойиб бўлганларга қандайдир алоқадорлиги номаълум эди. Шаҳарчадан охириги йигирма йил ичида шундай тарзда ғойиб бўлган ўн беш кишидан бор-йўғи беш-олти одам суяклари топилганини ҳам айтишарди. Мабодо, булар ўша йўқолганлардан биронтасининг устихонлари бўлса, қолганлари қайга гумдон бўлгани номаълум эди.

Полковник яна бироз жим қолди, кейин эса узоқ тоғли ҳудуддан келганларни қуршаган сир ҳақида гапириб берди. Бу сирни бошқа туманларда яшовчилар фақат оғиздан-оғизга ўтиб келган афсонани теварак-атрофга аланглаб ва пичирлаб айтишарди.

Бу афсонага кўра, ўша ўлкаларда битмас-туганмас ёшариш манбаи сирини эгаллаган ламалар яшайдиган ибодатхона мавжуд. Ибодатхонада ровийлар “Осмон Кўзи” ёхуд “Соғлом назар” деб атайдиган нимадир бор экан. Мана шу “Кўз” назарига тушганга туганмас яшариш манбаи сирини очилади. “Бу – буюк сирдир, чунки инсон танасини давр ёки дарду ҳасратлар нечоғли барбод этмасин, Осмон Кўзи назари уни тиклайди, ёшлигини ҳам, саломатлигини ҳам қайтаради ва гоёт буюк ҳаётий қувват беради ҳам”. Афсонада шундай дейилган. Ҳатто айтишларича, қадим замонда, бундан уч-тўрт юз йиллар илгари мункиллаб қолган чолларни ибодатхона ламалари ўзлари билан бирга олиб кетиб, кейин улар шаҳарчага карвон йўлидан ёш – кўриниши қирқдан ошмаган йигитлардек қайтишган эмиш.

Ўша ибодатхона ламалари бир неча мингларча йиллар мобайнида туганмас ёшлик манбаи сирини эгаллаганлар. Айтишларича, ламалар ибодатхонага етиб борганлардан ҳеч нарсани яширмас, келгиндиларга манба сирини бемалол очиб беришармиш. Фақат у ерга етиб бориш у қадар осон эмас экан.

Брэдфорд ўзига ўхшаган кўплар қатори қирқдан ошганидан кейин ёши ўтинқираётганини сеза бошлади. У йил сайин кексалик яқинлашаётгани, танаси унга тобора бўйсунмаётгани ҳамда унинг учун шунча йил хизмат қилган вужуди ва ақлини мункиллаган кексалик забт этаётганига кўникишга мажбур бўладиган ўша машъум кун яқинлашаётганини сезарди. Уни ёшлик манбаи ҳақидаги ғаройиб афсона қизиқтириб қўйганидан ажабланмаса ҳам бўларди. У маҳаллий халқ сингари тақиқланган урф олдида даҳшатга тушиб ўтирмай, имкон борича ҳар кимлардан суриштириб, турли зарралардан йиғилган маълумотларни таққослар ва аста-секин булар ортида ростдан ҳам нимадир бор деган хулосага келди. Сэр Генрининг истеъфога чиқиш муддати яқинлашарди. Шу боис бозор кунларининг бирида полковник тоғлиқ ламалардан бири – ўша узоқ ҳудуддан келган одамга ёшлик манбаи сақланадиган жой қардалигини сўраб мурожаат қилишга жазм этди. Лекин ундан бирон-бир жўяли гап чиқмади, чунки у битта ҳам инглизча сўзни билмас, полковник эса Тибет тоғининг жанубий тарафида сўзлашадиган шевани биларди, холос. Полковник тоғлиқлар шевасини тушунадиган маҳаллий халқ орасидан тилмоч сифатида фойдаланмоқчи бўлган кишилар эса ёшлик манбаи ҳақида сўз очилиши ҳамон шарт ўтирилиб, жуфтакни ростлаб қолишарди. Сэр Генри ўша суҳбатдан олган узуқ-юлуқ маълумотларни умумлаштирганда эса ибодатхонанинг айнан қарда жойлашганини аниқлашнинг иложи бўлмади. Бироқ суҳбат ниҳоясида тоғлиқ одам бир нуқтага маъносиз тикилганча полковникка жуда аниқ бир неча жумлани айтган чоғида, навбатдаги тилмочнинг тепа сочи тикка бўлиб кетди. Унинг ранги ўчиб, руҳи тушиб кетди ва сирғалиб чиқиб, одамлар тўдасига аралашиб кетишга уринди – буларнинг барчаси шаҳар чеккасидаги бозор ўртасида содир бўлаётганди. Полковник тилмочнинг енгидан ўз вақтида маҳкам ушлаб қолишга улгурди ва уни ўзи томон тортиб сўради:

– Қани, гапир, Лама нима деди?

– У айтдики, лама Ки сен ҳақингда... – базўр дея олди тилмоч.

Полковник “хўш-хўш” – деб ўтирилган ҳам эдики, лама одамлар ичига кириб, ғойиб бўлди.

Полковник нотаниш ламанинг ғалати исмидан калит сифатида фойдаланиб, яна суриштиришга киришиб кетди. Бироқ авваллари

маҳаллий аҳолидан кўпчилиги ёшлик манбаи ҳақидаги суҳбатларга ихтиёрий мойиллик билдирганча киришган бўлсалар, энди “лама Ки” деган сеҳрли сўзни эшитишлари биланоқ ўша ўлгудек кўрқиб кетган тилмоч қандай аҳволга тушган бўлса, улар ҳам шундай кўйга тушишарди.

Ниҳоят, полковник истеъфога кетиши зарур бўлган ёз куни ҳам етиб келди. Бўлинмага қўмондонликни бошқа бир зобит қабул қилиб олди ва сэр Генри эртаси куни тонгда Англияга янги тайинланган – қироллик дипломатик корпусидаги фуқаролик хизматига жўнаб кетиши лозим эди. У кечкурун шаҳар ташқарисидаги тепаликка йўл олди. У сўнгги бор тоғлар орасига кун ботишини кузатмоқчи ва юлдузли осмон остида ёлғиз қолмоқчи эди. Ҳамма ёқни зулмат қоплаган чоғда сэр Генри ерга чўзилди. У осмонга узоқ тикилиб ётганча кўзи илинганини ҳам сезмади. Тўсатдан тушида соф инглиз тилида оҳиста гапирилган товушни эшитди:

– Лама Ки-Ньям – роҳиблар макони элчиси. У ибодатхонага сара одамларни бошлаб келади. У сени таниб қолди ва ёдида сақлайди. Маълум муддат ўтгандан кейин кўрқмасдан, ортингга қайтавер.

Полковник бирдан уйғониб кетди. Юлдузлар чарақларди. Шаҳарча тепалик остонасидаги баҳайбат тоғлар қуршаган водийда ухларди.

– Ўшанда нафақага чиққач, Ҳиндистонга албатта қайтаман ва ёшлик манбаини топиш ва “Соғлом назар” сирини очиш учун қўлимдан келган ҳамма чорани кўришга қатъий аҳд қилдим, – дея ҳикоясини тугатди полковник. – Ушандан буён бу ғоя мени сира тарк этмади, назаримда, уни амалга ошириш вақти етиб келди. Бу ерда, ўзингиз кўриб турганингиздек, ҳеч қандай сақлашга арзигулик кўрқинчли сирнинг ўзи йўқ. Сиз билан биз тоғлиқ эмасмиз, балки жуда яхши маълумотга эга одамлармиз. Буни сизга айтиб бермоқчилигимнинг боиси туганмас ёшлик манбаини излагани мен билан бирга боришингизни таклиф қилмоқчи эдим. Иккиланаётганимнинг боиси эса мазкур ақл бовар этмайдиган нарсага жиддий муносабат билдиришингизга ниҳоятда катта шубҳам борлигидандир. Мени тўғри тушунинг – сиздан қалтис саргузаштимда иштирок этишингизни асло талаб этиш ниятида эмасман, шу боис сизнинг сўз беришингиз зиммангизга ҳеч қандай мажбурият юкламайди. Шунчаки, агар вақтингиз топилса ва бу сизни қизиқтириб қолгудек бўлса, у ёққа бирга жўнаб кетишимиздан бағоят шод бўлардим.

Полковник буткул ҳақ эди. Шубҳасиз, унинг ҳикоясига бўлган дастлабки муносабатим ҳар қандай жўяли фикрловчи одамга хос тарзда бўлди, мен туганмас ёшлик манбаининг йўқлиги ҳақидаги ўйларимни дарҳол айтиб ўтирмадим, албатта. Мен бундай бўлиши мумкинлигини шунчаки тасаввур ҳам қилолмасдим. Бироқ сэр Генри доимо мен учун ниҳоятда соғлом фикрлайдиган инсон сифатида таассурот қолдириб келган ва ҳозиргина ҳикоя қилиб берганларини одилона баҳолашим табиий эди. Қайсидир маънода мен ҳатто полковник фикрни маъқулламоқчи ҳам бўлдим, бироқ ўша кезларда лавозимим кўтарилишининг муҳим жиҳатларини ҳисобга олиб, охири саёҳатдан воз кечишни афзал билдим. Лекин полковникни аҳдидан қайтаришга уринмадим. Уринганимда ҳам, фойдасиз эди. Сэр Генрининг мақсади ҳар бир қадами ва ҳар бир қарори учун ўз зиммасига бутун масъулиятни олишга ўрганган ҳарбий кишининг қарори эди.

Икки ҳафта ўтгач, полковник Брэдфорд жўнаб кетди.

Уни хотирлар эканман, баъзан ўша экспедицияга у билан бирга кетмаганимдан афсусланардим. Ички армондан қутулиш учун ёшлик манбаи бўлиши мумкин эмаслигига ўзимни ишонтирмоқчи бўлардим.

– Қандайдир бўлмағур сафсата, – дердим ўзимга ўзим, – ахир инсон кексаликни енга оларканми? Ахир бу – табиий жараён-ку, ҳали Ер юзида ҳеч қачон ва ҳеч қаерида вақт тескари томонга оқмаган. Шунчаки бунга кўникиш ва чиройли кексайиш керак. Ахир, ростдан ҳам кексалиги ўзига ярашимли нуроний қариялар ҳам бўлади-ку. Ҳаётдан унинг кўлидан келмайдиган ишни талаб этишга ҳожат йўқ.

Бироқ кўнглимнинг туб-тубида бир фикр менга тинчлик бермасди:

– Мабодо, рост бўлса-чи?! Агарда туганмас ёшлик манбаи ҳақиқатда мавжуд бўлса-чи? Башарти кимдир вақтни орқага қайтаришни уйдалаган бўлса-чи? Унда нима бўлади? Вой, худойим, буни ҳатто тасаввур ҳам қилиш қийин!

“Соғлом назар” шунчаки гўзал афсона бўлиб қолмаслигини ва полковник Брэдфорд унинг сирини оча олишини жуда истардим.

* * *

Орадан уч йил ўтди. Кундалик турмуш ташвишлари оқимида полковник ва унинг орзуси ҳақидаги фикрлар иккинчи даражага тушиб қолди. Лекин кунлардан-бир кун ишхонадан уйга келсам, почтамдаги хат-хабарлар орасида бир хатжилд келганидан воқиф бўлдим. Унга биргина нигоҳ ташлашим билан полковникнинг ёзувини танидим!

Бесабрлик билан хатжилдни очиб, мактубни ўқидим. Унинг матнида умид ва умидсизлик аралаш бир нима бор эди. Сэр Генри жуда кўп тўсиқларга дуч келгани, унинг иши ниҳоятда секинлик билан силжиётгани, ниҳоят, тез кунда мақсадига етадигандек бўлаётганини ёзарди. Яна бироз фурсатдан сўнг у сирли “Соғлом назар” нигоҳи қаршисида пайдо бўлади. Хатжилд устида ҳам, мактуб ичида ҳам ҳеч қандай манзил қайд этилмаганди, бироқ полковникнинг эсон-омон юргани ҳақидаги гапнинг ўзи мени жуда қувонтирганди.

Полковникнинг кейинги хати бир неча ойдан сўнг етиб келди. Уни очарканман, кўлларим бироз титраётганини пайқадим. Хат ростдан ҳам гаройиб хабардан иборат эди. Сэр Генри ёшлик манбаига шунчаки етиб борибгина қолмабди. У Европага қайтиб келаётган ва ўзи билан бирга “Соғлом назар”ни ҳам келтираётган экан. Ўз мактубида у менга Лондонга тахминан ярим йилдан кейин етиб келишини хабар қилганди.

Шундай қилиб, полковник билан энг охирги марта кўришганимиздан бўён беш йилдан ортиқроқ вақт ўтди. Мен ўзимга ўзим савол беришдан чарчамасдим:

– Бугун сэр Генри қандай экан? “Соғлом назар” унинг қарашларини ўзгартиролдими? Кекса полковник вужудининг ички вақтини тўхтатиб, қариш жараёнини музлатишини уйдалаганми? У қайтиб келган чоғида биз айрилган кунимиздаги аҳволда бўларми? Эҳтимол, унинг ёши беш йилга эмас, атиги бир-икки йилга улғувроқ кўринар?

Мен нафақат мана шуларга, балки илгари хаёлимга умуман келмаган бошқа кўплаб саволларга ниҳоят жавоб топдим.

Бир куни кечқурун камин ёнида ўтирсам, ички телефон жиринглаб қолди. Жавоб бериш учун гўшакни олгандим, эшик оғаси хабар берди:

– Ҳузурингизга полковник Бэрфорд келди, сэр.

Мен кутилмаган хабардан бир сесканиб тушдим, ҳаяжондан юрагим ҳаприқиб, дедим:

– Юқорига чиқаверсин!

Бир неча сониядан кейин хонадоним эшиги кўнғироғи чалинди, эшикни ланг очдим, лекин... ажабо, рўпарамда бутунлай нотаниш,

қадди расо, кўриниши ёшгина жентлмен турарди. У менинг ҳайрон бўлаётганимни пайқаб, қизиксинди:

– Мени кутмаганмидингиз?

– Йўқ, сэр. Аниқроғи, қутаётгандим, лекин сизни эмас... – дедим ўзимни йўқотиб. – Ҳойнаҳой, ёнимга келиши зарур бўлган жентльмен ҳали зинадан чиқаётган бўлса керак.

– Ҳа-ҳа, мен эса бундан тузукроқ кутиб оларсиз деб умид қилгандим, – деди меҳмон гўё биз эски ошналардек. – Яхшироқ қаранг-чи, наҳотки ўзимни таништиришимнинг ҳожати бўлса?

У кўзларимдаги тушунмовчилик ажабланишга, ажабланиш ҳайронликка айланаётганини кузатарди, ниҳоят, буткул ҳайратда қолганча дедим:

– Генри?! Бу сизми? Ишонмайман!!!

Бу кишининг юз тузилиши ҳақиқатдан полковник Брэдфордни эслатарди, бироқ ўша мен таниган одамни эмас, балки кўп йиллар илгари ўз ҳарбий хизматини капитанлик унвонида бошлаган инсонни! Ҳар қалай, назаримда, ўшанда у барваста, қадди расо, елкалари кенг жентльмен бўлган бўлса керак, полковникка ярашиб тушган эгнидаги оч кулранг костюми тагида бақувват мушаклар сезилиб турар, қалин қора чакка сочлари хиёл оқаринқираганди. Ўзини бардам тутиши, силлиқ ва аниқ ҳаракатлари, ҳеч қандай асо тутмаган, бир вақтлар боғда танишиб қолган турмушнинг бой ҳодисаларидан толиққан ўша чолдан ҳеч вақо қолмабди.

– Ҳа, бу менман, мен, – деди полковник ва қўшиб қўйди, – Агар мени ҳозироқ меҳмонхонангизга киритмасангиз, бир неча йиллар давомидаги одатларингиз сезиларли даражада ўзгарибди деб ўйлашим мумкин. Ёмон томонга.

Мен ўзимни тутолмай, қувонганимдан сэр Генрини қучоқлаб олдим ва то у камин ёнига бориб, оромкурсига ўтириб олгунига қадар уни саволларга кўмиб ташладим.

– Шошманг, шошманг, – кулиб эътироз билдирарди у, – тўхтанг, чуқурроқ нафас олинг ва тингланг, Пит. Фақат бир бошдан тартиб билан ҳаммасини сира яширмай, айтиб беришга ваъда бераман.

Шундай қилиб, у ўз ҳикоясини бошлади.

* * *

Полковник Ҳиндистонга етиб бориши биланоқ қачонлардир ўз қисми турган шаҳарчага йўл олган. Ўшандан бери йигирма йилга яқин вақт ўтган, кўп нарсалар ўзгариб кетганди. У ерда энди инглиз қўшинлари йўқ эди. Бироқ бозор ҳамда бозор кунлари сақланиб қолибди. Шаҳарчага илгаригидек катта йўлдан одамлар келиб-кетишар, худди аввалгидек, тоғлар узра ёшлик манбаи асрорини сақлаётган сирли ибодатхона ҳақида, ташқи кўриниши қирқдан ошмаса-да, икки юз ёшга кирган ламалар, сирли суратда ғойиб бўлишлар ва овлоқ дарада топилган суюқлар ҳақидаги афсоналар руҳи учиб юрарди.

Деярли йигирма йил ўтгач, полковник сўраб-суриштиришлар, алоқалар, келишувлар – ҳаммасини бошқатдан бошлади. У тоғли ҳудудларга кетма-кет бир қанча экспедицияларга чиқди, бироқ барчаси беҳуда кетди. Бир сафар у бозорга келган ламалар уйларига қайтишаётганда уларнинг изидан боришга ҳам уриниб кўрди. Бироқ бунинг иложи йўқлиги маълум бўлди – тоғларни жуда яхши билгувчи ламалар ниҳоятда бақувват бўлиб, шу қадар тез юриб кетишдики, олтмишдан ошган чол уларга етишиб юролмасди.

Улар билан тўғридан-тўғри гаплашишнинг ҳам сира нафи бўлмади — гарчи маҳаллий халқ билан анча дадил савдолашсалар-да, улар ўзларини гўё уни тушунмаётганга солишарди. Бозорда ҳар қайсиси ўз шеvasида сўзлашишса ҳам, лекин улар бир-бирларини яхши англашарди. Буларнинг барчасидан полковник нотўғри йўл танлаганига иқрор бўлди. Бироқ ортга чекиниш кеч эди: жуда кўплаб сўраб-суриштиришлардан кейин бутун ҳудуд бўйлаб ёшлик манбаини излаётган оқ танли чол тўғрисида миш-миш тарқалиб кетганди. Шу боис у бошлаган ишини яна изчил давом эттирди.

Шундай лаҳзалар бўлардики, унга ҳаммаси барбод бўлгандек туюлар, ҳатто “Соғлом назар” ҳақидаги афсоналарда ҳатто аниқ мавжуд бир нима яширинган бўлса ҳам, оқ танли бегонани тибетликлар ўз сирларининг қоқ кўксига ҳеч қачон яқинлаштирмайдилар, деган фикр келарди. Бироқ тепалик устида унинг охириги тунда кўрган туши ёдига тушарди. Ўшанда эшитган сўзлар унинг қулоғи остида жарангларди. Полковник бунинг тушлигига ҳам тўла амин эмасди. Ва сэр Генри нечанчи бор янги куч-ғайрат билан яна ҳаммасини бошидан бошларди. Уч йилдан кейин уни секин-аста кимдир кузатаётгандек туйғу пайдо бўлди. Бу ғалати ҳис уни ҳатто буткул ёлғиз қолганига ишончи комил бўлган лаҳзаларда ҳам тарк этмади. Айнан ўшанда у менга биринчи хатини ёзган экан. Бир неча кундан кейин эса ноаниқликка чек қўядиган ҳодиса рўй берибди.

Баҳорда бозор куни эрталаб полковник одамлардан “Соғлом назар” ҳақида сўраб-суриштириш учун шаҳарча чеккасидаги чодирлар томон яна йўл олди.

Кўтослар мўърар, сотувчилар ҳар хил овозларда нималарнидир қичқиришар, харидорлар чодирлар оралаб кезинганча идиш-товоқ, эгар-жабдуқ, қурол-аслаҳа ва бошқа молларни кўришарди. Тўсатдан унга орқадан кимдир зарба бергандек бўлди. У ортига ўтирилди, бироқ у ёқда ҳеч ким йўқ эди. Йигирма қадамча нарида эса полковникнинг кўзи унга тикилиб қараб турган барваста ламага тушди. Нигоҳлари тўқнашгач, яна бир зарба келиб тушди, лекин бу сафар бадани ичидан зирқираганини пайқади. Бу ниҳоятда ғаройиб туйғу эди — гўё лама нигоҳининг қуввати кўзлари орқали сэр Генрининг вужудига инган ва у ерда секингина, овоз чиқармай портлаганди.

— Сени олиб кетгани келдим, — хабар қилди у соф инглизча талаффузда сэр Генрига яқинлашаркан. — Кетдик.

— Шошма, баъзи буюмларимни олишим керак.

— Сенга керак йўл анжомларининг ҳаммаси менда бор. Юравер. Қайтиб келганингда, буюмларинг ҳаммаси беками кўст бўлади, меҳмонхона эгаси уларни асраб қўяди.

Шундай дея Ки-Ньям бурилди ва секин кета бошлади. Полковникда ламанинг нигоҳи унинг нигоҳига тушгани ҳамон атрофдагилар учун ўзи ғойиб бўлгандек таассурот пайдо бўлди — улар унинг борлигини сезмай қўйишганди, гўё полковникнинг ичида портлаган лама назарининг қуввати унинг атрофини оддий одам идрок эта олмайдиган шаффофлик билан чулғаб олганди. Полковник ўзи билган ҳамма нарса, ижтимоий аҳамиятга доир ҳамда ўзи одатланган барча муносабатлари, ҳаётий тажрибалари ташқарида, ўша кўринмас экран ортида, бозор ғала-ғовури орасида қолганини ҳис қиларди.

Ичида эса, ичида кўмакка муҳтож, суянчиқсиз қолган нимадир бор эди, у яшашга ўрганишни энг бошидан бошлаши зарур эди. У гўё энг сўнгги умидининг нозик ипидан маҳкам тутганча, ламанинг ортидан сўзсиз эргашди.

Улар кун бўйи юришди. Полковник қоронғи тушганида деярли толиқмаганидан ҳайрон бўлди. Улар тор дарага кираётганларида атрофга зулмат чўкди.

– Шу ерда тунаймиз, – эълон қилди Ки. Бу унинг кун давомида айтган илк жумласи эди. – Анави қиялик орқасида гор бор. У ерда егулик ва сув ҳам топилади.

Улар қияликдан ўтишди. Гор унчалик чуқур бўлмаса-да, лекин жуда қулай эди. Унинг ичкарасида қоятошдан ўйиб, супага ўхшатиб жой ясалганди. Лама Ки гулхан ёқди ва гордан чиққан қозончада бироз арпа қайнатди. У сувни гор девори ёнидаги юмалоқ чуқурчадан олди.

Полковник тамадди қилиб олгач, лама Ки гордан пастга тушди ва дара тагидан бир кучоқ қандайдир хушбўй ўт юлиб келди, уни тош супага тўшади ва полковникка ухлагани ётишини буюрди. У ўринга жойлашиб олганидан кейин, лама Ки ўзининг офтобда унқиқиб кетган каттакон қалин матодан тикилган тилларанг чопонини унинг устига уртиб қўйди.

– Сен инглиз тилида яхши гапирар экансан... – деди полковник.

– Ўрганишга фурсат бўлганди, – дея жавоб берди Ки мужмалроқ. – Ва нафақат инглизча сўзлашга.

– Ибодатхонага одамларни анчадан бери бошлаб борасанми? – қизиқсинди полковник.

– Анчадан бери.

– Лама Ки сенинг киминг бўлган?

– Ҳеч кимим.

– Ҳа, лекин лама Ки сара кишиларни уч юз йил олдин ҳам етаклаб келганини эшитгандим.

– Ҳа, шундай бўлганди.

– Демак, сенгача ҳам кимдир лама Ки-Ньям бўлгандир?

– Нима учун шунақа деб ўйлайсан?

– Ахир, ўзинг...

– Нимага энди?

– Ахир, сен жуда ёш бўлсанг. Кўринишдан ёшинг қирқдан ошмаган. Уч юз йил илгари... Балки, ёшлик манбаи...

Шунда полковник бирдан жим бўлиб қолди. У англай бошлаганди.

– Ухла, – деди лама Ки, – эртага сени тонг-сахарда уйғотаман.

Кейин лама қандайдир машқлар бажаришга киришди. Полковник қоронғида уни кўрмаса-да, уйқуга кетар экан, ламанинг фақат бир маромда нафас олаётганини эшитарди.

Эрта билан Ки озроқ тоғ дуккакларидан қайнатди, полковникни овқатлантиргач, улар яна йўлга тушишди. Полковникнинг нима сабабдан лама ўзи ҳеч нима емаётгани ҳақидаги саволига жавобан у ламалар йўл босганларида умуман овқатланмасликларини айтди. Кеча оқшомда полковник ламани ўчаётган гулхан ёруғида унча яхши кўриб ололмаган эди. Ўтган куни эса у ўзининг ёпинчиқли чопонини эғнидан сира туширмаганди. Полковник энди лама Кини чопонини ечганда кўриш имконига эга бўлди. У оёғига ошланмаган қўтос терисидан тикилган этик, энгил пахтали матодан иштон ва қандайдир ғалати қизил матодан нимча кийганди. Ламанинг зайтун рангидаги силлиқ таранг териси ва рисоладагидек бир текис чайир мушакли танаси полковникда ҳақиқатда ҳайратланарли таассурот уйғотди. Лама Ки чопонини елкаси оша осганча, тошлар узра энгил қадам ташлаб, жимгина борарди. Полковник ламага етишиб юриш унча қийинмаслигини таажжуб билан пайқади. Албатта, у оҳиста одимлаб

борар, бироқ сэр Генри ҳассаси билан унга осонгина етиб оладиган тезлик билан юрмасди. У бунинг сабабини ламадан сўради.

– Менинг ишим – чолларни тоғлар оралаб ёшлик булогига бошлаб боришдир. Ҳозир менинг қувватим сенга ўтган. Қайтаётганда эса ўзинг ҳам худдалайверасан.

– Қайтишда? Лекин одамлар у ёқдан ҳеч ким қайтмаслигини айтишганди-ку?!

– Одамлар? Сен одамларнинг гапига кўпроқ қулоқ сол... Кимки қолиб кетишни хоҳласа, қайтмайди. Сен эса буткул бошқа оламга мансубсан ва албатта қайтишга қарор қиласан.

– Мени қўйиб юборишадими?

– Даҳшатли эртақларни кўп эшитганмисан, дейман? Сенга таълим бериш учун чақиринди. Кетиш ёки қолиш эса – ўзингнинг ишинг. Ҳеч ким бировни мажбурлаб ушлаб турмайди, ҳеч ким ҳийла билан чақириб олмайди ва ибодатхонага куч билан киритмайди. Сен изладинг ва жуда қатъийт билан собит турдинг, демак бу сен учун ростдан ҳам зарур экан, ўзингни ўзгартиришга қарор қилдинг ва охиригача боришга тайёрсан. Бизнинг вазифамиз эса – мана шу йўлни босиб ўтиш усулини сенга ўргатишдир.

– Усулини ўргатиш?.. Айтмоқчисанки, “Соғлом назар” бу...

– Ҳали ўзинг кўрасан. ҳаммасининг ўз вақт-соати бор.

– Менга қара, Ки, сенингча, ўрганиб олармиканман?

– Бўлмасам-чи? Ёки сен бошқа одамларга ўхшамайсанми?

– Ўзим ўрганиб олсам, бошқаларга ўргатишим мумкинми?

– Аввал ўрганиб ол-чи. Гарчи, аслини олганда, ниятимиз ҳам шу...

Шу билан улар кечгача бир оғиз ҳам сўзлашишмади. Улар худди биринчисига ўхшаган ғорда тунадилар. Афтидан, бир неча юз йилликлар мобайнида қарияларни тоғлар орасидан бошлаб бориш амалиёти барча тафсилотларигача ишлаб чиқилган кўринади. Полковник гўё ўтган тундагидек машқ бажараётган лама Кининг бир меъёрда олаётган нафаси остида ухлади. Эрталаб полковник сўради.

– Қани, менга айт-чи, Ки, “тоғлиқ чопагонлар” айтиб берган ўша одам суяклари кимники эди?

– Мен қайдан билай? – Тоғлар жонини олган одамларники бўлса керак-да.

– Лекин уларни битта дарадан топишган-ку?..

– Дара анча узун бўлса керак. Балки айнан ўша ерда баҳайбат қоплонлар яшаса керак. Агар ўша одамлар айнаи бир жойга боришаётган бўлса, демак уларнинг йўли ҳам худди ўша дара орқали ўтган бўлади.

– Лекин улар ёшлик булогига боришмаганмиди?

– Ким билади?.. Мен ибодатхонага ҳамма хоҳлайдиганларни эмас, балки фақат улар орасидан биз танлаганларни бошлаб бораман.

– Танлов мезонлари қандай?

– Инсон очкўз бўлмаслиги керак. Ахир кўпинча инсон “Соғлом назар”га интилишидан асосий мақсади кейинчалик ёшликни сотиш ниятидан иборат. “Соғлом назар” шундай нарсаки, уни ҳар бир одам ўзи билан олиб кетиши ва бошқа одамга бериши мумкинлиги аллақачонлардан буён сир бўлмай қолган.

– Сиз инсоннинг чуқур яширин хатти-ҳаракатлари моҳиятини қандай билиб оласиз?

Ламан Ки-Ньям жим қолди, фақат лабларида ним табассум пайдо бўлди.

– Майли, яхши, – деди полковник, – инсонни очкўзлик ҳаракатга келтиради. Бироқ у ибодатхонага етиб боришни худдаладими, демак

шунга эҳтиёжи бор бўлган. Назаримда, бошқалар нима олса, у ҳам шунга олади. Бироқ ибодатхонага келган чоғида уни ҳаракатлантирган сабаблар ўзгармайди деб ким айта олади? Гарчи, биласанми, мен очкўз одам булоққа қадар етиб боришига унчалик ишонмайман. Ахир уни ҳеч ким бошлаб бормади.

– Сизлар... нима десам экан... ибодатхонага мустақил равишда боришга интиланган ёлғиз очкўз кишиларни тўхтатиб қолиш ҳолати ҳам бўладими? – Лама кулиб юборди:

– Албатта йўқ! Нимага энди? Бунинг учун хатоларни кечирмайдиган тоғлар бор.

– Очкўзлик – хатоми?

– Бўлмаса-чи! Бутун умр хатоси.

Яна бир кунлик йўл тўла жимжитликда ўтди.

Кунлар тунларга алмашинар, тунлар кунга уланар, улар ғордан ғорга ўтиб боришарди ва тез орада полковник вақтни йўқотиб қўйди. Лама Ки асосан сукут сақларди. Ҳар замонда полковник ундан бирор нарса сўраб қўярди. Лама бажонидил, лекин қисқа ва лўнда жавоб берарди.

Яна бир суҳбат сэр Генрининг ёдида қолди.

Бир куни кечқурун, ибодатхонага етиб боришларидан бироз илгарироқ полковник сўради:

– Ки, сен саёҳатимиз бошида “Соғлом назар”га эга бўлганимдан кейин бошқа одамларни ҳам бунга ўргатишимдан умидвор эканликларингни айтгандинг. Бунинг сизларга қандай қизиғи бор? Айтгандек, шунча вақтдан буён “сизлар” ким эканликларингни бирон марта сўрамабман ҳам?

– “Бизлар”нинг ким эканлигимиз тўғрисида сенга барибир гапирмайман. Сендан умидворлигимиз сабаби эса шуки, бир неча ўн йилликлардан кейин “катта олам” – шундай деб атаганимиз маъқул – одамлари шахсан омон қолишлари учун ўзлари билан ўзлари курашиш эҳтиёжига дучор бўлишади. Улар ўз нимжонликларига берилишлари боис ҳаддиларидан ошиб кетишади. ўшанда “Соғлом назар” уларга бебаҳо ёрдам бериши мумкин. Сен – мана шу билим хазинасини олиш учун ўша томондан келган дастлабки инсон бўласан. Уйга қайтганинг ҳамон ҳеч ким сендан атрофинга одам тўплаб, “Соғлом назар”ни тарғиб қилишни, қандайдир очиқ фикр айтиш каби талаб этмайди. Лекин бирон кимса сендан ёшариш санъатини ўргатишингни сўрагудек бўлса, унга йўқ демаслигинг зарур.

* * *

Ниҳоят, ёзнинг ўрталаридаги кунлардан бирида улар манзилга етиб келишди.

Улар эрта билан йўлга чиқишганидан чамаси икки соатлар ўтиб, унча катта бўлмаган тоғ дарёси ёқалаб боришаётган дара аста-секин кенгайиб бошлади, тушда эса тоғлар орта тисарилди ва улар торгина водийга чиқишди. Дарё шу ерда кенгайиб, ирмоқларга ажралганди. Полковник жилғалардан бирининг теграсида ўн беш-йигирма чоғли текис томли уйчалардан иборат миттигина қишлоқни кўрди. Ирмоқ устидаги кўприкчадан қишлоққа қараб сўқмоқ йўл чиқарди. Нариги қирғоқда сўқмоқ водийдан ўтиб, баланд қияликни қоплаган қалин ўрмонзорда яширинганча юқорига қараб тик ўрлаганди. Янада юқорироқда, ўрмон ўрнини тошли қояларга бўшатиб берган жойда зинапояга ўхшаш бир нима кўринар, у ибодатхонага етакларди. Ибодатхонанинг бир қисми катта ҳарсанг тошлардан қурилган, бошқа бўлаги тик қоятошларни тарошлаб, хоналар ясалганди.

– Мана, ниҳоят етиб келдик, – деди лама Ки полковникка. – Бу ёғига ёлғиз кетасан. Сўқмоқни кўраяпсанми? Ўша сўқмоқдан ибодатхонага чиқиб борасан. У ёқда сени кутиб олишади.

– Сен-чи? Сен қаерда истиқомат қиласан? Ибодатхонада яшамайсанми? – ажабланди сэр Генри.

– Мен ҳар қаерда яшайман, – жавоб берди лама Ки-Ньям қўлини ёйганча водийни ҳар томондан қуршаб олган баланд кўкимтир тоғларга ишора қилиб.

У бирдан ҳайрат билан тикилиб қолган полковникнинг кўз ўнгида шаффоф бўлиб қолди ва биллур каби тоғ ҳавосига сингиб эриб, ахийри ғойиб бўлди.

Сэр Генри саросимага тушиб, ҳуши бошидан учди деса, ёлғон бўлади. Лама Ки-Ньямнинг “хайрлашуви”нинг шу қадар гаройиб усули таъсиридан унга ўзига келиб олиши учун чорак соатдан кам вақт талаб этилмади.

Полковник қолган йўлни босиб ўтишига кечга қадар вақт керак бўлди. Сўқмоқ юқорига тиккалаб кетгани ва қария деярли ҳар қадамда тўхтаб, дам олишига тўғри келарди. Ниҳоят, водий узра настарин гули янглиғ оқшом чўка бошлагач, полковник ибодатхона деворига яқинлашди ва пастак ёғоч эшикни қоқди.

* * *

– Аини ўша кундан бошлаб қадам етмас овлоқ тоғлардаги тибет ибодатхонасининг гаройиб ва европалик учун кўп жиҳатлари тушунарсиз ҳаётига бошим билан шўнғиб кетдим, – давом этарди ўз ҳикоясини полковник. – У ерда кўрганларимнинг барчаси бу олам ҳақиқатидан кўра гаройиб хаёлни кўпроқ эслатарди. Тибетлик ламалар амалиёти, улар маданияти, турмуш тарзи, “катта олам”да бўлаётган ҳар қандай воқеаларга бутунлай бепарқлиги, асрлар мобайнида сира ўзгармаган миттигина дунёси буткул ажралиб қолгани – буларнинг ҳаммасини гарбча фикрловчи одам тушуниши қийин эди.

Ибодатхонада яшовчиларни жуда ҳам камчилик деб бўлмасди, лекин улар орасида полковник биронта ҳам кексайган на аёлни ва на эркакни кўрди. Ибодатхонага келган биринчи кунданоқ фахрли “Кўҳна жаноб” деган лақабини олди. Бу ўлкаларда сэр Генри каби қари кўринган бирон кимсани ламалар сўнгги марта кўрганларига ҳам жуда кўп йиллар бўлганди.

– Улардан айримлари учун эса ўша вақтда инсон шу қадар хароб аҳволга тушиши мумкинлиги мислсиз янгилик эди, – ҳикоя қиларди полковник. – Дастлабки икки ҳафта давомида ўзимни сувдан чиқазиб ташланган балиқ каби сезардим. Мен кўраётганларимнинг ҳаммасидан ажабланардим, кўпинча кўзларимга ишонгим келмасди. Кечаси чуқур уйқуга кетиб, қотиб ухлай олишим, эрталаб уйғонганда ўзимни бардам сезиб, мириқиб дам олгандек ҳис қилишим мумкин экан. Кун сайин кучим ортиб борарди ва тез орада ҳассамни фақат тоққа чиқаётгандагина ишлатадиган бўлдим.

– Ажойиб кунлардан бирида, – давом этди полковник, – эрталаб умримда иккинчи бор ҳайратландим. Биринчиси лама Кининг гайритабиий тарзда ғойиб бўлганидан ҳушим бошимдан учганди. Иккинчиси эса – мана нима бўлди.

Ўша куни мени илк бора кўҳна қўлёмалар сақланадиган жойга киритишди. Узун хонанинг ниҳоясида катта тошойна борлигини пайқадим – ҳойнаҳой, бу ўша ўлкалардаги ягона кўзгу бўлса керак. Ўша вақтга довури қиёфамни бир неча ойлардан бери кўзгуда

кўрмагандим. Кўзгу ёнига қизиқсиниб бордим. Тошойнада маданиятли киши нуқтаи назаридан мумкин бўлмаган нарсанигинамас, балки буткул тугал мўъжизани кўргач, қандай ҳайрон қолганимни ўзингиз тасаввур қилаверинг. Мен ўз аксимга тикилганча, ўзимни эмас, балки мендан ўн беш ёшча ёш одамни кўриб турардим! Шунча йиллар давомида ҳеч нарсага қарамай, ёшариш манбаи мавжудлигидан умидвор эдим, мана, энди унинг ҳақиқатда бор нарсалигига рўпарамдаги тўлиқ жисмоний тасдиқни кўриб турардим.

Айни ўша лаҳзада мени чулғаб олган шодлигу кўтаринкиликни сўз билан ифодалаб бўлмайди. Ўша кундан кейин ўтган бир неча ойлар давомида эса аҳволимда янада кўпроқ ўзгаришлар рўй берди. Мен кексалик юкини елкамдан буткул ағдариб ташладим. Энди мени ҳеч ким “Кўҳна жаноб” деб атамай кўйди, барча ламалар мени ўзларига тенг кўриб муносабатда бўлишар, бундан, очиги, жуда қувонар эдим.

Шунда полковникнинг ҳикояси узилиб қолди. Эшик кўнғироғи жиринглади. Мен бироз таассуф ила эшик очдим. Бу эру хотин дўстларим эди. Мен ҳар доим улар билан суҳбатлашганимдан яйрардим, лекин бу сафар улар келиб қолганидан асабийлашдим. Бироқ ўз ҳиссиётларимни сездирмасликка ҳаракат қилдим ва дўстларимни сэр Генрига мулозамат билан таништирдим. Биз андак суҳбатлашгач, полковник ўрнидан туриб, деди:

– Мени маъзур тутинг, жаноблар, ижозатингиз билан таъзим қилиб кетишга мажбурман, чунки бугун кечқурун ишга алоқадор учрашувим бор.

Эшик ёнига боргач, у менга ўтирилди ва деди:

– Агар эътироз билдирмасангиз, Питер, эртага сизни биргаликда тушлик қилишга таклиф қилмоқчи эдим. Рози бўлсангиз, “Соғлом назар” ҳақида бугун айтишга улгуролмай қолганларимни сўзлаб беришга ваъда бераман...

Биз қаерда ва қачон учрашишимиз тўғрисида келишиб олдик ва полковник кетди. Меҳмонхонага қайтиб кирганимда дўстимнинг рафиқаси қизиқиб сўради:

– Ошнангизнинг ёши нечада, Пит? У ниҳоятда ёқимтой, лекин жуда ёш ва истараси иссиқ экан ҳамда истеъфога чиққан зобитга сира ўхшамайди. Бунинг устига полковник унвони борлиги...

– Ўзингиз-чи, қандай фикрдасиз – унга неча ёш берасиз?

– Кўринишидан қирқдан ошмаган, шекилли. Гарчи... биз билан суҳбатлашганидан кейин, у қирқдан ошмаган бўлса керак, деб ўйлайман.

– Ҳа, ундан кам эмас, бу аниқ, – дея рози бўлдим ва суҳбатни бошқа мавзуга буриб юбордим.

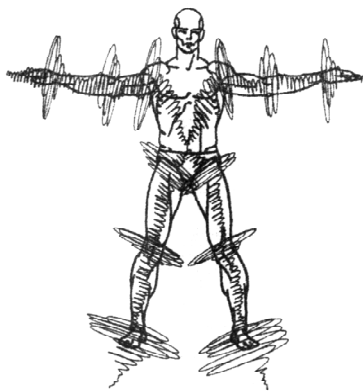
Ҳарқалай, полковник “Соғлом назар” ҳақидаги гаройиб воқеани охиригача айтиб бергунига қадар уни такрорламоқчи эмасдим.

Эртасига эрталаб полковник билан бирга ресторанда тушлик таом еб, унинг уйига бордик ва у менга туганмас ёшлик булоғи тўғрисида батафсил гапириб берди.

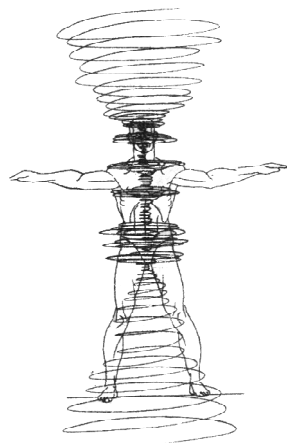
* * *

– Ибодатхонада яшай бошлаганимда менга биринчи навбатда инсон танасида ўн тўққизта қувват маркази борлиги, улар “ўрамалар” дея аталишини тушунтириб беришди, – дея полковник узилган суҳбатни давом эттирди. – Улардан еттитаси асосий, ўн иккитаси иккинчи даражали экан. Бу ўрамаларни кўз билан илғаб бўлмаса-да, лекин шунга қарамай, улар тўлиқ мавжуд бақувват майдонлардир. Иккинчи

даражали *ўрамалар* жойлашуви оёқ ва қўллар бўғимлари тузилишига мувофиқ келади: олтига юқоридагиси иккинчи даражали *ўрамалар* елка, тирсак, билак ва кафт бўғимларига мувофиқ келади, олтига қуйи иккинчи даражали *ўрамалар* тос-бел, тизза, болдир ва товон бўғимларига тўғри келади. Инсон оёқлари сал керилиб турган чоғида тизза *ўрамалари* ягона *ўрама* ҳосил қилиб, бирлашади, улардаги қувват сон жиҳатдан битта катта *ўрамани* ҳосил қилади. Оддий одам оёқларини кенг кериб тез-тез ҳаракатлар қилиш ва “шамшир” симон машқлар бажариш кабиларни талаб этадиган вазиятларга камдан-кам ҳолатда тушгани боис тизза *ўрамалари* теварагидаги шакли тана ҳаракатларига мувофиқ равишда доимо ўзгариб турувчи деярли бир хил *ўрамани* намоён этади. Шу боис баъзан тизза *ўрамаси* тўлдирувчи сифатида асосийлари сафидан ўрин олади ва бу ўн тўққизта эмас, балки ўн саккизта *ўрама* ҳақида гапиришга имкон беради. Еттига асосий *ўрамалар* қуйидагича жойлашган: энг қуйидагиси тана асосида, иккинчиси жинсий аъзонинг энг юқори нуқтаси даражасида, учинчиси — киндикдан хиёл пастроқда, тўртинчиси — кўкрак қафасининг ўртасида, бешинчиси — бўйиннинг бошланиш қисмида, олтинчиси бошнинг ўртасида, еттинчисига келсак, у шакли жиҳатидан оғзи юқорига қаратилган конусни эслатади ва олтинчи *ўрама* устида жойлашган. Соғлом танада барча *ўрамалар* жуда катта тезликда чирпираб айланади ва бутун инсон тизимларини “*прана*” ёки “*эфир қуввати*” билан таъминлайди. Мана шу *ўрамалардан* бирининг ёки ундан ҳам ортинининг иш фаолияти бузилган чоғда *прана* оқими камаяди ёки беркилади ва... Хуллас, мана шу *прана* айланишининг бузилишини биз “хасталик” ҳамда “кексалик” деб атаймиз.

1-расм.

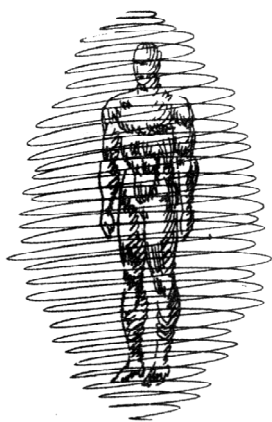

2-расм.

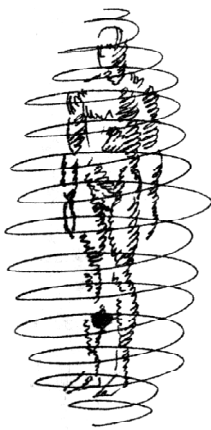
— Туппа-тузук соғлом одамнинг, — давом этди полковник, — ташқи *ўрамалар* чегаралари анча нарига чиқиб туради. Ўзгача бақувват ҳамда ҳар томонлама ривожланган кишиларда ҳамма *ўрамалар* шаклан баҳайбат тухумни эслатувчи битта яхлит қувватга тўлган зич майдонга оқиб келади. (1-расмга қаранг.) Оддий одам ҳам тухумни эслатади, бироқ унинг майдон зичлиги турлича — *ўрамалар* ўзаги қувват зичлиги жиҳатидан тана бўйлаб тарқалиб кетган тармоқлардан анча фарқланади (2-расмга қаранг.). Қари, бемор ёки нимжон одамнинг деярли барча

ўрамалари қуввати ўз марказлари яқинида жамланган, ўрамалар ташқи чегараси кўпинча тана ташқарисидан чиқмайди. (3-, 4-, 5-расмга қаранг.) Саломатлик ва ёшликни тиклашнинг энг тез ва осон йўли ана шу ўрамаларга ўз меъёрадаги қувватини беришдадир. Бунинг учун бешта оддий машқлар мавжуд. Тўғрироғи, улар олтига, лекин олтинчиси – ўзгача ва у ҳақда бир кун алоҳида сўзлаб бераман. Ҳозирча ана шу бештасига тўхталамиз, уларнинг ҳар бири яхши таъсир кўрсатади, бироқ ҳар бешовини доимий равишда бажариб борилсагина самарали натижага эришиш мумкин. Моҳияти жиҳатидан бу оддий машқлар эмас, ламалар уларни “фарз амаллар” деб бежиз атамайди. Бу фарз амаллар “Соғлом назар” деб аталмиш оддий эфир машқлар тизимидан иборат. Энди “Соғлом назар” нинг барча фарз амаллари ҳақида бир бошдан сўзлаб бераман.

3-расм.

4-расм.

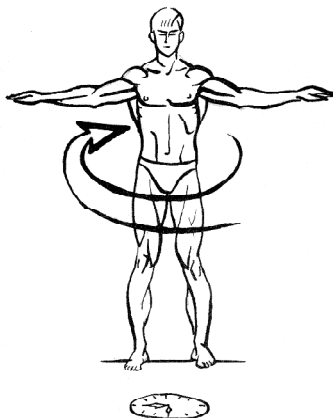
5-расм.

Биринчи фарз амали

– Биринчи фарз амали, – ҳикоясини давом эттирди сэр Генри, – жуда оддий. Уни ўрамалар айланишини қувватга тўлдириш мақсадида бажарилади. Соддароқ қилиб айтганда, биз биринчи фарз амалида ўрамалар ҳаракатини кучайтириб, уларнинг тез ва бир маромда айланишини таъминлаймиз.

– Биринчи фарз амалида дастлабки ҳолат – елка текислигида қулочи ёзилган қўлларни чўзиб, текис турилади. Шу алфозда турган жойида токи енгил бош айланишини сезмагунигача қадар ўз ўқи атрофида айланавериш керак. Бунда чапдан ўнгга томон қаратилган йўналишда айланиш жуда муҳимдир. Бошқача айтганда, агар ўзингизни ерда олд томони юқорига қараб ётган катта циферблатнинг қоқ марказида турган деб ҳисобласангиз, соат миллари йўналишида айланиш зарур бўлади. (6-расмга қаранг.) Аёллар ҳам худди ўша томонга айланадилар.

– Кўпчилик ёши улуг одамлар учун дастлаб бош айланишини пайқашига беш-

6-расм.

олти марта айланиш кифоя. Шу боис ламалар бошловчиларга уч марта айланиш билан чекланишни тавсия этишади. Мабодо, *биринчи фарз амалини* бажаргандан кейин ўтириб ёки ётиб олишни истасангиз — албатта танангиз табиий эҳтиёжини қондиринг. Мен аввалбошдан ҳар доим айнан шундай йўл тутардим.

— *Фарз амалларини* ўзлаштиришни бошлаган даврда толиқиб қолмаслик муҳимдир. Енгил бош айланиши анча сезиларли бўлиб, қайт қилмоқчи бўлсангиз, чегарадан чиқиб кетмасликка ҳаракат қилинг, чунки бундай ҳолда кейинги *фарз амалларини* бажараётганда қусиб юборишингиз мумкин. Ҳар бешала фарз амаллар бажариш давомида бора-бора биринчи ҳаракатланишда бошингиз айланишига етказмаёқ кўпайтириб бораётганингизни сезасиз.

— Бундай ташқари, “бош айланиш даражасини нарироққа суриш” учун раққосалар ҳамда фигурачи-спортчилар ўз амалиётларида кенг қўллайдиган усулдан фойдаланиш мумкин. Айланишни бошлашдан аввал нигоҳингизни рўпарангиздаги бир нуқтага қаратинг. Имкон борича, ўша танлаган нуқтадан нигоҳ узмай айлана бошланг. Бошингизни бурдингизми, нигоҳингиз қадалган нуқта назардан қочиши биланоқ бошни танадан аввалроқ буриб, имкон қадар зудлик билан ўз нуқтангизни топиб олинг. Шундай тарзда таянч нуқтасидан фойдаланиш усули бош айланиш чегарасини сезиларли узайтиришга имкон беради.

— Мен Ҳиндистонда хизмат қилганимда “зикр тушаётган дарвишлар”нинг соатлаб ўз ўқи атрофида тўхтамай айланган ғалати диний рақсларини бир неча бор кўриб ажаблангандим. *Биринчи фарз амаллари* билан танишгач, иккита муҳим жиҳатни эсладим: биринчидан, зикр тушаётган дарвишлар доимо бир хил йўналишда — чапдан ўнгга, яъни соат миллари йўналишида айланишар, иккинчидан, уларнинг ҳаммаси жуда ёш ва бақувват кўринишарди — ўша ёшдаги оддий кишилар билан сира таққослаб бўлмасди.

— Мен ибодатхонадаги устоз ламалардан биридан *зикр тушаётган дарвишларнинг* амалий ҳаракатларининг *фарз амалларига* қандай алоқаси борлигини сўрадим. У ўз жавобида *дарвишлар* ҳам ўз амалиётларида худди шундай тамойиллардан фойдаланишларини, бироқ уни ақл бовар этмас даражага етказишларини айтди. Бунинг натижасида тана билан *ўрамалар* ўзаро кучайтирилган муносабатлар оқибатида қайсидир лаҳзада жиддий номутаносиблик рўй беради. Тана учун анча бузғинчи оқибатлар келтирадиган “ички ажралишлар”га ўхшаш нарса содир бўлади. Дарвишлар бу *портлашни* “руҳий зеҳн очилиши”дек — ўзига хос диний юксалиш деб талқин қиладилар. Бироқ кўпинча ҳодисаларда бу — хато фикр, чунки оқибатдаги аҳволнинг “асл юксалиш” билан умумий жиҳати бағоят оз.

— Ламалар дарвишлардан фарқланиб, ўз амалиётларида юзларча бор айланиб, тинкаю мадорларини қуритишмайди, бор-йўғи *ўрамаларни* кучайтиришга зарур бўлган миқдорда ўн-ўн икки марта айланишади. Улар кўп ҳолларда бирваракайига йигирма бир марта айланишдан оширишмайди.

Иккинчи фарз амали

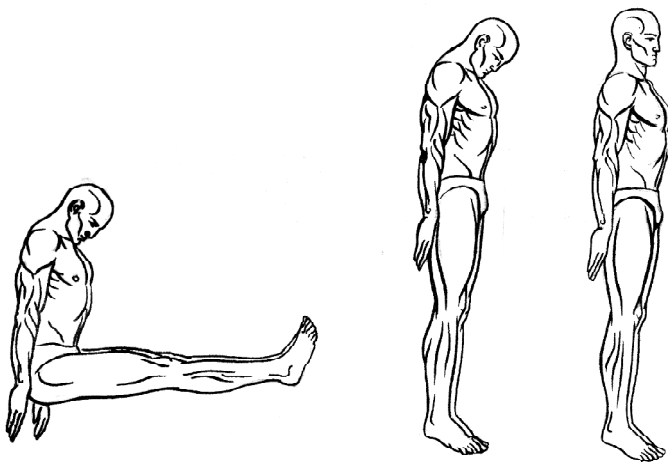
— *Биринчи фарз амалидан* кейин кетма-кет равишда, — давом этди сэр Генри Брэдфорд, — *ўрамаларни эфир қуввати* билан тўлдирувчи, уларнинг айланиш тезлигини оширувчи ва унга бир маромлилиқни бағишловчи *иккинчи фарз амаллари* бажарилади. Буни бажариш биринчисига нисбатан осонроқ. *Иккинчи фарз амали* учун датлабки ҳолат чалқанча ётишдир. Яхшиси, қалинроқ шолча ёки юмшоққина

ва илиқроқ тўшамда ётган маъқул. Ламалар махсус гиламча тўшамасини хаёл сурганча мушоҳада қилишда фойдаланадилар. Бу қайсидир гадир-будур ўсимлик поялари ҳамда қўтос жунидан тўқилган махсус бўйрасимон шолчадир. Гарчи ламалар ўз бўйраларидан қулай кўрпача сифатида фойдалансалар ҳам, тўшаманинг асосий вазифаси — танани зах ердан муҳофаза этишидир. “Мушоҳада қилишга мосланган гиламча” деган атама шундан келиб чиққан. Ламалар “Соғлом назар”дан фақат танани батартиб сақлаш ва қувват билан таъминлаш воситаси сифатида фойдаланиб, асосий мақсадни айнан мушоҳада этишга қаратадилар.

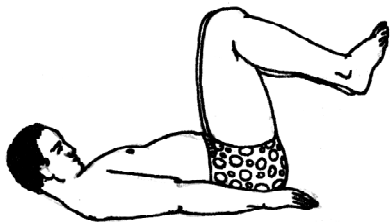
— *Иккинчи фарз амали* қуйидаги тарзда бажарилади. Қўлларни тана бўйлаб чўзганча бармоқлар бирлаштирилиб, кафтлар ерга тиралади, энгакни кўкракка босиб, бошни кўтариш керак. Шундан кейин тосни ердан узмай, оёқлар текис ҳолда тик кўтарилади. Агар иложини топсангиз, шунчаки тик эмас, балки ўзингиз томонга яқинроқ, токи чаноқ суюгингиз ердан узила бошлагунга қадар кўтаринг. Бунда энг муҳими — оёқлар тиззаси букилмаслигидир. Барча мушакларингизни бўшаштиринг ва ҳаракатни яна бир марта такрорланг.

— *Мазкур фарз амалларида* ҳаракатларнинг нафас олиш билан мувофиқлаштирилгани муҳим аҳамиятга эгадир. Аввалбошда ўпкалардаги ҳавони буткул чиқариб ташлаш керак. Бош ҳамда оёқлар кўтарилганда оҳиста, лекин жуда чуқур тўлиқ нафас олиш, пастга туширилганда эса — худди шундай нафас чиқариш зарур. Агар машқдан толиқиб қолиб, такрор бажариш оралиғида бирозгина дам олиш ниятида бўлсангиз, ҳаракатларни бажариш вақтидаги маромда нафас олишга ҳаракат қилинг. Нафас олиш нечоғли чуқур бўлса, амалиёт самараси шу қадар юқори бўлади.

— Ламалардан бири менга айтиб берганди: у ибодатхонага бағоят хаста ва нимжон чол бўлганда келган экан, ўшанда ҳатто оёқларини текислаб сағал кўтаришни ҳам эпюлмас экан. Шу боис оёқларини тиззадан букиб, ердан базўр узиб олиб кўтарибди. У тиззаларини секин-аста юқорилатиб, сонини аранг кўтарса-да, бироқ бу ҳолатда болдирлари осилиб қолаверибди. Кейин у тобора кўпроқ машқ қилаверганидан эгик оёқларини текислаш ҳамда энгагини кўксига босиш ва ниҳоят, бир қанча муддатдан сўнг ростмана тўғриланган оёқларини тик кўтаришни бошлабди. (7-, 8- расмларга қаранг.)

7-расм.

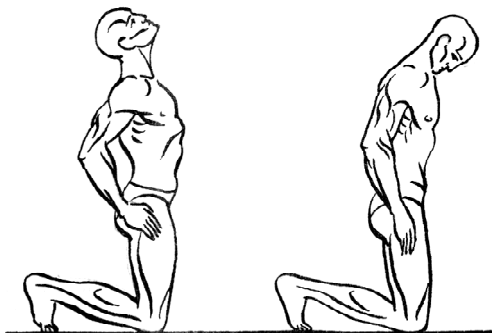

8-расм.

нинг ёш ва қуввати билан кишини лол қолдириш энди осон эмасди. Ўша мен гапириб бераётган лама пастдаги қишлоққа гоҳи-гоҳида ибодатхона боғида пишган мевалардан олиб бориб, кўтос сутига алмаштириб, кўнглини чоғларди. Ибодатхонада эчкилар бор эди, бироқ бу одам кўтос сутини афзалроқ кўрарди. Қолган ламалар ҳам ундан бош тортмасдилар. Афтидан, бизнинг водий жойлашган ер денгиз сатҳи баландлигидан унчалик баланд эмас экан, шекилли, чунки ибодатхона пастаккина айвончасига унумдор ерлардан келтириб қалин тўшалган тупроқда ламалар етиштирган боғнинг пастак мевали дарахтлари ўсарди, улар ёз бўйи тузуккина ҳосил беришга улгурарди. Одатда, лама каттакон саватни мевага тўлдирганча, — унга юз фунтдан кам бўлмаган миқдорда майдароқ олма ва нок сиғарди, — ва бир текис одимлаганча сўқмоқдан пастга жўнарди. Қишлоқда у меваларни берар ва саватига бир нечта сут қуйилган оғир кўзаларни тахларди, кейин эса худди ўшандай, бирон марта тўхтамасдан бир маромда юрганча ибодатхонага қайтиб чиқарди. Ибодатхонада бир неча ой яшаб кўргач, мен мана шундай сайрда биринчи бор унга ҳамроҳлик қилмоқчи бўлганимда нафасимни ростлаб олиш учун камида ўн марта тўхташимга тўғри келди. Тўғри, кейинроқ мен ҳам худди унингдек энгиллик билан пастга-юқорига сайр қилиш қобилиятига эга бўлдим, аммо бу энди бошқа воқеа.

Учинчи фарз амали

— Учинчи фарз амалини дастлабки иккитасидан кейин дарҳол бажарилади. У ҳам худди биринчи ва иккинчиси каби ниҳоятда оддий. Бу машқ учун дастлабки ҳолат тиззада туриш ҳисобланади. Тиззаларни бир-бирига тос кенглигида қўйилиб, сонлар тик жойлашади. Қўллар кафти думба остидаги сон мушуклари орқа юзасида ётади.

9-расм.

— Кейин бошни олди томонга ёзиб, ияк кўкракка босилади. Бошни орқага — юқорига эгиб, кўкрак қафасини олдига чиқарамиз ва қўллар билан сонларга бироз тирғалиб, умуртқа поғонасини эгамиз, шундан кейин кўкракка энгакни босган кўйи дастлабки ҳолатга қайтамиз. Бироз дам олгач, агар зарур бўлса, ҳаммасини яна бошдан такрорлаймиз. “Соғлом назар”нинг *учинчи фарз амали* ҳаракатлари мана шундай. (9-расмга қаранг.)

– *Учинчи фарз амали* ҳам худди иккинчисига ўхшаб, нафас олиш мароми билан жиддий мувофиқлашувини талаб этади. Энг бошида гўё биринчиси каби чуқур ва тўлиқ нафас олиш керак. Орқага эгилган чоғда нафас олиб, дастлабки ҳолатга қайтганда – чиқариш керак. Нафаснинг чуқурлиги ниҳоятда муҳим, чунки айнан нафас олиш *жисмоний тана* ҳаракатлари ҳамда *эфир қуввати* бошқаруви орасида боғловчи бўгин бўлиб хизмат қилади. Шу боис “Соғлом назар” *фарз амалларини* бажариш давомида иложи борича тўлиқ ва чуқур нафас олиш керак. Тўлиқ ва чуқур нафас олиш калити бўлиб эса тўла нафас чиқариш хизмат қилади. Агар нафас чиқариш тўлақонли бажарилган бўлса, табиий равишда унинг изидан олинадиган нафас ҳам худди шундай тўлақонли чиқиши аниқ.

– Менга деярли эллик нафар ламанинг бирваракай “Соғлом назар”ни бажараётганларини кўриш насиб этган. Улар *эфир танасида* рўй бераётган ички жараёнлардан диққатларини чалғитмаслик ниятида биринчисидан бўлак барча *фарз амалларини* кўз юмган ҳолда бажаришарди.

– Ҳали минг йиллар илгари ламалар инсон ўз ичида мавжуд тирикликнинг энг етишиб бўлмас жумбоқларини излаб топиши мумкинлигини кашф этдилар. Бунинг ягона тўғри услуби амалиёт ҳисобланади, чунки олам материяси ташкил топишининг маълум даражасидан бошлаб ақл кучсизланиб қолади – унинг воситалари барча мураккабликларни ва бир вақтнинг ўзида ҳатто *юлдузлар олами* оддийлигини англаб етиш учун етмайди, ундан-да юксакроқ тартиблари бор жуда кўп оламларни айтмай қўя қолайлик.

– Биз яшаётган олам нимадан яралган бўлса, Ҳаммасининг ўзаги ўзимизнинг ички борлиғимиздан иборат ва шу боис ҳаётимиз доимо ўз қўларимиз ижодидир. Унинг шарт-шароитлари қандай вужудга келишини фақат ўзимиз танлаймиз, фақат ўз истагимиз ва қабул қилган ёки қабул қилмаган қарорларимизга мувофиқ равишда биз тушиб қолган ўша вазиятлар шаклланади. Ҳаммаси шахсий иродаимизга бўйсунмас ташқи олам кучларига боғлиқ деб ўйлашга мойил кўпгина Фарб кишилари учун бу концепция тушунарсиз ва қабул қилиб бўлмасдек туюлади. Бироқ ламалар эса, аксинча, инсон шахсий иродаси аслан ҳар нарсага қодир деб ҳисоблайдилар. ҳаммаси инсон эгаллаган *амалий билимлар* даражасига боғлиқдир. Амалий билимлар эса оддий ахборот эмас, балки шахсий иродани нафақат мана шу оламда, балки бошқа бундан-да “нафисроқ” оламларда уни намоён этишда ақл билан қандай бошқаришни аниқ билишдир. Ҳозир инсоният **билим** билан **ахборот** ёки **бохабарликни** фарқламай хатога йўл қўйиш жуда кенг тарқалди. Жуда катта ақлий ахборот манбаларига эга бўлиш мумкин, бироқ шунингдек, ҳеч нимани билмаслик, яна бажара олмаслик ҳам ҳеч гапмас. Бир дунё маълумот йиғиш билан шуғулланмасданоқ билимга эга бўлиш, яъни тирикликнинг барча намоёнлик даражаларида шахсий иродани амалий жиҳатдан бошқариб, турли қўйга солиш мумкин.

– Бунга энг ёрқин мисол – жисмоний тана ҳолати. Кўпгина Фарб кишилари, улар жумласига профессионал физиолог олимлар, юқори малакали ақл соҳиблари кирди, кексайиш жараёнларини тўхтатиш ва тананинг тикланиши мумкин эмаслигига қатъиян ишончлари комил. Бироқ тикланиш инсон зоти ривожланишининг бошланғич босқичи бўлган ламалар амалиёти бунинг аксини исботлайди: ақлан етук инсонлар ишончи – иллюзиядан бошқа ҳеч нарсамас, ҳамма гап – инсонга шахсий иродасини ақл билан бошқаришга имкон беришни таъминловчи механизмлардан фойдалана билишдадир.

– Ламалар, хусусан, “Соғлом назар” билимлари сақланаётган ибодатхонада яшайдиган роҳиблар *эфир* ҳамда *юлдузлар олами* кўламида инсониятга яхшилик қилиш фаолиятини олиб боришади.

– Жаҳон аҳли бир куни уйғониб, махфий билимлар ижодкорлари, шу жумладан, ҳозиргача инсониятга номаълум бошқа кучлар билан тибетлик ламалар ҳамкорлигидаги улугвор ишлари натижаларини кўргач, ҳайратда қолади. Одамлар сайёраси узра янги эра ёғдуси нур сочадиган, янги инсоният вужудга келадиган вақт яқинлашиб келяпти. Ўз иродасини бўйсундира оладиган янги инсон яралади, у бу сайёрада уруш ҳамда бебаҳраликларни йўқотиш мақсадида оғриқ ва азоб-уқубатларни енгиб ўтиб, ўзидаги чексиз яширин қувватларини онгли равишдаги ҳаракатлари билан очади.

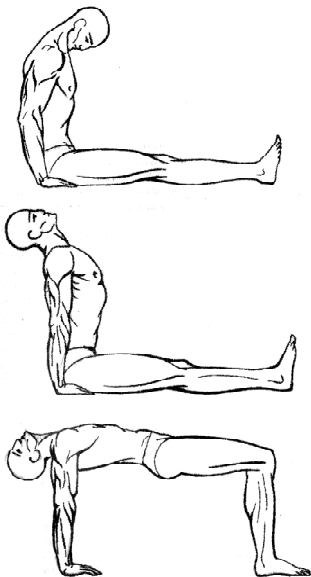
– Биз кўп синовлардан ўтишимизга тўғри келади, чунки “тамад-дунлашган инсоният” ҳозир энг зулматли даврнинг бағоят чуқур зулматлари ичра фарқ бўлиб турган даврга қарамай, бизга тузукроқ тақдир ҳозирланган, келажак ҳаётимиз шуҳрат ҳамда юксак руҳият чўққиларига чиқиш қувончи ичра кўриняпти. Ҳар бир одам тараққиёт сари ва шахсий онгининг очилиши томон жила қурса, кичикроқ одим қўйса, ўз руҳини англаш сари қадам ташласа, шу билан инсоният онги умумтараққиётга бутун инсоният ғалабаси ва янги англаниш сифати учун аёвсиз жангда ўз ҳиссасини қўшади.

– Буларни айтишимдан мақсад шуки, “Соғлом назар” амалиётининг фарз амаллари шунчаки жисмоний машқлар ва ўзини соғломлаштириш воситаларигина эмас, балки ундан кўра анчайин қудратлироқ, оламшумул аҳамиятга эга – иродани забт этиш воситаларидан биридир.

Тўртинчи фарз амали

– Мен *тўртинчи фарз амалини* ўзлаштиришга илк бор киришганимда, – ҳикоя қиларди полковник, – у менга бағоят мураккаб кўринди. Бироқ бир ҳафта машқ қилганимдан кейин уни бажариш аввалгиларидан осон бўлиб қолди.

– *Тўртинчи фарз амалини* бажариш учун ерга ўтириб, товонни тахминан елка кенлигида жойлаштирганча оёқларни узатиш керак. Умуртқа поғонасини тик тутганча бармоқларни бирлаштириб кафтларни думбалар ёнида ерга қўйинг. Қўл бармоқларингиз олдинга йўналтирилган бўлиши керак. Иякни кўкракка босганча бошингизни олдинга эгинг.

10-расм.

– Кейин бошни имкон қадар орқа томонга – юқорига қаратиб, сўнг гавдангизни олдинга горизонтал ҳолатгача кўтаринг. Сон ва гавдангиз энг сўнги босқичда бир текис туриши, болдир билан қўллар эса гўё стол оёқлари сингари тикка жойлашган бўлиши зарур. Мана шу ҳолатга етганда тананинг ҳамма мушакларига бир неча лаҳза кучли босим кўрсатиш, кейин бўшаштириб иякни кўкракка босганча дастлабки ҳолатга қайтиш зарур. Кейин ҳаммасини яна бошидан қайтариш керак.

– Бу ерда ҳам нафас олиш асосий восита ҳисобланади. Аввал нафас чиқариш керак. Кўтарилиб ва бошни орқага эгишда – чуқур, майин нафас олинади. Босим кўрсатиш вақтида – нафас ушлаб турилади ва пастга тушаётганда нафас тўлиқ чиқарилади. (10-расмга қаранг.) Такрорлаш орасида дам олган чоғда – бир маромдаги ўзгармас нафасни сақлаш даркор.

– Ибодатхонани тарк этиб кетишимдан олдинроқ, – ҳикоясини давом эттирди полковник, – менга устоз-ламалар олган билимларимни бунга қўшилиш истагида бўлган кишиларга ўргатишим зарурлигини айтишди, бироқ зинҳор уни шахсий бойиш манбаига айлантирмаслигимни тайинлашди. Бу лама Ки қачонлардир менга айтган гапига аниқ тўғри келарди. Шу боис мен Ҳиндистонда маълум муддат саёҳат қилиб, бир неча катта шаҳарларда барча хоҳловчи ҳиндулар ва инглизлар учун тажриба тариқасида “Соғлом назар” амалиёти бўйича машғулотлар ўтказмоқчи бўлдим. Менинг энг биринчи ўқувчиларим билан илк машғулотлар куниеқ аввалига ечиб бўлмасдек туюлган муаммога дуч келдим. Ун беш чоғли инглиз ва америкалик шогирдларим ўргатганим эвазига менга қанча ҳақ тўлашлари кераклигини сўрашарди. Мен уларга ўзимнинг етарли даражада таъминланган одам эканим, машғулотларни пул топиш мақсадида ўтказмаётганимни айтсам, улардан баъзилари шунчаки келмай кўя қолишди. Қолганлари эса ўргатишим учун тўлов миқдорини белгилаб қўйишимни талаб этишдан тўхташмади. Бир кексароқ жувонмард менда бепул ўрганаётгани туфайли ўзини қарздордек сезаётганини ва ич-ичдан ноқулай вазиятга тушгандек бўлаётганини тушунтириб айтди. Афтидан, бошқа шогирдларим ҳам ўзларини худди шундай сезишаётганди. Мен ушбу муаммони қандай ҳал қилишни тасаввур ҳам қилолмай, танг аҳволда қолдим. Бу ҳол то кунлардан бирида дарё ёқалаб сайр қилиб юрганимда шогирдлар қуршовида юрган ҳинду йогасини кўриб қолгунимга қадар давом этди. Шунда бу каби муаммоларни ҳал қилишни мана кимдан сўраш керак, деган фикр ялт этиб миямга уриб қолди. Унга таржимон сифатида ёрдамлашган шогирдларидан бири орқали гуруга мурожаат қилиб, – Ҳиндистонда йога устозларини ана шундай атайдилар, – бу борада билимимни бойитишини сўрадим. “Мен рўпарамда донишманд кўзларни кўряпман, – жавоб берди гуру, – шундай оддий масалани нега ҳал этолмаганингни англай олмаяпман. Сенга таълим берган устозларинг билимларингни шахсий бойиш манбаига айлантирмасликни буюрганлар, лекин улар ўрганиш учун жуда ҳам тўлагиси келганлардан пул олишни ҳам тақиқлашганми? Устози ўргатаётган таълим учун миннатдорчилик сифатида эҳсонни донишмандлар “гуру-варта” ёки “гуру-дакшина” деб атайдилар. Агар устоз ўша эҳсонни қабул қилмаса ҳам ёки адолатсиз иш тутаётган бўлади, ёхуд шогирд устозининг ишончини оқламаганини билдиргани ва у кетиши кераклигини англатади. Ким нимани ва қанча хоҳласа ва истаган миқдордаги ҳадясини келтиравергани маъқул. Шу тариқа у ўз имкониятларидан келиб чиққан ҳолда сен бераётган билимнинг унга нақадар муҳимлигига мувофиқ равишда сени рози қилиш билан ўзининг эҳтиёжини ҳам қондиради, қарздорлик ҳиссидан азоб чекиб юришдан ўзини халос этади. Кўрдингми, ҳаммаси жуда оддий. Урф-одат шундай, уни бузишнинг ҳожати йўқ. Агар ўзингни одамлар учун билганларингни ўргатишга ҳақли деб билсанг, уларнинг ўзига ҳам шундай ҳуқуқни ҳавола этишинг зарур бўлади. Акс ҳолда адолатсизлик рўй беради, ҳар қандай адолатсизлик эса устознинг ҳам, шогирднинг ҳам тақдирига тенг миқдорда салбий таъсир кўрсатади. Чунки жуда озчиликка ҳимматли бўлиш тақдир инъоми берилган, дхарма эса муносиб мурувватпешалик – энг танланган ноёб инсонларга битилган”.

Мен гуруга миннатдорчилик билдириб, меҳмонхонадаги хос хонамга енгил тортганча жўнадим. Ўша кундан эътиборан мен учун тўлов муаммоси йўқолди. Мен синфга ҳар қандай кимса ўзи истаганича керак деб ҳисоблаб, солиб қўйиши учун кўза қўйдим. Унга ким ва қанча пул солганини ҳатто ҳеч ким билмасди ҳам. Шогирдларим менга

келтиришган пулни эса машғулотлар ўтказиладиган жой учун ижара ҳақи тўловига ишлатдим.

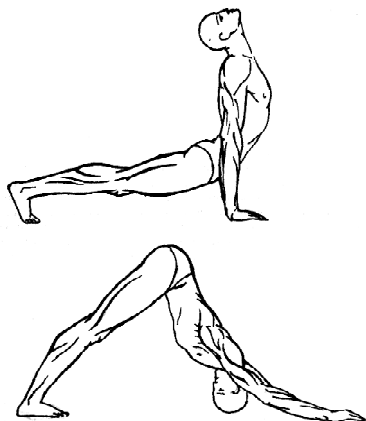
— Энди *тўртинчи фарз амалига* қайтсак, — деди сэр Генри. — Менинг гуруҳларимда нимагадир агар *тўртинчи фарз амалини* аввалбошидан тўлақонли тарзда бажара олмасалар, улар ҳеч нарсани эплай олишмайди деб ўйлайдиган чоллар анчагина миқдорни ташкил этишарди. Уларни қўлидан қандай келса, шундай бажараверишга ишонтириш учун кўп куч ва вақт сарфлашимга тўғри келди. Улар талаб этилган шаклга имкон қадар яқинлашиш учун шунчаки урина бошлаганларида муваффақиятга эришдилар ва бир ойлик амалиётдан кейин *тўртинчи фарз амалини* бажаришда ҳеч ким учун муаммо чиқмади.

— Калькуттада гуруҳлардан бирида деярли учдан икки қисми чоллардан ташкил топгани ёдимда. Улардан кўпчилиги *тўртинчи фарз амалида* наинки гавдани текис кўтариш, балки умуман думбаларини ердан узолмасдилар. Гуруҳнинг қолган иштирокчилари — ўрта ёшдаги аёл ва эркаклар ҳамда ёшлар ушбу *фарз амалини* энгилгина бажарар эдилар, бу эса чоллар уялиб ва ўзларини ноқулай сезишларига сабаб бўларди. Охир-оқибатда гуруҳни иккига бўлиш ҳамда қариялар ва бошқа қолган кишилар учун алоҳида машғулот ўтказишимга тўғри келди. “Катталар гуруҳи”нинг дастлабки машғулотидаёқ амалларни рисоладагидек бажариш эмас, узлуксиз равишда уринишлар муҳимлигини айтиб ўтдим. Мен уларга *тўртинчи фарз амалини* узлуксиз равишда эллик марта бажарсам ҳам заррача ҳоримаслигимни маълум қилдим ва машқларни уларнинг кўз ўнгида бажариб, сўзимни исботладим. Кейин эса ўзим шу машқни бошлаганимда менга ҳам улардан кам бўлмаган тарзда тузук бўлиб туюлмаганини кўшиб кўйдим. Улар сўзларимга ишондилар ҳам. ўша кундан эътиборан мазкур гуруҳ натижаларини яхшилаш борасида энг тезкор бўлиб қолди.

— Ёшлик билан кексалик, саломатлик ила хасталик орасидаги ягона фарқ *ўрамалар* ишлаш тартибининг турлича эканлигидадир. *Ўрамаларни* етарлича тартибга келтирилса, чол яна ёшариб қолади.

Бешинчи фарз амали

— Хуллас, *бешинчи фарз амалига* ҳам етиб келдик, — эълон қилди полковник. — Бунинг учун дастлабки ҳолатда гавдани эгиб, ерга босганча ётилади. Бунда тана кафтлар ва оёқлар бармоқлари ёстиқчалари тиргак бўлади. Тиззалар ва тос ерга тегмайди. Қўл билаклари бармоқларни бирлаштирганча олдинга йўналтирилади. Кафтлар орасидаги масофа — елқадан бироз кенгроқ. Оёқлар ҳам худди шундай ораликда.

11-расм.

— Бошни иложи бориचा юқорига — орқа томонга узоқроқ эгамиз. Кейин танани тепаси юқорига йўналган ўткир бурчакни эслатувчи ҳолатга киритамиз. Шу билан баравар бўйинни ҳаракатлантириб, иякни кўксимизга босамиз. Бунда оёқлар тўғри қолиши, қўллар ва танани бир меъёрда тутишга ҳаракат қиламиз. ўшанда тана гўё тос-сон бўғимидан тенг ярмига букилгандек қолади. Бўлди. Шундан сўнг дастлабки ҳолатга — эгилганча ерга ётишга қайтамиз ва яна ҳаммасини қайтадан такрорлаймиз. (11-расмга қаранг.)

– Бир ҳафталик амалиётдан кейин бу *фарз амали* бештаси ичида энг оддийси бўлиб қолади. Уни тўлиқ ўзлаштириб олгач, дастлабки ҳолатга қайтаётганда орқангизни имкон борида ортига кўпроқ эгинг, бироқ белни ҳаддан ташқари букиш ҳисобига эмас, балки елкаларни ёзиш ва кўкрак қисмини энг кўп букиш ҳисобига. Бироқ бунда тос ҳам, тиззалар ҳам ерга тегмаслиги керак. Бундан ташқари, ҳар иккала чекка ҳолатларда – эгилганда ҳам ва “бурчак”ка кўтарилган чоғда ҳам машққа тананинг барча мушакларини босим билан тутиб, танаффус киритинг.

– Бешинчи *фарз амали* нафас олиш тартиби бирмунча ноодатий тарздадир. Букилиб ётган ҳолда тўлиқ ҳаво чиқариб, танани ярим букканда имкон борида чуқур нафас олинг. *Файритабиий нафас* деб номланган бир нарса ҳосил бўлади. Букилиб ётиш ҳолатига қайтар экансиз, чуқур нафас чиқарасиз. Чекка нуқталарда босим билан тин олишни бажариш учун нафас олиб ва чиқаргандан кейин мувофиқ равишда бир неча лаҳза нафас олмай турасиз.

– “Соғлом назар” *фарз амалларини* ўргатишимга тўғри келган ҳамма жойда, – ҳикоясини давом этди сэр Генри, – уларни аввал изометрик машқлар деб аташарди. Бунда ҳақиқат зарраси бор, чунки уларнинг таъсир жиҳати – танани чўзиш, унга эгилиувчанлик бағишлаш ҳамда мушакларнинг умумий қувватини оширишдир. Бироқ энг асосий мақсад – бунда эмас. “Соғлом назар”нинг самарали манбаи – унинг нафис тана *ўрамалари* ҳаракат тавсифларига таъсиридир.

– Ёш соғлом одам етгита бош ўрамаси ҳаракат тавсифлари бир хил ва иккинчи даражали шундай ўрамалар билан ҳар томонлама мутаносибдир. Ўрта ёшдаги оддий одамда *нозик таначалар* билан асосий *ўрамалар* турлича айланади, улар орасидаги мутаносиблик бузилган бўлади. Бундай ҳолда асосий ва иккинчи даражали *ўрамалар* орасидаги мутаносиблик ҳақида гап ҳам бўлиши мумкин эмас. Бу, айтгандай, туз миқдорининг бузилишига ҳамда турли бўғим хасталикларини келтириб чиқарувчи модда алмашинуви жараёнларининг бузилишининг асосий сабаби ҳисобланади.

* * *

Полковник жим қолди. Унинг ҳикояси тугагандек эди. У гапираётганида менда бирмунча саволлар пайдо бўлганди ва унинг жим қолганидан фойдаланиб, ўша саволларни бера бошладим.

– Ҳар бир *фарз амалини* неча мартадан қайта бажариш зарур? – биринчи саволим шундай бўлди.

– Даставвал, – жавоб берди полковник, – ҳар бир *фарз амалини* уч мартадан кунда бир бор бажаришни тавсия қилардим. Бундай тартиб бир ҳафта давомида сақланиши керак. Кейин ҳар ҳафтада иккитадан қайтариб қўшиб бориш керак. Шу тариқа, иккинчи ҳафта давомида ҳар бир *фарз амали* кунига беш мартадан такрорланади, учинчи ҳафта давомида етти мартадан, тўртинчисиде тўққиз ва кундузги миқдори то йигирма бир мартага етгунича шундай давом этади. Агар ҳамма *фарз амалларини* мувофиқ миқдорда бажариш қийин кечадиган бўлса, уларни бир қанча туркумларга бўлиб, икки ёки ҳатто учга бўлиб бажариш мумкин. Лекин ҳар бир туркумга бешала *фарз амалларининг* ҳаммаси қатъий мувофиқ тартибда албатта киритилиши шарт. “Соғлом назар” *фарз амалларининг* ўринларини алиштириш ҳам худди вақтини алмаштириш каби қийин. Масалан, дейлик, ҳар бири йигирма бир марта такрорландиган

кечқурун, масалан, ўн марта эрталаб ва ўн бир марта кечқурун бажариб ўтказишимиз мумкин. Ёки машқлар ҳар бири етти мартадан уч маҳал – эрталаб, тушда ва кечки пайт такрорланади.

– Асосий муаммолар кўпинча *биринчи фарз амали* – ўз ўқи атрофида айланишни ўзлаштириш билан боғлиқ. Агар сиз уларга дуч келиб қолгудек бўлсангиз, тушкунликка тушманг ва шошилманг. Неча бор айлана олсангиз, шунча бажаринг. Вақт ўтиб, сиз ўз ўқингиз бўйлаб буюрилган барча йигирма марта ҳеч қийналмасдан айланишни ўрганиб оласиз. Бир шогирдим учун бунга бутун бошли бир йил талаб этилди. Унда қолган тўрт *фарз амаллар* муаммо туғдирмасди. Шу боис у ўшаларни йигирма бир мартадан бажарар, биринчисини эса жуда секинлик билан ўзлаштирарди. Бу натижаларда сира акс этмади. Бир йилдан сўнг у ўз ўқи атрофида қанча керак бўлса, шунча миқдорда ажойиб тарзда айлана олди.

– Шундай ҳоллар ҳам бўладики, агар инсон вестибуляр аппарати¹ ўта нимжонлашиб қолган бўлса, у ўз ўқи атрофида умуман айланолмай қолади. Бундай ҳолда тўрт-олти ой давомида биринчисини ўтказиб юбориб, иккинчисидан бошлаб қолган барча амалларни бажариш зарур. Шу муддат ўтиши биланоқ секин-аста биринчисини ўзлаштиришга киришиш даркор.

– Қай пайтда шуғулланган маъқулроқ? – сўрадим мен.

– Эрталаб ёки кечқурун. Яхшиси – кунчиқар ёхуд кунботарда. Лекин ишингиз кўпайиб кетиб ҳамда кунчиқаргача уйғонишга улгурмай қолсангиз – азият чекманг. Эрталабки *фарз амаллар* туркумини ўзингиз учун қулай фурсатда бажаришингиз мумкин. Асосийси, бу тушгача бўлгани маъқул, чунки кун яримлаганидан кейин кечки туркумлар вақти бошланади. Бироқ бундаин тартибга тўла туркумдан кунига бир маҳал – эрталаб ёки кечқурун бошлаганча аста-секинлик билан келиш мумкин. “Соғлом назар”ни тўрт ой давомида кунига бир мартадан ҳар бирини йигирма бир бора амалда қўлласангиз, энди иккинчи туркумга учтадан бошлаб ва худди биринчи ҳолдагидек ҳар ҳафтада иккитадан қўшиб боринг. Албатта, сиз йигирма бир бор такрорлашда тўхтамаслигингиз ҳам мумкин, улар ўттиз олтига, етмиш иккита ёки ҳатто бир юз саккизтагача етказилиши ҳам мумкин, бироқ бунинг учун аниқ сабаб бўлиши керак, бу энди саломатликка гамхўрлик эмас, балки руҳий ривожланиш амалиётига айланади.

– Бешала *фарз амаллари* тенг даражада муҳим ҳисобланадими? – қизиқсиндим мен.

– Шак-шубҳасиз, – жавоб берди полковник. – Улар бири бошқасисиз у қадар самарали ишламайди. Аввал айтганимдек, айрим мустасно ҳолларда вақтинча биринчисини қолдириб туриш мумкин, лекин қолганлари фақат биргаликда қўлланилиши зарур. Биринчисини ҳам тезроқ ўзлаштирган маъқул. Фавқулодда ҳоллардагина *фарз амаллар* машқларидан тўрттасидан биттасини бажариш мумкин. Лекин уни ўзлаштиришининг сира имкони бўлмагандагина фақат вақтинча шундай йўл тутса бўлади. Эплаб бажарилаётган машқларни узлуксиз давом этдирганда аввал чиқмаётганларини ҳам бажара олиш лаёқатини албатта ўстириб юборади.

– Мана бу жиҳат ҳам бағоят муҳим – ҳаддан ортиқ зўриқиш ва толиқишга зинҳор йўл қўймаслик керак. Бу фақат салбий натижага олиб келиши мумкин. Шунчаки қандай чиқса, ўшандай секин-аста

¹ Вестибуляр аппарат – умуртқали ҳайвонлар ва одамдаги бош ва тана ҳаракатларини таъминловчи мувозанат; ички қулоқнинг бир қисми ҳисобланади.

ошириб боравериб, рисоладаги шаклга яқинлашиб бажаравериш керак. Вақт ва чидам бир-бирига эш бўлмоғи лозим. Шогирдларим орасида узоқ муддат машқ қилиб, охир-оқибатда тўлақонли амалиётга эришолмагани ҳали сира бўлмаган.

– Хўп, яхши, – дедим мен, – мабодо, айрим узрли сабаблар туфайли бешта *фарз амалларидан* биронтасини умуман бажаролмасачи? Масалан, умуртқа поғонаси синиши, қўллари ёки оёқларини йўқотиши туфайли...

– Бундай ҳодисаларга ҳам дуч келганман. Албатта, агар тўсиқни енгиб ўтишнинг қандайдир усули топилса, айтайлик, бирон-бир мослама ўйлаб топиб ёки у-бу кимсанинг ёрдамига таяниб, ҳар бешала амални бажарса бўлади. Лекин энг сўнгги имкониятдан бошқа ҳеч қандай йўли топилмаган тақдирда, ҳеч бўлмаса, нимани эпложса, ўшани бажаравериши керак. Гап шундаки, “Соғлом назар” жуда бақувват ва самарали услуб ҳамда унинг ҳатто узвлари ҳам ҳаракатда бўлади. Бунинг исботини *зикр тушаётган дарвишлар* мисолида ҳам кўриш мумкин. Агар улар орасидаги ёшроқлари ҳаддан ошиқ кўп айлангани туфайли силласи қуригандек кўринса, сағал ёши улугроқлари камроқ айланганлари боис каттароқ қувватга, чидам-бардош ва ҳаётбахшликка эришади. Шу тариқа “Соғлом назар”нинг ҳатто ягона *фарз амали* ҳам анча таъсирчан бўлиши мумкин. ҳар бир киши ўзини толиқтирмай, ўз имкони даражасида қанчалик кўп машқ бажарса, шунча яхши бўлади.

– Агар инсон, дейлик, биронта спорт тури ёки руҳий жисмоний тренингнинг бошқа бирон услуби билан шуғулланса, уни давом эттиргани яхшими ё ташлаб юборганими? Ахир, тушунишимча, “Соғлом назар” айнан мана шундай услублар сирасига киради-ку. “Соғлом назар”нинг бошқа амалиёт турларига қарши жиҳатлари йўқми?

– Зинҳор ундай жиҳатлар йўқ, – ишонч билан жавоб берди сэр Генри. – Агар сиз яна бирон машқлар билан шуғулланаётган бўлсангиз, марҳамат, бемалол машғул бўлаверинг. “Соғлом назар” асосий машғулотлар самарадорлигини анча оширишга кўмаклашади, холос. Ахир ламалар ҳам бу амалиётдан қўшимча кўмаклашувчи сифатида фойдаланишади. Улар учун “Соғлом назар” – янада мураккаброқ ва нозикроқ машқлар ҳамда медитатив амалиётлар учун ўзига хос устқурмасидир. Ибодатхонага ламалар билан оддий одамлар нафақат мен борган ҳудуддан, балки шимолдан, шарқдан – ҳар қаердан келишарди. Улар орасидаги айрим ламалар ўз амалиётлари – мураккаб жанг санъати, тибет йогасининг турлича услубларини олиб келишганди, рассомлар, қадимий кўзлёмалар хаттотлари бор эди... Уларнинг ҳаммаларини ибодатхонада қабул қилишар, барчасига таълим беришар, “Соғлом назар” уларнинг ҳаммасига ўз шахсий санъатларини янги юксакликка эришишга ёрдам берарди. Ҳар қандай кўп томонлама қурилган тизим ёшлик ва қувватни сақлашга кўмаклашишига аминман. “Соғлом назар” амалиёти туфайли эса бунга яна *ўрамалар* динамик тавсифномаси тузатилиши ҳам қўшилади.

– Генри, ўйлаб кўринг, ҳеч нима эсингиздан чиқмадимми? – сўрадим мен.

– Эътиборга молик бўлиши мумкин бўлган яна иккита муҳим жиҳат бор, шекилли. Ёдингиздами, *фарз амалларни* такрорлаш оралиғидаги фурсатда худди машқ бажараётгандагидек маромда нафас олишни давом эттириш кераклигини эслатиб ўтгандим. Лекин агар қийинчилик сезмаётган бўлсангиз, бир хил *фарз амалларини* бажараётганда танафус қилишнинг ҳожати йўқ, бир узлуксиз туркум

кўринишидаги ҳаракатларни шунчаки такрор бажаришингиз мумкин. Иккита *фарз амаллар* оралиғида тин олган маъқул. Бу шунчаки оддий танаффус бўлмайди. Тик туриб, қўллар белга қўйилган ҳолда бир нечта тўлиқ ва сокин нафас олиш керак, бунда танадаги содир бўлаётган ҳиссиётларни эътибор билан кузатиб, диққатингизни киндик соҳасида қорнингиз ичига жамлашингиз зарур. Эртами ё кечми, нафас олганингизда, албатта танангиздан сизиб ўтаётган *праналар* оқимини туясиз. Қандайдир фурсатдан кейин эса, ҳойнаҳой, сизга *ўрамалар* ҳам кўрина бошлайди. Амаллар ўртасидаги танаффусларда нафас олиб, уни чиқараётган вақтда ортиқ даражада бўшашиб, нафас олганингизда вужудга кирган “янги” *праналар* оқими билан ювилган “айнаган” *прана нозик* чиқиндилар ва касалманд ҳужайралар танани тарк этаётганини сезишга ҳаракат қилинг.

– Етарли даражада фойдали бўлиши мумкин бўлган иккинчи жиҳат — бу “Соғлом назар” амалиётидан сўнг сув муолажаларидир. Яхшиси, илиқроқ ёки салқинроқ ванна ёки душ қабул қилганингиз маъқул. Бутун баданни илиқ сувга ҳўлланган сочиқда ишқаш, кейин эса қуруқлаб артиш ҳам мумкин. **Лекин зинҳор-базинҳор машқлар бажарилганидан кейин анчайин совуқ ва айниқса, муздек сувдан фойдаланиш ярамайди. Ва яна — ҳеч қачон совуқнинг баданга сингиб кетишига олиб келадиган муздек ванна, душ, сув қуйиш ёки ҳўл сочиқ билан артиниш муолажаларини қўлламанг, чунки мазкур фарз амаллари ҳосил қилган эфир тузилмасини сезиларли тарзда бузади.** Машқ олдидан ҳам, ундан кейин ҳам ва бошқа вақтда ҳам. машғулотларгача ва бошқа вақтда қисқа ва юзаки совуқ сув муолажаларини умумий товланиш учун қўлласангиз ҳам, бевосита машғулотлардан сўнг улар жиддий қарши кўрсатмаларга эга, чунки ноқис ўзгаришлар чақиритишга лаёқатлидир ва сизга салбий таъсир кўрсатиши мумкин. Шу боис машқлар бажарилганидан кейин илиқ сувли муолажалар қабул этиш имкони бўлмаса, тана совигунга қадар энг камида бир соат сабр қилиб кутинг ва шундан кейин яна совуқ сувдан фойдалансангиз бўлади.

– Мен сэр Генри ҳикоя қилиб берганларнинг барчасидан ҳайратда қолдим, бироқ ғарбча маълумот олган кишига хос шубҳапарастлик менга тинчлик бермас ва ақлу идроким вақти-вақти билан ишонқирамайгина шивирларди:

– Йўқ, сэр, бу ерда қандайдир хато бор. Бунинг шу қадар оддий бўлиши мумкин эмас.

Шу боис ўзимни тўхтатолмай сўрадим:

– Худо ҳақи, Генри, таассуф, сиз ниманидир охиригача айтмаётганингизни кўнглим сезиб турибди. Наҳотки буларнинг барчаси шу қадар оддий бўлса?

– Бундан ҳам оддийроғи бўлмайди, ишонтириб айтаман, Пит. *Фарз амалларини* қунига уч бор такрорлашдан бошлаб то йигирма биттагача етказиб узлуксиз бажариб боришни давом эттириш керак. Ҳафтасига бир мартадан кўп бўлмаган миқдорда машғулотни ўтказиб юбориш мумкин, лекин зинҳор бундан кўпаймасин. Мабодо, бирор жойга жўнаб кетиш ёки бошқа бир сабаб туфайли амалиёт жила курси, икки кунга тўхтаб қоладиган бўлса, етишган натижаларингиз хавф остида қолади. Узоқ танаффусдан кейин танангиз машғулотларни бошлашингиздан аввалги аҳволига нисбатан анча тезроқ завол топиб, орқага кета бошлайди.

– Яхшиямки, “Соғлом назар” амалларини бошлаганларнинг кўплари тез орада унинг нафақат фойдали, балки жуда ёқимли эканини ҳам

билиб олади. Қувват йиғилгани ҳар қандай масалаларга тўлиқ қуролланиб учрашишга ҳозирлигини ҳис этиш бажарувчининг руҳини шу қадар кўтардики, у навбатдаги машғулотга ажратилган фурсат етиб келишини сабрсизлик билан кутади. Охир-оқибатда, ҳар бешала *фарз амалларини* бажариш учун атиги ўн беш-йигирма дақиқа талаб этилади! Машқ қилиб ўрганган инсон эса уларни умуман саккиз-ўн дақиқа ичида бажариб ташлайди! Мабодо, кунингиз шу қадар иш билан тўлиб-тошиб кетган бўлиб ва бунинг учун ҳатто шунчагина ҳам вақт ажратолмасангиз, бир неча дақиқа эртaroқ уйғонинг ёки сал кечроқ уйқуга ётинг...

— Сизга гапириб берган бешта *фарз амаллар* саломатликни тез тиклаш ва вужудингизнинг умумий ҳаётий фаоллигини кўтаришга қаратилган. Бунда ўз ташқи кўринишингиз қай даражада ўзгариши эса бир қатор омилларга боғлиқ. Бунинг тўлиқ иложи борлигига, ўйламанки, менинг намунам сизни ишонтирган бўлса керак. Ахир, аслида икки барабар ёш кўринаман-ку, тўғрими?

Мен жавоб бермадим, бу аниқ кўриниб турарди.

— Хўш, энди бундай, — давом этди полковник, — айримлар қирқ ёшда ҳам кекса, бошқалари эса олтмишида ҳам ёш кўриниши сир эмас. Бунда руҳий жиҳатдан ўзни тайёрлаш ҳамда ёш қолиш истаги туб омиллар бўлиб ҳисобланади. Агар ёшингиз нечадалигига қарамасдан, ўзингизни ёш ҳис қилсангиз, сизнинг биологик ёшингиз онг остида шунга “мослашади” ва атрофдагилар ҳам сизни ёшдек идрок эта бошлайдилар. “Соғлом назар”ни амалда қўллай бошлаб, ўз онгимдан кекса ва мункиллаган чол қиёфасини буткул йўқотиш учун барча имкониятларни ишга солдим. Бунинг ўрнига ўзимнинг энг куч-қувватга тўлиқ жувонмард қиёфамни шакллантирдим. Кейин эса ўша кўз ўнгимдаги шакл мағзини ёш ва кучли бўлиш каби эгилмас *ният* кўринишидаги қувватга тўлдирдим. *Ният* ироданинг кучли жиҳатини ишлашга мажбур қилди. Натижаси эса — мана, кўриб турганингиздек.

— Кўплар учун ўз онгини бу тариқа ўзгартириш мураккаб вазифа бўлади, чунки кўпчилик кишиларнинг шаклланган ментал буйруқлар кишанларидан узилиб чиқиши ниҳоятда оғир. Ишонасизми, шундай тоифага мансуб жуда кўп кишилар ҳатто ўлим таҳдид солиб турганида ҳам бундай йўл тутишолмайди. Уларда ниятни шакллантириш учун қувват етишмайди. Улар инсон танаси қариб, шалвираб ва чириб йўқ бўлиб кетишига мосланган деган ақидага қатъий ишонишга ўргатилган. “Соғлом назар” амалиёти уларга керакли қувватни беради. Ўзларини кутилмаган равишда борган сари ғайратлироқ ҳис қила бошлайдилар. **Улар тикланишнинг иложи бор эканлигига ишона бошлайдилар.** Кейингиси эса — бажариладиган машқ вазифалари. Уларнинг ҳаётга нисбатан назари тубдан ўзгара бошлайди, бирмунча муддат ўтиб эса атрофдагилар ҳам улардаги рўй берган ўзгаришларни пайқайдилар. Шундай одам: “О, сэр, нақадар ёш кўринасиз!” ёки “Хоним, сиз бағоят жозибалисиз!” деган илтифотли хитобларни эшитган чоғда ўзини ўзгартириш йўлидаги сўнги тўсиқлар ўз-ўзидан кулга айланади, *ният* барқарорлашади ва одамлар оламида унинг *иродасига* бўйсунмайдиган ҳеч нима қолмайди.

— Бўлдими? — қизиқсиндим мен.

— Йўқ, бу ҳали ҳаммаси эмас, — полковник саволим оҳангига мос жумбоқли табассум билан жавоб берди. — Ахир мен фақатгина иккита тўлдирувчи жиҳатни эслатдим. Аслида эса улар учта.

– Ҳа-а-а, – эсладим мен, – сиз ҳали менга *олтинчи фарз амали* ҳақида гапирмадингиз! Агар хотирам менга панд бермаётган бўлса, аввал бошида у ҳақда айтгандингиз, шекилли?

– Мутлақо тўғри! Кимки ташқи кўринишини ўзгартирмоқчи ва ёшига нисбатан анча тетик кўринмоқчи бўлган инсон учун айнан *олтинчи фарз амали* энг муҳим омил бўлиб ҳисобланади. Бу машқни ҳиндулар йогалари “Уддияна-бандха” деб номлайди. Бу ҳақда сизга албатта гапириб бераман, бироқ ҳозир эмас.

ИККИНЧИ БОБ

Ўз нафсига қул бўлган одам ҳеч қачон озод бўлмагай.

Луций Анний СЕНЕКА

Сэр Генри Брэдфорд Ҳиндистондан қайтганидан сўнг деярли уч ой ўтди. Шу давр ичида кўп воқеалар содир бўлди. Шахсан ўзим полковник гапириб берган куннинг эртасиданоқ “Соғлом назар”ни амалда қўллаш бошладим. Натижалар тез орада кўрина қолди. Мен беҳад мамнун эдим. Полковник деярли ҳар доим ўз ишларини йўлга солиш, ўзи йўқлигида узилиб қолган алоқаларни тиклаш, янги бизнесни жўнаштириш билан банд эди, энди унинг ишлаш учун куч-қуввати ошиб-тошиб кетганди. Шу боис биз ўша “Соғлом назар” амалиёти мазмунини тўғрисида билиб олган кундан буён учрашмаётган эдик. Сэр Генри ниҳоят менга кўнғироқ қилганида, атиги бир неча ҳафта давомида амалий машғулотлар билан шуғулланганимда куч-қувватим ва руҳий аҳволим нақадар сезиларли равишда ўзгарганини унга ишғиёқ билан сўзлаб беришга киришдим. Шунингдек, натижалардан ҳаддан зиёд мамнунлигим ва “Соғлом назар”нинг самарадорлигига оид охириги шубҳа зарралари онгимда изсиз йўқолганини ҳам унга маълум қилдим.

Мен шу қадар кўтаринки кайфиятда эдимки, ёшлик булогининг ажойиб сирини ундан кўмак олиши мумкин бўлган ҳаммага айтиб бериш истаги билан ёнардим. Шу боис суҳбатимиз ниҳоясида полковникка қуйидаги саволни бердим:

– Менга қаранг, Генри, “Соғлом назар” *фарз амалларини* ўрганишни хоҳловчиларга таълим бериш машғулотларини шу ерда, Лондонда ўтказишга қандай қарайсиз?

– Ҳаянги эмас, – жавоб берди у, – бунга жон деб киришардим, бироқ тўртта шартим бор, шуларга риоя қилингандагина розиман. Биринчидан, гуруҳ имкон борица жамиятнинг барча қатламлари – энг юксак даражадаги ақлий фаолият соҳаси касб усталаридан тортиб уй бекалари ва қора ишчилардан тенг миқдорда ташкил этган аёл ва эркеклардан иборат бўлиши керак. Албатта, оқсуяклардан ҳам бирон кимсани жалб этилса, ёмон бўлмасди. Бироқ биринчи сафарга бу иш мураккаброқ бўлса керак, айниқса, ҳар хил кишилардан таркиб топган гуруҳ бўлса. Иккинчидан, гуруҳдаги кишиларнинг ёши эликдан кам бўлмагани дуруст. Ёш таркибининг юқори қисми чекланмайди; агар юз ёшли қарияни топишнинг уддасидан чиқсангиз, бағоят бахтиёр бўлардим. Албатта, “Соғлом назар”нинг ёшларга ҳам таъсири беқиёс, лекин биринчи гуруҳимиз кўргазмали бўлгани боис иккинчи шарт бажарилишини қатъий талаб қиламан. Кейин, ёшларнинг ҳали вақти кўп. Эҳтимол, улар ўйлаётгандек жуда ҳам кўп эмасдир, бироқ... Учунчидан, биринчи гуруҳ аъзолари сони ўн беш кишидан ошмасин. Тўртинчидан тўлов ҳақи белгилаб қўйилмасин. Кимки машғулотларга ҳақ тўлашни ўзи

хоҳласа, истаганча миқдорда, ҳимматига яраша тўлайверсин. Мабодо, йиғилган пул жойнинг ижарасига етмайдиган бўлса, қолган қисмини ўз ҳисобимдан қоплайман, бунинг учун етарлича маблағим бор.

Тан олишим керак, полковникнинг учинчи шарти биров ҳафса-ламни пир қилди. Кенг залда кўпгина кишилар “Соғлом назар” амалиёти билан шуғулланаётганларини тасаввур қилардим. Лекин кўлимдан ҳеч нима келмасди, полковникнинг тўртала шартини қабул қилишга тўғри келди.

Тез орада сэр Генрининг барча талабларига жавоб берадиган гуруҳни йиғишнинг уддасидан чиқдим ва машғулотлар бошланди. Ҳайлаган ишимиз муваффақият қозонажagini энг бошиданок англагандим. Полковник ҳар ҳафтада бир марта топшириқ берувчи машғулот ўтказар ва гуруҳнинг ҳар бир иштирокчисига унинг имкониятларига яраша “уй вазифаси” топширарди. Икки ҳафтадан кейиноқ айрим гуруҳ аъзолари аҳволи яхшиланаётган белгиларни аниқ сездим. Лекин полковник эришган натижаларни ўзаро муҳокама қилмаслигимизни талаб қиларди, шу боис ҳақ эканлигимни текшириб кўриш имкониятим йўқ эди. Бир ой ўтгандан сўнг полковник мазкур ноаниқликка нуқта қўйди. У гуруҳ йиғилишига ўхшаш бир тадбир ўтказишни таклиф қилди, унда ҳар бир одам ўз кузатувлари билан ўртоқлашиши ва ўзини қизиқтирган саволларга жавоб топиши мумкин эди.

Гуруҳ аъзоларининг барчаси саломатликлари ва умумий аҳволлари сезиларли даражада яхшилангани тўғрисида гапирдилар. Уларнинг кўпчилиги ташқи кўринишдан яхши томонга ўзгарганди. Бироқ полковникнинг энг кекса шогирди — етмиш беш ёшдаги ниҳоятда ёқимтой жиккаккина чол ҳаммадан кўра каттароқ тараққиёт самарасига эришганди. Машғулотлар ўнинчи ҳафтага етганда гуруҳнинг барча аъзолари бешала *фарз амалларини* тўлиқ ҳажмда — йиғирма бир мартадан бажаришарди. Ва ҳаммалари ўзларини нафақат соғлом, балки ёшроқ сезишаётганини таъкидлашарди. Айримлар ҳазиллашиб, аслида ёшлари нечадалигини ҳеч кимга айтмаётганларини таъкидлашарди. Шу боис машғулотлар бошланганида кимдир полковник неча ёшдалигини қизиқиб сўраганида, у машғулотларнинг ўнинчи ҳафтасигача бу ҳақда индамаслиқни маъқул кўришини айтганини эслади. Сэр Генри белгилаган муддат етиб келган, лекин ўзининг ёши тўғрисида гуруҳ аъзоларига ҳануз ҳеч нима демади. Мен ҳам ўзимни бу ҳақда ҳеч нима билмагандай кўрсатардим. Шунда кимдир ўзига хос викторина ўтказишимизни таклиф қилди: ҳар бир киши бир варақ қоғозга ўзининг фикрича полковникнинг ёши нечадалигини ёзади, кейин, ҳақиқат ошкор этилгач, кимнинг фарази тўғрироқ бўлганини кўрамиз. Биз шундай қилдик ҳам, сэр Генри Брэдфорд залга кирганида унинг ёши тахминлаб ёзилган қоғозлар йиғиб олинганди.

Полковникка ўйлаган ниятимизни айтиб берганимизда, у деди:

— Қани, мараҳамат қилиб, бу варақларни менга беринг, Пит. Одамларнинг менинг ёшим ҳақида қандай тасаввурда экани мени ҳам қизиқтиради. Кейин эса ҳақиқий ёшим нечадалигини айтаман.

У қоғозларни очиб, овоз чиқариб, сонларни ўқий бошлади. Ҳар бир янги вариантни ўқиганида полковникнинг юзи тобора мамнун кўринарди. Гуруҳнинг барча аъзолари полковникнинг ёши қирқ ёки ундан сал ошиқроқ деган қарорга келганди.

— Демак, хонимлар ва жаноблар, шу қадар хуш ёқадиган илтифот кўрсатганларингиз учун сизга чуқур миннатдорчилик билдиришга ўзимни бурчли ҳисоблайман, — деди полковник фаразларни ўқиб бериб бўлгач. — Ҳаммаларингиз менга самимият билан рост

гапирганингиз туфайли мен ҳам тўғриси айтиб қўя қоламан — бу йил етмиш уч ёшга тўламан.

Зал сукут ичида қолди. Етмиш уч ёшдаги қария ёшига нисбатан деярли икки барабар тетик кўринарканми? Во, ажабо! Наҳотки?! Кейин, дастлабки тонг қолиш ўтганидан сўнг саволлар дўлдек ёғилиб кетди.

— Бу нимаси ўзи, қандай ҳол? Нима сабабдан сиз эришган натижа бизларникига нисбатан шу қадар фарқланади? — уларнинг кўпи шундай маънода эди.

— Авваламбор, — жавоб берди полковник, — мен “Соғлом назар” амалиёти билан биринчи йил шуғулланаётганим йўқлигини унутмаслик керак, сизлар эса атиги ўн ҳафтадан бери машғулсиз. Ҳатто ҳозирги зайлдаги машқлар тартибидан оғишмасангиз, икки йилдан кейин бундан-да таъсирчан ўзгаришлар шоҳиди бўласиз. Лекин бу ҳаммаси эмас. Сиз саломатлик ва ҳаётий қувватни тикловчи бешта *фарз амаллари* ҳақида биласиз, улар маълум даражада инсонни асл ёшига қараганда ёшроқ кўрсатишга ёрдам бериб, уни ташқи жиҳатдан ўзгартиради. Лекин танани рисоладаги аҳволга келтириб, яхшилаб ёшартириш учун яна битта, *олтинчи фарз амали* мавжуд. Шу пайтгача у ҳақда сизга гапирмаганимнинг сабаби шуки, аввалги бешаласини ўзлаштирмай ҳамда уларнинг амалдаги натижаларини кўрмасдан туриб, *олтинчи фарз амалини* бажариш шунчаки бемаънилиқдир.

— Бундан ташқари, олтинчи фарз амали бажарилганида умуман турмуш тарзи билан боғлиқ, дейлик, жинсий ҳаётга доир анча салмоқли чекловларсиз ҳам натижа бермайди. Бунинг устига, олтинчи фарз амалини бажаришни бошлаб ва кундалик хулқ-атвориға зарурий ўзгаришлар киритганидан кейин инсон бутун умри мобайнида давом эттириш керак. Худди дастлабки бешта *фарз амаллардагидай* машғуллотлар орасидаги танафус бир кундан ошмаслиги даркор. Бундай амалиётнинг тўхталиши эса бағоят тез ва жиддий бузилиш оқибатларини келтириб чиқаради. Шу боис сизларга олтинчи *фарз амали* ҳақида ҳозир гапириб ўтирмайман, балки сизга огоҳлантирганим ҳақида ўйлаб кўриш учун бир ҳафта муҳлат бераман. Кимки таълимни давом эттиришга қарор қилса, кейинги машғуллотга келаверсин. Бешта *фарз амали* билан чекланиш ниятидагилар учун ўргатиш дарслари тугади.

Бир ҳафтадан кейин машқ залиға беш киши келди. Полковник гуруҳнинг бутун бошли учдан бир қисми келиб, машқларни охиригача бажаришга қарор қилса — бу айни мудаолиги, Ҳиндистонда улар бу қадар самарадор бўлмаганининг айтди.

Кейин у қўшимча *фарз амали* инсон жинсий қувватини ўзгартириши ва қайта тақсимлашини тушунтириб берди. Натижада нафақат ақлу идрок, балки бутун тана ҳам сифат жиҳатдан ўзгаради. Тўғри, бунинг учун кўпчилик одамлар ўзини чеклашни асло истамайдиган — жинсий яқинликдан ақлни ишлатиб тийилиши керак.

Кейин эса сэр Генри “Соғлом назар” амалиётининг *олтинчи фарз амали* қандай бажарилиши ҳақида гапириб берди.

Олтинчи фарз амали

— Оддий инсон мавжудотининг озод қувватининг талайгина улуши, — тушунтирди полковник, — жинсий қувватга — яратиш соҳаси қувватига тақдим этилган. Жуда кўп одамлар бу қувватни ҳузур-ҳаловат эвазига жинсий алоқага сарфлайди. Шу боис кўпинча танани ҳимоялаш ёки омон қолиш учун курашга бўш қолган қувватни қўллаш зарур бўлиб қолганда, у танада қолмайди. Инсон ҳаётий қувватга ақллироқ

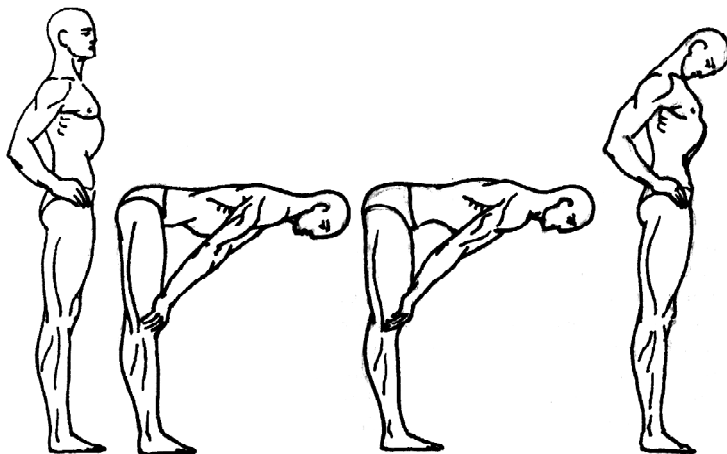
муносабатда бўлганда эди, тана хасталикни осонликча енга олиши мумкин бўлса, у курашда енгилиб қолади, чунки ўйламай сарфланган қувват ўрнини тўлдириб бўлмайди. Ўз қувватига беписандлик, уни ақлсизларча, беҳуда нарсаларга сарфлаш – кўпгина шахсий ва умуминсоний ғам-ташвишлар сабабчисидир, чунки бу айрим индивидлар билан бирга бутун миллатларнинг нафақат жисмоний, балки руҳий аҳволида ҳам салбий акс этмоқда. Шубҳасиз, бўш қолган озод, жинсий қувватни назоратсиз беҳуда сарфлаганда уни қайта тақсимлаш ҳамда уни сифат жиҳатдан ўзгартириш тўғрисида гап бўлиши мумкин эмас. Одамлар ўз ривожланишида ундан ортиқ юксалолмайдиган чегарани ўзлари белгилайди. Улар ўзларининг гумроҳлиги ёки фикрлай олмайдиган масъулиятсизликлари туфайли асл қиёфаларининг анчайин қуйи нафсларини қулликка маҳкум этиб, ҳайвоний эҳтиросларига ўз ихтиёрлари билан занжирбанд этадилар.

– “Ўта қудратли инсон” бўлиш учун – аслида ўша ростмана инсоннинг меъёрдаги ва ягона арзигулик умр сифати – жинсий қувватни тежашга ўрганиш, уни танада жамлаш ва иккинчи бош *ўрамдан* ҳамма бошқаларига, айниқса, иккита энг баландлагисига йўналтирганча моҳиятини ўзгартириб юбориш керак. Бунда иккинчи *ўрамни* бўш қувватдан тўлиқ чеклаб бўлмайди, чунки у ердан автоматик равишда энг қуйисига – биринчи *ўрамга*, жисмоний тананинг тузилишини тутиб турувчи – таянч-ҳаракат аппарати, яъни суяклар, мушак ва бўғимларга келиб тушади. Бўш қувват ўрамалар орасида ҳар томонлама бир текисда, улар айланишига эркин “киришиб”, тақсимланиши керак. Бунга етишиш учун жинсий тийилишнинг маълум қоидаларини бажариш керак, бу ҳақда сал кейинроқ тўхталамиз.

– Ҳаётий қувватни юксалтириш жуда осон, лекин бунинг учун унга эга бўлиш керак. Фарбда кўпинча “тириклик эликсири”ни излаган кишиларни таъқиб этганларнинг омадсизлигининг бош сабаби шунда яширинган. Ахир Фарбдаги диний нишонлар одатларига кўра, инсон ўзидаги жинсий майлни агрессив тарзда бўғиш – тийилишга мажбурлаган. Шу тариқа жинсий қувватни енгилга уришиб, ҳаётий тана асосларини осонгина бузганлар. Инсондаги ўзига хос ва энг кучли – ишқий майлини намоён этувчи жинсий қувватини жиловлашнинг ягона бир йўли мавжуд. Бу инсоний истаklarнинг энг енгиб бўлмасидир: уни аввал имкон борича ривожлантириш, кейин эса қиёфасини ўзгартириш керак. На истагини сўндириш, на кўмаклашиш уни ҳеч нарсага етакламайди. Биринчиси қувватни ривожлантиришга йўл қўймайди, иккинчиси – уни беқадр йўқотади. Унисида ҳам бунисида ҳам инсон ютқазади, чунки бўш қувватни йиғиш ва ундан онгли равишда фойдаланиш имкониятидан маҳрум бўлади.

– Ламалар жинсий қувватнинг моҳиятини ўзгартиришни *олтинчи фарз амали* орқали амалга оширишади. Уни танада жинсий майл пайдо бўлгани сезилганда, етарли даражада бўш қувват мавжудлигидан дарак берилган чоғдагина амалга ошириш мумкин. *Олтинчи фарз амали* қуйидагича бажарилади: тик турган ҳолда чуқур нафас оласиз, анал сфинктерни, сийдик қопи йўлини босиб сиқасиз, чаноқ ости ва қориннинг олд девори мушакларининг босимини кучайтирасиз, кейин қўлларингиз билан сонингизга тиралиб, зудлик билан пастга эгиласиз, оғзингиз орқали “ҳа-а-а-а-х-х...” дея товуш билан тезгина ўпкангиздаги барча ҳавони чиқариб юборишга уринасиз. Шундан кейин диафрагмани юқорига зўриқиб кўтариш ва қорин олди деворини бўшаштириш ҳисобига иложи борича қорингизни ичга қаттиқ тортасиз. Бунда қўлларингизни белга

қўйиб, иягингиз томоққа тиралади. Шундай ҳолатда қоринни ичга тортганча имкон қадар узоқроқ нафасни тутиб туринг, сўнг диафрагмани бўшаштиринг, бошингизни кўтаринг ва осуда чуқур нафас олинг. Яхшилаб нафасингизни ростлаб олгач, машқни такрор бажаринг. (12-расмга қаранг.) Одатда, бўш қувватни қайта йўналтириш ва пайдо бўлган жинсий майлни “эритиш” учун уч марта такрорлаш етарлидир. *Олтинчи фарз амали* бирваракайига бажарилганида тўққиз мартадан оширмаган маъқул.

12-расм.

– *Олтинчи фарз амали* машқ сифатида ҳар куни бир бор тўққизтадан оширмай такрорлаб бажарилади. Уни аста-секин, уч мартадан бошлаб ва ҳар ҳафта сайин иккитадан ошириб бориб, ўзлаштириш керак. Бу машқни амалий жиҳатдан исталган вақтда ва ҳар қандай жойда ошқозон ва ичак жуда тўла бўлмаслиги шарти билан, шунингдек, тана жинсий майл пайдо бўлганини маълум этган чоғда бажариш мумкин. Бундан ташқари, *олтинчи фарз амали* яхшилаб ўзлаштириб олинганда нафас чиқариш жуда тўлиқ ҳолда, энгашмасдан ва ўзига эътиборни жалб этмай осонгина бажарилади. Шу боис танада жинсий майл ўзини кўрсатганига эътибор берилган заҳоти ростдан ҳам жинсий қувватни истаган ерда ва вақтда, ҳар қандай лаҳзада ҳаётий кучга айлантириш мумкин.

– Оддий, соғлом, ақлли ва кучли одам билан ўз ихтиёри асосида параллел оламларни идрок этиш имконини очадиган онгининг ўзига хос белгиларидан фойдаланиш қобилиятига эга ўта қудратли инсон орасида фақат биргина ягона фарқ мавжуд. У ўзининг эркин қувватига нисбатан қатъиян қарши муносабатдан иборат. Оддий одам уни қуйи *ўрамаларда* жинсий қувват шаклида қолдиради, у ташқарига ҳузур-ҳаловат олиш эвазига жинсий алоқа орқали доимий равишда сарф-ланиб туради. Шу тариқа оддий одамнинг яширин қуввати нечоғли юқори бўлмасин, у асосан ўзидаги ҳайвоний феъл-атворни ўзгартиришга қобил эмаслиги билан ажралиб туради. Ўз онгини анча юксалтириш ва унда асл инсоний белгиларни ривожлантириш учун иккита қуйи *ўрамани* ўз ичига сиғдириш учун қобилиятга қараганда анча кўпроқ қувват йиғиш даркор. Буни фақат биргина усул билан –

қуйи марказлардан бўш қувватни юқорига кўтариб, янги “порция” йиғилиши учун қуйиларини бўшатиш керак. Қувват кўтарилишида унинг тавсифи ўзгаради, у нозиклашиб боради. Иккинчи ўрамда мавжуд бўлган ва ундан ҳайдалиб ўтишга монанд озод қувватга такрорланишлар ортиб боради. Бунинг ҳисобига қувватнинг кўтарилиш “меъёри” босиб эзилади ва қувватнинг юқорига “қайта ҳайдалиши” одамзотга аслан келажакда бемисл мукамаллик йўлини очади.

– Ёшариш манбаи ҳақида гапирганимда мсье де Леон тез-тез ёдимга келади, у гоят узоқ ва хатарли саёҳатга кетиб, ҳеч вақосиз қайтади. У ёшлик манбаини на Ҳимолайдан, на Тибетдан, на Хитойдан, на бошқа экзотик ўлкалардан излаб тополди. Ваҳоланки, у Париждаги ўз уйдан ташқарига чиқмасданоқ уни топиши мумкин эди. Энди шуни аниқ биламизки, ёшлигимизнинг туганмас манбаи ўзимиз билан бирга экан! ва ундан ола билишни ўрганиш учун фақат маълум билимлар ва айрим фанлар талаб этилар экан.

– Лекин ёшлик манбаи ҳаётимизнинг маъноси бўлиб қолиши учун танада фаол ва кучли шахвоний майл ривожланишига эришиш мутлақо зарурлигини эсда тутиш керак. Эркин қувват кам ёки умуман йўқ бўлса, унинг қиёфасини ўзгартиришга уриниш ўзни барбод этишга олиб келади. Шу боис жинсий майлни қондиришга ўткир талаб сезмайдиган одамга олтинчи фарз амали қатъий тақиқланади. Аввал дастлабки беш фарз амаллари ёрдамида юқори даражада шахвоний майлни тиклашга эришиш даркор, шундан кейингина ўзини ўта қудратли мавжудотга айлантиришга киришиш керак.

– Лекин бунда нима учун ўта қудратли кишилар унчалик кўп эмаслигини тушунтирадиган яна бир жиҳат бор. Ахир агар ҳаммаси шу қадар оддий бўлса, бу сайёрада улар гўё ўзларидаги қайнаб-тошаётган ўта қудратли қувватларни қаёққа йўналтиришни билмай тўда-тўда бўлиб кезишлари керак бўларди. Бўлмаса, гап нимада? Гап шундаки, шахвоний қувват қиёфасини ўзгартириш ҳисобига янги сифат даражасига ўтиш фақат жинсий ҳаётга нисбатан қизиқиш бағамом тугагандагина рўй бериши мумкин. Бу ерда зинҳор ўзини алдаб ва ўз аҳволига юқори баҳо бериб, хатога йўл қўйиб бўлмайди. Жинсий майлни инсон борлигини англаш нуқтаи назаридан ўзи учун ҳақиқатда тамом деб ҳисоблаган одамгина англашнинг янги сифатига ўтишни муваффақиятли амалга ошира олади. Шахвоний муносабатлар ҳузурланиш манбаи сифатида қандайдир қизиқиш уйғотаётган бўлса, зинҳор ҳеч қандай қиёфасини ўзгартириш амалиётларига йўл қўйилмаслик керак. Ўз ўзини алдаш ниҳоятда ёмон оқибатларни келтириб чиқаради.

– Шу боис сизни яна бир бор огоҳлантириб қўймоқчиман — олтинчи фарз амалини ўзлаштиришга жинсий майлдан тўйганлиги ва унинг мутлақо ҳожати йўқлигига ишончи комил инсонгина кириша олади.

– Жуда кўпчилик оддий кишилар учун жинсий ҳаётдан табиий воз кечиш шунчаки ақлга сиғмайди. Шу боис жуда ва жуда озчилик кишилар олтинчи фарз амалини бажара олишади. Бироқ айрим ҳолларда дастлабки бешта амаллар тартибларини вақт ўтган сайин ўзгартириб бориш мумкиндир, эҳтимол, баъзилар онг ортида ётган эркин танловдан фойдаланиб қолишар. Агар шундай ҳол юз бергудек бўлса, кейинги қадам ўз ҳаётини ўзгартиришга қарор қилиш бўлади. Қарор ҳеч қандай иккиланишларсиз, орқасига сира назар ташламай, бир марта қабул қилинади.

УЧИНЧИ БОБ

Умрингни узайтирмоқчи бўлсанг, ейишни камайтир.

Бенжамин ФРАНКЛИН

Ўн ҳафта ўтиши билан сэр Генри машгулотлар ўтказишни тўхтатди ҳамда бу ерга ўзи бирон-бир саволни тушунтириб бериши зарур бўлгандагина келарди. Шундай саволлардан бири овқатланиш тўғрисида бўлди. Кунлардан бирида полковникни чақириб, нима ейиш мумкин, нималардан нафсни тийиш ҳамда нимани умуман истемол этмаслик кераклиги, қанча миқдорда ва қай маҳалда овқатланган маъқул деб сўрадик.

– Ибодатхонада озиқ-овқат маҳсулотлари танлашга оид муаммо мавжуд эмас, – дея гап бошлади полковник. – Ибодатхонадаги ҳаёт тарзи шундайки, у ерда яшовчиларнинг ҳаммаси насибасига яраша борини ейди. ҳар бир лама умумий юмушнинг қайсидир бир қисмини бажаради. Улар умр кечиришга керакли ҳамма нарсани биргаликда етиштиришади. Ишлаганда иложи борича энг содда иш қуролиларидан фойдаланишга ҳаракат қилишади. Ҳатто ер ҳам қўлда юмшатилади. Ламалар омоч ёки қўш ишлатишлари мумкин бўлса ҳам, аммо меҳнатнинг юқори унумдорлигидан кўра ер билан бевосита алоқа анча муҳимроқ деб ҳисоблайдилар.

– Ламалар асосан ёвғонхўрликка мойилдирлар. Бироқ уларни тўла ўтхўр деб бўлмайди. Улар сут маҳсулотлари, вақти-вақти билан чекланган миқдорда тухум истемол қилишади. Лекин улар сут эмизувчи жониворлар, қуш ҳамда балиқ гўштини емайди.

– Ламалар озиқ танламайдилар – бунинг учун уларнинг имкони ҳам йўқ. Улар табиий ва тўйимли озиқ-овқатларни тановул этишади, бироқ – **бир ўтиришда фақат бир хил турдаги маҳсулот билан озиқланадилар.** Бу жуда муҳим. Ламаларнинг бир ёзилган дастурхонида турли тоифадаги таомлар ҳеч қачон аралашмайди. Агар эрталаб арпа бўтқаси есалар, уларнинг нонуштаси шу билан чекланади. Мабодо, дуккаклардан ейдиган бўлсалар – демак, фақат ўша билан кифояланадилар, мева еса – демак, мева; хом сабзавотми – демак, хом сабзавот, арпа унидан хамири сувга қориб ёпилган нон ва ҳоказо.

– Албатта, сизга ҳам худди шунга ўхшаш тарзда озиқланишни таклиф этиб, таомлардан чеклашдан йироқман. Ҳатто гўшт ва балиқ истемолидан воз кечишингизни ҳам талаб қилолмайман. Лекин бир овқатланишга ўтирганда таомнинг бирини бошқаси билан аралаштирмаслигингизни таклиф этаман. Масалан, таркибида углеводли озиқ бўлган сабзавот ва меваларни гўшт, балиқ, паррандадан алоҳида истемол этишни тавсия этардим. Агар истасангиз, гўштининг бир неча турини аралаштириб еяверинг. Сарёғ, тухум, пишлоқ ҳам гўшт билан унчалик зарар етказмайди, ҳатто озроқ чой ёки қаҳва ичилса ҳам бўлади, бироқ буларни ширинлик ёки таркибида крахмали бўлган – конфет, пудинг, пирожнийлар билан аралаштириш ярамайди.

– Ўсимлик ёғи билан сарёғ ҳар қандай озиқ-овқат тури билан мос келади. Сут яхшиси таркибида углеводи бўлган маҳсулотлар билан истемол этилгани маъқул. Қаҳва ёки чойни сут маҳсулотларига қўшиб бўлмайди, сут ёки қаймоқ аралаштирилса, улар оғуға айланади, бироқ озроқ миқдордаги қанд унча зарар қилмаса керак.

– Ибодатхонада бўлган чоғимда, шунингдек, таомга тухум ишлатиш ҳақида қизиқарли нарсаларни билиб олдим. Лама фақат бир

неча соат оғир жисмоний меҳнат қилганидагина битта бутун тухум ейди. Бироқ бир ўтиришда бир донадан ортигини емайди. Улар тухумни юмшоққина қилиб қайнатишади. Лекин вақти-вақти билан — ўртача айтганда кунда бир бор — ҳар бир лама битта тухум саригини хомлайин ютади. Бунда тухум оқини қайнатиб, майдалаб, товуқларга беришади. Аввалига менга ламалар шунчаки бебаҳо озиқни увол қилишаётгандек туюлди, лекин ламалар фикрича тухум оқи инсон танасида фақат мушаклар озиқланишига муҳтожлигидагина ҳазм бўлишини кейин тушунтириб беришди. Тухум сариғи таркибида танага доимий равишда кириб туриши керак бўлган бағоят муҳим маҳсулот бор экан.

— Ламалар овқатланиш жараёнига жуда катта аҳамият беришади. Улар дастурхон атрофида гаплашиш ва таомни шошиб ейишга йўл қўйишмайди. Таом еяётганда доимо диққатни жамлаб ва индамай ўтиришади. Таомнинг яхшилаб чайналиши унинг ҳазм этилишида ҳал қилувчи аҳамиятга эга деб ҳисобланади. Шу боис улар: “Куюқ таомни — ич, суюғини — чайнаб е”, деган тамойилга амал қилишади. Менга ҳар қандай егуликни у ҳар ютинганда ошқозонга ўзи оқиб кетадиган, аталасимон ҳолга келгунига қадар чайнайверишга одатланиш зарур эканлигини айтишганди.

— Ламалар ичимлик сифатида фақат тоза сувни тан олишади, сувни оз-оздан секин култумлаб ичишади. Ҳар қандай бошқа суюқлик, ҳатто кўк чой ва айниқса, сут ҳам — бу ичимлик эмас, балки чайнаб ейиладиган таомдир.

— Чой билан қаҳва ҳақида суриштирганимда, улар буни ҳар бир одам ўз вужуди талабига кўра истеъмол қилиш ёки қилмасликни ўзи ҳал этиши зарурлигини айтишди. Мабодо, уларнинг таъсири у қадар хуш ёқмаса, демак, уларни истеъмолдан чиқариб ташлаган маъқул экан. Лекин ҳар қандай шароитда ҳам чой ёки қаҳвага сут ёхуд қаймоқ қўшиш мумкин эмас. Устозларим чой билан қаҳва каби тинчлантисувчи воситаларни истеъмол этиш баъзан ўзини оқласа-да, бироқ бу маҳсулотлар инсон танаси нозик тизимига қандай қувват киритаётганини аниқ кўра олиши ва билиши муҳимроқ деб ҳисоблайдилар. Шунда ўша қувватни онгли равишда сарфлаш ва унинг назоратдан чиқиб кетмаслик имкони бўлади. Афсуски, бу шартлар кўпинча бажарилмайди ва чой ҳамда қаҳва истеъмол қилувчилар натижалардан қандай усулда қулай фойдаланиш ҳақида тасаввур ҳам қилишолмайди. Шу боис эртами ё кечми чой ҳамда қаҳва истемолига берилиб кетиш инсон онги ва танаси фаолиятига салбий таъсир кўрсатади.

ТЎРТИНЧИ БОБ

Нотавон танада ақл ҳам заифлашади.

Жан Жак РУССО

Полковник Бредфорд Америка Қўшма Штатларига жўнаб кетишга отланарди ва сафар олдидан биз билан сўнгги бор кўришгани ёнимизга келди.

У рўпарамизда қомати келишган, бақувват ва ёш бўлиб турарди. Тибетдан қайтганидан кейин уни илк бор учратганимда у менда ҳар жиҳатдан мукамал инсон сифатида тасаввур қолдирганди. Бироқ мукамаллик чексиз-чегарасиз деб бежиз айтилмас экан. Энди у янада таъсирчанроқ бўлиб кўринарди.

– Аввало, – деди сэр Генри, – бу ерда ҳозир бўлган аёллардан узр сўрайман, ҳозир айтмоқчи бўлган гапларим кўпроқ даражада жувонмардларга қаратилган. Бу аёлларга ҳам, эркакларга ҳам бирдек яхши таъсир кўрсатувчи *бешта фарз амалларининг* муҳимлигига сира алоқадор эмас. Бироқ ўзим эркак жинсига мансублигим боис айрим ўзига хос жиҳатларни айнан эркаклар билан бўлишмоқ ниятидаман.

– Авваламбор, гап эркаклар товуши тўғрисида боради. Ҳаммаларингиз чолларнинг қалтираган чинқироқ товушларини неча бор эшитган чиқарсиз. Инсоннинг аҳволи билан товуш баландлиги орасида бевосита алоқа мавжуд. Товуш баландлигининг кўтарилиши ҳамда овозда титроқ пайдо бўлиши нозик таначалар бузилганидан дарак беради. Ижзатингиз билан, бу ерда нима гап борлигини тушунтириб берсам.

– Иккинчи – жинсий *ўрама* билан бешинчи – томоқ *ўрамаси* орасида тўғридан-тўғри алоқа мавжуд. Албатта, барча ўрамалар бир-бири билан узвий боғланган, лекин мана шу иккаласи ўзгача алоқадор. Шу боис эркаклар овозининг титраши ва баландлашуви иккинчи *ўраманинг* заифлашуvidан далолат беради. Иккинчи ва бешинчи *ўрамалар* тавсифини меъёрга келтириш учун бешта фарз амалини бажаришнинг ўзи етарли. Лекин бу жараёни тезлаштириш йўли ҳам бор. Бунинг учун ирода талаб этилади. Ҳамма овозларни шунчаки онгли равишда имкон қадар пастлатиб, қуюқроқ ва тўлароқ талаффуз этишга ҳаракат қилиш керак. Бундан иложи борица товушлари сезиларли ўзгаришларга йўлиққан кишилар фойдаланишлари даркор. Бундай амалиёт натижалари уни қабул қилиш хизматига арзийди. Онг орқали англаниб, пасайган товуш тембри тез орада бешинчи *ўрама* айланиши билан бирга тебраниш жараёнлари кечиши тавсифини ўзгартиради. *ўрама* тўлароқ бўлиб, тезроқ айлана бошлайди. Унинг изидан иккинчи *ўрама* тавсифи ҳам ўзгаради. Ламалар ушбу тамойилни мантра¹лар билан ишлашда қўллашади. Мантранинг маъно ва моҳияти эмас, балки тамойили муҳимроқ – тўлиқ паст овозда гапириш ҳамда бош ва кўкрак қафасида товуш жаранглашишига ҳаракат қилинг. Айтмоқчи, ёши ўтган сари овози пастлашиб, дўриллаб қолган аёллар ҳам мазкур усулдан товушларига ёш ва жарангдор оҳанг бериш мақсадида фойдаланишлари мумкин.

– Минг йиллар муқаддам “ОМ” мантрасининг рисоладагидек тебраниш тавсифи очилган. Эркак ва аёллар уни тўғри такрорлашдан катта фойда кўрадилар. Эркаклар бунинг имкон қадар пастроқ, аёллар эса – юқорироқ пардада ижро этишлари зарур. Бунинг ҳар кунинг эрталаб бир неча бор такрорлаш керак. “ОМ”ни кунда бир неча марта кундузи ва кечкурун ҳам такрорлашга имкон топсангиз, янада соз.

– “ОМ” мантрасини тўғри талаффуз этиш учун жуда чуқур нафас олиб, оҳисталик билан тебранувчи товушди “О-о-о-о...” деб, энг охирида бу товуш “У-у-у-у...”га ўтади, кўкрак қафасидан бўйинга кўтарилиб, кейин узоқ “М-м-м-м...”га айланади ва унинг тебраниши иложи борица юқорироққа, бош ўртасига чиқиб боради. “ОМ” товушидан бир нечта узоқ тўлқинларни биргина нафас чиқарганда ҳосил қилиш мумкин. Бу оддийгина машқ барча еттита ўрамалар ҳаракатланиш тавсифини бирлаштиради. Бунда мантрани қуйлаш жараёнига, унинг мазмунига ҳам қизиқиб кетиб бўлмайди, чунки асосан мантранинг тебранма тавсифи билан у товушни нима қила олиши муҳимроқдир.

¹ Мантра – ҳинду дини муқаддас китобларидаги дуолар.

– Шу билан сизга инсон танаси эфир ўрамалари ҳамда улар билан ишлашнинг оддий услублари ҳақида айтиб бермоқчи бўлган гапларим тамом. Биз “Соғлом назар” амалиётининг ҳал қилувчи биргина муҳим жиҳатига тўхталиб ўтсак, кифоя

– Мункиллаган чол шахсини унинг хароб бўлаётган танасидан “чиқариб олиб”, дейлик, йигирма беш яшар ёш ва соғлом танага “киритиш” мумкинлигини бир тасаввур қилинг-а. Чол янги танада ўша чоллигича қолишига ишонаверинг. Ўзининг нимжонлигига кўникиб қолгани янги танани тез вайрон этади.

– Кўпгина кексайган кишилар қарилик ўзларига келтираётган ноқулайликлардан шикоят қилиб, биринчи ўринда ўзларини алдайдилар. Уларга қари ва нотавон бўлиш хуш ёқади, ўзларининг ғарибликлари билан инжиқланиш, ўзларига бировларнинг раҳмини келтиришни суядилар. Кимки ростдан ҳам ёш бўлмоқчи экан, буни тан олишга жасорат топа олиши керак. Кейин эса – ўзига бўлган муносабат ҳамда кексаликка хос хулқ-атвордан буткул қочишлари керак. Шунчаки кўрсатиш эмас, балки ростмана воз кечиш зарур. Тана ёшлигини қайтариш сиз учун амалга ошмас ширин хаёллар соҳасидаги гўё ёқимли эртақдай орзу бўлиб қолар экан, сиз омадсизликка гирифтор бўласиз. Бироқ сиз бунга эришиш мумкинлиги ва ўзингизда натижага эришиш ниятини шакллантира олишни билишни бошлаганингиз заҳоти туганмас ёшлик булоғидан дастлабки қултум ичасиз. Кейингиси – оддий амал. Сизларга бу ниятни амалга оширишнинг энг оддий усулини ўргатдим. Ўзингизга маълумки, энг самарали нарсалар доимо жуда оддий бўлади. Шу боис сиздан талаб этиладигани – бу тинимсиз амалиётдир.

– Букилмас ният ҳамда сабот билан бажарилган амалиёт мўъжизалар яратишга қодир. Чунки биз – аслида ҳар қандай юксалишларга кучимиз етадиган ҳақиқатда ажойиб мавжудотмиз.

*Рус тилидан
Гулчехра МУҲАММАДЖОН
таржимаси*

АЗИЗ ЎҚУВЧИЛАР!

Журналимизнинг навбатдаги сонларида
қуйидаги асарлар билан танишасиз:

Ўрхон ПАМУҚ (Туркия). **Истанбул. Хотиралар.**
Барбара КАРТЛЕНД (Англия). **Ройиш рафиқа.** *Роман.*
Чингиз АЙТМАТОВ (Қирғизистон). **Тоғлар қулаганда.**
(Мангу келин) *Роман.*
Фарҳод ЖИЛОН (Хитой). **Маҳмуд Кошғарий.** *Роман.*
Сидни ШЕЛДОН (Англия). **Тақдир тегирмони.** *Роман.*
Луис БОРХЕС (Аргентина). **Ҳикоялар.**
Самуил АЛЁШИН (Россия). **Йўқ, ўлмайман мен буткул.** *Драма.*
Илғор ФАҲМИЙ (Озарбайжон). **Актриса.** *Қисса.*
Болеслав ПРУС (Польша). **Фиръавн.** *Роман.*
ПРЕМЧАНД (Ҳиндистон). **Севги инъоми.** *Роман.*
Пол АНДЕРСОН (Франция). **Коинотга салиб юриши.** *Роман.*
АНОР (Озарбайжон). **Ҳикоялар.**
Рашод Нури ГУНТЕКИН. (Туркия). **Ҳикоялар.**

Булардан ташқари, Фарб ва Шарқ шеърятидан намуналар,
фалсафий ва тарихий мақолалар, адабий-публицистик
тадқиқотлар билан ҳам танишиб борасиз.

«ЖАҲОН АДАБИЁТИ» журналига 2009 йил учун обуна давом
этмоқда.

Индекс:

Якка тартибда – 828.

Ташкилотлар учун – 829.